

A.Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Coğrafya)
Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Jihan Erdem in
"..... Anadolu Şehremleri - Jihan Münascheler
" başlıklı tezini değerlendirmek üzere görevlendirilen jürimiz, Prof. Dr. Ali
..... Sevim başkanlığında, 7.7.1998 günü saat 14.00 'da
..... Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde toplandı.

Tezin;

- a) Pehlivan derece ile başarılı sayılmasına,
b) ilzamlı üzere geri verilmesine,
c) reddine ,

Oybirliği/Oyçokluğu ile karar verildi.

Üye

Prof. Dr. Ali Sevim
[Signature]

Üye

Prof. Dr. Melik Deltabaşı
[Signature]

Üye

Doç. Dr. Remzi Atılgıl
[Signature]

ENSTİTÜSÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mühür

Sayı : 3839

Tarih : 10.08.1998

[Signature]

[Signature]

41585

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI İLİŞKİLERİ
(1258-1308)**

DOKTORA TEZİ

41585

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Ali SEVİM

Hazırlayan:
İlhan ERDEM

Ankara, 1995

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖNSÖZ

Günümüzün değişen dünya şartları ve oluşan yeni dengeler ortamında, tarih biliminin önemi ve itibarı gittikçe artmaktadır. Bu sebeble devletler ve toplumlar, insanları birleştirici özelliğinden dolayı mazilerini daha detaylı ve derinlemesine araştırma ihtiyacı duymaktadırlar.

Tarihin en önemli hâdiselerinden birisi olan Moğol istilâsı ve yarattığı sonuçlar özellikle Türk Dünyası'nı çok yakından ilgilendirmektedir. Bu güne kadar konu ile ilgili epeyce araştırma yapmış, eserler yayınlanmıştır. Ancak Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkilerini doğrudan ele alıp işleyen mustakil bir çalışma yapılmamıştır. Tezimizi hazırlarken bu eksikliği gidermeyi amaçladık. Konu hazırlanırken dönemin yerli ve yabancı kaynakları en ince ayrıntılarına kadar taranmış, bunun yanında da mevzû eserlerine alan araştırmacıların kitapları da gözden geçirilmiştir. Sonuç olarak bugüne kadar yapılanlardan farklı, yeni, detaylı bilgiler elde edilip yeni sonuçlara varılmıştır.

Tez, giriş ve kaynaklar dışında 5 bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm'de Moğollar'ın ve Selçuklular'ın ilk temaslarına kadarki faaliyetleri

genel olarak ele alınmış, daha sonra da İlk Selçuklu-Moğol ilişkilerine değinilmiştir.

II. Bölümde, konumuza esas teşkil eden İlhanlılar'ın, İran'da kurulmaları, Türkiye Selçuklularını tâbiyetlerine almaları ve Hülâgu Han'ın ölümüne kadar Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkileri incelenmiştir.

III. Bölümde Abaka dönemi ilişkiler işlenmiştir. Bu zamanda iki taraf arasında ilişki daha da yoğunlaşmıştı. İlhanlılar, Anadolu'da yeni idarî ve iktisadî düzen kurmuşlar, başına da Pervane Muineddin Süleyman'ı getirmişlerdir. Bu bölümde, Anadolu'da kurulan yenedüzen ile Pervane'nin faaliyetlerini, sonraki kısımlarda da Memluk-İlhanlı çatışmasının ilişkilere getirdiği yeni boyut, Anadolu'da İlhanlılara karşı başlayan Selçuklu ve Türkmen hareketleri, Memluk sultanı Baybars'ın Anadolu seferi ve Kayseri'de tahta oturması, ardından Türkmenlerin Konya'yı ele geçirerek yeni bir hükümet kurmaları, Abaka'nın Anadolu'ya gelerek bir çok yeri yakıp katliamlar yapması ve nihayet ükede Sahip Şemseddin Cüveynî vasıtasıyla yeni bir yönetim düzeni kurmaları anlatılmaktadır.

IV. bölümün ilk kısımlarında, Ahmed Tekûdar'dan Gazan'a kadar ilişkiler, İlhanlılar'ın yaşadığı buhranlar ve bunun Selçuklular'a yansımaları, Argun ve Keyhatu dönemlerinde İlhanlılar'ın Anadolu'daki malî ve bilhassa Türkmenler üzerine uyguladıkları politikalar, ikinci kısımda ise Gazan'ın İlhanlı tahtına geçmesiyle Anadolu'da kendine karşı başlayan Moğol isyanları ve bunların yol açtığı tahribat, Gazan'ın

ıslahatları ve sonuçları Olcaytu dönemi ve Türkmen hareketleri, Türkiye Selçuklularının iyice zayıflamaları ve nihayet çöküşleri geniş olarak anlatılmaktadır.

Son bölüm olan V. Bölümde ise, iki taraf arasındaki ilişkilerin bir başka önemli boyutunu teşkil eden kültürel, ticarî ve ekonomik ilişkiler geniş bir perspektif içinde, derli toplu incelenip araştırılmakta ve kaynaklar doğrultusunda sonuçlar çıkarılmaktadır.

Bu tezi hazırlamamda büyük yardım ve teşviklerini gördüğüm değerli hocam ve tez danışmanım Prof.Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. İsmail Aka, Prof.Dr. K. Yaşar Koprıman, Doç.Dr. Remzi Ataoğlu ve emeği geçen tüm arkadaşlara ayrı ayrı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR	XV
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XVI
KAYNAKLAR	XVI
I- KİTÂBELER	XVII
II- MESKÛKÂT	XVII
III- VAKFİYELER	XVII
IV- DİPLOMATİK BELGELER	XVIII
1- Temlik-nâme ve Senetler	XVIII
2- İnşâ Kitapları	XVIII
3- İstifâ Kitapları	XIX
4- Mektuplar	XX
V- VEKÂYİNÂMELER.....	XX
İSLÂM VE KAYİNÂMELERİ	XX
A - Farsça Eserler	XXI
I- Selçuklu vekâyinameleri	XXI
1- İbn Bibi	XXI
2- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud	XXII

3- Niğdeli Kadı Ahmed	XXIII
4- Anonim Selçuknâme.....	XXIV
II - İlhanlı Vekâyînameleri	XXV
1 -Cüveynî, Atâmelik Alâeddin	XXV
2 - Vassâf, Abdullah b. Fazl Şirâzi.....	XXV
3 - Reşidüddin, Fazlullah b. Ebu'l-Hayr İmadeddin el-Hemedanî	XXVI
4- Benakîfî, Muhammed.....	XXVII
5- Kâşânî, Muhammed.....	XXVII
5- Hamdullah Kozvinî	XXVIII
7- Hafız Ebrû	XXIX
B- Arapça Eserler	XXIX
Özel Vekâyînameler	XXX
1- İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ebû'l-Kâsım	XXX
2- İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed.....	XXX
3- İbn Şeddad, İzzeddin Ebû Abdullah	XXXI
4- Kadı Muhyiddin İbn Abdi'z-zahir	XXXI
5- Yûnûnî, Kutbeddin Ebu'l-Feth.....	XXXII
6- Baybars-ı Mansurî	XXXIII
7- Bedreddin Bektaş el-Fâhirî	XXXIII
GENEL VEKÂYİNÂMELER	XXXIII
1- İbnü'l-Esîr, İzzeddin.....	XXXIII
2- Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed	XXXIV

3- Baybars-ı Mansurî	XXXV
4- İbn Aybek Devadârî	XXXV
5-Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Mahmud.....	XXXV
6- Zehebî, Şemseddin Muhammed	XXXVI
7- Aynî, Bedrüddin Mahmud	XXXVI
8- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer	XXXVII
BİZANS VEKÂYİNÂMELERİ	XXXVIII
ERMENİ VEKÂYİNÂMELERİ	XXXIX
SÜRYANÎ VEKÂYİNÂMELERİ	XXXIX
1- Ebu'l-Ferec, Bar Habreus	XXXIX
LATİN VEKÂYİNÂMELERİ	XL
1- Saint Simon de Quentin	XL
2- John Lord de Joinville	XL
TÜRKÇE VEKÂYİNÂMELER	XLI
COĞRAFÎ ESERLER VE SEYAHATNÂMELER	XLII
1- el-Ömerî, Şehâbüddin Ebu'l-Abbas	XLII
2-Ebu'l-Fidâ	XLIII
3- Hamdullah Kâzvinî	XLIII
SEYAHATNÂMELER	XLIV
1- Rubruck William	XLIV
2- Marko Polo.....	XLIV
3- İbn Batuta, Ebû Abdullah	XLX
MENAKİBNÂMELER VE EDEBÎ ESERLER	XLVI

Menâkıbnâmeler	XLVI
Edebî Eserler	XLVII
ARAŞTIRMALAR	XLVIII
GİRİŞ	1
1075'DEN MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR ORTA-DOĞU'NUN	
SİYASİ DURUMU	1
I. BÖLÜM	23
MOĞOLLAR'IN ÖN ASYA'YA İNMELERİ VE TÜRKİYE SELÇUKLULARI	
DEVLETİNİ TABİYETİ ALTINA ALMALARI	23
A - MOĞOL HAKİMİYETİNİN ÖN ASYA'YA YAYILMASI VE	
SELÇUKLULAR	23
1- Cengiz Han'ın Zuhûru ve Moğollar'ın Yayılış Yönleri	23
a- Harezmşahlar Ülkesine Harekât	32
b- İran ve Kafkasya Harekâtı	38
2- Cengiz Han'ın Ölümünden Sonra Yakın-Doğu ile	
Önasya'daki Durum ve Bölgede Celaleddin Herezmşah	
Moğol Mücadeleleri	40
3- Çormagun Noyan'ın İran Seferi Harezmşah'ın Sonu	51
a- Çormagun Noyan'ın İran Valiliği	54
4- Selçuklular'ın Durumu	58
B- İLK SELÇUKLU-MOĞOL İLİŞKİLERİ	63
1 - Selçuklu Topraklarına İlk Akın	63
2- Gıyâseddin Keyhüsrev'in Hükümdar Olması	69

3- 1243 Kösedağ Savaşı ve Türkiye Selçuklularının Moğol	
Hâkimiyetine Girişi	80
C - MOĞOLLARIN ANADOLUDAN BİR SÜRE UZAKLAŞMALARI	95
1- Türkiye Selçuklularının Yeniden Toparlanma Çabaları	95
2- Türkiye Selçuklularının Altınordu Devleti Himayesine Girişi..	98
α- Saltanat Mücadeleleri ve Üçlü Yönetim	104
D- ANADOLU'DA BAYCU DÖNEMİ	121
1- Baycu'nun Anadolu'ya İkinci Yürüyüşü ve Sultan	
İzzeddin ile Savaşı	121
α- Sultan İzzeddin'in Ülkeyi Terketmesi	124
2- Baycu Noyan'ın Yönetime el Koyması ve IV. Rükneddin'in	
Kılıç Arslan'ın Saltanatı.....	127
3- Sultan İzzeddinin Saltanatı Yeniden Elde Etmesi ve	
Ülkenin İkiye Taksimi.....	129
4- Türkiye Selçuklularının Bu Dönemdeki Ekonomik Durumu	
ve Moğollara Karşı Yükümlülükleri.....	135
II. BÖLÜM	152
İLHANLI DEVLETİNİN KURULUŞU VE TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI	
DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER	152
A- İRAN'DA İLHANLI DEVLETİNİN KURULUŞU	152
1 - Hülagu Han'ın Ön-Asya Harekâtı	152
2- Bağdad'ın Zaptı ve Abbâsi Halifeliğinin Ortadan	
Kaldırılması	158

B - TÜRKİYE SELÇUKLULARININ İLHANLILARA TÂBÎ OLMASI VE ABAKA'YA KADAR TÜRKİYE SELÇUKLU-İLHANLI İLİŞKİLERİ	164
1- Hûlagu'nun Türkiye Selçuklularını Kendine Bağlaması ve Burada Yürüttüğü Siyâset.....	164
α- Sultan İzzeddin'in Tahttan Atılması ve Rükneddin Kılıç Arslan'ın Tek Başına Sultan Olması	170
2- Türkmen Hareketlerinin Başlaması ve Buna Karşı Selçuklu-İlhanlı İttifakı	174
3- Pervane Muineddin'in Anadolu Genel Vâliliğine Atanması.....	180
III. BÖLÜM	184
PERVANE DÖNEMİ: TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN KESİN OLARAK İLHANLI TABİYETİ ALTINA ALINIŞI	184
A- İLHANLILARIN TÜRKİYE SELÇUKLULARINI PERVANE MUİNEDDİN VÂSİTASIYLA YÖNETME DÖNEMLERİ.....	184
1- Abaka han'ın İlhanlı Tahtına Geçiş ve Selçuklular	185
2- Selçuklu Sultanı Rükneddin'in Öldürülmesi ve Pervane Muineddin'in Saltanatı	188
B- İLHANLI-MEMLUKLÜ ÇATIŞMASI VE SELÇUKLULAR.....	196
1- Mücâdelenin İlk Safhaları	196
2- Selçuklu Emirleri Arasındaki Çekişme ve Sahip Fahreddin Ali'nin Azli	199

3- İlhanlı-Memlûklü Çatışmasının Artması ve Selçuklular	202
a- Mücâdelenin Anadolu'ya Yansıması ve	
Selçuklu-Moğol Emirleri Arasındaki Çekişmeler	202
b- Memlûk Yanlısı Hatiroğlu İsyanı, Türkmenlerin	
Destegi ve Moğol Müdâhalesi	216
c- İsyanın Bastırılması ve Türkmenler Üzerine Harekât	226
C - BAYBARS'IN ANADOLU SEFERİ VE SONUÇLARI	228
1- Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'de Tahta Oturması ...	228
2- Karamanoğulları Liderliğindeki Uç Türkmenlerinin	
Hareketi ve Konya'nın Zaptı	236
a- Cimrinin Selçuklu Tahtına Oturması ve Anadolu'daki	
Türkmen Yönetimi	240
b- Sahip Ata Oğulları ile Savaş	243
3- Abaka'nın Anadolu'ya Gelişi ve Pervane'nin Katli	245
a- Pervane'nin Öldürülmesi	249
D- SAHİB-İ DÎVÂN ŞEMSEDDİN CÜVEYNÎ'NİN ANADOLU'YA	
GÖNDERİLMESİ VE YENİ MOĞOL SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ	252
1 - İlhanlı Şehzâdesi Kongurtay'ın Anadolu'daki Faaliyetleri ..	252
2- Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya Gelişi	
ve Islahâtları	254
3- Cimri ile Muhârebe ve Onun Katli	259
4- Gıyaseddin Mesud'un Kırım'dan Kaçarak Abaka'nın	
Yanına Gitmesi ve Yeni Gelişmeler	264

E- İLHANLILARIN MEMLUK HAREKATI VE ABAKA'NIN ÖLÜMÜ	266
1 - Mengü Timur'un Suriye Seferi	266
2- Abaka Han'ın Ölümü	273
IV. BÖLÜM	275
TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE	
TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNİN YIKILIŞI	275
A - ABAKA'DAN ARGUN HAN'A TÜRKİYE SELÇUKLU- İLHANLI	
İLİŞKİLERİ	275
1- İran'daki Durum-Ahmed Teküderin Saltanatı ve	
II. G. Mesud'un Selçuklu Tahtına Oturması	275
2- Teküder'in Memlûklerle Barış Yapma Teşebbüsü	
ve Gerçekleşmemesi	278
3- Kongurtay'ın Öldürülmesi ve Sultan Gıyâseddin	
Keyhüsrev'in Azli	280
B - ARGUN HAN DÖNEMİ	287
1- Argun'un İlhanlı Tahtına Oturması ve III. Gıyaseddin	
Keyhüsrev'i Öldürtmesi	287
2- Anadolu'da Türkmen, Selçuklu-Moğol Mücâdelesini	290
a- Şehzâde Keyhatu'nun Anadolu'ya Gelişi	292
b - Türkmen Hareketlerinin Artması	295
3- Vezir Fahreddin Ali'nin Ölümü ve Fahreddin Kazvinî'nin	
Yerine Yollanması	297
a- Yeni Vezirin Anadolu'da Yaptıkları ve Azledilmesi	299

b- Ahmed Lakuşi ve Kılavuz Oğlu'nun Kazvinli'nin	
Yerine Gönderilmesi	304
C - KEYHATU VE BAYDU HAN DÖNEMLERİ TÜRKİYE	
SELÇUKLU-İLHANLI İLİŞKİLERİ	308
1- Argun Han'ın Ölümü ve Keyhatu'nun İlhanlığı.....	308
2- Anadoludaki Durum.....	311
3- Keyhatu'nun Selçuklu Ülkesine İkinci Defa Gelişi ve	
Katliamları	314
4- Kağıt Para "Çav'ın" Vazı ve Bunun İlhanlı Hakimiyeti	
Altında Bulunan Yerlerde Yarattığı Kargaşalıklar	322
5- Baydu'nun İsyanı ve Keyhatu'nun Öldürülmesi.....	325
6- Baydu'nun Hanlığı.....	327
7- Baydu-Gazan Mücadelesi Selçuklular	329
D - GAZAN HAN DEVRİ İLİŞKİLERDE YENİ DÖNEM	336
1- Gazan'ın Hükümdar Olması	337
2- Yeni Han'a Karşı Selçuklu Ülkesindeki İsyanlar	339
3- Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un Azli ve Devletin İyice	
Zayıflaması	345
4- Ülkenin Dört Mali Bölgeye Ayrılması ve Sultan III.	
Alâeddin'in Selçuklu Tahtına Getirilmesi	347
5- Sülemişin İsyanı ve Selçuklu-İlhanlı İlişkilerine Etkisi	356
6- Mücireddin Emirşah'ın Selçuklu Saltanat Nâipliğini Tekrar	
Elde Ederek Anadolu'da Nüfuzunu Artırması	360

7- Nizamüddin Yahya'nın Yeni Mâlî Düzenlemeler Yapmak	
Amacıyla Anadolu'ya Vezir Ünvanıyla Yollanması ve	
Öldürülmesi.....	366
8- Gazan Han'ın Suriye Seferi ve Buna Selçuklular'ın	
Bu Sefere Katılması	368
a- Şam'a II. Sefer	371
b- Anadolu'daki Durum.....	372
9- Sultan III. Alâeddin Keykubad'ın Azli ve II. Mesud'un	
İkinci Defa Selçuklu Tahtına Çıkarılması.....	375
E - GAZAN HAN'IN ISLAHATLARI VE TÜRKİYE SELÇUKLULARINA	
ETKİLERİ.....	377
1- Paranın ve Ölçülerin Islahı	378
2- Mâlî ve İdarî Islahat	381
3- Askerî Islahat.....	385
4- Ziraî Islahat	388
5- Gazan Han'ın Son Seferi ve Ölümü.....	390
F- OLCAYTU DÖNEMİ, ANADOLU'DA UÇ BEYLERİNİN HAREKETİ	
VE TÜRKİYE SELÇUKLULARININ SONU	394
1- Olcaytu Dönemi ve Türkiye Selçukluları	394
2- Beyliklerin Ortaya Çıkışı	398
a- Germiyan Oğulları	405
b- Menteşe Oğulları	408
c- Aydın Oğulları	411

d- Saruhan Oğulları	413
e- Osman Oğulları.....	415
3- II. Mesud'un Ölümü ve Selçuklular'ın Sonu	418
V. BÖLÜM	425
İLHANLI -SELÇUKLU İLİŞKİLERİNİN DİĞER EVRELERİ	425
1- Kültürel İlişkiler	425
2- İdarî İlişkiler	441
3- İktisadî İlişkiler	450
4- Ticarî İlişkiler	470
SONUÇ	479
SUMMARY	491
BİBLİYOGRAFYA	495
HARİTA	

KAYNAKLAR ve ARAşTIRMALAR

KAYNAKLAR

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak bir çok muellif tarafından çeşitli alanlarda ve dillerde eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bizim için en temel nitelikte olanları Farsça olarak yazılanlardır. Türkiye Selçuklu tarihçileri yazı dili olarak Farsça'yı seçmişlerdir. İlhanlı devleti kurulduktan sonra da İran'da mevcut Farsça tarih yazma geleneği güçlenerek devam ettiğinden, konumuz olan iki devletin ilişkilerindeki kaynak dili doğol olarak Farsça olmaktadır. Bunun yanı sıra Meml kler devrinde Mısır ve Suriye'de yazılan Arapça kaynaklar Farsça yazılanlardan sonra temel kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bunların dışında Grekçe yazılmış Bizans kaynakları ile Ermeni, S ry ni, Gürcü ve Latince kaynakları da bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu arada kitabe, mesk k t, vakfiyeler gibi yardımcı kaynaklardan da yararlanılmıştır. şimdi tezimizle ilgili olarak kullandığımız kaynakları inceleyelim.

I - KİTÂBELER

Çalıştığımız saha olan Selçuklu-Moğol dönemine ait pek çok kitabe mevcuttur. Bunların bir çoğu yayınlanmıştır¹.

II - MESKÛKÂT

Sikkeler, hükümdarların saltanat dönemleri ile dönemin ekonomik özelliklerini anlamamız için çok önemli birer belge niteliğindedir. Selçuklu ve İlhanlılar'a ait müzelerde bol miktarda sikke vardır. Kataloğları neşredilen bu eserlerden Ahmed Tevhid² ve İsmail Galip'in eserleri mühimdir³.

III - VAKFİYELER

Tarihi sahada önemli belgelerden biri olan vakfiyeler bir, dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihini aydınlatmada önemli rol oynarlar. Bugün, Selçuklularla ilgili olarak Vakıflar Arşivi'nde bir çok vakfiye vardır ve bir çoğu da neşredilmiştir. Bu konuda öncülüğü Osman Turan'ın çalışmaları almıştır⁴. Moğol dönemine ait önemli bir vakfiye de Ahmet Temir tarafından neşredilmiştir⁵. Bunun yanında İlhanlılar

¹ En önemlileri olarak; I. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, I-II, (İstanbul 1927-8), M. Van Berchem, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabica*, Rum, (Le Caire, 1910), I/III. Halil Ethem Bey Anadolu'da İslâmî Kitabeler adı altında TOEM'de neşrettiği kitabeler sayılabilir. Benzer bilgi için Bibliyografya'ya bakılabilir.

² Ahmet Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye-Meskûkât-ı İlhamiyye* III, İstanbul 1328.

³ İsmail Galip; *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye*, İstanbul 1339.

⁴ O. Turan'ın *Belleten de XI/42* (1947), *Altın-aba*, XII/47 (1948) Celaleddin Karatay Vakfiyeleri bu meyanda sayılabilir.

⁵ A. Temir, *Kırşehir Emîri Caca-oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, II. Baskı, Ankara 1989.

döneminde ünlü tarihçi ve vezir Reşidüddin tarafından Tebriz ve diğer bölgelerde vakfedilen mülk ve âkarlara ait vakıf-nâme de İran'da M. Minovi tarafından yayınlanmıştır⁶.

IV- DİPLOMATİK BELGELER

Kendi alanında bir çok dallara ayrılan bu tür vesikalardan dönemimizle ilgili olarak epey miktarda malzeme günümüze kadar gelmiştir. Bir devletin idarî, malî yapısıyla, dış ülkelerle olan ilişkileri açısından önem arzeden bu vesikaları 4 kısımda inceleyebiliriz.

1 - Temlik-nâme ve Senetler

Bu alanla ilgili olarak Moğol istilâsı dönemine ait bir kaç adet Temlik-nâme⁷ ve senet neşredilmiştir⁸.

2 - İnşâ Kitapları

Selçuklu ve İlhanlı döneminde mükemmel derecede yazılmış ve sayıları hiç de az olmayan inşâ kitapları mevcut olup, tezimizi yazarken bunlardan istifâde ederek önemli bilgiler elde ettik. Bu meyanda zikredebileceğimiz ilk eser, Osman Turan tarafından toplanarak kitab haline getirilen, Selçuklular'ın çeşitli dönemlerde ilişki içine girdiği devletlerle ilgili mektup, imtiyaz-nâme, menşur, temlik, ferman, yarlık gibi vesikalar havi olanıdır⁹. Bunun dışında geç dönem olmasına karşın

⁶ Reşidüddin, Fazlullah, Vakf-ı Rub-u Reşidî, (Yay. M. Minovi), Tahran 1350.

⁷ O. Turan, II. İzzeddin Keykavus'a ait bir Temlik-nâme, Z.V. Togan Armağanı, İstanbul 1950-5.

⁸ M. Z. Orat, Sultan Hatun Senedi. Belleiten, sayı 75 (Temmuz 1955) s. 385-94.

⁹ O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, II.baskı, Ankara 1988.

Selçuklu İnşâ Dîvânı ve yazışmalarını anlatan bir eser mevcuttur. Candar Oğulları döneminde yazılan kitabın müellifi Hasan b. el-Hoyî olup, neşri yapılmıştır¹⁰. Yine Osmanlı devri münşeât mecumuâlarından olan Feridun Bey'in eserinde de Selçuklu-Osmanlı ilişkilerine ait vesikalar mevcuttur¹¹. İlhanlı devri eseri olarak belirtebileceğimiz çok kıymetli bir eser Düstûr el-Kâtip'tir¹². Bu güne kadar fazla incelenmemiş olan bu eserde İlhanlı devrinin sosyal, kültürel, idarî, malî yapısı ile ilgili çok kıymetli bilgiler bulmak mümkündür. Bilhassa devletin çeşitli dönemlerinde idarî ve malî alanda yapılan ıslahat ve düzenlemelerle ilgili verdiği bilgiler orjinaldir. Bundan başka XV. yüzyıl Memlûk sahasında kaleme alınmış olan ve alanının en iyi numunesi sayılan Kalkaşandî'nin¹³. 14 ciltlik muazzam eseri, inşa sanatının bütün ince noktalarını açıkladıktan başka 4. ciltte, İlhanlılar'ın devlet teşkilatı ve malî yapısı hakkında da çok kıymetli bilgiler yer almıştır. Ayrıca eserin çeşitli ciltlerinde Memlûkler ve İlhanlılar'a veya İlhanlılar hükümdarları arasında teati edilen mektup örnekleri mevcuttur.

3 - İstifâ Kitapları

Döneminin malî, iktisadî olduğu kadar, sosyal özelliklerini de aksettiren istifa kitapları büyük önem taşırlar. Selçuklular için böyle mustakil bir çalışma henüz elimize geçmemiş olmasına karşın, İlhanlı

¹⁰ Hasan b. Abdülmumin el-Hoyî, Binyetu'l-Katip ve Rusûmu'r-Resâil, (Yay. A. Erzi), Ankara 1963.

¹¹ Feridun Bey Münşeâtı, İstanbul 1274, I.

¹² Hinduşah Nahcıvanî, Düstûr el-Kâtip (Yay. A. Alizade), Moskova 1964-71. I/1-2.

¹³ Kalkaşandî, Subhûl-A'şâ fî Sinaat'il-İnşâ, (Yay. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1407/1987. XIV cilt.

dönemine ait Selçuklular için de önemli olan eserler vardır, bunların bir kısmı neşredilmiştir. Anadolu'nun Moğol dönemindeki iktisadî durumu açısından bu eserlerden oldukça istifade ettik. Bu alanla ilgili olarak Hamdullah Kazvinî'nin Nuzhetü'l-Kulûb'u¹⁴ ile Abdullah b. Mahmud b. Kiya el-Mazenderanî'nin Risale-i Felekiyye"sini¹⁵ öncelikli olarak sayabiliriz.

4 - Mektuplar

Resmi vesikalar arasında önemli bir yeri olan mektuplar, onu yazan kişinin üslûbunu ve eserin edebî değeri yanında tarihî açıdan da büyük önem arz etmektedirler. Çalıştığımız dönemle ilgili olarak bu nitelikte olan hem Selçuklu, hem de Moğol dönemine ait mektuplar bulunmaktadır. Biz bunlardan Ebû Bekir b. Zeki'nin eserinden¹⁶ Cimri hâdisesi ile ilgili, Mevlâna'nın Mektupları'ndan¹⁷ idareci-ulemâ ilişkisi, ünlü vezir Reşidüddin'in eserinden ise¹⁸ İlhanlı döneminde Anadolu'nun iktisadî ve kültürel durumu ile ilgili olan çok önemli bilgiler elde ettik.

V. VEKÂYİNÂMELER

Çalışma sahamızın esas ve en ağırlıklı kaynakları vekâyinâmelerdir. Bu konuda hem Selçuklu, hem de İlhanlı sahası ile bu sahanın dışından olmasına rağmen iki devlet ve ilişkileri hakkında çok

¹⁴ H. Kazvinî, Nûzhetü'l-Kulûb, (Yay. G.L. Strange), Leiden 1913.

¹⁵ A. Kiya Mazenderanî, Risâle-i Felekiyye, (Yay. W. Hinz), Wiesbaden 1952.

¹⁶ Ebû Bekir b. Zeki, Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikâtü'l-Elbab, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1972.

¹⁷ Mevlâna'nın Mektupları, (Yay. F. Nafiz Uzluk), İstanbul 1937.

¹⁸ Raşidüddin Fazlullah, Mukâtebât, (Yay. M. Şefî), Lahor 1948.

değerli bilgiler veren eserler pek çoktur. Bunları önem sırasına göre şu şekilde tasnif edebiliriz.

İSLÂM VEKÂYİNÂMELERİ

A - Farsça Eserler

Konumuzla ilgili olarak Farsça yazılmış eserleri de kendi aralarında iki grupta inceleyebiliriz.

I - Selçuklu Vekâyinâmeleri

Türkiye Selçuklular devrinde bizim çalıştığımız alanla ilgili olarak 4 vekâyinâme sayabiliriz. Şimdi bunları görelim:

1 - İbn Bibi

Türkiye Selçuklular tarihinin en önemli kaynaklarından olan el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye'nin müellifi olan İbn Bibi, aslen Harezmli'dir. Harezmşahlar, Moğollar önünde tutunamayıp dağılıncı İbn Bibi'nin babası Mecdeddin Muhammed, önce Suriye'ye, ardından da I. Alâeddin döneminde (1230'larda) Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu hizmetine girmiştir. Tercümanlık ve Farraşhane Müşrifliği gibi çeşitli görevlerde bulunan Mecdeddin'in oğlu İbn Bibi de, babasının durumu dolayısıyla hemen devlet hizmetine girmiş ve uzun yıllar, çok önemli görevlerden biri olan inşa ve tuğra divânında çalışmıştır. O dönemin İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin teşvik ve isteği ile 1186 ve 1280 yılları arasındaki olayları içeren bir Selçuklu tarihi kaleme almıştır. Gerek

İnşâ Dîvânı'nda bulunması dolayısıyla ve gerekse olayların bir çoğunu görüp yaşadığı için eseri sonderecede kıymetli ve orjinaldir. İlk Selçuklu-Moğol ilişkileri konusunda yegâne kaynak olduğu gibi, 1280 yılına kadarki Selçuklu-İlhanlılar arasındaki mücadelelerin gene en önemli tanığıdır. Çeşitli kereler neşredilen ve muhtasar bir tercümesi bulunan kaynağımızın tam metni, 1956 yılında A. Erzi tarafından faksimile olarak yayınlanmıştır¹⁹. Selçuklu araştırmacıları tarafından oldukça geniş şekilde kullanılmış olan eserden biz de çok geniş bir şekilde istifade ettik. Bazı olayları da diğer önemli bir Selçuklu kaynağı olan Aksarayî'nin Musâmeretü'l-ahbâr'ı ile kıyas ederek kullandık. Kaynağımızın belki de tek kusurlu yanı, tarihlendirmeye çok az yer vermiş olmasıdır. Eserin yegâne mufassal nüshası Ayasofya Kütübhanesi nr. 2985'de bulunmaktadır²⁰.

2 - Aksarayî, Kerimüddin Mahmud

Künyesinden de anlaşılacağı üzere Aksaray kentinde XIII. yüzyılın ortalarında doğmuş olan müellifimiz, eğitimini de burada tamamlamış ve genç yaştan itibaren devlet hizmetine girmiştir. Yaklaşık 50 yıl kadar resmi hizmet yapan Aksarayî Divan Kâtipliği ve Efkaî Nâzırlığı gibi vazifelerde bulunmuştur. Ayrıca onun uzun müddet de İlhanlılar'ın Anadolu nâibi ve Selçuklular'dan alacaklarından sorumlu vekili Mücireddin Emîrşah'ın yanında çalışmıştır. Hayatının sonuna doğru görüp biriktirdiği belgelerden bir eser kaleme alan müellif, onu Musâmeretü'l-ahbâr ve

¹⁹ İbn Bibi, el Evâmirü'l-Alâiyye fil-Umûri'l-Alâiyye, (Yay. Adnan Erzi), Ankara 1956.

²⁰ İbn Bibi için bk. İA. "İbn Bibi" maddesi.

Müsâyeretü'l-ahyâr adı altında, 1323 yılında, o sırada İlhanlılar'ın Anadolu valisi olan Timurtaş Noyan'a sunmuştur. Dört, bölümden oluşan eserin ilk üç bölümü, İslâm tarihinden ve ilk Selçuklular'dan bahseder. Bu kısım çok kifâyetsiz ve kıymetsizdir. Eserin asıl ana bölümünü oluşturan ve bizim için de gerekli olan bölümü 4. bölümdür. Bizzat yaşadığı, işittiği olaylara ve belgelere dayanan bu bölüm, 1256'dan başlar ve 1323'e kadar gelir. Bizim de kullandığımız bu bölümdür. Belge ve gördükleri dışında, onun Reşidüddin ve İbn Bibi'den de istifâde ettiğini kendisi söylemese de muhtemeldir. İbn Bibi'nin eserinin sona erdiği 1280'den, Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar Mûsâmeretü'l-ahbâr Selçuklular'ın yegâne vekâyinâmesi konumundadır. Eser Moğollar'ın Anadolu'da yaptıkları tahribât, Cimri hâdisesi, Türkmen hareketleri ve İlhanlılar'ın Anadolu'da uyguladıkları malî sistem konusunda çok kıymetli bilgiler içermektedir. İbn Bibi'deki gibi kronolojisi zayıftır ve olayların tarihini her zaman vermez. Eserin bilinen iki nüshası, Ayasofya Kitp. nr. 3143 ve Yeni Cami Kitp. 827 numaralarda kayıtlı olup Osman Turan, her ikisine de dayanarak kitabın bir neşrini yapmıştır²¹

3 - Niğdeli Kadı Ahmed,

Aksarayî gibi, Kadı Ahmed'in de Niğde'de doğup büyüyerek burada yaşadığı anlaşılmaktadır. Hayatı hakkında pek fazla birşey bilinmemektedir. Yazdığı esere bakılarak XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ortaları arasında yaşadığı düşünülebilir. O, 1332'de İlhanlı

²¹ Kerimüddin Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr ve Musâyeretü'l-ahyâr. (Yay. Osman Turan), Ankara 1944, Aksarayî ve eseri hakkında Girişte (s. 28-57) ayrıntılı bilgi verilmiştir.

hükümdarı Ebû Said Bahadır Han adına el-Veledü's-şefik ve Hafidü'l-Hâlik adlı bir eser yazmıştır. 4. bölümden oluşan hacimli eser bir İslâm tarihi niteliğinde olup, son bölümleri coğrafya ile ilgilidir. Selçuklu tarihi ile ilgili olarak genelde özet bilgiler veren müellifimizin eseri, daha çok sosyal ve kültürel açıdan önemlidir. Bizim açımızdan en önemli yanı Selçuklular'ın sona eriş tarihiyle ilgili verdiği kayıttır. Neşri bugüne kadar yapılamayan eserin yegâne nüshası Fatih Ktp. 4519 numarada kayıtlıdır²².

4 - Anonim Selçuknâme

Yazarı belli olmayan ve H. 765-M. 1363 yılında Eratnalılar zamanında Selçuklu şehzadelerinden biri adına kalem alınan bu eser, Büyük Selçuklular'dan Türkiye Selçukluları sonuna kadar olan bilgileri kapsayan bir eserdir. Bizim açımızdan Moğolların Anadolu'daki faaliyetleri, uyguladıkları idarî ve ekonomik sistemleriyle öğretmesi yanında Türkmen hareketleri ile bilhassa Keyhatu döneminde Anadolu'daki Moğol zulümleri hakkında çok orijinal bilgiler verir. Eser, F. Nafiz Uzluk tarafından Türkçe tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır²³.

²² Niğdeli Kadı Ahmed ve eseri hakkında bkz. M. A. Köymen, Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el-Veledü's-şefik, Belgeler, XV/19, s.1-22; Ayrıca bkz. F. Köprülü, Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları, Belleten VII/27 (1943) s. 391.

²³ Anonim Selçuknâme-Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III, (Yay. ve Terc. F. Nafiz Uzluk), Ankara, 1952; Ayrıca bu eser için bkz. F. Köprülü, Yerli Kaynaklar, s. 392.

II — İlhanlı Vekâyinâmeleri

1 - Cüveynî, Atâmelik Alâeddin

İran'ın ünlü ailelerinden birine mensup olan Alâeddin, 1226 yılında doğdu. Genç yaşında yeteneğini göstererek Moğollar'ın İran valisi emîr Argun'un yanında çalışmaya başladı. Onun yaşadığı yüzyıl İslâm Dünyası'nın Moğol tahribatına uğradığı döneme raslamıştı. O, aldığı vazifeler nedeniyle Moğollar'ı yakında tanıma imkânı bulmuş ve onlardan geniş tasvirler yapmıştır. En önemli eseri olup bizim de kullandığımız Tarih-i Cihân-Gûşa'yı 1252'de Hülâgu'nun Ön-Asya harekâtına başlamasından az önce yazmaya başlamış ve 1259 yılında da tamamlamıştır. Kendisinden sonra gelen tarihçileri etkilemiş olan Cihan-Gûşa üç cilttir. I. cilt, Cengiz Han'ın zuhûru ve fetihleri, II. cilt Harezmsâhlar ve İsmailîler hakkında bilgi verirken III. cilt, tamamen Hülâgu'nun İran ve Ön-Asya harekâtına ayrılmıştır. Bizim açımızdan Moğollar'ın âdetleri, hayat biçimleri yanında Selçuklular'ın Moğol tâbiyetine girdiği ilk yıllarda iki devlet arasındaki ekonomik ve malî ilişkiler ile Selçuklular'ın yükümlülükleri konusunda sonderecede orijinal bilgiler vermektedir. 1283 yılında Ahmed Teküdar'ın döneminde öldürülen müellifin eseri neşr ve tercüme edilmiştir²⁴.

2 - Vassâf, Abdullah b. Fazl Şirazî

İran edebiyatının önde gelen simalarından biri sayılan Vassâf, yine ünlü tarihçi Reşidüddin tarafından himaye edilerek, Sultan Olcaytu

²⁴ Alâeddin Atâmelik Cüveynî, Tarih-i Cihân Gûşa, (Yay. M. Kazvini), Londra 1919, III cilt. Türkçe Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1988; Cüveynî ve Eseri için bkz. E. Browne, A Literary History of Persia, London 1928, c. III, s. 65-6.

devrinde önemli görevler almıştır. Onun kısaca Tarih-i Vassâf da denen eseri Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Asâr 1257'den 1327'ye kadarki İlhanlı devri vekâyini kapsar. Bu bakımdan Cüveynî'nin eserinin bir zeyli niteliğindedir. Dili ağır olduğu için anlamak biraz zordur. Eserin taşbaskı bir neşri ile özet halinde bir yayını bulunmaktadır²⁵. Vekayinâme siyâsî olayların yanı sıra, İlhanlı devri malî sistemi hakkında önemli bilgiler içermektedir.

3 - Reşidüddin, Fazlullah b. Ebu'l-Hayr İmadeddin el-Hemedanî

Sadece döneminin değil, dünyanın en büyük tarihçilerinden olan Reşidüddin, 1240'da Hemedan'da doğdu. İyi bir eğitimin ardından genç yaşta devlet hizmetinde çalışmaya başladı. Hemen bütün alanlarda hizmet gördükten sonra Gazan Han devrinde dikkati çekerek vezirliğe yükseltildi. Yıllarca bu görevi başan ile sürdüren müellifimiz, 1318 tarihinde Olcaytu Han'ı zehirlediği iddiasıyla öldürüldü.

Reşidüddin'in bir çok eserinin yanında, Gazan Han'ın emriyle meydana getirdiği Câmiu't-Tevârih adlı iki ciltlik dünya tarihi büyük bir öneme sahiptir. O, bu kitabı şimdiye kadar denenmemiş bir usûl ve teknikte kaleme almıştır. Eserin birinci cildi Türk ve Moğol kabileleriyle Gazan Han dönemi sonuna kadar Cengiz Oğulları tarihini içerir ki asıl önemli olan bu cildir. II. Cilt ise Selçuklu, Gazneli, Harezmşah devletleri ile Çin ve Hint tarihlerinden bahseder. Câmiu't-Tevârih hiç bir esere nasip

²⁵ Vassaf, Tarih-i Vassaf, Bombay, 1299; M. Âyetî; Tahfîr-i Târih-i Vassâf, Tahran 1346, Vassaf ve eserleri için bkz. Browne, A Literatry, s. 67.

olmayan haklı bir şöhret kazanmıştır. o zamana kadar hiç bir yerde bahsedilmeyen Türk kavimlerine en eski devirlerinden itibaren yer vermesi, Türkler ve Türk Dünyası'nda büyük yankı yaptı. Türkler onun sayesinde unuttukları tarihlerini öğrendiler. Eserin bir çok neşri yapılmıştır. Tezimizde, baştan sona kadar kullandığımız bu kaynağın Behmen Kerimi ve Karl Jahn neşirlerinden istifade ettik. Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkilerinde en temel kaynaklarımızın başında gelmektedir²⁶.

4 - Benakifî, Muhammed

İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın büyük teveccühünü kazanarak Melikü's-şu'âra ismini verdiği Benakifî Maverâünnehirlidir. O Sultan Olcaytu devrinde gözden düşmüşse de Ebû Said Bahadır Han devrinde yıldızı yeniden parlamıştır. Han'ın emriyle Câmîü't-Tevârih'le boy ölçüşecek bir eser yazmakla görevlendirildi. İşte kısaca Tarih-i Benakifî de denen Ravzatu'l-uli'l-Erbâb fî Tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb adlı eser, bu şekilde ortaya çıktı. Câmîü't-Tevârih'in âdeti bir özeti olan eser, 1317 tarihine kadar gelir. Bizim açımızdan Reşidüddin'de olmayan bazı tarihleri verdiği ve ayrıca Câmîü't-Tevârih'i kontrol etme imkânı vermesi açısından önemlidir. Eserin. M. Şîr tarafından yapılmış bir neşri vardır²⁷

5 - Kâşanî, Muhammed

²⁶ Reşidüddîn, Câmîü't-Tevârih, (Yay. B. Kerimî), Tahran 1338, I-II, Tarih-i der Abaka bis Geyhatu, (Yay. K. Jahn), Prag 1941: Tarih-i Mübârek-i Gazânî-Gazan Han devri, (Yay. K. Jahn), Prag 1940: Reşidüddin için E. Browne, A Litterary s. 67-74, ayrıca bkz. İA. Reşidüddin mad.

²⁷ Benakifî, Tarih-i Benakifî, (Yay. M. Şîr), Tahran 1348. Benakifî ve eserleri için bkz. M. Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, (Yay. Yüksel Kanar), İstanbul 1991. s. 305-6.

Olcaytu ve Ebû Said dönemlerinde büyük ün kazanmış olan Kâşânî'nin, hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Onun ne zaman doğduğu, eğitimi ve İlhanlı Devleti'ndeki hizmeti hemen hemen bilinmez. Sadece, Câmîü't-Tevârih-i yazarken Reşidüddin'e yardımcı olduğunu biliyoruz. Kısaca Tarih-i Olcaytu denilen "Târih-i Padişah-ı Said Gıyâseddin Olcaytu Sultan Muhammed" adlı eseri 1304-16 yılları arasındaki olayları yani Olcaytu devrini anlatır ve Câmîü't-Tevârih'in bir zeyli konumundadır. Eser İlhanlı kültür ve sosyal hayatı alanında bir kıymet arzeder. Bundan başka bizim açımızdan Gazan Han'ın vasiyeti ve Moğol avânz vergileri ile İrincin Noyan'ın Anadolu'ya geliş tarihini vermesi açısından önemlidir. Eserin neşri ve tercümesi mevcuttur²⁸

6 - Hamdullah Kazvinî

Kazvin'in ünlü Müstevfîyan ailesinden gelen Hamdullah'ın, doğum tarihi bilinmemektedir. Sultan Olcaytu döneminde Divan Kâtipliği görevine başlayıp Reşidüddin'in himayesine girmiştir. Reşidüddin'in oğlu Gıyâseddin'in vezirliğe getirilmesiyle tekrar görevine dönmüştür. Tarih ve coğrafyaya ait epey eseri bulunan müellifimizin en önemli eseri Tarih-i Güzîde'dir. O, bu eserini 1329 yılında tamamlayarak vezir Gıyaseddin'e

²⁸ M. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, (Yay. M. Hemblu), Tahran 1345, Türkçe çev. Derya Örs. Basılmamış Y. Lisans Tezi. Ankara 1992, I. Kâşânî için ayrıca bkz. Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 303-4.

sunmuştur. Câmîü't-Tevârih örnek alınarak yazılan eserin, bizim için İlhanlılar ile Türkiye Selçuklularını içeren bölümü önemlidir. Bunun dışında İlhanlılar'ın Anadolu'daki malî uygulamaları konusunda da özet ancak orjinal bilgiler sunar. Ayrıca Moğol devri ilmî, dinî ve kültürel sahasında da çok faydalandığımız bir kaynaktır. Eserin neşri yapılmıştır²⁹.

7 - Hafız Ebrû

Gerçekte Timurlu dönemi tarihçilerinden olan Hâfız, Câmîü't-Tevârih'e zeyl olarak bir eser kaleme aldığı için, onu da bu kategoriye dahil etmemiz gerekmektedir. Esasında kendisi de İlhanlı tarih geleneğini sürdürenlerden birisidir. 1430 yılında ölen müellifimiz Heratlı'dır. Çok yönlü kişiliği ile de Timurî çağına damgasını vurmuştur. Zeyl-i Câmîü't-Tevârih, onun 4 ciltlik dev Zübdetü't-Tevârihi'nin 2.cildini ihtivâ etmekte olup, 1304 yılı sonundan başlamaktadır. Bizim için Olcaytu döneminin ilk yılları da Anadolu politikası açısından önemlidir. Eseri neşredilmiştir³⁰.

B - Arapça Eserler

Bizi ilgilendiren alanla ilgili olarak yazılan kaynaklar büyük çoğunlukla Memlûk devrine aittir. Bu kaynakları da kendi Genel ve Özel Vekâyinâmeler olarak ikiye ayırabiliriz.

²⁹ Hamdullah Kazvinî, Târih-i Güzîde, (Yay. A. Hüseyin Nevaî), Tahran 1339; Kazvinî için bkz. E. Browne; A. Litterary, III, s. 87-95.

³⁰ Hâfız Ebrû, Zeyl-i Câmîü't-Tevârih, (Yay. Hambaba Beyanî), Tahran 1317, Yine müellifi ve eseri için bkz. Browne, A Litterary, III, s. 424-6.

ÖZEL VEKÂYİNÂMELER

1- *İbnü'l-Adım, Kemaleddin Ebû'l-Kasım*

Eyyûbi devrinin önde gelen bilginlerinden olan İbnü'l-Adım, Arap Ukaylî kabilesinden olup, 1192 tarihinde Halep'te doğmuştur. İyi bir eğitim gördükten sonra devlet hizmetine girerek önemli görevler üslenmiştir. Değişik alanlarda bir çok eser kaleme almış olan müellifimiz, tarih alanında da Bugyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb adı altında hacimli bir biyografik eser yazmıştır. Eserin çok hacimli olması dolayısıyla da Zübdetü't-haleb min Tarih-i Haleb adı altında bir özetini yapmıştır. Bizim istifade ettiğimiz bu özettir. 1245'e kadar eserin alanımızla ilgili olarak ilk Selçuklu-Moğol ilişkileri açısından önemlidir³¹.

2 - *İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed*

1207 yılında Hama'da doğan müellif, iyi bir tahsil gördükten sonra 18 yaşında Kudüs'e giderek Eyyûbî hükümdarı Melik Salih'in hizmetine girdi. Onun ölümü üzerine de Necmeddin Eyyûb, müellifi himayesine almıştır. Müellifimiz Eyyûbiler devri ile ilgili olarak Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyûb adlı bir vekâyinâme yazmıştır. Çok teferruatlı ve kronolojisi sağlam olan eser, bizim açımızdan Selçuklu-Eyyûbi ilişkileri ve onların Moğollara karşı işbirliği teşebbüsleri, Moğol akınlarnın Doğu ve

³¹ İbnü'l-Adım, Zübdetü'l-haleb min Târih-i Haleb, (Yay. Sâmî ed-Dehhan), Dimaşk 1951-68, I-III: İbnü'l-Adım için bkz. Ali Sevim, Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Ankara 1982, s. I-XLIII.

Güney Doğu'da yaptıkları tahribât ile Köseadağ savaşı ile ilgili verdiği malumûtlar dolayısıyla önemlidir. Vekayinâme 5 cilt olarak Kahire'de 1953-60 yılları arasında yayınlanmıştır³².

3 - İbn Şeddad, İzzeddin Ebû Abdullah

1216 yılında Mısır'da doğan müellifimiz, 1233 yılında Dimaşk'a gelerek el-Melikü'n-Nâsîr'in hizmetine girdi. Burada çalışırken Moğollar'ın Suriye'yi işgal etmesinden sonra Kahire'ye kaçarak İnşâ Dîvânı'na girdi. Memlûkû Sultanı Baybars döneminde de bu görevini sürdüren İbn Şeddad, şükran ifadesi olarak ona "Sîret-i Melik Zâhir adında iki ciltlik bir eser yazdı. Baybars döneminin hemen tamamını kapsayan eserin I. cildi kayıptır, sadece Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde 1507 numarada kayıtlı II. cilt mevcuttur. Bu nüshaya dayanan Ş. Yalıtıkaya eserin Türkçe çevirisini yapmıştır. 1272-77 yılları arasındaki olayları kapsayan eser, Moğol-Selçuklu-Mısır ilişkileri ve İlhanlılar'ın Anadolu'daki faaliyetleri açısından sonderecede değerli ve ayrıntılı bilgiler verir³³.

4 - Kadı Muhyiddin İbn Abdü'z-zâhir

İbn Abdü'z-zâhir, 1223 yılında Kahire'de doğup, yine 1293'de bu kentte ölmüştür. Baybars ve Kalavun dönemlerinin bu ünlü tarihçisi, Baybars dönemini anlatan er-Ravdu'z-Zâhir fi Sîret-i Melikü'z-Zâhir adlı

³² İbn Vâsıl, Müferriicûl-Kûrûb fi Ahbâr-ı Beni Eyyûb (Yay. A. Şeyyal), Kahire 1953-60: İbn Vâsıl için bkz. İA. İbn Vâsıl mad.

³³ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, (Çev. Ş. Yalıtıkaya), İstanbul 1941. İbn Şeddad için bkz. İA, İbn Şeddâ Mad.; C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, Leyden 1943, C.I, s. 883.

bir eser kaleme almıştır. Kendisi bizzat İnşâ Divânı'nda ve Sultan'ın sır kâtibi olarak çalıştığından, olayları bizzat yaşamış, resmî belgeleri inceleme fırsatı bulmuştur. Eserin 1260-65 yılları arasını kapsayan kısmının neşri ve İngilizce tercümesi yapılmıştır³⁴. Aslında 1277'ye kadar gelen eserin bir kısmı kaybolmuştur. Ancak Baybars'ın 1277'deki Anadolu seferiyle ilgili bölümüne el-Ömerî ve Kalkaşandî'nin eserlerine nakledilmiş olduğu için bilinmektedir. Bizim açımızdan kaynak, Sultan İzzeddin'in Hûlagu'ya karşı olan isyanında Mısır Sultanı ile ilişkileri ve mektupları dolayısıyla önem arz etmektedir.

Bundan başka Kadı Muhyiddin, Sultan Kılavun dönemini anlatan Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîret-i Melik Mansûr adı altında bir vekâyinâme daha yazmıştır ki H. 678-89 (1279-90) yılları olaylarını anlatır. Bilhassa Karamanoğlu Türkmenlerinin faaliyetlerini zikretmesi bakımından önemlidir³⁵.

5 - Yûnûnî, Kutbeddin Ebu'l-Feth

1242'de Baalbek'de dünyaya gelen Yûnûnî'nin hayatı bu şehirde geçmiştir. İyi bir eğitim gören ve uzun süre Baalbek kadılığı yapan müellifimiz, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zamân adlı eserine zeyl olmak üzere bir eser kaleme almıştır. 1258-1313 yılları arasındaki olayları kapsayan vekâyinâme bizim için İlhanlı-Selçuklu ilişkilerindeki hiçbir

³⁴ İbn Abdî'z-Zâhir, El-Ravdu'z-Sîret-i Melik Zâhir, (Yay. ve İng. Terc. S.F. Sadeque), Dacca 1956; Müellif için bak.; Brockelmann, GAL, I. s. 550.

³⁵ İbn Abdî'z-Zâhir, Teşrifü'l-eyyâm ve'l-Usûr fî Sîret-i Melik Mansur, (Yay. Murat Kamil-M. Ali Neccar), Kahire 1961.

kaynakta olmayan olayları anlatması yönünden önemlidir. Eseri neşredilmiştir³⁶.

6 - Baybars-ı Mansurî

Memlûklerin bu ünlü emîri, aynı zamanda da önemli bir tarihçidir. 1325 tarihinde ölen Baybars Mansurî, umûmî bir İslâm Tarihi'nin yanında 1249-1321 yılları arasındaki olayları içeren genel nitelikte bir Memlûk tarihi kaleme almıştır. Eser iyi bir kronolojinin yanında, olayların özünü vermesi açısından değerlidir³⁷.

7 - Bedreddin Bektaş el-Fâhirî

XIV. yüzyılın ilk yarısının Memlûk Devleti emîrlerinden olan müellif, 1309 senesine kadar gelen bir vekâyinâme yazmıştır. 1349 yılında ölen müellifin eserinden, Sülemiş isyanı ve Türkiye Selçuklularının sona eriş tarihleri hakkındaki bilgilerden istifade ettik. Eserin VII. cildinin neşri vardır³⁸.

GENEL VEKÂYİNÂMELER

1 - İbnü'l-Esîr, İzzeddin

³⁶ Yûnûnî, Zeyl. Miratûz-Zaman, Haydarabad 1954-5 I-II; Müellif ve Eseri için bkz. Z. V. Togan, Tarihte Usûl, s. 186.

³⁷ Baybars-Mansurî, et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî Devleti'l-Türkiyye, (Yay. Salih Hamdan), Kahire 1993.

³⁸ Emîr Bektaşel-Fâhirî, Geschichte der Memlûken-Sultane, Leyden 1913 VII; Ayrıca bkz. Z. V. Togan, Tarihte Usul, III. baskı (İstanbul 1981), s. 204.

1160 yılında Cizre (Ceziretü İbn Ömer)'de doğan müellif, yalnız döneminin değil, daha sonraki asırların tarihçilerini de etkilemiş, İslâm tarihinin en büyük tarihçilerindendir. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan İbnü'l-Esir'in bir çok eser kaleme almıştır. Bunlardan en büyüğü bizim istifade ettiğimiz el-Kâmil fi't-Tarih'dir. İlkatten 1231 tarihine kadar gelen eserin bizim istifade ettiğimiz kısmı, Moğollar'ın İran, Azerbaycan ve Irak'daki faaliyetleri, Cellaeddin Harezmsâh'ın faaliyetleri ve Selçuklular'la mücadelesi ve Selçuklu-Eyyûbi mücadelesini ayrıntılı bir şekilde kapsayan XII. cildidir. Pek çok neşri olan eserin biz Türkçe çevirisinden yararlandık³⁹.

2 - Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed

1279'da Mısır'da doğmuş olan müellif, iyi bir eğitimden sonra babasının İnşâ Dîvânı'nda çalışmasından da istifade ile genç yaşında devlet yönetimine girmiş, kısa zamanda yükselerek Nâzirü'l-Ceyş ve Nazirü'd-Divân'lık vazifelerinde bulunmuştur. 1333 tarihinde vefât eden Nüveyrî, Sultan Kılavun'a ithâf ettiği Nihâyetü'l-ireb fi Fünûnü'l-edep adlı hacimli bir vekâyiname yazmıştır. Eserde olaylar yıl yıl ve özet olarak anlatılır. Tamamı neşredilmiş olan eserin bizim açımızdan XIX. cildi önemlidir. Eserden kronoloji olarak yer yer faydalandık⁴⁰.

³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, (Türkçe Çev. A. Ağırakça-A. Yurtaydın) İstanbul 1987, XII; İbnü'l-Esir için bkz. Z. V. Togan, Tarihî Usul, 185.

⁴⁰ Nüveyrî; Nihâyetü'l-ireb fi Fünûn el-âdebiyye, (Yay., Said A'sur), Kahire 1405, (1985. XIX); Müellif için bkz. C. Brockelmann, GAL. II, s. 173-4.

3- Baybars-ı Mansurî

Yukarıda özel vekayinâmeler kısmında zikrettiğimiz müellifimiz, Zübdetü'l-fikre fî Tarihi'l-hicre adı altında 1323'e kadar gelen X ciltlik bir de umûmî İslâm tarihi kaleme almıştır. Müellif eserinde Anadolu'nun siyasi coğrafyası ve Selçuklu Moğol ilişkileri konusunda sondercede kıymetli bilgiler verir. Biz eserin BM'de bulunan X. cildinin T.T.K. Kütüphanesi, fotokopiler kısmı 206 numarada kayıtlı fotokopisinden istifade ettik⁴¹.

4 - İbn Aybek ed-Devadânî

Ünlü Memlûk emîrlerinden olan müellif, IX ciltlik bir İslâm tarihi kaleme almıştır. Kenzû'd-dürer ve camîü'l-gurâr adlı bu eser Selçuklu-Moğol-Memlûklü ilişkileri alanında en geniş ve orjinal (Arapça kaynaklar arasında) bilgiler vermektedir. Devrin önemli kaynaklarından İbn Şeddad'ın Siret-i Melik Mansur'u ile büyük paralellikler gösteren eser, bazı alanlarda ondan farklı ve orjinal bilgiler verir. 6-9 ciltleri neşredilen eserin biz 7-9 ciltlerinden istifade ettik⁴².

5 - Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Mahmud

⁴¹ Baybars-ı Mansurî ve eseri için bak C. Brockelmann, GAL. II, s. 55.

⁴² Devâdarî'nin eserinin neşirleri için bibliyografya'ya bakınız ayrıca bkz. Brockelmann, GAL. II. 55-6.

Sultan Kalarvun devri emîrlerinden olan Ebu'l-Fida, 1273 yılında Dimaşk'ta doğdu. Başarılı bir askerî hayattan sonra kendini ilme veren müellifimiz umumi vekayinâme türünden el-Muhtasar fî Târih-i Beşer adı altında iki ciltlik bir kitap yazmıştır. Olayları kısa, fakat özlü anlatan müellifin kronolojisi de sağlamdır. Bir çok neşri ve tercümesi olan vekayinâmenin, biz İstanbul baskısından istifade ettik⁴³

6 - Zehebî, Şemseddin Muhammed

1274'de Meyyafârikin (Silvan)de doğan Zehebî, 1348 yılında ölmüştür. Devrin önemli âlimlerinden olup uzun süre Dimaşk medreselerinde müderrislik yapmıştır. Bir çok eserinin yanında umûmî mahiyette Tarih-i Düvel-i İslâm adlı bir vekâyinâme kaleme almıştır. 1300 yılına kadarki vakayii içeren eser kronolojisi ile Moğollar'a Selçuklular'ın ödediği vergiler konusunda verdiği bilgiler dolayısıyla önemlidir.

7 - Aynî, Bedrüddin Mahmud

Türk asıllı olan müellifimiz, 1361 yılında Ayıntap (Gaziantep)'da doğmuştur. Burada eğitimini tamamladıktan sonra 1399'da Kahire'ye gitmiş, orada Sultan Berkuk'un hizmetine girmiştir. Bir süre Muhtesiplik ve Evkâf Nâzirliği yaptıktan sonra 1426'da Haneî Başkadısı olmuştur. Uzun

⁴³ Ebu'l-Fida; Tarih-i Ebu'l-Fida, (İstanbul 1286), IV.

bir hayat süren Aynî, ömrünün sonuna doğru geçim sıkıntısı içinde 1451 yılında vefat etmiştir.

Onun kaleme aldığı umumî vekayinâme türündeki İkdu'l-Cuman fî Tarih-i ehli'z-zaman adlı büyük eseri 1446 yılına kadarki olayları kapsar. Türk tarihi için çok önemlidir. Bizim dönemimizle ilgili olarak önemi Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkileri ile Anadolu'daki Türkmen hareketleri konusunda çok detaylı bilgi vermesidir. Eserin Memlûkler dönemiyle ilgili ilk dört cildi ile son 1412-1449 yıllarını içeren üç cildi yayınlanmıştır⁴⁴.

Bunların dışında muahhar olmakla beraber, dönemimizle ilgili değişik ve ayrıntılı bilgiler veren Makrizî'nin Kitâbü's-Sülûk fî Marifetü'l-mülûk ile İbni Tagrıverdi'nin Nücûmû'z-zâhire fî Ahbâr-ı Mısır ve'l-Kahire'si de zikredilmeye değer⁴⁵.

8 - İbn Kesîr, İsmail b. Ömer

Döneminin ünlü bilginlerinden olan müellif, 1302'de doğmuştur. İyi bir eğitimden sonra çeşitli medreselerde görev yapmış, en sonda Şam'da Zehebî'ye halef olarak Eşrefiyye medresesinde vazife almıştır. Hadîs ve tefsîr alanında çeşitli eserleri olan müellif, ayrıca el-Bidâye ve'n-Nihâye adı altında 10 ciltlik hilkatten 1357'ye kadar gelen genel bir vekayinâme yazmıştır. Kronolojisi ve verdiği bilgiler sağlam olan müellif, Moğol-Memlûklü çatışmaları ile bunların meydana çıkardığı iktisadî ve sosyal

⁴⁴ Aynî; İkdu'l-Cuman fî Tarih-i Ehli'z-Zaman (Yay. M. Emin), Kahire 1987, I, II, 1989. Ayrıca bkz. Z.V. Togan, Tarihte Usul, s. 205.

⁴⁵ Bu müellifler ve eserleri için bkz. C. Brockelmann, GAL, II, 47-51.

sonuçlar açısından bize geniş bilgi vermektedir. Neşri yapılan eserin istifâde ettiğimiz kısmı son cildir⁴⁶

BİZANS VEKÂYİNÂMELERİ

Dönemimizle ilgili olarak zikredebileceğimiz üç Bizans tarihçisi vardır. Bunlar Georgius Akropolites, G. Pachymeres ve N. Gregoras'dır. Bunlardan Akropolites'in 1204-61 yıllarını içine alan tarihi, A. Heisenberg tarafından neşredilmiştir. Yine bunun devamı niteliğinde olup, 1255-1308 yılları arası olaylarını içine alan hacimli bir kronik yazan Pachymeres ile her iki eseri de özetleyip bunları 1359'a kadar getiren N. Gregoras'ın vekâyinâmesi I. Bekker tarafından Bonn'da 1829-35 yılları arasında ikişer cilt halinde yayınladı. Bizans vekâyinâmeleri, bize daha çok Selçuklu ve Moğol baskısı dolayısıyla Batı Anadolu'ya sığınan ve faaliyetlerde bulunan Türkmenlerle, az da olsa Selçuklu-Moğol ilişkilerinden bahseder. Biz Bizans kaynaklarındaki Selçuklu ve Moğollar'la ilgili bilgileri Almanca'ya çevirmiş olan B. Lehmann'ın eserinden istifade ettik⁴⁷. Ayrıca Beylikler dönemiyle ilgili olarak da P. Wittek'in Menteşe Beyliği adlı eseri bize yardımcı oldu⁴⁸.

⁴⁶ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, (Yay. Ahmed Atıvı), III. baskı, VIII., Beyrut 1987, 13.

⁴⁷ B. Lehmann, Die Nachrichten des Niketas Choniates, G. Akropolites und Pachymeres über die selcuken in der Zeit von 1180 bis 1280, Leipzig 1939.

⁴⁸ P. Wittek, Menteşe Beyliği, (Türkçe çev. O.Ş. Gökyay), II. baskı Ankara 1986; Bizans kaynakları için bkz. G. Moravcsik, Byzantina-Turcica, Budapeşte, 1958, I. s. 2 280-2, 450-3.

ERMENİ VEKÂYİNÂMELERİ

Ermeni kaynaklarından dönemimizle ilgili olan en önemlisi kaynak, Moğol dönemini bizzat yaşamış olan Genceli Kiragos'un eseridir. O, Moğollar'ın İran ve Yakın-Doğu'da yaptıkları tahribât, malî ve idarî uygulamaları ve ilk Selçuklu-Moğol ilişkileri konusunda kıymetli bilgiler verir. Kaynak Türkçe'ye çevrilmiştir⁴⁹.

İkinci önemli bir kaynak, Vartabet'in umumi vekayinâmesidir. Birincisi kadar önemli olmasada yine de verdiği bilgileri diğer kaynaklarla kıyaslaması açısından önem kazanır. Eserin Moğollar'la ilgili kısmı Türkçe'ye çevrilmiştir⁵⁰.

SÜRYANÎ VEKAYİNÂMELERİ

1- Ebu'l-Ferec, Bar Habreus

1226 yılında Malatya'da doğan müellif, iyi bir eğitim gördükten sonra 1253 yılında Süryanî Metropolit'i tayin edildi. Hülagu'nun 1258 yılında İran'ı feth, Bağdat Abbasî Halifeliğini yıkıp ardından Suriye ve Elcezire'yi almasından sonra Ebu'l-Ferec, İlhan'ın katına giderek onun teveccühünü kazandı. Ondan Süryanîlerin korunması ile ilgili bir menşur aldı. Bundan sonra 1264 yılında Doğu Metropolitliğine getirilen müellif, 1286 yılında Meraga'da öldü.

⁴⁹ Genceli Kiragos, Müverrih Kiragos'dan Müstahreç, TM. II. s. 140-217.

⁵⁰ Vardam Vartabet, Moğol Fütûhatı Tarihi, (Moğollarla ilgili kısmın Terc. M. Ayas), TM. C. IV. s. 24-47; Ermeni kaynakları için bkz. H. Andreeasyan, Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları, Tarih Dergisi (1956) 1/2, s. 401-38.

O, bir çok eserinin yanında, yaratılıştan 1284 yılına kadar gelen Süryanice bir genel vekayinâmede yazmıştır. Bu vekayinâmenin daha iyi tanınması için bu eserin bazı ilâvelerle Arapça bir muhtasırını yazmıştır. Müellifin her iki eseri de Türk tarihi için sonderecede önemlidir. Eserlerde bizim dönemimizle ilgili olarak bilhassa Doğu-Anadolu'daki Moğol faaliyetleri konusunda ayrıntılı ve önemli bilgiler mevcuttur⁵¹.

LATİN VEKÂYİNÂMELERİ

1 - *Saint Simon de Quentin*

1247 yılında bir Hristiyan misyonerler heyetiyle beraber Baycu'nun Azerbaycan'daki karargâhını ziyaret eden Simon, Moğollar ve Selçuklular hakkında orjinal bilgiler içeren bir kitap yazmıştır. Neşri yapılan eser, bizim açımızdan Selçuklular'ın Moğollar'a tâbi olması ve ödeyeceği yıllık vergiler konusunda önemlidir⁵².

2 - *John Lord de Joinville*

1220 ile 1228 yılları arasında doğduğu tahmin edilen John, 1248 yılında Haçlı ordusunun başında Orta-Doğu'ya giden Fransa Kralı St. Luis'in savaş hatıralarını bir kitap haline getirmiştir. Selçuklularla ilgili olarak verdiği bilgiler nispeten azdır. Bununla birlikte Selçukluların o

⁵¹ Ebu'l-Fereç, Bar Hebraeus, Tarih, (İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, Ayrıca bkz. Z.V. Togan, Tarihte Usûl, s. 187.

⁵² St. Simon Quentin, Histoire des Tartares, (Yay. J. Richard), Paris 1965.

sırada Orta-Doğu'nun en güçlü ve zengin devleti olduğuna dair kaydı kıymetlidir. Eseri neşredilmiştir⁵³.

TÜRKÇE VEKÂYİNÂMELER

Bu tür kaynaklarımızın hepsi Osmanlı dönemine aittir. Selçukluların son zamanlarıyla Beyliklerin kurulduğu dönem ile ilgili olarak bilgi veren bu eserlerin başında Enverî'nin Düstur-nâmesi gelir. Aydınoğulları ve XIII. yüzyılın sonu özel vekayinâmesi şeklinde olan eser ile XIV. yüzyılın başı arasında Batı Anadolu'daki Türkmen Beyliklerinin faaliyetleri hakkında kıymetli malumatlar verir⁵⁴.

Yine XVI. yüzyıl ortalarında, Şikârî tarafından kaleme alınan Karaman Tarihi, bir çok olayı birbirine k karıştırmasına rağmen XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'daki Türkmen hareketleri hakkında çok önemli ve orjinal bilgiler verir⁵⁵. Eserden, özellikle "Karamanoğulları ve Etrafındaki Türkmen Beylikleri" Bölümünde faydalandık.

Bunların dışında, Osmanlılar adına yazılmış vekayinâmeler Selçuklu-Osmanlı ve diğer beylikler arasındaki ilişkiler dönemin sosyal ve kültürel durumu hakkında doyurucu bilgiler de mevcuttur. Bu tür

⁵³ John de Joinville, Memoirs of Louis IX. King of France. Cronicles of the Crusades (343-500) London 1848.

⁵⁴ Enverî, Düstur-Nâme-i Enverî, (Yay. M.H. Yinanç), İstanbul 1928, Kitabın ön sözünde müellif ve eseri hakkında bilgi vardır.

⁵⁵ Şikârî Tarihi, (Yay. M. Koman), Konya 1948.

eserlerin başında Şükrullah ve eseri Behcetü't-Tevârin gelir. Kara-Koyunlular'a giden Osmanlı heyetinde bulunan Şükrullah, onlardan Osmanlılar'ın Oğuzların Gök Han kolundan geldiğini öğrenir⁵⁶. Bu kayıt, İlhanlılar'dan Kara-Koyunlular vasıtasıyla Osmanlılar'a geçmiş sosyal ve kültürel etkileşimi anlatması açısından bizim için önemlidir. Ayrıca Neşrî, Oruç Bey, Âşıkpaşa Zâde İbn Kemâl ve Hoca Saadeddîn Efendi gibi Osmanlı vekayinâmeleri, Osmanlılar'ın Anadolu'ya gelişleri, uç beyi oluşları, bağımsızlıklarını ilân etmeleri ve ilk zamanlarına ait faaliyetleri hakkında bizi aydınlatırlar⁵⁷.

COĞRAFÎ ESERLER VE SEYAHATNÂMELER

1 - el-Ömerî, Şehâbüddîn Ebu'l-Abbas

1300 tarihinde Dimaşk'ta doğan müellif, 1348 yılında vefât etmiştir. kısa bir ömür sürmesine rağmen hayatına çok şey sığdırmıştır. Memlûk devletinde, kadılıktan nazırlığa kadar bir çok görevlerde bulunmuş olan müellif, Mesâlikü'l-ebâr fî Memâlikü'l-emsâr adlı bir eser vücuda getirmiştir. Eserde, Anadolu ile ilgili bilgi verilirken ülkede mevcut yer altı ve yer üstü zenginliklerinin yanında Anadolu Beylikleri'nin siyâsî,

⁵⁶ Şükrullah, Behcetü't-Tevârih, (Yay. Nihal Atsız), Osmanlı Tarihleri İstanbul 1949.

⁵⁷ Osmanlı Vekayinâmeleri için bkz. F. Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev. C. Üçok), Ankara 1982.

ekonomik ve kültürel durumu hakkında çok kıymetli bilgiler verilir. Eserin Anadolu ile ilgili kısmı neşredilmiştir⁵⁸.

2 - Ebu'l-Fidâ

Yukarıda hayatı hakkında malumat verdiğimiz müellif, umumi vekayinâmesinin yanında da Takvimü'l-Buldan adlı coğrafi bir eser yazmıştır. Eserinin Anadolu ile ilgili bölümlerinin, bir kısmını burayı gezmiş olan tüccâr ve hacılardan, bir kısmını da İbn Said'in bölge ile ilgili verdiği bilgilerden yararlanarak yazmıştır. Anadolu ile ilgili çok geniş malûmat veren eser çok kıymetli olmamasına rağmen, yine de diğer müelliflerin eserleriyle mukâyese açısından faydalıdır⁵⁹.

3 - Hamdullah Kazvinî

Tarih- Güzîde adlı bir vekayinâme yazdığını gördüğümüz Mustevfî Hamdullah Kazvinî Nüzhetü'l-kulûp adıyla coğrafi bir eser de yazmıştır. Bu eser, bir istifa kitabı olduğu kadar içerisindeki bilgiler açısından da bir coğrafya kitabı niteliğindedir. Anadolu ile ilgili bahiste her şehrin enlem-boylamı, iklimi hakkında orjinal bilgi ortaya koyarken yine yörede

⁵⁸ el-Ömerî, Şehâbeddin, Mesâlikü'l-ebcâr fi Memâlikü'l-emsâr, (Anadolu ile ilgili kısmı Yay. F. Taeschner), Leipzig 1929, Ayrıca bkz. Günaltay, İslâm Müverrihleri, s. 443.

⁵⁹ Ebu'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldan, (Farça Çev. A. Muhammed Ayetî), Tahran 1329.

yetişen ürünler, yeraltı ve yerüstü zengilikleri konusunda çok faydalı bilgiler de sunar⁶⁰.

SEYAHATNÂMELER

1 - Rubruck, William

Papanın elçisi olarak 1253'de Karakurum'a giden ve Moğol Kaanı ile görüşen seyyah, geçtiği yerlerle ilgili olarak çok kıymetli bilgiler vermiştir. Anadolu'dan da, Sinop, Samsun gibi Karadeniz'deki bölgelerden başka Erzincan, Sivas, Erzurum ve Konya'dan bahsetmiştir. Ayrıca, eserde Kaan'ın yanında gördüğü Selçuklu hükümdarı ile ilgili bilgiler vardır⁶¹.

2 - Marko Polo

Ortaçağın en büyük seyyahlarından olan İtalyan seyyah, Orta-Doğu'dan Çin'e kadar geçtiği yerlerle ilgili gezi notlarından oluşan bir kitap yazmıştır. Ortaçağ Avrupası'nın ufuklarının genişlemesinde çok önemli rol oynayan bu eser, 1272 yılında Anadolu'dan da bahsederken

⁶⁰ H. Kazvinî, Nûzhetü'l-Kulûb, (Yay. G. L. Strange), London 1913. Ayrıca bkz. Z. V. Togan, Tarihî Usul, s. 245.

⁶¹ Rubruck, William, The Journey of William Rubruck to the eastern part of the World, (İng. terc. W. Rockhill), London 1900: Ayrıca bkz. Z.V. Togan, Tarihî Usul, s. 248.

ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel durumu hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir⁶².

3 - *İbn Batuta, Ebû Abdullah*

XIV. yüzyıl İslâm dünyasının büyük bir bölümünü gezen seyyah, 1304 yılında Tanca'da doğdu. Eğitimini burada tamamladıktan sonra, 1324 yılında, 20 yaşında oiken kutsal yerleri ziyaret etmek amacıyla yola çıkmış, Kuzey Afrika ve Mısır yoluyla Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, İran, Anadolu, Güney Rusya, Harezm, Maverâünnahr, Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Çin'i dolaşarak ayrılışından 25 yıl sonra Tanca'ya geri dönebilmiştir.

Seyyahımız, Anadolu'ya 1333 yılında, yani İlhanlı egemenliğinin sona ermekte olduğu Beylikler döneminde gelmiştir. Onunla beraber ülkeyi bir baştan başa gezerek gördüklerini olduğu gibi yazılmıştır. Bu meyanda dolaştığı Anadolu şehirlerinin ekonomik, kültürel, dinî ve siyasî durumuna çok güzel tasvir ederek, bize dönemle ilgili bir bilgi hazinesi bırakmıştır. Aslı Arapça olan kitabın bir çok dile çevirisi yapılmış olup, biz de Türkçe çevirisinden istifade ettik⁶³.

⁶² M. Polo, The Book of Marco Polo, (Ed. Edward Yule), III. baskı, London 1921.

⁶³ İbn Batuta, Tuhfetü'n-nüzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve Acâibü'l-esfar, (Türkçe Terc. Şerif Paşa), İstanbul 1919-25, Sadeleştiren M. Çevik, İbn Batuta Seyahatnamesi, İstanbul 1983, I-II.

MENAKIBNÂMELER VE EDEBÎ ESERLER

Menâkıbnâmeler

Menakıbnâmelerden bizim dönemimizle ilgili belli olan başlı üç tanesi önemlidir. Bunların başında da bir Mevlevî devrişi olan Eflâkî tarafından kaleme alınan Mevlânâ Celâleddin, Sultan Veled ve Ârif Çelebi'nin menkıbelerini anlatan Menâkıbü'l-Arifin adlı eseridir. Bu eser çalıştığımız alanla ilgili olarak Anadolu'nun dinî, kültürel sosyal, idarî, hatta siyasî durumu ile ilgili çok kıymetli bilgiler verir. Dönemi diğer zamanlarla kıyaslamamızda yardımcı olur. Eserin neşri ve tercümesi yapılmıştır⁶⁴.

Yine önemli bir menâkıp, kimin tarafından yazıldığı belli olmayan, ancak Osmanlılar zamanında istihşah edilmiş bulunan Hacı Bektaş Velâyetnâmesi'dir. Bu kitap, bilhassa Moğol döneminde Anadolu'daki Türkmenler ile Türkmen şeyhlerinin faaliyetleri, dini inanışları ve mezhepleri hakkında önemli bilgiler verir⁶⁵.

Üçüncü olarak bahsedeceğimiz eser, XIII. yüzyıl ortalarında Anadolu'da dinî ve içtimâî ve siyasî alanda büyük roller oynamış Türkmen Babâîleri'nin durumunu, hareketlerini, inanışlarını zikreden ve Elvan Çelebi tarafından yazılmış olan Menâkıbu'l-Kuddisiyye fî Meâsıbi'l-Ünsiyyesidir. kitabın yazarı Elvan Çelebi'nin XIV. yüzyıl başlarında doğup, yine aynı asrın sonlarında öldüğü ileri sürülmektedir.

⁶⁴ Eflakî, Ariflerin Menkıbeleri, (Yay. Tahsin Yazıcı), Ankara 1984, II, baskı. Tercüme 1973, II. baskı.

⁶⁵ Hacı Bektaş Velâyetnâmesi, (Yay. B. Noyan), Aydın 1986.

Onun ömrü Kırşehir, Çorum ve Amasya gibi merkezlerde geçmiştir. Kendisi de bir Babâî olan müellif, aynı zamanda meşhur Baba İlyas'ın da torunudur⁶⁶. Yukarıda saydığım bu üç menâkıpnâme aslında o dönemde Anadolu'da Türkler arasında yayılma sahası bulmuş üç önemli dini cereyanın da hatıraları olup, bu güne kadar uzanan süreçte de çok önemli birer bilgi hazineleridir.

Edebî Eserler

Edebî şahsiyetleri arasında, ilk akla gelebilecek isim Mevlânâ Celâleddin Rûmî'dir. O, sadece büyük bir sûfî olmakla kalmamış, aynı zamanda da bir çok ölümsüz eser de bırakmıştır. Bu meyanda hemen zikredebileceğimiz 7 ciltlik Divân-ı Kebîr⁶⁷ ile, 6 cilt olarak yayınlanan Mesnevî'si'dir⁶⁸. Buna Fîhi Ma Fîh'i⁶⁹ de ilave edebiliriz. O, bütün bu eserlerinde kendi duygu ve coşkularının yanında devrin dinî, kültürel ve sosyal durumunu da aksettirmektedir. Bundan başka oğlu Sultan Veled'in Dîvânı⁷⁰ ve Maârif adlı eserleri de bizim için faydalıdır⁷¹.

⁶⁶ Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibu'l-Unsiyye, (Haz. I., Ürünsal-A. Yaşar Ocak), İstanbul 1984.

⁶⁷ Mevlânâ Celâleddin, Divân-ı Kebir, (Türkçe çev. A. Gölpınarlı), II. Baskı Ankara 1992, I-VII, II. baskı.

⁶⁸ Mevlânâ Celâleddin, Mesnevi, (Çev. Veled İzbudak), M.E.B.Yay. İstanbul 1988 I-VI.

⁶⁹ Mevlânâ Celâleddin, Fîhî Ma Fîhî (Çev. M. Anbarcıoğlu), M.E.B. Yay. İstanbul 1990, 5. baskı.

⁷⁰ Sultan Veled, Dîvân, (Yay. F.N. Uzluk), Ankara 1941.

⁷¹ Sultan Veled, Maârif, MEB, Ankara 1949.

Bu arada şair tezkireleri de bir devrin edebî ve kültürel sahasında aydınlatıcı malumâtlarla doludur. Bunlar arasından Devletşah Tezkiresi, Câmî'nin Nefahât'ı ve Ali Şîr Nevâî'nin Mecâlisü'l-Havâdis'i dönemimizle ilgili bilgi veren kaynaklar arasında sayabiliriz⁷².

Son olarak, Selçukluların yıkılışı ve Karamanlılar'ın Konya'yı işgali ile ilgili XVI. yüzyılda C. Mahmud Hulvî'nin Lemazât adı altında iki ciltlik tarikat silsilenâmesi önem arz etmektedir. Bu eser XIII-XIV. yüzyıllar arasında yaşayan ünlü tarikat şeyh ve sofilerinin biyografilerini vermekten başka, Selçuklular'ın yıkılışı ve Karamanlılar'ın aynı yıl Konya'yı işgalleri hususunda da ilginç ve önemli bilgi sunar⁷³.

ARAŞTIRMALAR

Türkiye'de ve dış ülkelerde çalışmamızın başlığı altında bir çalışma yapılmamış, buna mukabil Selçuklu ve Moğollarla ilgili sahalarda ayrı ayrı pek çok telif eser yazılmıştır. Bu çalışmalarda, Selçuklu-İlhanlı ilişkileri kısa ve özet olarak verilmiştir.

Konu ile ilgili olarak şimdiye kadar en geniş çalışmayı Osman Turan yapmıştır. Onun, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi adlı eserinin son iki bölümünde Selçukluların İlhanlı tâbiyetindeki tarihi anlatılmaktadır. Burada Selçuklu-İlhanlı ilişkileri genel mahiyette ve

⁷² Konu ile ilgili olarak Bibliyografya'ya bakınız.

⁷³ C. Mahmud Hulvî, Lemezât-ı Hulvî ez Lemâ'ât-ı Ulvî. (Yay. M. Serhan Tayşî), İstanbul 1980, II.

siyasî ağırlıklı olarak ele alınır. Diyebiliriz ki, alanımızla ilgili en detaylı bilgi bu eserde mevcuttur⁷⁴.

Fransız bilgini Claude Cahen'in ilk olarak 1968'de İngilizce yayınladığı *Pre-Ottoman Turkey*⁷⁵ adlı kitabı, siyasî bir özet mahiyetindedir. Ancak ekonomik, kültürel ve sosyal alanda Moğol öncesi ve sonrası Selçuklu devleti ve toplumunu kıyaslaması ilginçtir. Ancak ayrıntıdan yoksundur.

Bundan başka, Z. Velidî Togan'ın *Umumî Türk Tarihine Giriş*'inde Moğol idaresindeki Selçuklu devletinin siyasî kültürel ve idarî yapısı hususunda verdiği özet olmasına rağmen faydalı bilgilerdir⁷⁶.

Rus tarihçisi Gordlevski'nin 1943 yılında telif ettiği *Anadolu Selçukluları* adlı eser, çok değişik bir üslupta kaleme alınmış olmasına rağmen objektiflikten uzak olduğu için önemini yitirmiştir⁷⁷.

Tamara Rice'nin, *The Seljuks in Asia Minor* adlı eserinde (1961) de Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine fazla girilmemektedir. Bununla beraber eser, Moğol öncesi ve sonrasında Anadolu'da yapılan mimarî ve kültürel eserler hakkında yararlı ve toplu bilgiler içerir⁷⁸.

⁷⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, II. baskı İstanbul 1983.

⁷⁵ Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, (Türkçe Çev. Y. Moran), İstanbul 1979.

⁷⁶ Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, III. baskı, İstanbul 1981, I.

⁷⁷ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988.

⁷⁸ Tamara Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961.

Mustafa Akdağ'ın, Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi'nde, Moğol öncesi ve sonrası Selçuklu ekonomisi ve toplum yapısında meydana gelen farklılaşmalara kısaca temas edilmiştir⁷⁹.

S. Runciman'ın, Haçlı Seferleri Tarihi adlı eserinin III. cildinde Memluk-İlhanlı, Selçuklu ilişkileri genel izah edilmiştir. Ancak, müellif Selçuklu eserlerini kullanmamıştır⁸⁰.

İ. Hakkı Uzunçarşılı Anadolu Beylikleri, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal adlı eserlerinde Selçuklular ve İlhanlıları ayrı ayrı ele alarak siyasi, İktisâdi kültürel ve idarî alanlardaki yapılarını genel mâhiyette anlatmıştır⁸¹.

Türkiye Selçukluların Devri Kültür Hayatı adlı eserinde Aydın Taneri, Mevlevî kaynaklarına dayanarak Moğol sonrası Türk toplumunun bir portresini çizmiştir⁸².

Ticari alanda en önemli eser olarak W. Heyd'in Yakın Doğu Ticaret Tarihi adlı kitabını zikredebiliriz. Bu eser, Moğol öncesi Selçuklular'ın ticarî faaliyetleri ile Moğol sonrası Anadolu'yu kıyaslaması açısından faydalıdır⁸³.

⁷⁹ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi (1243-1453), Ankara 1959, I.

⁸⁰ Uzunçarşılı için Bibliyografya'ya bakınız.

⁸¹ S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev. F. İşıltan), Ankara 1987.

⁸² A. Taneri, Türkiye Selçukluların Devrinde Kültür Hayatı, II. baskı, Konya 1977.

⁸³ W. Heyd, Yakın-Doğu Ticâret Tarihi, (Türkçe'ye Çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975.

Yine bu meyanda E. Zachariadu'nun Trade and Crusade adlı eseri, özellikle Beylikler dönemi Batı-Anadolu ticaretine ışık tutması açısından önemlidir⁸⁴.

Osman Turan'ın, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikâlar adlı eseri de telifden çok belgelerin toplandığı bir mecmua ve kaynak kitap niteliğinde olup bu alandaki bir boşluğu doldurmaktadır⁸⁵.

Monografik bir çalışma olan Nejat Kaymaz'ın Pervane Muinuddin Süleyman adlı çalışması, Pervane devrindeki Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine değinmiştir. Ancak kaynaklardan bazılarını görmediği için verdiği bilgilerde eksik ve noksanlıklar vardır⁸⁶.

Şehir tarihiyle ilgili olarak, Tuncer Baykara'nın Türkiye Selçukluları devrinde Konya isimli kitabı, Moğol öncesi ve sonrası Konya'yı karşılaştırması bakımından önemlidir⁸⁷.

Yine Tuncer Baykara'nın, son yıllardaki önemli çalışmalarından Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş⁸⁸ ve Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar⁸⁹ adlı eserinde bir bütün içinde Selçuklu dönemi ele alınarak, Moğol hâkimiyeti

⁸⁴ E. Zachariadu, Trade and Crusade, Venice 1983.

⁸⁵ O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikâlar, II. baskı Ankara 1988.

⁸⁶ N. Kaymaz, Pervane Muineddin Süleyman, Ankara 1970.

⁸⁷ Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985.

⁸⁸ T. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, Ankara 1988.

⁸⁹ T. Baykara, Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar, İzmir 1990.

sonrasında devletin geçirdiği idarî, iktisadî ve sosyal değişiklikler belirlenmeye çalışılmıştır.

İranlı tarihçi Abbas İkbâl'in, Tarih-i Moğol ez Hamle-i Cengiz Teşkil-i Devlet-i Timur (5. baskı Tahran 1364) adlı eserinde İlhanlı-Selçuklu ilişkileri genel çerçeve içinde ve İlhanlı kaynaklarına dayanarak işlenmiştir⁹⁰.

Howorth'un, 5 ciltlik hacimli eseri History of Mongols'un 3. cildinde İlhanlı Selçuklu ilişkilerinden ve Selçuklu kaynaklarına inilmeden bahsedilmektedir⁹¹.

Ünlü tarihçi W. Barthold'un, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan adlı eserinde Moğollar'ın Mengü Han'a kadarki devlet yapılı, ekonomik ve sosyal sistemleri anlatılmaktadır. Bilhassa Ögeday Han'ın ıslahatlarını anlattığı bölüm önemlidir. Bu eser konumuzla fazla bir ilgisi olmamasına karşın, İlhanlı öncesi Moğol dünyasını tetkik ederken kullandık⁹².

İlhanlılar hakkında şimdiye kadar yazılmış en kapsamlı eser olan, B. Spuler'in İran Moğolları İlhanlı-Selçuklu ilişkileri hakkında Hülâgu'nun Anadolu'da kurduğu Moğol idaresi, Pervane'nin idareci olarak atanması

⁹⁰ Tahran, 1364, V. baskı.

⁹¹ Howorth, History of Mongols from 9th to the 19th Centruy Part III. The Mongols of Persia, II. baskı Taipei 1980.

⁹² W. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (Türkçe Çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1981.

gibi hususlarda genel mahiyette bilgiler verir. Bununla birlikte değerlendirmeleri sağlam ve objektiftir⁹³.

Bizans tarihçileri de dolaylı da olsa İlhanlı-Selçuklu ilişkilerinden bahsetmişlerdir. Bunlardan Vasiliev'in *History of The Byzantine Empire*⁹⁴, Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*⁹⁵ ve Şerif Baştav'ın *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1204-1453)*⁹⁶ İlhanlı-Selçuklu ilişkilerinin Bizans'a yansımaları ve Türkmen hareketleri konusunda malumat verirler.

Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*⁹⁷ isimli çalışmasında Moğol istilâsı sonucu Anadolu'da oluşan yeni güçleri vurgularken, İlk Mutasavvıflar⁹⁸ ve *Türk Edebiyatı Tarihi*⁹⁹ adlı eserlerinde de Moğol istilâsı sonucu Anadolu'da gelişen yeni dinî cereyanlar ve Türk dili ile Edebiyatının tekâmülü hakkında tatmin edici bilgiler sunar.

Makalelere gelince, konumuza yakınlığı açısından en önemli sayabileceğimiz yazı, Faruk Sümer'in "Anadolu'da Moğollar"dır¹⁰⁰. Makalede Selçuklu-İlhanlı ilişkileri tamamen siyasi açıdan işlenmiştir. Ve makale özelliğinden dolayı fazla kapsamlı değildir. Bununla birlikte bizim çalışmamız için bir kılavuz niteliğindedir.

⁹³ B. Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. C. Köprülü), Ankara 1959.

⁹⁴ V. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952.

⁹⁵ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), Ankara 1986, II. Baskı.

⁹⁶ Ş. Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1204-1453)*, Ankara 1991.

⁹⁷ F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, İstanbul 1981.

⁹⁸ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4. Baskı, Ankara 1981.

⁹⁹ F. Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihi* III. baskı, İstanbul 1981.

¹⁰⁰ F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, SAD. I.(1969) s. 1-147.

Cl. Cahen'in, *Les Turcomens de Rum au moment de l'Invasion Mongole*¹⁰¹ adlı yazısı Mogol dönemi başlarında Türkmen hareketleri konusunda değerli bilgiler verir.

K. Jahn'ın, "İran'da Kağıt Para" adlı önemli makalesi de İlhanlılar'ın malî durumu hakkında önemli bilgiler verirken, Selçuklularla ilişkiler konusuna ise girmemektedir¹⁰².

İlhanlılar döneminde Anadolu'nun malî durumu hakkında yazılmış iki önemli makale vardır. Bunlardan Z.V. Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti"¹⁰³ adlı makalesi, İlhanlılar zamanında Anadolu'daki ekonomik yapıyı ve gelişmeyi, Moğol kaynaklarına dayanarak açıklar. Müellif, bu makalesinde Selçuklu kaynaklarına yer vermemiştir.

Buna karşılık ikinci olarak Rus alimi W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet"¹⁰⁴ isimli bir makale ile Ebû Said döneminde Ani'de dikilmiş bir kitabeye dayanarak Anadolu'nun iktisadi vaziyetini tahlil eder. Togan'ın aksine ülkedeki durumun gerilemiş olduğunu öne sürer. Ancak, Barthold da bu yazısında yerli kaynakları hiç kullanmamıştır. Bu sebepten bizce eksiktir.

¹⁰¹ Cl. Cahen, *Les Turcomens de Rum au moment de l'Invasion Mongole*, Byzantion, XIV (1939).

¹⁰² K. Jahn, *İran'da Kağıt Para*, (Çev. M. Köymen), Belleten VII/26.

¹⁰³ Z. V. Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, THİTM, Cilt I. (İstanbul 1931), s. 1-42.

¹⁰⁴ W. Barthold, *İlhanlılar Devletinde Mali Vaziyet*, THİTM, Cilt I., (İstanbul 1931), s. 135-59.

W. Hinz'in, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri"¹⁰⁵ adlı tefrikası bizim için bir kaynak niteliğini taşır. Müellif, bu makalesinde İlhânlılar'la ilgili pek çok vergi kitabesi neşrederek, bizim dönemin iktisadî ve sosyal durumunu anlamamıza yardım etmiştir.

Yine önemli bir makale, Osman Turan'ın "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku" adlı yazısıdır. Burada Selçuklular döneminde mîrî olan toprak statüsünün, Moğollar geldikten sonra nasıl değiştiği izâh edilmiştir¹⁰⁶.

P. Wittek'in Menteşe Beyliği¹⁰⁷ adlı mühim eserinde, Moğollar döneminde Türkmenlerin Batı-Anadolu'daki faaliyetleri anlatılır. Bu eser beyliklerin kurulmasını anlatırken bizim için kılavuz niteliğindedir.

Türkiye-İtalya İlişkileri I. (1243-1453) adlı eserinde Ş. Turan Moğol döneminde Anadolu'da gelişen ticaret ve ülkeden irâç edilen ürünler hakkında bir miktar bahsetmiştir¹⁰⁸.

Ali Sevim'in "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not" adlı makalesinde de Türkiye Selçukluları için çok önemli olan bu hâdise geniş bir şekilde ele alınmış ve Moğollar'ın müdahalesi de detaylı olarak zikredilmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁵ W. Hinz, Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitâbeleri, Belleten XIII/52, 1949, s. 771-93 (F. Işıltan tercümesi).

¹⁰⁶ O. Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Belleten XII/47, (1948), s. 549-74.

¹⁰⁷ P. Wittek, Menteşe Beyliği, (Çev. O. Ş. Gökyay), II. Baskı, Ankara 1986

¹⁰⁸ Ş. Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri, I. Selçuklular'dan Bizans'ın Sonu Erişine, İstanbul 1990.

¹⁰⁹ Ali Sevim, Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not, Belleten, XXV/97, (1961), s. 63-74.

Bunlardan başka Selçuklu ve İlhanlı sahasında dışarda ve içerde yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Biz sadece önemlilerini ve bizim konu ile ilgili olanlarını zikrettik. Daha geniş bilgi için tezimizin sonundaki bibliyografya'ya ve bu alanda yapılmış müracat kitaplarına başvurulabilir¹¹⁰

¹¹⁰ Kosuke Shimim, Bibliography on Saljuks Studies, Tokyo 1979: Fihrist-i Kitapha-yi Çapha-yi Fars, (Derleyen, H., Müşar), II, Tahran 1351.

KISALTMALAR

DTCF Dergisi	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi Dergisi
Eİ ²	: Encyclopedia of Islam
FİZ	: Ferheng-i İran Zemin
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
İA	: İslâm Ansiklopedesi
İFM	: İktisat Fakóltesi Mecmuası
JA	: Journal Asiatique
JAMES	: Journal of Middle-East Studies
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TM	: Türkiyât Mecmuası
TOEM	: Tarih-i Osmanî Encümenî Mecmuası
THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1075'DEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR ORTA-DOĞU'NUN SİYASİ DURUMU

XI. yüzyılın ortalarından itibaren Selçuklu önderliğinde Oğuz Türkleri (Türkmenler), Yakın ve Orta-Doğu'ya yönelerek bütün bölgeleri hükümranlığı altına aldılar. Bu durum, Türk ve dünya tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eder. Böylece o zamana dek belli bir süreç geçiren tarihin akışı birden bire yepyeni bir mecraya girmiş ve kesintisiz olarak süreçleri günümüze kadar gelmiştir. Kısacası, o dönemden itibaren dünyada cereyan eden olaylarda Türklerin rolü büyük olmuştur.

Selçuklular tarih sahnesine çıktıkları zamanda Yakın ve Orta-Doğu siyasî olarakda parçalanmış bir manzara arz ediyordu. Bir zamanlar sınırları Talas Boyu'ndan Endülüs'e uzanan büyük Abbâsi Halifeliği, topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş olup, toprakları üzerinde irili ufaklı birçok emirlik ortaya çıkmıştı. O dönemde, bunların en önemlisi İran'daki Şii Büveyhî Devleti idi. Bunlar Bağdad Abbasilerin amansız düşmanları olup onları baskı altında tutuyorlardı. Ancak Büveyhîler de o sırada bölünmüş bir manzara arz etmekte olup, eski güçlerinden çok şey kaybetmişlerdi. Bundan başka Musul'da Ukayl Oğulları, Haleb'de

Mirdasîler ve Meyyafarikin (Silvan)'de Mervanîler küçük birer beylik olarak Bizans'a karşı varlık mücadelesi veriyorlardı. Bu dönemde, Orta-Doğu'nun en güçlü devleti olarak Mısır Fatimî Halifeliği gözükmemektedir. Bu halifelik sınırlarını Suriye ve Elcezire'ye kadar uzanmakta olup, Abbasî Halifeliği üzerinde de baskı kurmuştu. Ayrıca bölgedeki emîrlıklar onların kontrolü altında idi. Bu devirde en parlak dönemini yaşamakta olan devletlerden biri de kuşkusuz Bizans İmparatorluğu idi. Yüz yıllardır İslâm orduları karşısında savunma konumunda kalan imparatorluk X. yüzyıl ortalarından itibaren toplanarak yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirmiş ve XI. yüzyıl başlarından itibaren karşı saldırıya geçerek Bağdad Abbasî Halifeliği'ni dolayısıyla Sünnî İslâm âlemini tehdit etmeye başlamıştı.

Yukarıda zikredilen ortam içinde tarih sahnesine çıkan ve zayıf durumdaki İslâm dünyasının hamiliğini üstlenen Selçuklular Halifelik dahil bir çok emirliği himâyelerine aldıktan sonra, düşmanları Mısır-Fatimî ve Bizans İmparatorluğu'na karşı büyük darbeler indirdiler. Nitekim bu darbelere dayanamayan Fatimîler yıkılmaya yüz tutarken, Bizans'da Anadolu'yu kaybediyor ve burada yeni bir Türk devleti olan Türkiye Selçuklular'ı kuruluyordu.

Bizans İmparatorluğu'na karşı kazanılan 1071'deki büyük Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere ardına kadar açılmıştı. Bir çok Türkmen Bey'i gelerek Anadolu'nun belli, bölgelerinde hakimiyet kurdular. İşte bunlar arasında Selçuklu soyundan gelen Kutalmış'ın oğlu Süleyman da vardı. İran'daki Büyük Selçuklular Hanedanı ile kardeş

çocukları olup reislik üzerinde aralarında ezelden bir mücadele olan Kutalmış Oğulları İran'da tutunamayınca aşireti ile birlikte Anadolu'ya geldiler. Marmara sahillerine kadar ilerleyerek bu bölgede 1075 yılında İznik başkent olmak üzere bir devlet kurdular. Bu zamanda Anadolu'nun bir çok yerinde tamamı (Büyük) Selçuklu Beyleri ve Alparslan'ın namılı komutanlarının idaresinde beylikler kuruldu. Sivas ve Tokat bölgesinde Danişmend Oğulları, Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Mardin bölgesinde Artuklular, Erzincan ve Kemah'da da Mengücekler bunlar arasında sayılabilir. Bu beyliklerin her biri de büyüyüp genişleme siyâseti güdüyorlardı. Tabii olarak Süleyman Şah da bu yolu takip edecekti.

Türkiye Selçuklularının kurulduğu zamanda Yakın ve Orta Doğu'nun tek hâkimi ve en büyük gücü Büyük Selçuklular idi. Onların hükmü Amu Derya'dan Ege Sahillerine, Kafkasya'dan Mısır'a kadar uzanan bölgelerde geçmekte olup, buradaki Melik ve Emirler onların haraç güzârgahları idiler. Süleyman Şah devleti kurup ismini duyurduktan sonra, Bağdad Abbâsi halifesi kendisine sancak ve davulla beraber Sultanlık menşûru gönderdi. O devir için bu bağımsızlık anlamına geliyordu. Bu sebeble Büyük Selçuklu hükümdânı Melikşah, yeğeninin asi olduğu düşüncesiyle Emir Porsuk'u 1078 yılında Anadolu'ya yolladı. Porsuk süratle gelerek Süleyman Şah ve kardeşi Mansur'u Bizans sınırında sıkıştırdı. Mansur öldü, Sultan'ın oğlu I. Kılıçarslan da esir oldu. Ancak Süleyman Şah kendini kurtarmayı başardı. Bu arada Halife'nin araya girmesi sonucu da geçici bir uzlaşma

sağlanınca, Porsuk geri çekildi. Sultan Melikşah'da, yeğeninin Anadolu'daki hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Süleymanşah, Porsuk tehlikesini atlattıktan sonra Sultan Güney'e Kilikya üzerine bir sefer düzenledi. Sefer sonunda Tarsus, Adana, Misis ve Antakya Ermeniler'den alındı. Bununla yetinmek istemeyen Süleyman Şah, Suriye'ye girince burada akrabası Suriye Selçuklu Sultanı ile karşı karşıya geldi ve yapılan savaşta yenik düşerek öldürüldü (1086). Onun ölümüyle yeni kurduğu devleti kısa bir fetret dönemi yaşadı.

1092 yılında, I. Kılıç Arslan İran'dan gelerek Türkiye Selçuklu tahtına oturdu. O, hemen devleti toparlama çalışmalarına başladı. Önce otoriteyi tesis etti. Ardından da topraklarını kanşıklıktan yararlanarak işgal etmiş olan Bizanslılar'a taarruz edip arazilerini geri aldı. Bundan sonra babasının politikasını devam ettirip doğuya yönelerek bölgenin önemli merkezlerinden Malatya'yı kuşattı. Kenti tam ele geçirecekken Haçlıların muazzam kuvvetlerle Selçuklu sınırına dayanıp İznik'i kuşattığı haberini aldı. Bunun üzerine kuşatmayı kaldırarak geri döndü.

Gerçektende yıllardır Bizans'ın ve Papalığın propagandası sonucunda, Avrupa'da o ana dek görülmemiş büyüklükte bir ordu toplanarak Anadolu'ya hareket etmişti. Görünürdeki amaç, kutsal yerleri (Hristiyanlarca) kurtarmak ise de asıl maksat zengin müslüman dünyanın servetini yağmalamaktı. Bu gayelerle hazırlanan ve kaynakların 600.000 kişi olarak belirttiği muazzam ordu, Orta Avrupa ve Balkanlar'ı çiğneyerek Selçuklu sınırına dayandı. Selçuklu Sultanı hemen, aliecele ordusunu toplayıp onların karşısına çıktı. Ancak

Eskişehir yakınlarında yapılan savaşı Türkler kaybetti. Bundan sonra Türkler Anadolu içlerine çekilirken, Haçlılar'da Anadolu'yu çapraz olarak baştan başa geçip Suriye'ye yöneldiler. Yol boyunca ani saldırılarla Haçlılar'dan çok kimse telef olduysa da onları durdurmak mümkün olmadı. Sonuçta, Selçuklular, başkent İznik'ten başka Batı Anadolu ve Karadeniz sahillerini Bizans'a terk ederek Orta Anadolu'ya çekildiler. Ve burada başkentleri Konya olmak üzere devleti yeniden tesis ettiler.

Haçlı seferleri müteaddid defalar devam ederek Anadolu üzerinden geçmiştir. Bu seferler sonunda Orta-Doğu'nun siyâsî yapısında bazı değişiklikler oldu. Urfa, Antakya, Kudûs ve Filistin'de bir takım Haçlı kontlukları ve krallıkları kuruldu. Bunların kurulmasıyla bölgede yeni bir mücadele dönemi başladı. Bir yanda Haçlı Kontlukları, Kıbrıs ve Ermeni Krallığı, diğer yanda B. Selçuklular ve onlara bağlı Suriye'deki Dimaşk, Musul Atabeylikleri, Türkiye Selçukluları ve sonraları Eyyûbiler asırlar sürececek bir mücâdelenin kahramanları oldular.

Türkiye Selçuklular'ı iç kısımlara çekildikten sonra, faaliyetlerini Doğu Anadolu bölgesine kaydırdılar. Sultan Kılıç Arslan 1107'ye kadar Malatya, Amid, Ahlat, Harput ve Meyafarikin gibi önemli kentleri ele geçirdi ve B. Selçuklular'la komşu oldu. Ancak İran'daki Sultan, bu gelişmeden hoşlanmadı. Yeğenini durdurmak için Emir Çavlı'yı bölgeye gönderdi. Çavlı Musul'u kuşatırken, yardım istenmesi üzerine Kılıç Arslan bizzat emîrin üzerine yürüdü. 1107 yılında iki taraf arasında Habur Irmağı kenarında yapılan savaşı Kılıç Arslan kaybetti ve kendisi nehri geçerken boğuldu.

I. Kılıç Arslan'ın ölümü ile Türkiye Selçukluları yeni bir sarsıntı dönemine girdi. Bu zamanda Danişmend Oğulları Anadolu'da liderliği ele aldılar. Selçuklular ise bir nevi onların vasalı konumuna düştüler. Bir süre başsız kalan devlette nihâyet sabık Sultan'ın oğlu Şehinşah, Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar tarafından 1111 senesinde tahta geçirilir. Bu sıkıntılı devrede Bizanslılar Batı Anadolu'da kalmış Türkmen gruplarını imhâ için harekete geçmiş ve bir çoğunu katletmişlerdi. Yine bu sırada, Urfa Haçlıları Elbistan yönünde saldırıya geçerek Ceyhan boyuna kadar olan yerleri elde ettiler. Şehinşah, Bizans'a karşılık vermek amacıyla Emir Monguluk'u Batı Anadolu'ya gönderdi. Emir İznik'e kadar ilerlediyse de İmparator Aleksi's'in gelmesi üzerine geri çekildi. Onu takip eden İmparator, Konya yakınlarına kadar geldi. Burada Selçuklu güçleriyle Bizanslılar arasında yapılan savaşı Selçuklular kaybettiler. Zaferine rağmen İmparator daha ileri gitmeye cesâret edemedi ve geri döndü (1115).

Şehinşah'ın bu başarısızlığı üzerine kardeşi İzzeddin Mesud, Danişmendli Emir Gazi ile anlaşarak onu Selçuklu tahtından indirdi ve saltanatı ele geçirdi (1116). Bizanslılar'ın faaliyetleri Sultan Mesud'un ilk dönemlerinde de devam etti. 1121'e kadar Bizanslılar Güney-Batı Anadolu'da Ulu Borlu, Beyşehir ve Antalya civarında Türkler'in elindeki bölgeleri işgâl ettiler. Ancak kuzeyden Peçenek Türkleri'nin sıkıştırması sonucu geri döndüler. Öte yandan Orta-Doğu'da önemli bir olayda, Büyük Selçuklu emîri Porsuk'un 1115'te Urfa'yı muhasara etmesidir. Burada ilginç olan şudur ki bölgedeki müslüman devletler Selçuklu

emirine değil de Urfa Haçlı Kontu'na yardım etmişlerdir. Bunlar arasında Artukoğlu İlgazi ve Dimaşk Meliki Tuğtekin de vardı. Sonuçta Emir Porsuk ittifak karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu olaydan sonra bölgede, bilhassa Haçlılara karşı yapılan mücadelede Artukoğlu İlgazi'nin yıldızı parladı. O, 1119'da Urfa'dan Antakya'ya kadar uzanan bir sefer yaparak haçlılara büyük darbe vurdu ve bir çok arazi kazandı. 1121'de de yöreyi devamlı rahatsız eden Gürcüler üzerine yürüyerek bir çok yeri tahrip etti.

Artukoğlu İlgazi'nin 1121'deki ölümü üzerine Haçlılar'a karşı mücadele bayrağını bu kez Danişmendliler ele aldılar. Türkiye Selçukluları ise bu sırada Danişmendliler'e tâbi bir devlet gibiydi. Sultan Mesud, aynı zamanda kayınpederi olan Emir Gazi'nin yardımcısı gibi hareket ediyordu. Danişmendliler 1124'de Malatya'yı aldılar. 1134'de Emir Gazi Sultan Mesud'la beraber Kastamonu havâlisini Bizans işgalinden kurtardı. Emir Gâzi'nin bu başarıları ve artan ünü dolayısıyla Abbâsî Halifesi ona Melik ünvanını bahşetti. Ancak Emir Gâzi bu ünvanı fazla kullanamadı ve çok geçmeden öldü. O öldüğü zaman Danişmendliler Anadolu'daki en büyük güç konumunda bulunuyordu. Yerine oğlu Muhammed tahta geçti. Bu arada Bizanslılar Çankırı taraflarına yeniden saldırmışlardı. Melik Muhammed, Selçuklu Sultanı Mesud'la birlikte hareket ederek onları buralardan tardı etti. Ardından da Maraş yöresine gelerek Antakya'ya kadar olan yerleri onlardan aldı. Bunun üzerine Antakya Haçlı Kontu, Bizans İmparatoru Aleksi's'den yardım istedi. İmparator hemen yardıma koşarak Tarsus, Adana ve

Misis'i ele geçirdi. Ardından da Antakya kontuyla beraber bölgedeki Müslüman devletlere saldırdılar. Buna karşılık Musul atabeki Nureddin Zengi, Sultan Mesut'dan yardım talep etti. Bu isteği kabul eden Sultan, 1138'de Maraş topraklarına girerek bir çok yer istilâ etti. Bu sıralarda Danişmendli Melik Muhammed, Keban ve Feke civarlarını fethediyordu. İmparator bu hareketler karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.

Ertesi yıl, imparator Aleksi, Selçuklu-Danişmendli ittifâkına karşı büyük bir ordunun başında yola çıktı. Niksar'a kadar ilerleyip burayı kuşattıysa da bir sonuç alamadan ve ağır kayıplar vererek geri döndü. Bizanslıların başarısız seferinden yararlanan Selçuklular'da Ulu Borlu'yu kuşattılar ve Antalya'ya kadar akın yaptılar. İmparator, Türklere karşı 1142'de yine bir sefere çıktı. Kilikya'ya kadar ilerledi. Ancak daha fazla gidemeden burada 1143 yılında öldü.

Bizans imparatorunun ardından Danişmendli Melik Muhammed'in de 1143'de Kayseri'de ölmesiyle Türkiye Selçukluları için tekrar bir yükseliş dönemi başladı. Zira, Muhammed'den sonra Danişmendliler arasında taht mücadelesi başlamıştı. Bundan istifade eden Sultan Mesud, 1144'de Ceyhan ve Elbistan'ı topraklarına kattı. Diğer yandan da onların iç işlerine müdahale etti. Batı-Anadolu'da da yeniden Türkmen faaliyetleri görülmeye başlanmıştı. Yeni imparator bunlara karşı harekete geçtiyse de 1146 Konya ve 1147 Eskişehir savaşlarıyla kesin olarak mağlup edildi. Bundan sonra Bizans'a karşı üstünlük tekrar Selçuklular'a geçti. İmparator da, Sultan Mesud ölünceye kadar bir daha saldırıya girişmedi.

Öte yandan, Musul atabeği İmadeddin Zengi 1144'de Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırmıştı. Bu olay, İslâm dünyasında Zengi ve büyük bir şöhret kazandırdı. Ancak Avrupa'da da büyük bir yankı uyandırmıştı. Onlar, Müslümanlardan intikam almak için 1148'de büyük bir Haçlı ordusu düzenleyip Orta-Doğu'ya doğru yöneldiler. Karadan gelen ordu, her zamanki mutad yolu izleyerek yine Selçuklu ülkesi sınırlarına dayandılar. Sultan Mesud durumu haber alınca hemen hazırlık yaparak Haçlılar'ın karşısına çıktı. O, bu arada diğer hükümdarlardan da yardım istedi. İki taraf ilk seferde olduğu gibi yine Eskişehir yakınlarında karşılaştılar. Çok şiddetli geçen savaş sonunda Selçuklular sayıca çok üstün olan Haçlılar karşısında mağlup olarak çekildilerse de mücadeleyi bırakmadılar ve düşman ilerlerken vur kaç taktiği ile onları yıpratılar. Nihayet, Konya önlerinde yapılan ikinci bir savaşı Selçuklular kazandı ve Haçlıların çoğu imha edildi. Bu zaferden sonra Sultan Mesud'un da ünü ve gücü arttı. Selçuklular bundan böyle Orta-Doğu'da hâkimiyet için Zengîlerle mücadele edeceklerdi.

Bir taraftan Nureddin Zengi Haçlılar'a büyük darbeler vururken diğer taraftan da Sultan Mesud da boş durmadı. 1150'de büyük bir sefer düzenleyerek, Maraş, Göksun, Behisni, Antep ve Dülük'u Franklar'dan alarak Selçuklu topraklarına kattı. 1152'de de iyice zayıflamış olan Danişmendlileri tâbiyetine aldı. Böylece Selçuklular, Anadolu'nun en güçlü devleti durumuna geldiler. Devleti çok zayıf bir durumdan alarak çok güçlü bir konuma getiren Sultan Mesud, 1155 de Çukurova'ya bir

sefere çıktığı zaman yolda öldü. Yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan, onun mirasını bıraktığı yerden alarak daha da büyütecekti.

II. Kılıç Arslan daha tahta geçer geçmez kendini Danişmendli-Zengî ittifakı karşısında buldu. Zira, bölgedeki devletler Selçuklular'ın büyümesinden endişe etmeye başlamışlardı. Kılıç Arslan önce, Danişmendliler üzerine yürüyüp onları saf dışı ettikten sonra güneye yönelerek Zengî'nin topraklarına girdi ve Raban kalesine kadar ilerledi. Bu gelişme karşısında Zengî başı istemek zorunda kaldı. Selçuklular bir ittifaka son verdirirken bu sefer daha büyük ve tehlikeli olanı ile karşılaştı. Selçuklular'ın kuvvetlenmesi, Bizanslıları da endişelendirmeye başlamıştı. Onların bu yükselişini önlemek için hemen Orta-Doğu'daki Haçlılar ve eski düşmanları Danişmendliler'le anlaşıp bir ittifak oluşturdular. Her biri de bir köşeden Selçuklu ülkesine saldırmaya başladılar. Bu güçler karşısında savaşamayacağını anlayan Sultan, Bizans'a gitti ve bazı tâvizler karşılığında onları ittifaktan vazgeçirdi. Sonra da Danişmendliler üzerine sefer açarak 1164'de Sivas, 1165'de de Kayseri, Darende ve Elbistan'ı ele geçirdi. Bu arada Danişmendli Melik Yağı Basan'ın ölümü onlara son bir darbe vurma imkânını verdi. 1171'de Malatya'yı kuşatan Sultan, Musul Atebeki Nureddin Zengî'nin müdahalesi sonucu kenti ele geçiremedi. Hatta Sivas ve Maraş, Zengî-Danişmend ittifakı sonucu elden çıktı. Ancak 1174'de ünlü Atabek Zengî'nin ölümü ile ittifak dağıldı ve Kılıç Arslan 1175'de Sivas, Niksar, Tokat gibi Danişmendli şehirlerini eline geçirdi.

Diğer taraftan da Türkmenler Batı Anadolu'da yeniden akın faaliyetlerine girişmişlerdi. İmparator Manuel hem bu faaliyetlere son vermek, hem de gittikçe güçlenen Selçuklular'a darbe vurmak amacıyla büyük bir ordu toplayarak 1176 yılında Selçuklular üzerine yürüdü. Buna karşılık, Sultan Kılıç Arslan da hemen hazırlık yaparak Bizanslıları karşılamaya çıktı. Bizans ordusunun nereden geleceğini anlayan Sultan, onları Isparta yakınlarındaki Kumdamlı mevkiinde savaş düzeni alarak bekledi. Yolun daraldığı bu mevkiye gelen gafil düşmana ani bir baskın yaparak onları imha etti. Bu mağlubiyetle Bizans'ın saldırı gücü tamamen kınırken, Türkleri Anadolu'dan atmak düşüncesi de hayale döndü. Türkler artık Anadolu'nun gerçek sahibiydiler. Sultan Kılıç Arslan, Bizanslılar'a karşı kazandığı büyük zaferden sonra tekrar Doğu'ya yönelerek 1178 yılında bölgenin önemli merkezlerinden Malatya'yı zaptetti. Bu suretle Kılıç Arslan Orta-Doğu'da daha güçlü bir konuma gelmiş oluyordu.

Bu dönemde Türkiye Selçukluları başından başanya koşarken, Orta ve Yakın-Doğu'da yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. 1115'de Sultan Sancar'ın Oğuzlara esir düşmesinden sonra Büyük Selçuklu Devleti sona ermiş, yerine devam eden Irak kolu da çok geçmeden gerileme dönemine girmiş, nihayet iç çekişmelerin artması sonucu da XII. yy.'ın sonlarında yıkılmıştı. Topraklarında ise Harezmşahlar, İldenizliler gibi yeni devletler kuruldu. Yine bu zamanda, bir zamanlar Orta-Doğu'nun en güçlü devletlerinden olan Fatımî Halifeliği tarihe karışarak yerini Selahaddîn Eyyûbi devletine bıraktı. Böyle bir ortamda, sınırlarını Doğu

ve Güney-Doğu yönünü genişletmek isteyen Türkiye Selçuklular'ı Eyyûbilerle karşı karşıya geldi. İki taraf arasında ilk kez 1180'de küçük çaplı bir çatışma olduysa da birbirine üstünlük sağlayamayan taraflar, uzlaşma yolunu seçtiler. Selçuklular'ın Batı Anadolu'da olmasını fırsat bilen Eyyubi Hükümdarı Selahaddin, Güney-Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenleyerek Amid ve Meyyafârikîn şehirlerini ele geçirdi. Bu durum ise gerginliğin artmasına sebep olacaktı.

Gerçekten de 1182'de II. Kılıç Arslan, Batı Anadolu'nun önemli merkezlerinden Kütahya ve Eskişehir'i fethetmişti. Aynı sıralarda İran'daki karışıklıklar dolayısıyla buradan Anadolu'ya çok sayıda Türkmen de geliyor ve daha çok yeni fethedilen Batı Anadolu ile Kilikya bölgesine yığılıyorlardı. II. Kılıç Arslan son derece büyük başarılar elde ederek devleti içte ve dışta güçlü bir hale getirmişti. Fakat ülkeyi 11 oğlu arasında taksim etmesi, herşeyin tersine dönmesine sebep oldu. Siyâsî birlik ve otorite zayıfladı, devlet parçalanma tehlikesi geçirdi. Bir de buna 1190 yılındaki yeni bir Haçlı ordusunun Anadolu'ya girip Konya önlerine kadar gelmesi eklenince, durum daha vâhim bir hal aldı. Sultan, devleti yeniden toparlamaya çalıştıysa da başaramadı. Yapabileceği tek şey ise, Haçlılarla bir anlaşma yaparak onların kendilerine dokunmadan çekip gitmelerini sağlamak olmuştur. Bu zamanda Orta-Doğu'nun yeni yıldızı Selahaddin Eyyûbi idi. O, 1189 yılında Kudüs'ü Haçlılar'dan geri almayı başarmıştı. Bu da yeni bir Haçlı seferine yol açacaktı. Selahaddin, Hittin'de onları 1191'de bir defa daha yenerek adını büyük hükümdarlar arasına yazdırmıştır.

Türkiye Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan, oğullarının taht mücadeleleri arasında 1192 yılında öldü. Onun ölümüyle taht kavgası daha da şiddetlendi. İlk başlarda veliahd Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'da Selçuklu tahtına oturdu. Ancak o, bütün Selçuklu ülkesine hakim olamadı. 1196 yılında yerine Rükneddin Süleyman Şah geçti. Kuvvetli ve enerjik bir kişiliğe sahip olan Süleyman Şah, kısa sürede kardeşlerini kendine itaat ettirerek, Selçuklu ülkesini tek elde toplayıp siyâsî birliği sağladı. Bundan sonra da Selçuklular'ın iç mücâdelelerinden yararlanarak Karadeniz kıyılarını yağmalatan Bizanzlılar'a misilleme olarak, Menderes havâlisine kadar uzanan bir akın yaptırdı. Ardından da 1199'da Ermeniler tarafından işgâl edilmiş olan Konya-Ereğli'yi geri alıp, Ermenileri Toroslar'ın gerisine attı. Bu başarılarından sonra Sultan, 1200 yılında Doğu'ya yönelerek Malatya'yı kardeşi Kayser Şah'dan aldığı gibi, Harput Artuklu ve Erzincan Saltuklu emîrlğine tâbiyetini kabul ettirdi. 1202 yılında Erzurum'u Saltuklular'dan aldıktan sonra da Gürcüler'in işgal ettiği topraklara girdi. Macinkert'e kadar ilerledi. Ancak burada pusuya düşerek mağlûp oldu ve geri çekildi. Hayatında yenilgi yüzü görmemiş olan Sultan Şah, 1204'de Gürcüler'e karşı yeni bir sefere çıktığı sırada, Kayseri-Malatya arasında hastalanarak vefat etti. O, Selçuklular tekrar bir bayrak altında toplayabilmiş büyük bir şahsiyetti.

Rükneddin Süleyman Şah'dan sonra, yerine oğlu III. Kılıç Arslan Selçuklu tahtına oturdu. Onun 8 ay kadar süren saltanatı sırasında Isparta ve Burdur çevresi fethedilerek Türk yurdu haline getirildi. Bundan

başka olarak da bu dönemde sadece bölge değil, dünya tarihi açısından da önemli olan olay Haçlılar'ın İstanbul'u işgali ile burada bir Latin devleti kurmalarıdır. Kentten kaçan Bizanslılar çeşitli yerlere dağılmışlar, Anadolu'ya gelenleri ise biri İznik, diğeri de Trabzon'da olmak üzere iki tane Rum devleti kurmuşlardır. Bu olay bölgedeki bütün dengeleri ve dolayısıyla da Selçuklular'ın politikasını değiştirmiştir.

Haçlıların İstanbul'u işgal etmelerinin arifesinde, Selçuklu tahtına I. Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci defa oturdu. Onun zamanında ülke rahat ve huzur içinde olmuştur. Bu zamanda Selçuklular'ın etrafında bazı önemli değişimler olmuştur. İran'daki Selçuklular yıkılmış, enkazı üzerine Harezmşah ve İldenizliler gibi devletler kurulmuş, bunlardan Harezmşahlar Bağdad Abbâsi Halifeliği ile nüfuz mücadelesine girmişlerdi. Yine Selahaddin'in 1196'da ölümü ile Eyyûbi devleti küçük Melikliklere bölünmüş, eski gücünü kaybetmişti. Bu zamanda ortamın elverişli olmasından dolayı güçlenen Gürcüler, Anadolu'nun Kuzey ve Doğu cenahlarına sık sık saldırılar düzenlemekteydiler. Bu sebeple, Türkiye Selçukluları onlara karşı sefer yapmak zorunda kalmışlardı. Selçuklu Sultanı bu kanşık durumda genişlemek için uygun ortamı buldu. Önce, 1206'da Trabzon Rumları üzerine bir sefer yaparak burayı itaat altına aldı ve haraca bağladı. Ardından da 1207'de ticârî bakımdan uluslararası bir öneme sahip Antalya fethedildi. Kentin alınışı Selçuklular'ın iktisâdî yükselişine büyük tesir edecekti.

Selçuklu Sultanı, 1208 yılında Ermeniler üzerine sefere çıkarak onları Maraş ve Elbistan civarından sürdü. Türkler'in bu başarıları İznik Rum

Kralı Laskaridis'i korkutmuştu. Bu sebeple savaş için bir bahane arıyordu. Bu arada, eski imparator III. Aleksi, Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına sığınmış, onu Laskaridis'e karşı tahrik ediyordu. Sultan da, ne zamandır böyle bir fırsat beklediği için hemen harekete geçerek Bizans topraklarına girdi ve Alaşehir yakınlarına kadar ilerledi. Burada İznik İmparatoru ile yaptığı savaşı kazanmak üzereyken atından düşerek ölmesi, Selçuklular'ın mağlûb olarak geri çekilmelerine yol açtı (1211). Rum ordusu gerçekte çok yıpranmış olduğu için Türkleri takip bile edemedi ve hatta Laskaridis yeni bir Türk hareketinden korktuğu için yeni Sultan'a sulh teklif etmekte gecikmeyecekti.

Babasının ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen I. İzzeddin Keykavus, yarım kalan fetihlere devam etti. İznik Rumları ile barış yaptıktan sonra Karadeniz ticaretin de söz sahibi olmak amacıyla 1214 yılında Sinop'u fethetti ve Trabzon Rumları'nı haraca bağladı. Böylece Selçuklular hem Akdeniz, hemde Karadeniz ticaretini kontrolleri altına alıyorlardı. Bundan sonra, I. İzzeddin topraklarına tecâvüz eden Ermenilere karşı sefere çıkarak Karaman, Ereğli ve Lüluve (Ulu-Kışla)'yı kurtardı. 1216'da da Franklar tarafından ele geçirilen Antalya yeniden fethedildi. Bu arada Ermeniler de boş durmuyorlar, Antakya civarlarını işgâl ediyorlardı. Sultan İzzeddin, Halep Eyyubi hükümdarı ile birlikte Ermeniler üzerine yürüdü. Çok şiddetli geçen savaşlardan sonra Ermeniler büyük bir bozguna uğradılar. Ceyhan bölgesi Türklerin eline geçti ve Ermeniler de Selçuklulara tâbi durumuna düştüler.

Selçukluların devamlı surette artan başarıları, onları Orta-Doğu'nun en güçlü devleti konumuna getirmişti. Etrafındaki hemen bütün devletler ona tâbî ve haraçgüzâr idiler. Ancak, sultan İzzeddin bununla yetinecek biri değildi. O, Suriye'yi de ele geçirip gücünün zirvesine çıkmayı hedefliyordu. Bu amaçla, 1218'de Suriye'ye bir sefer düzenledi. Ancak müttefikleri olan Artuklu ve bazı Eyyûbi meliklerinin katılmamaları üzerine teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Yenilginin intikamını almak amacıyla yeni bir sefere karar ile harekete geçen eden sultan, Malatya civarında 1220 yılında vefat etti. O, haleflerine Orta-Doğu'nun en güçlü ve zengin devletini bırakıyordu.

Selçukluların en büyük hükümdarı Alâeddin Keykubad, tahta oturduğu zaman devlet gücünün zirvesine yaklaşmıştı. Yeni sultan bu gücü zirveye taşıyacaktı. O, tahta oturduğu zaman Orta ve Yakın Doğu'nun genel durumu şöyleydi: Batı'da İznik Rumları ile İstanbul Latinleri arasında bir mücadele sürerken, Güney'deki Ermenilerle, Kuzeydeki Trabzon Rumları'nın Selçuklular'a tabi konumu sürüyordu. Güney-Doğu ve Suriye'de ise Eyyubiler arasındaki iç mücadeleler zaman zaman da Haçlılarla çatışmalar yaşanıyordu. Doğu'da ise çok önemli gelişmeler oluyordu. Cengiz Han idâresindeki Moğollar, bir devlet kurup Çin'i zaptettikten sonra Batı'ya İslâm topraklarına yönelmişler ve Amu Derya'dan Bağdad'a kadar ülkelerin sahibi Türk Harezmsâhları'ı birkaç darbede yıkarak Horasan, Maverâünnehir, İran ve Azerbaycan'a sahip olmuşlar, nihâyetinde de Selçuklu devleti sınırlarına dayanmışlardı.

Ancak, Cengiz Han'ın 1227'deki ölümü Moğol istilâsının hızını kesecek ve bir süre bölge rahatlayacaktı.

Sultan Alâeddin tahta oturur oturmaz, hemen fetihlere kalındığı yerden devam etti. 1223'de, Antalya yakınlarında önemli bir liman olan Alanya fethedildi. Moğol tehdidine karşı Abbasi Halifeliğine yardım gönderdi. Bu arada da, kendisine karşı itâatsizlik gösteren emirleri tasfiye ettikten sonra, yeniden Akdeniz sahillerine yönelerek Silifke'ye kadar olan yerleri (Silifke dahil) fethetti.

Selçuklu Sultanının 1226'dan itibaren Doğu'ya yöneldiğini görüyoruz. Bunun en önemli sebebi, Harezmşah Celâleddin'in o sırada bölgede gözükmesi ve buraları tehdid etmesiydi. Nitekim Harezmşah, Doğu'da Artuklu ve Trabzon Rum ve Erzurum Selçuklu meliki ile ilişki kurup, onları Selçuklu ve Eyyubilere karşı himâyesine almıştı. Tehlikeli gelişmeyi fark eden Sultan Alâeddin, hemen Artuklular üzerine yürüyerek Adıyaman, Kahta ve Çemişkezek'i onlardan aldı. Zor durumda kalan Artuklu hükümdarı da barış isteyerek Selçuklu tâbiyetine girdi. Bundan sonra da harekâtına devam ederek 1228'de Erzincan'ı Saltuklular'dan alan Sultan, hem Anadolu'nun siyâsî birliğini sağlamak hemde Harezmşah'a karşı yöreyi korumak hususunda önemli bir adım atmış oluyordu. Öte yandan, aynı tarihlerde Karadeniz sahillerine tecavüz etmiş olan Harezmşah'ın bir diğer müttefiki Trabzon Rumları üzerine de bir ordu gönderilerek, onların bölgeden uzaklaştırılması sağlandı. Rumlar tekrar itaat altına alındı.

Müttefiklerin tek tek bertaraf edildiklerini gören Celaleddin Harezmsah, 1229 yılında Doğu'nun o zaman için en güzel ve mâmur kenti Ahlat'a saldırarak burayı ele geçirdi ve yağmalattı. Yörenin Eyyubi hükümdarı Melik Eşref, derhal sultan Alâeddin'e baş vurarak yardım istedi. Tehlikenin farkında olan Sultan da buna icâbet edince Selçuklu-Eyyubî güçleriyle, Harezmsah ve Erzurum Meliki'nin kuvvetleri, Ağustos 1230'da Erzincan yakınlarındaki Yassı Çemen'de karşı karşıya geldiler. Burada yapılan savaşı Harezmsah kaybetti ve sürâtle bölgeden çekildi. Onun bıraktığı yerleri de ittifak orduları doldurdu. Bu meyanda Ahlat'ı Selçuklular aldı. Eyyûbiler, bu kentin Selçuklular'ın eline geçmesine memnun olmamışlardı. Bu sebeple başlarında Mısır Eyyubî hükümdarı el-Kâmil olduğu halde, bir çok Eyyûbi meliki birleşerek Türkiye Selçuklular'ı üzerine yürüdüler. Sultan Alâeddin, mukâbilinde derhal bir ordu toplatarak Akça-Derbent bölgesinde onları karşıladı. İki taraf arasında başlayan çatışmalar sonunda Eyyûbiler Derbent'i geçemediler. Bu kez Diyarbakır yoluyla Harput önlerine gelen düşmana karşı sultan, Kemaleddin Kamyar komutasında bir ordu gönderdi. Harput önlerinde yapılan ikinci savaşı da kaybeden Eyyubîler sürâtle Anadolu'dan çekildiler (1234). Selçuklular bu savaş sonunda Harput'u da ele geçirme başansı gösterdiler. Eyyûbilerin çekilmiş olmasından istifade ile sultan, 1235 yılında Güney-Doğu'ya bir sefere çıkıp buranın başlıca merkezleri Urfa, Harran, Siverek ve Rakka'yı ele geçirdi. Bu harekete son derece kızan Eyyûbiler, 1236'da El-Kâmil liderliğide tekrar geldiler ve Selçuklu garnizonlarının zayıflığından da istifade ile Urfa ve diğer merkezleri geri aldılar. Sultan Alâeddin, o sırada kendisine tâbil olunmasını isteyen

Moğol Kaanı'nın elçilerini ağırılıyordu. Eyyûbiler'in hareketini öğrenince karşılık vermek üzere derhal harekete geçti ise de yolda 1237 yılında vefat etti. o, öldüğü zaman Selçuklu Devleti Orta-Doğu'nun en büyük gücü durumuna gelmişti. Kendisini tehdit edebilecek kuvvet olarak sadece Doğu'da Moğollar vardı.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuklu Sultanı olduğu zaman kendisini emirlerin nüfuz mücâdelesinde buldu. Esâsen meselenin başında saltanat mücâdelesinde vardı. Bir çok emir ve Harezmli beyler ki Yassı Çemen'den sonra Selçuklu hizmetine girmişlerdi. Onlar İzzeddin Kılıç Arslan'ı sultan yapmak istiyordu. Ancak Gıyâseddin atik davranıp tahta oturunca, hesaplaşma da başladı. O sırada en nüfuzlu emir olan Sadeddin Köpek, başta Kemâleddin Kamyar olmak üzere bir çok değerli emiri öldürttü. Böylece yönetimde adeta rakipsiz hale geldi. Sultan bile ondan çekinir olmuştu. Ancak hükümdarlığının tehlikeye düşeceğini anladığı zaman, Gıyaseddin bir fırsatını bularak Sadeddin Köpek'i ortadan kaldırttı. Fakat onun devlet yapısında açtığı yara ve oluşan huzursuzluk daha uzun süre giderilemedi.

İç çekişmelerin bastırılmasının ardından, Sultan Gıyaseddin babasının yanda bıraktığı sefere devam ederek 1240 yılında Amid'i Selçuklu topraklarına kattı. Böylelikle Güney-Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümü kazanılmış oldu. Selçuklular, bundan sonra yörede ileri harekâtına devam ederken, Baba İlyas isyanı buna engel oldu. Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelerek Amasya civârlarına yerleşmiş olan bu Türkmen Şeyhi, Selçuklu devlet adamları arasındaki iç

çekişme ve de Gıyâseddin'in tahta henüz yeni geçmiş olmasından yararlanarak harekete geçmiş ve her tarafa müridler yollayarak 1238'de isyânı başlatmıştı. Başlangıçta zafer üstüne zafer kazanan Babâiler, ancak Doğu ordusunun gelmesi sonucu Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında durdurulabildiler. Selçuklu devleti büyük bir bâdire atlatmıştı. Fakat Sultanlığın da itibân ve otoritesi içte ve dışta bir nebze olsun zedelenmişti. Sultan, bundan sonra Güney-Doğu'da yarım kalan fetihlerine devam etmek düşüncesiyle harekete geçti ve önemli merkezlerden Meyafarikin'i kuşattı. Kale tam alınmak üzere iken, Moğollar'ın Erzurum'u aldığı haberi geldi ve Selçuklu ordusu sürâtle geri dönmek zorunda kaldı. Bundan sonra Selçuklular, Moğollar'la, 1243'de Köseadağ'da karşılaştılar ve yenilerek Moğol tâbiyetine girdiler. Asırlardır bir çok sıkıntı ve badiyeler atlatabilmiş olan Selçuklu Sultanlığı, Moğol tahakkümünden bir daha kurtulamadı. Eğer Köseadağ savaşında yenilmeselerdi, şüphesiz Selçuklular kadar Türk tarihinin de kaderi mutlaka farklı olacaktı. Tarihin gelişimi bize bunu söylüyor.

I. BÖLÜM

MOĞOLLARIN ÖN ASYA'YA İNMELERİ VE SELÇUKLULAR DEVLETİNİ TABİYETİ ALTINA ALMALARI

A — MOĞOLLAR HAKİMİYETİNİN ÖN ASYA'YA YAYILMASI VE SELÇUKLULAR

1- Cengiz Han'ın Zuhûru ve Moğollar'ın Yayılış Yönlere

Moğol tarihi bir bakıma Cengiz Han'la başlar; zira ondan önce Moğollar pek bilinmeyen bir topluluktur. Aralarında bir birlik olmayıp sık sık birbirleriyle mücadele ederler ve Çinlilere vergi verirlerdi. Yaşadıkları mekan da bozkır ve kumlarla kaplı Gobi Çölü civarındaydı. Ekonomik etkinliklerinin başında hayvancılık ve çok az da tarım geliyordu. Büyük hayvan sürüleri besleyen Moğollar'da, her kabilenin sahip olduğu muayyen bir yerleri vardı ve buna yurt deniliyordu. Moğol toplumu o dönemde hiyerarşik olarak şu şekilde sıralanmaktaydı: En altta kan akrabalığına dayanan Oboklar (Türkçe Oba), yani kan akrabalarından oluşan büyük aile birlikleri; bunlar, toplumun en dinamik kesimleri olup, daima hareket halinde idiler ve başka Oboklarla birleşip irgen ve ulus

denilen birlikleri oluşturmuyorlardı. İrgen kabile, ulus da belli toprak sınırları içinde bir reise bağlı halk (tebaa) manasına geliyordu¹.

Cengiz Han'ın babası Yesugey Bahadır, Tayciutlarla akraba olan Borjigin kabilesine mensuptu. O sırada en kuvvetli Moğol kabileleri olarak Celayirliler, Merkitler, Naymanlar, Tatarlar ve Kereyitler'i sayabiliriz. Yesugey sahip olduğu yiğitlik ve cesaret gibi hasletler sayesinde bir çok Oboku birleştirerek, Kıyat-Borjigin adında yeni bir kabile teşkil ettirdi ve onun reisi oldu. Bahadır ünvanını da bu hususiyetlerinden dolayı almıştır. Yesugey Bahadır günlerini avcılık ve komşu kabilelere akınla geçiriyordu. Bilhassa, Tatarlar'la mücadele halindeydi. Bu kavgada, güçlü Kereyit reisi Ong-Han'ın yardımını almaktaydı. Bu sıralarda Cengiz Han daha çocuktur. Bir gün bir ziyafet esnasında Tatarlar Yesügey'i zehirleyerek öldürdüler. Bu durumda Kıyat kabilesi hemen dağıldı. Cengiz Han ve ailesi çok zor durumda kalmışlardı. Ancak anneleri Hö'elun Ucin, Cengiz Han (o sırada adı Timuçin'di) ile kardeşleri Kasar ve Belgutay'ı çok zor şartlarda yetiştirmeyi başardı. Cengiz, bir ara Tayciutlar'ın eline esir düştüyse de kurtuldu. Ardından da Ungiratlı Dey-Seçen'in kızı Börte-Ucin'le evlendi. Bir süre sonra karısı ve ailesi, Kelüren ırmağı kenarında iken Merkitlerin baskınına uğrayarak esir düştü. Cengiz ve kardeşleri, yardım için Kereyitler'in hükümdarı Tuğrul'a gittiler. O, teklifi kabul ederek oğlu

¹ Yüan-Ch'ao Pi-shi, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmed Temir), II. Baskı, Ankara 1986, s. 12-19; B.Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdulkâdir İnan), II. Baskı, Ankara 1987, s. 62-65.

Camuka'yı Cengiz ile beraber gönderdi. Müttefikler, Merkitler'i imha ederek esirleri kurtardılar. Bu olaydan sonra Cengiz Han'ın şöhreti birden bire arttı ve kendine katılan kabileler tarafından 1196'da "Cinggis Kağan" ünvanıyla han seçildi². O dönemde Han ünvanı Moğollarda kral, hükümdar manasına değil, alelâde bir kabile reisi anlamı taşıyordu.

Cengiz'in han seçilmesi Tuğrul ve Camuka'yı kıskandırmış ve aralarında yeni bir mücadele döneminin başlamasına sebep olmuştu. Cengiz, kabilelerin başına geçince kanun ve kurallar koyarak onları teşkilatlandırmaya ve devletin temellerini atmaya başladı. Kendine yardımcıları ve görevlileri seçti. Bundan sonra da hükümdar seçildiğini duyurmak için, Kereyitler'in reisi Tuğrul'a bir elçi gönderdi. Tuğrul sevinmiş gibi gözüktüyse de Camuka hoşlanmadığını açıkça ifade etti. Bu sebepten Cengiz Han'la araları bozuldu ve çatışmalar başladı³.

1201 yılında Nayman, Merkit ve Tayciutlar'dan bazı kabileler bir araya gelerek Cacirutlar'dan Camuka'yı "Han" seçtiler ve ona Gür Han ünvanını verdiler. Camuka, reis seçilir seçilmez, rakipleri olan Tuğrul ve Cengiz'i ortadan kaldırmaya karar verdi. Ancak Cengiz Han durumu önceden haber alarak Tuğrul'a bildirmiş ve birlikte harekete geçen

² Gizli Tarih, s. 14-41; Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihân-guşâ (Yay. Mirzâ Muhammed Kazvini; E.J.W. Gibb, Memorial XVI), III, volumes, London 1937, C. I, s. 14-15. Türk. çev. Mürsel Öztürk, III Cilt, Ankara 1988. Kültür Bakanlığı Yayını. I, s. 103; Reşidüddîn. Camiü't-Tevârih. (Yay. B. Kerimî), Tahran 1338, C.I, s. 230-31.

³ Gizli Tarih, s. 52-60; Reşidüddîn, Camiü't-Tevârih, I, s. 264-68.

müttefikler, Kerülen ırmağının aşağı mecrasında Camuka'yı kıstırmışlardı. Zor durumda kalan Camuka, bozgun halinde Ergüne istikametinde çekildi. Cengiz, bu savaş sırasında yaralanmıştı⁴.

Ardından, 1201 baharında Cengiz Han Tatarlar ile savaşa tutuşarak onları imha etti. Aynı sıralarda, Tuğrul'da Merkitler'i bozguna uğratmıştı. Bundan sonra güçlerini birleştiren müttefikler, daima karşı safta yer alan güçlü Naymanlar üzerine yürüdüler. Müttefikler karşısında tutunamayan Nayman reisi Buyruk Han, Altay Dağları'na çekildi. Peşini bırakmayan Cengiz, Buyruk'u ve etrafındakileri Altaylar'da imha etti. Bundan sonra Cengiz'den ayrılan Tuğrul, imhadan kurtulmuş bir grup Nayman bâkiyesinin saldırısına uğramışsa da yine Cengiz Han tarafından kurtarılmış ve aralarındaki dostluk daha da artmıştı. Ne varki, bu durum fazla devam etmemiş, iki eski dostun arasını bu kez de Tuğrul'un oğlu Nilka-Senggüm açmıştı. Vaziyeti öğrenen ve fırsatı kaçırmak istemeyen Camuka, 1203 ilkbaharında Tuğrul ile buluşarak Cengiz'in ortadan kaldırılması hususunda onu ikna etti. Aralarında yaptıkları plâna göre: Cengiz bir ziyafete davet edilecek, gelince de yakalanarak öldürülecekti. Ancak, durumu sadık adamları vasıtasıyla son anda öğrenen Cengiz, hemen kabilesini toplayarak yola çıktı. Bu esnada, Tuğrul ve Camuka'da peşlerinden geliyordu. Kalakalcı çölüne vardıkları zaman Cengiz Han ile müttefik orduları karşılaştılar. Çetin bir savaştan sonra Tuğrul ve Camuka yenilerek muharebe meydanından

⁴ Gizli Tarih, s. 62-75; Reşidüddin, a.g.e. I, s. 269-74.

uzaklaştılar. Cengiz, Moğolistan'a hakim olmak için, bu iki müttefikin ortadan kaldırılması gerektiğini anlamıştı. O sebeble, düşmanı uyutmak ve gevşek bir anında yakalamak için onlara sahte bir barış teklifinde bulundu. Cengiz'in bu tuzağına kanan müttefikler, tedbirsiz bir halde bulundukları bir gece onun baskınına uğradılar. Üç gün süren kuşatmadan sonra düşman teslim oldu. Kaçan Tuğrul ve Senggüm, yolda eşkiyalar tarafından öldürüldüler. Tuğrul'un aşireti Kereyitler de Cengiz'in köleleri (Onagon-Bugol) oldular⁵.

Bununla birlikte, ünü iyice artan Cengiz Han'ın karşısına güçlü ve yeni bir hasım çıkmıştı. Bir kaç yıl önce yengiliye uğrattığı Naymanlar ile Merkitler'in bâkiyeleri, toplanıp ona karşı koyma kararı almışlardı. Bu hareketin liderliğini de Naymanlar'dan Tayang-Tarkık Han çekiyordu. Durumu öğrenen Cengiz, derhal harekete geçti ve Kalka boyuna gelerek ordusunu topladı. 1204 yılı başında da yola çıktı. Düşmanı teftiş için önden Cebe ve Kubılay Noyanları gönderdi. Saarı bozkırında iki ordu karşılaştı. Sayılarının hasımlarınıninkinden az olmasına rağmen Cengiz, dâhiyâne yıpratma taktikleri sonucu düşmanı bozdu. Yenilgiye uğrayan Nayman halkının büyük bir kısmı Cengiz Han'a katıldı⁶.

Cengiz, 1205 yılı baharında Sübatay Noyan'ı müslüman ülkelerine kaçmış olan bir grup Merkit-Nayman topluluğunu yakalamak için görevlendirdi. Bu arada en büyük rakibi olan ve o sırada kabilesi

⁵ Gizli Tarih, s. 78, s. 78-84, 93-102; Reşidüddin. a.g.e. I, s. 275-90.

⁶ Gizli Tarih. s. 125-130; Reşidüddin, a.g.e. I, s. 302-304.

tarafından terkedilmiş bulunan Camuka, kendi adamları tarafından yakalanarak Cengiz Han'a teslim edildi. Cengiz ona iyi davranmak istemişse de, o bunu reddederek ölmeyi yeğlemiştir⁷.

Camuka'nın da ortadan kaldırılmasıyla rakipsiz kalan ve ünü bütün Moğolistan'a yayılan Cengiz Han, 1206'da bütün Moğol kabilelerinin katılımıyla, Onon Irmağı kenarında yapılan kurultayda sadece bir kaç kabilenin değil, bütün Moğollar'ın Han'ı ve beldelerin sahibi ilan edildi. Bu tarihi karar, ileride dünya tarihini etkilemesi bakımından çok önemlidir⁸.

Cengiz Han, bundan sonra mesaisini devleti teşkilatlandırmaya ve yeni bir ordu kurmaya verdi. Moğol ordusunu binliklere bölerek her binliğin başına bir binbaşı tayin etti. Binlikler de kendi içinde yüzlük ve onluk birimlere ayrılıyordu. On adet binliklerin bir araya gelmesi sonucu da, on bin kişiden teşekkül eden bir Tümen oluşuyordu. Tümen komutanlarına ise Noyan'lar komuta ediyordu. Burada, Cengiz Han'ın gerçekleştirmiş olduğu orijinallik, ordunun kaynağını teşkil eden Moğol kabilelerinin binlik sistemi sayesinde asabi yapılarını kırmak yoluyla güçlerini azaltmak ve devletin merkezi yapısını güçlendirmek olmuştur. Ordudan ayrı olarak şahsına ait bir muhafız birliği (hassa kuvveti) kurması, gerek kendi otoritesini kolayca devlet içinde devam ettirmesi ve gerekse büyük askeri başarılarına ulaşmasında büyük rol oynamıştır⁹.

⁷ Gizli Tarih, s. 131-136; Reşidüddin, a.g.e I, s. 305.

⁸ Gizli Tarih, s. 137-140; Reşidüddin a.g.e. I. s. 306-7.

⁹ Gizli Tarih, s. 149-154; V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 474-75.

Yeni Moğol Han'ı muhafız kıtasının oluşmasında çok titiz davranmıştı. Öyleki orduda rutbe sahibi olanların (binbaşı, yüzbaşı v.s.) erkek çocuklarından en az biri bu kıtada görev yapacaktı. Ayrıca, her kabileden güçlü, cesur ve zeki gençler seçilerek eğitildi ve muhafız kıtası içinde taze bir kuvvet olarak dahil edildi. İyi yetiştirmeleri için sıkı disiplin kuralları uygulandı. Bu muhafızlar, o kadar ayrıcalıklı idilerki, komutanları bile Han'dan izin almadan onları cezalandıramıyorlardı. Taşraya çıktıkları zaman rütbeleri binbaşılardan üst olacak ve ona göre muamele göreceklerdi¹⁰.

Özünde olan cihangirlik ile halkının zengin ve daha rahat yaşama isteğini birleştiren Cengiz Han, bunu gerçekleştirmenin yolunu şöyle belirlemişti: Yeni ülkeler ele geçirmek suretiyle daha çok servet, mal ve kölelere sahip olmak. Bundan önce birbirini yağmalayan Moğol kabileleri şimdi bütün dünyayı yağmalamak için harekete hazırды. Cengiz Han'da devleti bu yönde teşkilatlandırmıştı. Bunun yanında hareketine dini bir hüviyet vermeyi de ihmal etmedi. Ona göre; kendisi, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili ve zalimlerin cezalandırıcısı idi¹¹.

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, ilk sefer komşu Karluklar üzerine yapıldı. Karluk hükümdarı Arslan Han direnmeden teslim oldu. 1207 yılında Cuci, kuzeydeki orman halkına karşı sefere çıktı. Uyrat, Buriyat ve Türk kavimlerinden Kırgızlar itaat altına alındı. 1209 yılında

¹⁰ Gizli Tarih, s. gösterilen yerler.

¹¹ Cüveynî, Cihân -gûşa, I. s. 12-13.

da İdi-Kut, Cengiz Han'a bir elçi göndererek himayesine girmek ve Kara Hitaylara vermekte olduğu haracı kendisine vermek istediğini bildirdi. Moğol hanı bu teklifi memnuniyetle kabul ederek hoşnutluğunun ifadesi olarak kendi kızını Uygur İdikut'una verdi. Bu olay, Moğollar açısından mühim neticeler doğurmuştur. Zira kültür açısından geri ve devlet yönetme tecrübesinden yoksun olan Moğollar, yazı dahil pek çok şeyi Uygurlardan öğrenmiştir¹².

Yavaş yavaş sınırlarını genişletmekte olan Cengiz, birden bire devrin en güçlü devletleriyle komşu olmuştu. Bunlar doğu komşuları Çin ile batıdaki Kara Hitay ve Harezmşahlar devleti idi. Çin'i eskiden beri tanıyordu. Kara Hitay devleti zayıflamış olup o sırada kendi önünden kaçan Nayman Küçlük'ün eline geçmişti. Dolayısıyla fazla önemsenemezdi. Hakkında en az bilgi sahibi olduğu ve en çok çekindiği devlet İran ve Maverâünnehr'de Selçuklu devletinin enkazı üzerine kurulmuş olan Harezmşahlar idi. Fakat bu devlet, Cengiz Han'ın sandığı kadar güçlü değildi. Hükümdarları olan Harezmşah Muhammed, topladığı ağır vergiler ve aldığı yanlış kararlar sebebiyle halk tarafından sevilmiyordu. Müslümanların dini lideri Bağdad-Abbâsi Halifeliği ile uğraşması da halkın tepkisini çekiyordu. Bunların dışında Kara Hitay hükümdarı Küçlük'ün ülkesindeki müslümanlara eziyet etmesine de seyirci kalması prestijini dahada düşürmekteydi¹³.

¹² Gizli Tarih, s. 160-62; Cüveynî, Cihan-güşâ, I. 127-8, Terc. s. 110; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I, s. 308-9; Barthold, Türkistan, s. 478-83.

¹³ Cüveynî, Cihan-güşâ, II. s. 101-2; Tercüme, s. 86-104; Barthold, Türkistan, s. 403-3; İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, II. Baskı, Ankara 1984, s. 166-205.

Moğol hanı isabetli bir kararlarla önce zengin doğu komşusu Çin'e yöneldi. Zira daha çok güç ve zenginliğe ihtiyacı vardı. Sudan bir bahane ile 1211 yılında başlanan sefer tam bir zaferle sonuçlandı. Moğol orduları 1214 yılında başkent Pekin'e ulaştılar. Tanrı'nın oğlunun ülkesi binlerce yıllık mazisinde görmediği şekilde yeni efendilerin ayaklarının altında çiğnendi. Elde edilen ganimet ve kölenin haddi hesabı yoktu¹⁴.

Cengiz Han'ın bu olağanüstü başarısı çevresindeki rakiplerinde korku ve telaş yaratmıştı. Hiç kimse adı sanı duyulmamış bir çapulcular topluluğu reisinin bu kadar kısa bir sürede uçsuz bucaksız Çin'i ele geçirebileceğine inanmamıştı. Bunların başında gelen Harezmsah Muhammed, haberin doğruluğunu ve Cengiz Han'ın gücünü öğrenmek üzere 1215 yılında bir elçi heyetini yola çıkardı. Elçileri Pekin'de kabul eden Cengiz Han, onlara iyi davranmış, dönüşlerinde de Harezmsahlar'la iyi ilişkiler kurmak istediğini sultana iletmelerini istemişti. Geriye dönen elçiler biraz da abartılı olarak raporu sultana sundular. Harezmsah'ın Cengiz Han hakkındaki olumsuz düşünce ve kaygıları daha da arttı¹⁵.

Harezmsah'ın kaygılarının artmasında haklılık payı vardı. Zira, Cengiz Han daha Çin seferinin yorgunluğunu üzerinden atmada batıya yönelerek eski bir düşmanlığı bahane edip, generalleri Cebe ve Söbütay'i Kara Hitay hükümdarı Küçlük'ün üzerine yollamıştı.

¹⁴ Gizli Tarih. s. 169-186.

¹⁵ Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s. 229-30.

Kendisinden memnun olmayan halkı yanlarına çeken Moğol noyanları, Kara Hitay hükümdarını mağlup etmekte zorluk çekmediler. Kaçan Küçlük'ü 1218'de San Göl civarında yakalayıp öldürdüler. Böylece, bir anda Moğollar, Harezmsahlr Devleti ile komşu oldular¹⁶.

α - Harezmsahlr Ülkesine Harekât

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın Çin'i zapt etmesinden beri onu biraz da endişe ile adım adım izlemekte olan Harezmsahlr Muhammed', Kara Hitaylar'ın da ortadan kaldırılmasından sonra kendilerine komşu olan bu amansız düşmana karşı tedbirler almaya başladı. Bunların başında da ülkedeki istihkamları kuvvetlendirmek, askerin mevcudunu artırmak ve belki de en önemlisi Moğollarla ticaret yapmayı engellemekti. Gerçekten de o sırada, ülkesinde pekçok şeyin eksikliğini hisseden Cengiz Han, her fırsatta Harezmlilerle ticaret yapma arzusunu dile getiriyordu. Buna karşı, Harezmsahlr'ın bu ticareti engellemede pek de başarılı olduğu söylenemezdi. Zira tacirler için malların yüksek fiyatlarla satıldığı Moğol pazarı çok cazipti. İşte bu cazibenin etkisine kapılan Harezmlilerden üç tüccar, Hocentli Ahmed, Belhli emîr Hüseyin ve oğlu Ahmed yanlarına pek çok mal ve eşya alarak Moğol ülkesine doğru yola çıktılar. Sınıra geldiklerinde Karakçiler (sınır ve yol muhafızı) tarafından durdurulup arandıktan ve tüccar oldukları anlaşıldıktan

¹⁶ Cüveynî, a.g.e I, s. 46-52, Tercüme, s. 124-27; Reşidüddin, a.g.e. I, s. 334-38.

sonra Cengiz Han'ın huzuruna götürüldüler. Han onları iyi karşıladı. İyi mal getirdikleri için, takdirlerini bildirerek hepsini iyi bir fiyata satın aldı. Tacirlerin ayrılacakları zamanda adamlarına emir vererek, Harezmşah ülkesine gidip ticaret yapabilecek kişiler seçmelerini istedi. Bu şekilde seçilenlerle 450 kişiye ulaşan kâfile, yola çıkarken Moğol Han'ı Harezmşah'a hitaben yazılmış bir mektup da aldılar. Mektupta Cengiz Han özetle: "Ülkeme gelen tüccârları hoşnup edip gönderdim. Siz de aynı şekilde davranırsanız aramızdaki ticaret gelişir ve düşmanlıkları sona erdirebiliriz" diyordu¹⁷.

Kâfile, Harezmşahlar'ın Moğol ülkesi sınırına yakın Otrar şehrine vardığı zaman, kentin valisi Kayır Han tarafından hapse atıldılar. Ardından vali, olayı o sırada Irak'ta bulunan Harezmşah'a bildirdi. Gelenlerin casus olmasından şüphelenen Sultan Muhammed, âkıbetinin nereye varacağını düşünmeden tacirlerin öldürülmesi emrini verdi. Neden hapsedildiklerini anlayamayan tacirler hemen öldürüldüler. Basit gibi gözüken bu hâdise ile başlayan gelişmeler dünya tarihinin akışını değiştirmiş, bilhassa İslâm dünyasının felâketine yol açmıştır¹⁸.

Bu sondercede vâhim olayı katliamdan kaçabilmiş biri tarafından öğrenen Cengiz Han, büyük bir teessüre kapıldı. Öyleki bir tepeye

¹⁷ İbnü'l-Esir; El-Kâmil fi't-Tarih, (çev. A. Ağırakça), İstanbul 1987, c. XII, s. 320; Cüveynî, a.g.e. I. s. 58-59 Tercüme, s. 135; Ebu'l-Ferec, Tarih (İngilizce'den Çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, II. s. 481; Aynı müellifin Târih-i Muhtasarı'd-Düvel, (Türkçe terc. Ş. Yalıtıkaya), İstanbul 1941 s. 7.

¹⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, göst. yer; Cüveynî, a.g.e. I. s. 59-60; Tercüme 136-7, Ebu'l-Ferec. Tarih, II. s. 4832-3; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 342-3.

çıkarak üç gün, üç gece tek başına dolaştı ve Tanrı'ya dua etti. Ardından da ülkenin dört bir yanına adamlar göndererek savaşa hazırlanılmasını buyurdu. Hazırlık tamamlandınca son bir diplomatik girişim daha yaparak, Harezmşah'dan, tüccarları katledenlerin teslimini istedi. Ancak Sultan, aynı hatayı bir kez daha işlemiş ve kendine yakışmayacak biçimde gönderilen elçiyi öldürtmüştü, yanındakilerin de sakallarını keserek geri göndermişti. Üstelik bununla da yetinmeyerek, Moğol Han'ına yolladığı cevapta: "Dünyanın öbür tarafında da olsun gelir ve adamlarına yaptığımı yanındakilere de uygulayım" diyerek hakaretle bulunmuştu¹⁹. Artık Harezmşah'ın savaş isteği anlaşılmıştı.

Son teşebbüsünün de boşa gitmesi üzerine Cengiz Han savaşa karar verdi. Zaten yapılacak başka bir şey kalmamıştı. Sefere başlamadan ünlü Noyan, Cebe'nin Kara Hitay ülkesinden dönüşünü bekledi. Zira Cebe Noyan, Küçlük'ü ortadan kaldırmış geri dönerken. Onları takip eden bir Harezm ordusu sınırı geçerek Moğol ordusunun artçılarını yağmalamıştı. Saldırıyı öğrenen Cebe, derhal geri dönerek Harezmşahlar topraklarının sınır bölgesinde onlara yetişti. Burada yapılan ve aralıklarla dört gün süren savaşta bir çok kayıp verilmesine rağmen bir sonuç alınamadı. Her iki tarafta ülkelerine geri döndüler. Son çatışmayla düşmanlarının çok güçlü olduğunu anlayan Harezmşah sultanı onlarla yapmayı düşündüğü bir meydan savaşı fikrini terk

¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, s. 322; Gizli Tarih, s. 174; Cüveynî, a.g.e., I s. 61-2, Tercüme, I, s. 137-9; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 482-3; Muhtasar, s. 9-10.

ederek, ülkeyi şehir şehir savunmaya karar verdi²⁰. Ancak çok yanlış olan bu karar onun sonunu hazırladı.

Harezmşah'ın bu taktiğine karşı odusunu üç ana kola ayıran Moğol Han'ı, iki ana kolu Harezmîler'in sınırdaki en güçlü müstahkemlerine gönderirken, diğer kollarda kendisi ülkenin içlerine yöneldi. Oğulları Ögedey ve Çağatay 1220 başlarında Otrar'ı kuşattı. Şehri Moğol tüccarları öldürten Kayır Han savunuyordu. Cuci ise diğer bir önemli sınır olarak şehri Cend, üzerine yüklenirken Cengiz Han bizzat Harezm toprakları içine dalarak Zarnuk ve Nur kasabalarından sonra 1220 Mart'ında Buhara'ya vardı. Kent, o deirde İslâm âleminin ilim yuvası niteliğini taşıyordu. Son derece kritik bir mevkide olan Buhara'da, Kök Han komutasında 20.000 kişilik güçlü bir garnizon bulunmaktaydı. Moğollar tarafından kuşatılan şehir mancınıklarla döğölmeye başladı. Moğol korkusu sebebiyle savaşın üçüncü gününde savunmayı bırakıp kaçmayı deneyen Harezm kuvvetleri düşmana yakalandılar. Zaten savaşacak gücü olmayan Buhara halkıda çaresiz olarak Moğollar'a teslim oldu. Şehre giren Cengiz Han, orayı resmen yağmalattı. Bir süre direnen iç kaledekiler de 12 gün sonra teslim oldu. Cengiz Han şehri tekrar imar etmesi için Tuşa Baskak'ı vali olarak tayin etti. Oradan da Semerkand üzerine hareket etti²¹.

²⁰İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. 322-3; Cüveynî, a.g.e., I, 62-3 Terc. s. 137-8; Barthold. Türkistan, s. 496-7.

²¹İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, s. 324-5; Cüveynî, a.g.e., I. s. 77-80, Tercüme, s. 155-8; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I. s. 354-62.

Bu arada Otrar, beş aydır inatla Moğollar'a direniyordu. Şehri savunanlar akıbetlerini bildikleri için, kanlarının son damlasına kadar dayanma kararındaydılar. Ancak dışardan hiç bir yardım alamayan şehir beşinci ayın sonunda açlığa yenik düşerek teslim oldu. İçeri giren Moğollar korkunç bir yağma ve katliama başladılar. Kayır Han ve adamlarından hiç kimse sağ bırakılmazken, şehir ahali de başka yerlere sürüldü. Cuc'inin kuşattığı Cend'de, 1220 Mayıs'ında Moğolların eline geçerken, Noyanlar tarafından muhasara edilen Seyhun nehri boyunca güneye doğru sıralanan Benakit ve Hocend'de zapt edilince Harezmsah savunması bütünüyle çökertilmiş oldu. Bundan sonra Moğollar bütün güçleriyle Harezmi içlerine daldılar²² ve Semerkand'a doğru yollandılar.

Maveraünnehr'in başkenti ve ülkenin en güçlü istihkamına sahip Semerkant'ta 50.000 asker ve bir o kadar da milis kuvveti bulunmaktaydı. Durumu bilen ve şehir önlerinde otağını kurmuş olan Cengiz Han, kenti kısa zamanda zaptedebilmek için bir plan düşündü. Buna göre: Semerkant az bir kuvvetle kuşatılırken asıl kuvvetler pusuya yatınlacaktı. Bu arada Otrar'ı ele geçiren Ogedey ve Çağatay da gelerek babalarına katılmışlardı. Yukarıda bahsedildiği üzere plan, aynen uygulandı ve şehir az bir Moğol kuvveti tarafından kuşatıldı. Aradan bir kaç gün geçince kuşatmacıların az olduklarına inanan içerdeki kuvvetler bir çıkış hareketi yaparak düşmanı ezmeyi kararlaştırdılar.

²² Cüveynî, a.g.e., I, s. 66-74, Tercüme, I, s. 143-49; Reşidüddin, a.g.e., I, s. 354-55.

Durumdan habersiz bir huruç hareketine girişen ve zayıf Moğol gücünü bir süre kovalayan Harezm kuvvetleri pusudaki asıl Moğol kuvvetleri tarafından çepeçevre sarıldılar. Neye uğradıklarını anlayamayan Harezm güçleri, bir kaç saat içinde yok edildiler. Böyle oldukça güçlü bir müstahkemi dört gün içinde zapteden Moğollar, şehre girince korkunç bir yağma ve kıtal yaptılar. Sonuçta, ünlü şehir adeta bir harabeye döndü²³.

Maveraünnehr'in zaptından sonra, oğulları Çağatay ve Ögedey'i Harezm bölgesinin zaptına gönderen Cengiz Han, kendisi de en küçük oğlu Tuluy'la birlikte Horasan tarafına yöneldi. Belh önlerine vardığı sıralarda Sultan Muhammed'in oğlu Celaleddin Harezmşah'ın, Gazne civarında olduğu ve bir Moğol birliğini bozduğu haberini alınca, yönünü derhal o tarafa çevirdi. Kısa bir süre sonra da Sind nehri civarında Harezm şehzadesine yetişerek onu sıkıştırdı. Celaleddin Harezmşah beraberindeki az miktardaki askeriyle çok üstün Moğol kuvvetlerine karşı Cengiz Han'ın bile takdirini kazanacak şekilde çarpıştıysa da sonunda mağlup oldu. O, kendini ancak Sind nehrine atarak kurtarabilmişti (1221 Ağustos). Bundan sonra geri dönen ve kışı Ceyhun kenarında geçiren Cengiz Han, 1222 baharında Celaleddin'in Hindistan taraflarında dolaştığının duyulması üzerine o tarafa bir sefer yaptıysa da, Harezm şehzadesini bulamadığı için geri döndü²⁴.

²³ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, 325-6; Cüveynî, a.g.e., I. s. 90-6, Tercüme, I. s. 166-70, Reşidüddin, a.g.e., I. s. 362-64; Barthold, Türkistan, s. 502-9.

²⁴ Cüveynî, a.g.e., I. s. 96-101; Tercüme, I. s. 171-4; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 370-75.

b - İran ve Kafkasya Harekâtı.

Cengiz Han, Semerkant'ı kuşattığı sırada amansız düşmanı Sultan Muhammed Harezmsah'ın az bir kuvvetle perişan bir vaziyete Tirmiz taraflarında olduğunu haberini alınca, hemen ünlü komutanları Cebe ve Söbütaý Noyanları iki tümen askerle peşinden gönderdi. Bu sebeble Horasan'dan Anadolu'ya, oradanda Kafkaslar'a uzanan ve geçtiği yerlere dehşet ve korku salan bir Moğol fırtınası başladı²⁵.

Sûratle harekete geçen Moğol Noyanları, Belh ve Zave yoluyla 1221 Mayıs'ında Nişapur şehrine vardılar. Harezmsultanının burada bulunmadığını öğrenince fazla vakit geçirmeden tekrar yola koyuldular. Ancak bundan sonra Sultanı ayrı ayrı aramaya karar verdiler. Cebe Noyan Batıya; Cüveyn tarafına giderken, Söbütaý Tus tarafına yönelmişti. Buralarda bir süre kılâl ve yağma hareketlerine giriştikten sonra, tekrar Rey şehrinde bir araya geldiler. O sırada, Harezmsultanının Hemedan taraflarında olduğu haberinin gelmesi üzerine Cebe Noyan Hemedan'a giderken, Söbütaý'da Kuzeye kaçmasını önlemek için Kazvin'e yöneldi²⁶.

Cebe, Hemedan'a varınca, şehrin valisi Alaüddevele itaâtini bildirerek Moğollar'a erzak verdi. Moğol komutanı da, şehre bir şihne

²⁵ İbnü'l-Esir el-Kâmil, XII. s. 327; Cüveyni, a.g.e., I. s. 90-1 Tercüme, I. s. 167; Reşidüddin, I. s. 302-3; Barthold, Türkistan, s. 510.

²⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 328; Cüveyni, Cihân-güşâ, I. s. 110-1; Terüme I. s. 187-88; Reşidüddin, Cami'üt-Tevârih I. s. 378-789.

tâyin edip bir kaç menzil uzakta olduğunu haber aldığı Sultan'ın peşine düştü. İki kuvvet Hemedan yakınlarında bir köyde karşılaştılar. Yapılan savaşı gene kaybeden Harezmşah kaçtı ve izini kaybettirdi. Bunun üzerine Cebe Erdebil'e gelerek orayı itaâte aldı. Kışın yaklaşması üzerine de Meraga'ya çekildi²⁷.

1222 baharında tekrar sultanı aramaya başlayan Cebe, bu sefer Azerbaycan'a girdi ve başta Tebriz olmak üzere Meraga ve Nahcivan'a kadar olan yerlerde yağma vekatilam hareketinde bulundu. Moğollar'dan korkan birçok halk da Anadolu ve Suriye'ye göçtüler. Sultanı bulamayacağını artık anlayan Moğol Noyanı keşif ve ganimet amacıyla kuzeye yöneldi Şirvan yoluyla Derbend'i geçerek Ermeni ve Gürcü topraklarına girdi. Burada bir Ermeni-Gürcü ordusunu mağlup ettikten sonra, bir çok esir ve ganimetle Kıpçak bölgesine doğru ilerlerdi 1223 baharında da orada Cuci ordusuyla birleşti²⁸. Horasan'dan başlayıp bütün İran'ı kat'ederek Irak ve Anadolu sınırına kadar ulaşmış olan bu seferde Moğollar'ın herhangi bir toprak kazancı olmamıştır. Fakat bölgenin düzenini alt üst olmasına ve bir çok mâlî kayba sebebiyet vermişti. Onların karşısına da bir kaç küçük mahalli direniş dışında bir güç çıkmamıştı. Moğollar'ın bu ilk akını karşısında dehşeteden Ön-Asya ve Orta-Doğu'daki devletler, düşmanın bir süre için çekilmesi sonucu tehlikenin geçtiği düşüncesiyle tekrar eski rehâvetlerine gömüldüler.

²⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII. s. 3332; Cuveyni, a.g.e., I. s. 112-3; Tercüme I. s. 189; Reşidüddin, a.g.e., I. 380.

²⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII. s. 334-48; Cuveyni, a.g.e., I. s. 114-1; Terüme I. s. 190; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 381-2.

Dünyanın en büyük cihangirlerinden olan Cengiz Han Tangutlar üzerine gerçekleştirdiği sefer sırasında hastalandı ve 624 Ramazan 4'ünde (18 Ağustos 1227) öldü²⁹. O, büyük bir asker olmanın yanında devlet kurucu ve yasa yapıcıydı. Bu özelliğinden dolayı İslâm müellifi Yununî, Cengiz Han'ın Moğollar'ın nezdinde bir peygamber olarak görüldüğünü zikreder³⁰. Ölümünden sonra yerine geçenler Çin denizinden Akdenize kadar uzanan dünyanın gelmiş geçmiş en büyük cihân imparatorluğunu kurdular.

2 - Cengiz Han'ın Ölümünden Sonra Yakın-Doğu'daki Durum Ve Bölgede Celaledin Harezmsah-Moğol Mücadeleleri

Harezmsahların yıkılmasından sonra İran'da bir otorite boşluğu doğmuştu. Her yerde kanşıklıklar çıkmış, mahallî emîrler türemişti. Cengiz Han'ın ölümü ve yeni kağanlık seçimi Moğollar'ın yöreden bir süre çekilmelerine yol açmıştı. Böyle bir ortamda yeni bir kişi, mevcut boşluğu doldurdu ve bir süre Yakın ve Orta Doğu'nun kaderine yön verdi. Bu kişi de Sultan Muhammed Harezmsah'ın oğlu Celaledin Harezmsah'dı. O, devletin yıkılışını görürken enkazdan kurtarabildiği ne varsa yanına almış ve yeni bir hamle için yollara düşmüştü. Aynı dönemde Orta-Doğu, siyasi yönden parçalanmış bir görüntü arz

²⁹ Gizli Tarih, s. 187-90; Cüveynî, a.g.e., I. s. 141-2 Tercüme, I. s. 212-13; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 386-88.

³⁰ Yununî; Zeyl ul Mirâtü'z-zaman, (Neşr. Darü'l-Osmani), Haydarabad, 1954-5, C.I, s. 86.

ediyordu. Suriye, Mısır ve el-Cezire'ye kadar uzanan Eyyubî devleti, Selahaddin Eyyubî'nin ölümünden sonra parçalanmış ve güç kaybına uğramıştı. Bağdad ve çevresine hükmeden Halîfelik ,Musul'da Zengiler, Erbil'de Gökbörü, Tebriz ve çevresinde Özbek b. Pehlivan ve Fars bölgesinde hüküm süren Salgurîler mahalli birer güç konumunda olup, etkisizdiler. En güçlüleri olarak da, O dönemde kuvvetinin zirvesinde olan Türkiye Selçukluları görülmektedir. Ancak bu devlet de konum itibarıyla Moğollar'a karşı duracak vaziyette değildi. İşte böyle bir ortamda Celâleddin, Harezmşahlar devleti idaresine daha yeni geçmiş bu topraklarda, devleti yeniden kurmaya girişecekti³¹.

Celâleddin, bir süredir dolaştığı Hindistan topraklarında gerek kendinden rahatsız olan kişiler, gerekse Moğollar'ın yöreden çekilmeleri sonucu 1225 yılı başlarında İran topraklarına girerek Kirman'a geldi. Burada kardeşi Gıyaseddin'in elindeki İsfahan'ı ele geçirdikten sonra Huzistan'a yönelerek, Halifeliğin elindeki Tuster'i kuşattı. Aynı zamanda da Bağdad dolaylarından Tekrit'e kadar uzanan sahada bir yağma hareketine girişti. Kaynaklar Harezmşah'ın bunu askerlerinin ihtiyacını karşılamak için gerçekleştirildiğini yazarlar. Bu kez Harezmşah korkusu yaşamaya başlayan Halifelik, bir yandan etrafındaki emirlere yardım çağrısı yaparken, diğer taraftan da savaş hazırlığına başlamıştı.

³¹ Geniş bilgi için bak. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye II. baskı, İstanbul 1983, s. 363-5.

Harezmşah, karşısındaki güçlü ittifakı görünce Halifelikle anlaşmayı uygun gördü ve yöreden ayrılarak Azerbaycan'a yöneldi³².

Azerbaycan o dönemde büyük bölümüyle Atabekler'den Pehlivan'ın oğlu Özbek'in elindeydi. Özbek zayıf karakterliydi ve ülkeyi elinde tutacak yetenekte değildi. Topraklarının bir kısmı da Gürcü istilâsında olduğundan, Özbek o sırada onlarla mücadele için Gence şehrinde bulunuyordu. Durumdan istifade eden Celaleddin, Meraga şehrini kolayca ele geçirerek, oraya yerleşti. Ardından da Azerbaycan'ın merkezi Tebriz'i kuşattı. Başlarında hükümdarları olmayan Tebrizliler Celaleddin'le, ordunun ihtiyaçlarını temin etmek ve askerlerin alış veriş için şehre girmelerine izin verilmesi karşılığında barış yaptılar. Ancak kısa bir süre sonra Harezmli askerlerle, şehir ahâlisi arasında çıkan anlaşmazlık sonucu Harezmli şehir tekrar kuşattılar. Sonunda Tebriz teslim oldu. ülkesini kaybeden Özbek'e ise yapılan anlaşma gereği Hoy ve civarı bırakıldı (25.7.1225). Böylece Harezmşah yeni bir devletin temellerini Azerbaycan'da atıyordu³³.

Kısa süre içinde İran ve Azerbaycan'ın büyük bölümünü ele geçirerek bir devlet kuran Celâleddin, hemen hiç dinlenmeden, bir süredir Azerbaycan ve Selçuklu topraklarına saldırıp bir kısım toprakları

³² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 385-77; Cuveynî, a.g.e., II. s.136-152; Tercüme II. s.105-25'de geniş bilgi vardır. Ayrıca bak. Reşidüddin, a.g.e., I. s. 394-95; M. Nesevî, Siret-i Celaleddin Menkuberdî, (Yay. M. Minavî), Tahran 1952, s. 135-41.

³³ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII. s.391-93; Cuveynî, a.g.e., II.s153-4; Tercüme II.s.126-7; Nesevî, s. 138-40.

ele geçirerek müslümanlara eziyet eden ve o dönemde önemli bir güç haline gelen Gürcüler üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Bunda bölge halkının bitmek-tükenmek bilmeyen şikayetleri de etkili olmuştu. Bir süredir Gürcülerin yaptığı yağma ve zulümler halkı canından bezdirmiş, bölgedeki müslüman hükümdarların da hiç biri onlarla başa çıkamamıştı. Halk bir kurtarıcı arıyordu. Celâleddin bu seferin kendisine sağlayacağı prestiji de hesap ederek Gürcüler'e karşı harekete geçti. Gürcülerse, kendilerinden emin olarak, Harezm sultanına gönderdikleri haberde hiç bir şekilde korkmadıklarını belirtip aksine Celaledin'den, babasının âkibetini düşünmesini istediler. Celâleddin bu sözlere aldınış etmeden Dovin şehrine hareket ederek, burayı ele geçirdi. Üzerine gelen bir Gürcü ordusunu da ağır bir mağlûbiyete uğrattı (Ağustos 1225). Bundan sonra hareketine devamla Gürcü merkezine girip onları kesin teslim almaya hazırlandığı sırada, Tebriz'den gelen bir isyân haberiyle geri dönmek zorunda kaldı³⁴.

Tebriz halkı, Harezmliler'in bitmek tükenmek bilmeyen isteklerine karşı Sultan'ın şehirde bulunmadığı bir sırada, Şemseddin Tuğracı liderliğinde isyan etmişlerdi. Bu tehlikeli gelişmeyi haber alan Celaledin, bir kısım askerini, Gürcistan'da ele geçirilen yerlerin muhafazasına bırakarak suratle geri döndü payitahtında çıkan isyânı kolayca bastırarak sorumluları idam ettirdi. Bundan sonra Özbek b.

³⁴ İbnü'l-Esir; a.g.e., XII. s. 394-96; Cüveynî, a.g.e., II. s. 155-7 Terc. II. s. 128-34; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 390-91; Nesevî, Siret, s. 142-45; Ayrıca Gürcüler için bak. W. E. Allen, A History of Georgian People, II. baskı. London 1971, s. 109-115.

Pehlivan'ın elinde bulunan Gence'ye yürüyerek burasını bir süre kuşattı. Ancak sonra fikrini değiştirerek kuşatmayı kaldırdı. Aynı sıralarda, ünlü Bağdad-Abbāsî halifesi Nasırlidinillah'ın ölmesiyle Orta-Doğu, yeni gelişme ve değişmelere sahne olacak ve burada en önemli rolü Celaleddin Harezmsah oynayacaktır³⁵.

Sultan Celaleddin Harezmsah 1225 yılı Aralık ayında, ikinci defa Gürcüler üzerine yürüdü. Çok zorlu savaşlardan sonra 9 Mart 1226'da Tiflis'e girdi. Şehri bir süre yağmaladıktan sonra bir şhne bırakarak Azerbaycan'a döndü. Tiflis gibi önemli bir kenti ele geçirip Gürcüler'i itaati altına alması ona Müslüman ahâli arasında büyük bir şöhret kazandırdı. İşte bunu kullanmak isteyen genç Sultan, elindekilerle yetinmeyerek dengelerin çok hassas olduğu Orta-Doğu ve el-Cezire bölgelerine el uzattı. Göz diktiği yerlerin başında Eyyubî Melik Eşref'e ait olan Ahlat ve Cezire yöresi geliyordu. Bu amaçla Dimaşk hâkimi Melik Muazzam, Erbil sahibi Emir Muzaffereddîn gibi yöre emirleriyle de ittifaka girmişti. Buna karşılık Melik Eşref'de, Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubât'tan yardım istedi. O da, bir bölük askeri o tarafa gönderdi. Ancak Kirman valisi Barak Hacıb'in isyan etmesiyle Harezmsah'ın Cezire'ye gelememesi sonucu, ittifak dağıldı. Bunun üzerine yine bölgede herhangi bir değişiklik olmadı. 1226 yılı Mayıs'ında Kirman'a varan Celâleddin Barak'ı itaat altına alarak valilik görevini

³⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII. s. 396-99; Cüveynî, a.g.e., II.s . 156-7; Terc. II. s. 152-55; Reşidüddin, a.g.e., I. s. 392-943.

gene onda bıraktı. Bu sırada Tiflis'te bulunan vezirinden yardım çağırısı aldığı için, sūratle o yöne gitti³⁶.

Aynı sıralarda Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat, Melik Eşref'le yaptıkları ittifaka göre Doğu Anadolu'ya gelerek Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) ve Samsat kalelerini ele geçirmişti. Kahta kalesini kuşatırken Melik Eşref bir elçi göndererek Celaleddin Harezmşah'ın geri döndüğünü, bu sebeble ittifakın sona erdiğini Selçuklu sultanının da aldığı yerleri geri vermesi gerektiğini söyledi. Sultan Alâeddin, cevabında kendisinin Melik Eşref'in bir emiri olmadığını, dolayısıyla bunun sözkonusu bile edilemeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine iki taraf arasında çatışma çıktıysa da bir sonuç alınmadı ve kaleler Selçuklular'ın elinde kaldı³⁷.

Öte yandan sūratle vezirin yardımına koşan Celaleddin, 1226 yazında Tiflis'e ulaşarak, burayı kurtardı ve oradan da o sırada Gürcüler'in elinde bulunan Ani ve Kars kalelerini kuşattı. Ancak kaleleri, çok sağlam olmasından dolayı ele geçiremedi. Bundan sonra Abaza ülkesine bir akın düzenleyen Harezmşah, burada fazla kalamayarak ve durup dinlenmeyerek sūratle Ahlat üzerine döndü. Ahlat o dönemde bölgenin en bayındır vezengin şehirlerinden biriydi. Ve Harezm sultanının en büyük hedefiydi. Kasım başlarında şehir önlerine gelen Celâleddin, hemenkuşatma harekâtı yaptı. Onun şiddetli hamlelerine

³⁶ İbnül-Esir, el-Kâmil, XII. s. 412-13; Cüveynî, Cihân-güşâ, II. s. 158-60 Terc. II, s. 138-40; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I. s. 393-95; Nesevî, s. 150-52.

³⁷ İbnül-Esir, a.g.e., XII. s. 421-22; İbn Bibi, el-Evâkıf-ül-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye (Yay., A. Erzi), Ankara 1956, s. 474-85.

karşı, savunmacıların da aynı şiddette karşılık vermeleri sonucu kuşatma uzadı. Harezmşahlar'da erzak azalmış, kışta çok sert gelmişti. Aynı sıralarda Yıva Türkmenleri'nin, ülkesinde kanışıklıklar çıkardığını haberini alan Celâleddin 16 Aralık 1226'da muhasarayı kaldırarak Yıva Türkmenleri üzerine yürüdü. Gerçekten de o sırada bir kesimi Halifelik hizmetinde bulunan bu Oğuz tâifesinin bir bölümü de Azerbaycan'ın batı bölgelerinde kendi başlarına yaşıyorlardı. Onlar Harezmşah'ın bulunmadığı sıralarda Urmiye ve Hoy civarlarında faaliyete geçerek, şehirlerden haraç almaya ve ticaret kervanlarını rahatsız etmeye başlamışlardı. İşte Ahlat'tan süratle dönen Harezmşah, Türkmenleri hiç beklemedikleri bir sırada basarak bir çoğunu kılıçtan geçirdi. Kadın ve çocuklarını da esir aldı. Bu darbeden sonra Yıva Türkmenleri bir daha kendine gelemediler. Celâleddin de Tebriz'e döndü³⁸.

1227 yılının Mart ayında şehir ahâlisinin daveti üzerine Gürcüler Tiflis'e girdiler ve Harezm askerlerini kılıçtan geçirdiler. Bunda Harezmliler'in ahaliye sert davranması ve ağır vergiler yüklemesinin büyük payı vardı. Harezmşah olayı haber alır almaz Tiflis'e yürüdü. Gürcüler o gelmeden şehri terk etmişlerdi. Celâleddin de şehre kolayca girdi. Bundan sonra, Gence valisinin İsmaililer tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine Batınîler'in üzerine yürüdü. Girdkuh'a kadar

³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 421-23; Cüveynî, Cihan-güşâ, II. s. 158-60; Terc. II. 138-40; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I. 395-96; Nesevî, Siret, s. 180-81.

İsmailî beldelerini tahrip etti³⁹. Bu sırada da Harezmşah'ın uzaklaşmasını fırsat bilen Hoy sahibi ve Harezmşah'ın nikahına almış olduğu Özbek'in eski hanımı Sultan'ın kendisine kötü davrandığını bahane ederek Melik Eşref'e bir mektup yazardı, gelmesi halinde Hoy'u kendisine vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Melik Eşref'in Ahlat naibi Ali Hüsameddin, 1227 yılının Ağustosunda Hoy üzerine harekete geçti. Bu kenti aldıktan başka Merend ve Nahçıvan'a da hakim olan Eyyübi valisi, Celâleddin'in hanımını da yanına alarak Ahlat'a yöneldi⁴⁰. Harezmşah, bu ihâneti asla affetmeyecek ve Ahlat'ı tahrip edecekti.

Celâleddin, İsmaililerle uğraşırken, Moğollar'dan bir kuvvetin İran'a girme hazırlığında olup, Damgan'a geldiğini haber aldı. Derhal harekete geçen sultan, onları sınırda karşılayarak bozguna uğrattı. Geri dönüp Rey civarına geldiği sırada da daha güçlü bir Moğol gücünün Ceyhun'u geçerek üzerine doğru gelmekte olduğunu duydu. Bunun üzerine Rey'de beklemeye karar verdi.

Bu meyanda Nahî ve Naku Noyanlar idaresindeki bir Moğol ordusu, Ceyhun'u geçerek İran'a girmişti. Rey civarlarına gelince Harezmşah onları karşıladı. Çıkan çatışmada Celâleddin bozuldu ve İsfahan'a çekildi. Bir müddet burada dolaşp asker ve erzak tedarik ettikten sonra, tekrar Moğollar üzerine yürüdü. Ancak savaş başlayacağı

³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 431-32; Cüveynî, Cihan-güşâ, II. s. Göst. yerler. Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I., s. 396-97; Nesevî, Siret. 187-89.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 433-32.

sırada kardeşinin savaş alanını terk etmesiyle, Harezm sultanı bir kez daha geri çekilmek zorunda kaldı. Moğollar onu takiple İsfahan'a kadar geldiler ve şehri kuşattılar. Şehre yakın bir yerde hazırlık yapmakta olan sultan ise sıkışık durumdaki şehre hemen yardıma koştu. İki ateş arasında kalan Moğollar ağır bir bozguna uğradılar. Celaleddin, onları Rey'e kadar takip etti . Geri dönmeyeceklerinden emin olduktan sonra da payitahta yöneldi⁴¹. Burada bir süre kardeşini takip etti. Onun İsmaililer'e sığınmasından sonra da gözünü Ahlat üzerine dikti.

Harezmşah ilgisini tekrar Orta-Doğu üzerine yönelttiği zaman, buradaki güç dengeleri değişmiş, Türkiye Selçuklular'ı daha da güçlenmiş, Erzincan'ı ele geçirerek, sınırlarını Erzurum'a kadar genişletmişlerdi. Eyyubîler'de ise Mısır hükümdarı Melik Kamil Suriye'ye de hakim olarak gücünü artırırken el-Cezire hükümdarı Melik Eşref de onunla çekişme halindeydi. Celaleddin böyle bir ortamda 1228 sonlarında bir kez daha Ahlat yöresinde gözüktü. Muş dahil, çevredeki şehir ve kasabalara akınlar yaparak yağma ve kıtal hareketlerinde bulundu. Ancak yine kışın aniden bastırmasıyla yöreden ayrılmak zorunda kaldı⁴².

Öte yandan Eyyübîler'deki çözülme devam ediyordu. 1229 baharında Kudüs'ü Haçlılar'a teslim eden Mısır hâkimi el-Kâmil, kardeşi

⁴¹ İbnü'l-Esir, el-K âmil, XII. s. 438; Nesevî, Siret, s. 192-93; Cüveynî, Cihan-gûşâ, II. 155 Terc. II. s. 135; Ermeni Vardan, Moğol Pütûhatı Tarihi, (Türkçe Çev. M. Taymaz.) T.M. c. IV, 1939, s. 32.

⁴² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 442-44; Nesevî, Siret, s. 196-8.

Melik Muazzam'ın ölümü sonucu, diğer kardeşi El-Cezire hâkimi Eşref'le onun topraklarını paylaşmaya koyuldular. Kâmil ilerde Selçuklularla çatışmalara yol açacak olan sınır vilayetleri olan Harran, Urfa, Suruç ve Re'su'l-Ayn'ı alırken, Eşref'in hissesine de Dimaşk ve civarı düşmüştü. Bu hengame arasında Harezmsah'a karşı Ahlat'ı başan ile savunmuş olan Emir Hüsâmeddin de görevinden alınmış yerine tecrübesiz İzzeddin Aybek getirilmişti. Celâleddin bu kanışık ortamı kaçırmadı ve 1229 Ağustos'u sonunda Ahlat önlerine gelerek şehrin teslim olmasını istedi. Reddedilmesi üzerine de kenti kuşattı. O bu sefer hazırlıklı gelmişti. Yanında yeterince erzak ve cephane vardı. Muhasara bütün kış boyunca devam etti. Şehir direnirken Harezmsah'da inatla kuşatmayı sürdürüyordu. Öte yandan kente dışardan hiçbir yardım gelmiyordu. Bu şartlar altında gittikçe erzağı azalan şehir daha fazla dayanamadı ve 14 Nisan 1230'da umumi bir saldırı sonucu düştü. Bölgenin en zengin şehrine giren Harezmliler burayı tanımayacak bir hale getirinceye kadar yağmaladılar ve nevarsa götürdüler. Bu tahribattan sonra Ahlat bir daha eski haline gelemedi ve önemini yitirdi. Bu savaşta Selçuklular'dan Erzurum meliki Tuğrulşah da Harezmsah'ın yanında bulunmuştur⁴³.

Ahlat'ın düşmesi bölge hükümdarlarını telaşlandırdı. Dimaşk ve el-Cezire hükümdarı Eşref'le Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat arasında derhal bir ittifak yapıldı. Bölgedeki mahalli güçlerde buna

⁴³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 434-36; Nesevî, Siret, s. 205-10; Cüveynî, Cihangüşâ, II. s. 174-5; Terc. II. s. 143-45; Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih, I. 462-64.

dahil oldu. Aynı sıralarda Celaleddin Harezmsah Malazgirt'i kuşatmakla meşguldu. Müttefik olan Tuğrulşah Selçuklu-Eyyubî ittifakını Celaleddin'e bildirdi. Sultan kuşatmayı kaldırarak hazırlıklara girişti. Tuğrulşah'ı da asker getirmesi için Erzurum'a gönderdi. Sözleşildiğine göre iki müttefik Harput'ta buluşacak oradanda hasımlarına karşı yürüyeceklerdi. Harezmsah tedarikini görüp Harput'ta beklerken ağır bir hastalığa yakalandı. Öyle ki bir ara hayatından bile ümit kesildi. Tam bu sıralarda da Celaleddin'in gelmekte olduğunu duyan Sultan Alâeddin ile Melik Eşref alâlacele askerleri toplayarak, Harezmsah'a karşı yola çıktılar. Sultan Alâeddin'in maiyetinde 20.000, Eşref'in yanında ise 5.000 kadar kuvvet vardı. Bunlar yollanna devam ederken Celaleddin de bir nebze iyileşmiş hasımları karşılamaya hazırlanıyordu. Kendisine çok fazla güvendiği içinde askerlerinin bir bölümünü getirmemişti. Böylece hareket halindeki iki taraf Erzincan'ın Yassı Çemen Ovası'nda karşılaştılar. Vuruşmanın ilk anlarında Harezmsah ordusu üstün gibi gözüktüyse de sonuçta Melik Eşref destekli Selçuklu ordusu onları yenmeyi başardı (10 Ağustos 1230). Yenilginin ardından Celaleddin Malazgirt ve Ahlat üzerinden Hoy'a dönerken müttefiklerin de önü açılmış oluyordu⁴⁴. Yassı Çemen zaferiyle Anadolu büyük bir istiladan daha kurtulmuş oluyordu taki Moğollar gelene kadar.

⁴⁴ İbnü'l-Esir; el-Kâmil, XII s. 453-54; Nesevî, Siret, s. 220-25; Cüveynî, Cihan-güşâ, II. s. 180-1; Terc. II. s. 148-49; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 527-28.

Zaferden sonra yoluna devam eden Selçuklu sultanı Erzurum üzerine yürüyerek burayı topraklarına katmış ve Harezmşah'la ittifak eden şahrin hakimi yeğeni Tuğrulşah'ı da tutsak almıştı. Melik Eşref de Ahlat üzerine giderek tekrar yörenin idaresini ele aldı. Bir süre sonra Harezmşah her ikisine de elçi göndererek barış istedi. Bölgede düşmanlığın fayda getirmeyeceğini düşünen iki lider de buna uyunca anlaşma yapıldı. Buna göre herkes sahip olduğu toprakla yetinecek ve birbirlerinin ülkelerine saldırmayacaklardı⁴⁵. Tam herşey düzelirken bu kez Moğollar gelecek ve durum eskisindende kötü olacaktı.

3- Çurmagun Noyan'ın İran Seferi ve Harezmşah'ın Sonu

1229 yılında Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey babasının yerine Moğol Kaan'ı seçildikten sonra devleti yeniden toparlamaya koyuldu. İlk icrâatı da fetihleri canlandırmak oldu. Bu amaçla kendisini Hitay üzerine sefere çıkarırken, ünlü komutan Çurmagun Noyan'ı 30.000 kişilik bir kuvvetle İran'ı fethedip Celaleddin Harezmşah'ı ortadan kaldırmak için görevlendirdi. 1230 başlarında Amu Derya'ı geçen Moğollar hızla İran içlerine girdiler. Celaleddin Harezmşah durumu öğrenince Tebriz'e geldi ve düşmanın gücünü öğrenmek için bir keşif birliği yola çıkardı. Ardından da bölge devletleri olan Halifelik, Türkiye Selçuklu sultanı ve Suriye meliklerine haber göndererek Moğollar'ın gelişi ile bölgede

⁴⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, s. 455; Nesevî, a.g.e., 226-27; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 400-6.

yaşanacak tehlikeden bahsetti. Ortak düşmana karşı yardım ve işbirliği talep etti. İlave olarak da eğer kendisi ortadan kaldırılacak olursa bütün bölgenin Moğol istilasına maruz kalacağını da belirtti. Ancak işbirliği için vakit çok dardı ve herkes daha ne olduğunu anlayamadan Moğollar kapıya dayanmışlardı. Kış vakti Moğollar'ın bir hareket gerçekleştireceklerini düşünmeyen Celaleddin onların Rey üzerinden Azerbaycan'a girmekte olduğunu duyunca çok şaşırdı ve hemen asker toplamak için Mugan'a hareket etti. Orada asker toplamaya çalışırken Moğollar'dan bir kolun kendisini takiple oraya ulaşması sonucu çaresiz kalan Celaleddin şehri terk ederek Urmiye taraflarına yöneldi. Harezmşah'ın kaçması üzerine Çurmagun Azerbaycan'ı istilaya başladı. Önemli şehirlerden Meraga kuşatılarak alındı. Diğer şehirleri de elde etmeye uğraşırken Harezm sultanının tek başına bile ne kadar tehlikeli olabileceğini bildiğinden onu tamamen ortadan kaldırmak için binbaşılardan Taymaz'ı görevlendirdi. Ülkesi ve askerleriyle bağı kopmuş, yanında ancak birkaç bin kişi bulunan Celaleddin, bir Moğol binbaşısının bile karşısına çıkmayı göze alamadı ve Ahlat tarafına yöneldi. Amacı Diyarbekir'den el-Cezire ve oradan da Halifelik nezdine girerek yardım almayı düşünüyordu. Ancak amansız bir şekilde sultanı takip eden Moğollar buna fırsat vermeyeceklerdi. Amid önlerine gelindiğinde Harezmşah'ın dinlenmeye çekildiği bir sırada üzerlerine Moğollar tarafından ani bir baskın yapıldı. Neye uğradığını şaşırان Harezmşah'ın askerleri dört bir yana dağıldılar. Tek başına kalan

Harezmşah'da dağlara doğru kaçtı. Ardına düşen Moğollar onu her yerde aradılarsa da bulamadılar⁴⁶.

Celaledin Harezmşah'ın ortadan kaybolmasından sonra onu takipten vazgeçen Moğollar çevreye akınlar düzenleyip yağma hareketlerine giriştiler. Bir kolu Meyyafârikin Mardin ve Nusaybin taraflarını garet ederken, diğer bir kol ise Bitlis yöresini yağmaladıktan sonra Gerger ve Erçiş'i zapt ederek, tahrip ettiler (Eylül 1231). Ayrıca Azerbaycan'da Çurmagun Noyan ile kalan güçler de faaliyetlere başlamış, Erbil'e kadar akın düzenleyerek yolları üzerindeki Yıva Türkmenlerini kılıçtan geçirmişlerdi. Yöreye yapılan bu saldırılara ve buraların tahrip edilmesine karşı kimse sesini çıkaramamıştı⁴⁷.

Selçuklu kaynağı İbn Bibi'nin haber verdiğine göre 1231 yılında bir bölük Moğol askeri de Türkiye Selçuklu arazisine girip Sivas yakınlarındaki Rahat oğlu kervansarayına kadar akın yaparak ahalinin sürü ve mallarını yağmaladılar. Olayı haber alan sultan Alâeddin, Kemaleddin Kamyar'ı mühim bir kuvvetle gönderdi. Ancak Selçuklu kuvvetleri gelmeden Moğollar ülkeyi terk etmişlerdi. Kamyar Erzurum'a kadar onların ardından gitti. Bulamayınca da Gürcü ülkesine yöneldi⁴⁸. Bu da gösteriyordu ki Anadolu da artık Moğol tehdidi altındaydı.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 458-62; Nesevî, Siret, s. 242-50; Cüveynî, Cihan-güşâ, II. s. 183-4 Terc. II. s. 151-52.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, s. 462-3; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 532-33.

⁴⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 418-19; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 335.

Celâleddin Harezmşah'ın dağlarda eşkiyalar tarafından öldürüldüğü haberi onu Moğollarla mücadelesinden dolayı kahramanlaştıran ahali arasında çok büyük üzüntü yaşattı. Onun ülkesi Azerbaycan hemen Moğollar'ın eline geçti. Fars ve Kirman çoktan itaat etmişlerdi. Sonuç olarak İran'ı da topraklarına katan Moğollar bir anda Anadolu, Suriye ve Irak topraklarına komşu oldular. Gittikçe yaklaşan bu amansız düşmanın ayak seslerini bu ülkeler duymalarına rağmen hiç kimse onları görmemezlikten gelip kızdırmamayı ve düşmanlığını kazanmamaya çalışıyor, adeta kaderlerine razı olarak bekliyorlardı. Harezmşah'ın bölge için Moğollar'a karşı bir set görevi gördüğü anlaşılmıştı. O settin yıkılmasından sonra ise sel gibi akan Moğol dalgası Anadolu ve Suriye ve Irak'ı yutacaktı⁴⁹.

α - Çurmagun'un İran Valiliği

Gizli tarihe göre Çurmagun Noyan İran ve Azerbaycan'ı zapt ettikten sonra buraların güzelliğini ve mallarının kalitesini duyan Ögedey Kaan verdiği buyrukta: "Çurmagun aynı yerde vali olarak kalsın ve bize her yıl sanı altın, altın işlemeli kumaşlar, diba, inciler, sedefler, atlar ve develer göndersin"⁵⁰. Buradaki kayıttan da anlaşılacağı gibi 1231 yılından itibaren İran ve Azerbaycan'da Moğol idaresi kuruluyor valiliğine de Çurmagun tayin ediliyordu. Moğol noyanı idare

⁴⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 465; Nesevî, Siret, s. 271-78; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 529, İbn Vasil Müferricü'l-Kürûb, (Yay. A. Seyyâl) Kahire 1985, c. IV, s. 329.

⁵⁰ Gizli Tarih, s. 195.

merkezi olarak Mugan'ı seçmişti. Öbür taraftan vergi toplayıp bir kısmını kaan'a gönderirken, diğer taraftan da çevre ülkelere akın ve fetih hareketlerinde bulunmaya başladı⁵¹.

Diğer kaynaklarda olmamasına rağmen Ebu'l-Fereç'in zikrettiğine göre Sultan Alâeddin Keykubad H. 630/1233 yılında Moğol kaanı'na bir elçi göndererek taabiyetini arzetmiş bu şekilde Moğollar'da onun ülkesine dokunmamıştır. Diğer kaynaklarda desteklenmediği için bu kaydın doğruluğu bizce şüphelidir⁵². Beri taraftan Selçuklu sultanı da Eyyubiler'in çökmekte oluşu ve yöreyi koruyamaması nedeniyle doğuya doğru genişlemeyi sürdürerek Ahlat ve civarını ele geçirmişti. Karşısına çıkan Melik Eşref'i de bozguna uğrattı. Aynı yılda Diyarbekir Melik Kamil'in eline geçmiş, tam bu sırada da Erbil hükümdarı Gökbörü ölmüştür. Sultan Alâeddin 632/1234-35 yılında Eyyubiler'in elinde olan stratejik ve ticari önemi bulunan Urfa kentini zaptetti. Çevredeki Harran, Rakka ve Birecik'de teslim oldu. Bu hadiseler Selçuklular'ın gücünün bölgede iyice hissedilmesine yol açtı. Öyleki Selçuklular böylece hem Eyyubîler, hem de Halifelik üzerinde denetime sahip oluyorlardı. Ancak bu uzun sürmedi ve Mısır'dan yola çıkan Melik Kamil 633/1236'da Urfa ve yöresini tekrar Eyyubî ülkesine kattı⁵³. Selçuklularla-Eyyubîler el-

⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 465 vd.; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 532 vd.; Muhtasar, s. 18-9.

⁵² Ebu'l-Fereç, a.g.e., II, s. 532-33; Muhtasar, s. 17; İbn Bibi'de ise 633/1236'da Aleaddin'in Moğollar'a boyun eğdiği zikrediliyor, bak. s. 456.

⁵³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 441; İbn Aybek Devadârî, Kenzû'd-dürrer ve Camiu'l-gurar, (Yay. A. Aşur), Kahire 1392 c. VII, s. 319; Ebu'l-Fereç II, s. 533-4.

Cezire ve Diyarbekir için çekişirken Moğollar'da boş durmuyordu. 633/1236 yılında Çurmagun Noyan Gürcistan'ı fethetmek için bir kol da Erbil civarlarına kadar gelerek yağma ve kıtal hareketlerinde bulunmuşlar ve halkı rahatsız etmeyi sürdürmüşlerdi⁵⁴.

Öte yandan Çin seferinden başarı ile dönen Ögedey Kaan Moğol Devleti'ni bir çeki düzen vermek için 1235 yılında büyük bir kurultay toplamıştı. Önemli kararların alındığı Kurultay'da o zamana kadar ele geçirilen topraklar prens ve noyanlar arasında yeniden pay edilirken Azerbaycan valisi Çurmagun'un mevki değişmedi. Bunun yanında yeni kanun ve vergiler vazedildi. Bu amaçla Moğollar'ın Çin'den Anadolu'ya kadar hakim oldukları yerlerde uygulanmak için çıkarılan yarıktaki şöyle deniyordu: "Babamız Cengiz Han'ın bin bir güçlkle kurduğu bu devleti sefalet içinde bırakamayız. Bu sebeple her yıl şölen giderleri için her sürüden bir koyun, ilaveten fakirlere dağıtılmak üzere her 100 koyunlu bir sürüden bir koyun kopçur olarak alınacak, yine her 10 tagar buğdaydan biri devlete vergi olarak verilecekti. Posta teşkilatı yeniden düzenlenerek daha hızlı çalışması sağlanacak; askerin içki ve erzağı halktan geliş güzel toplanmayacak kanunlara uygun olarak yılın belli döneminde tahsil edilecekti. Bütün bunların uygulanabilmesi için her bölgeye askeri valinin yanına bir de mali idareci atanacak ve doğrudan Kaan'a bağlı olarak çalışacaktı"⁵⁵. Devleti toparlamak ve gelirlerini

⁵⁴ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 379-83.

⁵⁵ *Gizli Tarih*, s. 202; *Reşidüddin, Camiü't-Tevârih*, I. s. 472-73.

artırmak için konan bu kanunlar Cengiz Han yasaları kadar önem kazanarak Moğol devletinin temelini oluşturmuş ve sonra kurulan şube devletler bu kanunları ufak tefek değişikliklerle aynen uygulamışlardır⁵⁶.

İbn Bibi'ye göre Moğol Kaan'ı 633/1236 yılında Sultan Alâeddin'e bir elçi göndererek kendisine itaat etmesi ve vergi vermesini, aksi takdirde ülkesinin harap olacağını bildirdi. Bilindiği gibi İran valisi Çurmagun o sırada Gürcistan'ın fethiyle meşguldu. Tehlikeyi gören ve çaresiz kalan Alâeddin metbuluğu kabul ederek Kaan'a gönderilmek üzere bir elçilik heyeti hazırlanmasını istedi. Ancak heyet hazırlıklarını tamamlayamadan Selçuklu sultanı öldü (1237) ve heyeti gönderme işi oğlu ve varisi II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e kaldı⁵⁷. Sultan Alâeddin döneminde Türkiye Selçuklu-Moğol ilişkileri genelde sakin geçmiştir. Zaten Selçuklu sultanı Moğollar'a karşı mümkün olduğu kadar uyumlu bir siyaset takip etmiştir⁵⁸.

Bunun yanında Moğollar'ın yöredeki faaliyetleri devam ediyordu. 634/1236-7 yılında bir Moğol birliği Erbil'e kadar gelerek şehri kuşatmış ancak haraç karşılığında halk kendini kurtarabilmişti. 635/1237-8 yılında bu sefer Bağdad'ın varoşlarına kadar gelmeyi başaran Moğollar, Sürremerra ve Hanekin'i yağmaladılar. Halife askerlerinin gelmesi

⁵⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bak. Barthold, *Türkistan*, s. 72-5.

⁵⁷ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 452-7; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 385-9.

⁵⁸ Bu konuda bak. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 259-60'da Sultanın Moğollar'a karşı takip ettiği politikayı açıklar.

üzerine de geri döndüler. 637/1239 yılında Uygur asıllı Körgüz, Horasan'dan Anadolu ve Diyarbakir'e kadar olan yerlerin mali idarecisi ve vergilerin toplayıcısı olarak bölgeye geldi. Bundan böyle vergiler halktan gelişi güzel değil sivil memurlar tarafından yılın belli dönemlerinde tahsil edilmeye başlandı. Bu uygulamayla yöre askerlerin talanından kurtularak bir nebze de olsa rahat nefes alabilmıştır⁵⁹.

1239 yılında Gürcüler'in son direnme noktası güney bölgesini de ele geçirerek Gürcistan fethini tamamlayan Moğol komutanı Çurmagun Selçuklu sınırına dayandığı sırada hastalanmıştı. Fakat onun rahatsızlığı Moğolları fazla bekletmeyecek ve emrindeki komutanlardan Baycu Noyan, Kaan'ın da öldüğü bu yılda- biraz da kendi başına hareket etmek suretile Selçuklu topraklarına girerek Anadolu'ya açılan kapı olan Erzurum'u kuşatacaktı. Bu olay Selçuklu-Moğol ilişkilerinde yepyeni bir dönemin başlangıcı olmuştur⁶⁰.

4 – Türkiye Selçuklularının Durumu

Kurulduğu ilk zamanlarda Haçlı tehlikesi ve iç çekişmeler nedeniyle zor günler geçiren Türkiye Selçuklular'ı nihayet devletin ikinci kurucusu sayılan II. Kılıç Arsan (1155-92) döneminde kendini toplayarak karşı

⁵⁹ Cüveynî, Cihân-güşâ II. s. 237-8; Terc. II. s. 194-95; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, 536-37; Muhtasar, s. 19; Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih, I. 485 vd.

⁶⁰ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 514-6; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 428-31.

taarruza başlamıştı. 1176'da Anadolu içlerine doğru ilerleyen Bizanslılar durdurularak geri püskürtülmüş ve Anadolu ebedi Türk yurdu olmuştur. Bunun yanında şehirler gelişerek ülke bayındırlaşmaya başlamış, ilmi ve fikri sahadada hamleler yapılmıştı⁶¹. Bu dönemde Selçuklu devletinin sınırları doğuda Malatya, batı da ise Menderes çayına kadar uzanıyordu. En büyük rakipleri ünlü Selahaddin Eyyübî'nin hükümdarı olduğu Eyyübiler'di. İki devlet zaman zaman Orta Yukarı Fırat Bölgesi'nde nüfuz mücadelesi yapıyordu. Buna karşılık Haçlılar'a karşıda birlikte mücadele verdiler. III. Haçlı seferinde düşman Selçuklu topraklarından geçerken Kılıç Arslan tarafından epey zayıyata uğratılmış ve Türk kılıcından kurtulabınleri de Selahaddin Eyyubî 1187'de Ayn-ı Calut'ta yok etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru bölgenin bu iki ünlü hükümdarının ölmesi bölgede siyasi bölünme ve parçalanmalara sebebiyet verecekti. Ancak Selçuklular Rekneddin Süleyman Şah liderliğinde yeniden toparlanmışlardı. Bu arada Anadolu'nun kilidi olan Erzurum Selçuklular'ın eline geçiyordu⁶².

Rükneddin Süleyman'ın 1204 yılında ölümü ile başlayan taht mücadelesi ülkeyi bir süre kanşıklığa sürükledi isede Uç Türkmenleri'nin yandımıyla I. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıkarıldı ve sorun çözüldü. Onun tahta çıktığı sırada Bizans İmparatorluğu'nun başkenti ve

⁶¹ Selçuklu devri fikir hayatı için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı. XII-XIII asırlarda Anadoludaki Fikri Hayat ve İctimai Müesseselere Bir Bakış III. TTK Kongresi Zabıtları s. 287-302.

⁶² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 230-50.

dünyanın en zengin ve büyük şehirlerinden İstanbul Haçlılar tarafından zapt edilmiş, ve yağmalanmıştı. Bu olay yeni gelişmelere yol açacaktı. İstanbul'u ele geçiren Frank, Cermen, Venedik ve Ceneviz ittifakından oluşan Haçlılar Bizans'ı sahillerden başlamak üzere paylaşmaya koyuldular. Franklar Balkanlar'daki arazilere ilgi gösterirken Venedik ve Ceneviz, Ege ada ve kıyılarına rağbet etmişler. Buralarda hemen birer koloni oluşturmuşlardı. Kimsenin rağbet etmediği Anadolu topraklarında ise başkent İznik olmak üzere yeni bir Rum devleti kuruldu. Doğal olarak bu gelişmeler Selçuklu fetih politikasını etkiledi. Gıyaseddin denizlerde gelişen ticaretten payını kapmak için o sırada çökmüş olan Bizans'ın savunmasız sahillere göz dikti. İmparatorluğun paylaşımından o da hisse almak istiyordu. Bu amaçla Akdeniz'deki önemli limanlardan Antalya'yı kuşattı ve 1207 yılında burayı ele geçirdi. Ne varki İznik Rum İmparatoru Teodor Laskarides'le Menderes Irmağı kenarında 1211 yılında yaptığı savaşta şehit olunca fetihleri devam ettirmek haleflerine kaldı⁶³.

Gıyaseddin'in Keyhüsrev'in yerine geçen büyük oğlu I. İzzeddin Keykâvus babasının politikasını sürdürecektir kabiliyete sahipti. O İznik İmparatoru ile bir anlaşma yaptıktan sonra o sırada bütün Kara Deniz sahili boyunca yayılma istidadı gösteren Trabzon-Rum İmparatorluğu'nun yolunu kesmek ve Karadeniz'de de bir limana

⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII s. 166-69; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 483-85; Alice Gardner, The Lascarids of Nicaea, (Amsterdam 1904), s. 35-9.

kavuşma düşüncesiyle Sinop üzerine bir sefer yaptı ve 1214'de şehri ele geçirdi. İki liman kentinin Selçuklular eline geçmesi onları bir anda uluslar arası önemde bir devlet haline getirdi. Venedikliler'le ticari anlaşmalar imzalandı. Doğu'yu da ihmal etmeyen I. İzzeddin Keykavus Eyyubiler'in iç çekişmelerinden yararlanarak 1218'de Halep'e kadar uzanan bir sefer yaptıysa da tutunamayarak dönmek zorunda kaldı⁶⁴. İzzeddin Halifelikle de iyi ilişkiler kurak İslam dünyası üzrinde nüfuz sağlamaya çalışmıştı. O, öldüğü sırada devleti bölgenin en güçlü devlet idi. Ancak Moğollar'ın İslam dünyası içinde ilerleyişi başlamıştı. Bu Selçuklular'ın da kaderini çizecekti.

I. Alâeddin Keykubad 1220 yılında hükümdar olduğu zaman ortam ve şartlar Selçuklular için sonderecede müsaitti. Bir kere batı cihetinden bir tehlike söz konusu değildi. İznik'te kurulan yeni Rum İmparatorluğu Latinler'le mücadele halindeydi. Günden güne zayıflamakta olan Eyyubiler'de ise siyasi bölünmeler had safhadaydı. Kilikya Ermenileri'nin ise Selçuklularla boy ölçüşmesi düşünülemezdi. Bu şartlarda Sultan Alâeddin ilk iş olarak güney sahil boyuna yöneldi ve 1221'de kalesiyle ünlü Alaiye'yi fethederek burada bir tersane inşa ettirdi. Selçuklu kuvvetleri 1225'e kadar Silifke sahiline dek uzanan bölgeyi ele geçirerek Akdeniz'deki nüfuzlarını daha da artırdılar. Öte yandan devlete büyük bir kazanç getiren Suğdak-Bağdad-Halep transit

⁶⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, s. 304-5; İbn Bibi, a.g.e., s. 182-8; Ebu'l-Fereç, Tarih II. s. 497-501; C. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler; (Türkçe'ye Çev. Yıldız Moram), İstanbul 1979, s. 129-32.

ticaretini güvence altına almak amacıyla 1225'de Suğdak'a sefer düzenlemiş ve burada istikrar oluşmuştu⁶⁵.

Doğu'da bu kez Harezm tehlikesi ortaya çıkmıştı. Erzincan hakimi Mengücek Behramşah ve Selçuklular'dan Erzurum sahibi Cihanşah Celaleddin Harezmşah'la ittifak için anlaşmaları tehlikeyi daha da büyötmüştü. Bu durumda Sultan daha erken davranarak önce Erzincan'ı 1227'de ele geçirerek Mengücekler'e son verdi. Sonra da Harezmşah'ın 1231'de Yassı Çemen'de yenilmesinin ardından Erzurum'u elde etti. Sınırlarını Gürcü topraklarına kadar uzattı⁶⁶.

Sultan Alâeddin'in Anadolu'nun siyasi bütönlüğünü sağlama yönündeki çabaları bitmemişti. o, Eyübîler'in zayıflamasından faydalanarak 1232 yılında Ahlat'ı Selçuklu topraklarına dahil etti. Öte yandan Mısır meliki el-Kamil Artuklular'ın elinden Hısn-ı Keyfa ve Amid'i almıştı. Melik Kamil Ahlatı geri almak için harekete geçti ise de başarılı olamadı. Anadolu'nun doğu bölgesi için verilen bu mücadele oldukça çetin geçiyordu. Selçuklular bir ara Urfa, Harran ve Siverek gibi yerleri aldıysa da fazla elde tutamadılar. 1236'da Selçuklu sultanı yoğun hazırlıklardan sonra büyük bir orduyu Amid kuşatmasına gönderdi.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. s. 312-3; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 313-8; Ayrıca Kilikya Ermeni-Selçuklu ilişkileri için bak. T. S. Boase. The Cilician Kingdom of Emenia Edinburg. 1978. s. 18-28; F. S. Setton, A. History of Chrusa de Philedelpia 1968, c. 2, s. 705-15.

⁶⁶ İbn Bibi. el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 406-16; Turan, O. Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 363-73, Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 138-9; Setton. A. History of Chrusa de Philedelpia 1968, c. 2, s. 705-15.

Ancak gerek kalenin çok sağlam oluşu gerekse iklim şartları şehrin alınmasını engelledi. Sultan 1237 Mayıs'ında öldüğü zaman haleflerine bıraktığı devlet, Orta ve Yakın-Doğu'nun en zengin ve güçlü devletleriydi⁶⁷

Anadolu'nun bütünlüğü için çok şey yapmış olan babası Alâeddin'in yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev onun yolunda yüreme azmindeydi. Ne varki emirler arasındaki çekişmeler ve patlak veren Baba İlyas isyanı genç hükümdarın ilk yıllarında bir hayli sıkıntı yarattı. 1240'da Babailer isyanını bastırdıktan sonra harekete geçen Gıyaseddin 1241 başında Amid'i ele geçirmeyi başardı. Bu Eyyubiler'e vurulan en büyük darbe olup Anadolu'nun birliğini sağlamada da önemli bir adım oldu. Selçuklu güçleri daha da ileri gidip Meyyafarikin'i kuşattıkları sırada Moğollar'ın da Selçuklu topraklarına girip Erzurum'u kuşattığı haberi geldi. Ordu derhal bölgeden geri çekildi. 1243'de Köseadağ'da Moğollar'a karşı uğranılan mağlubiyette Selçuklular için duraklama ve gerileme dönemi başlıyordu⁶⁸.

B – İLK SELÇUKLU-MOĞOL İLİŞKİLERİ

1 - Selçuklu Topraklarına İlk Akın

⁶⁷ İbn Bibi, a.g.e., s. 457-64; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 524-5.

⁶⁸ Bu konuda bak.: O. Turan, Selçuklular Zamanında.. s. 410-25; C. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, s. 144-5.

Celaledin Harezmişah'ı takiple 628/1231'de el-Cezire ve Güney Doğu Anadolu'ya gelen Moğol güçleri buralarda tahrip ve yağma hareketlerinde bulunmuşlar hiç ciddi direnişle karşılaşmamışlardı. 629/1231 yılında ise o zamana dek Selçuklu topraklarına karşı herhangi bir taarruza girişmemiş olan Moğollar, Sivas yakınlarına kadar uzanan bir sefer yaptılar ve halkın mallarını yağmaladılar. Durumun ciddiyetini anlayan Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad hemen Kemaleddin Kamyar komutasıyla bir orduyu Moğollar ile savaşmaya gönderdi. Kamyar Sivas'a ulaştığında düşman geri dönmüştü. Buna rağmen ordu Erzurum'a kadar gitti. Orada Moğollar'ın gittiğinden emin olunduktan sonra onları Selçuklu ülkesine saldırıya teşvik eden Gürcü ülkesine yönelindi ve Gürcüler tedip edildi⁶⁹. Bu Moğol akını da göstermişti ki ordusunu doyurabilmek için devamlı yağma ve çapul yapmak ihtiyacında olan Moğollar'ın zengin Anadolu topraklarında gözü vardı. Gerçekte de burası onların fetih planları içinde bulunuyordu. Buna karşılık Selçuklu sultanlığı onlara karşı itaatkar bir tavır içindeydi ve uzlaşma istiyordu⁷⁰.

Sınırlarında Moğol tehlikesi dolaşan Selçuklular buna rağmen tedbir almayıp Güney-Doğu Anadolu'da genişleme politikası gütmeye devam etmişler ve bu uğurda Eyyubilerle çatışmayı göze almışlardı. 630/1233 yılında Ahlat Selçuklular'ın eline geçti. Ancak şehir harabe

⁶⁹ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 418-20; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 532, burada bu akın dolayısıyla Sultan'ın Moğol Kaanı'na elçi gönderip itaatini bildirdiği belirtilir.

⁷⁰ İbn Bibi, a.g.e. s. 459-60.

halinde idi ve imarı için çok para harcandı. Bunun yanında yörenin korunması için burada yeni bir garnizon kuruldu ve komutanlığına Sinaneddin Kaymaz getirildi⁷¹. Bütün bu çalışmalar gösteriyorki Selçuklular asıl tehlikenin kuzeyde olduğunu görmeyip güçlerinin büyük bölümünü Güney-Doğu'ya yerleştiriyor ve bu yörede genişleme siyaseti takip ediyorlardı. Buna karşılık Anadolu ancak kuzeyden yani Erzurum üzerinden fethedilebilirdi. Bu bakımdan büyük önem taşıyan Erzurum'un savunması ise o sıralarda Moğol korkusundan kaçarak Selçuklular'a sığınmış kendi bile savunmaktan aciz Kır Han reisliğindeki Harezmliler'e emanet edilmişti. Ancak yolda Harezmliler bir Moğol birliğinin baskınına uğrayıp dağıtılınca yöre savunması eskisi gibi bırakıldı⁷².

631/1234 yılında Selçuklular ile Eyyübiler Güney-Doğu Anadolu için bir kez daha karış karşıya geldiler. el-Kamil büyük bir ordu toplayarak Mısır'dan harekete geçti. Olayı duyan Alâeddin Keykubad Melikül-Ümerâ Kemaleddin Kamyanı ona karşı gönderdi. Selçuklu ordusu düşman gelmeden Toros geçitlerini tuttu. Sonuçta buradan geçemeyen Eyyubi ordusu geri dönmek zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Kamyan da Harput üzerine yönelerek şehri ele geçirdi ve buradaki Eyyub î hâkimiyetine son verdi⁷³. Öte yandan Selçuklu topraklarına ilk akından sonra geçen bir kaç yıl içinde Moğollar yörede gözükmediler.

⁷¹ İbn Bibi, a.g.e., s. 425-28; Ebu'l-Fereç, Tarih II, s. 532; O. Turan, Selçuklular Zamanında... s. 390-5.

⁷² İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 428-36.

⁷³ İbn Bibi, a.g.e., s. 437-42; İbn Vasil; Müferriçül-Kürûb, V.s. 72-3 Ebu'l-Fereç, Tarih II s. 533.

Sebebi de bütün İran ve Azerbacan'ı hükmü altına aldıktan sonra karargahını Mugan'da kurmuş olan Çurmagun'un, diğer bir Moğol idarecisi ve Horasan valisi Cin Timur'la bozuşmasıydı. İkisi arasında ortaya çıkan bu sürtüşme, sonunda Ögedey Kaan'a aksetti. Sonuçta Kaan, Cin Timur'u tekrar Horasan ve Mazenderan valiliğine tayin etti. Cin Timur makamına kavuşunca meşhur Atamelik Cüveyni'yi Sahib-i Divanlık, Şehzade Batu'nun temsilcisi Şerefeddin'i de vezirliğe getirdi. Cin Timur'un 633/1236 yılında ölümünden sonra yerine yaşlı bir Moğol olan Nosal getirildi ise de onun işleri yürütemeyecek durumda olduğundan yerini enerjik ve kabiliyetli bir adam olan Körgüze (1239) bıraktı. Uygur Türk'ü olan Körgüz'ün yetki alanı eski dönemlerde olduğu gibi Horasan ve Mazenderan'la sınırlı kalmamış Ceyhun nehrinden başlayarak Anadolu sınırına kadar olan Moğollar'ın ellerindeki yerlerin en büyük malî ve divanî idarecisi yapmıştı. Doğrudan kaan'a bağlıydı ve bölge komutanları ona müdahale edemiyorlardı. Tabiki idari alandaki bu değişiklik biraz sonra anlatacağımız gibi Ögedey Kaan'ın yaptığı reformların sonucu idi ve Çurmagun'da bundan etkilendi⁷⁴.

Ögedey'in 1235 yılında Moğol idare ve mali sisteminde getirmiş olduğu yenilikler osnucunda askeri unsurların yetkisi azaltılırken sivil idare güçlendirilmişti. Bu sebeple eyaletlere sivil idareciler atanmaya başlandı. Bun karşılık siyasi alanda yeni bir gelişme ise 1236 yılında

⁷⁴ Cüveyni, Cihân-güşâ, II. s. 218-223; Terc. II. s. 179-84; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I. s. 482-86; Benakîfî, Târih-i Benakîfî, (Yay: Cafer Şicar), Tahran 1347, s. 384-87.

Cuci'nin oğlu Batu'nun büyük bir kuvvetle Güney Rusya ve Ukrayna'yı fethetme gönderilmesidir. Bu Selçukluların da etkiliyecek bir olaydı. Aynı sıralarda Curmagun da Gürcistan'a karşı sefer açıyordu Batu, bütün Güney Rusya'yı kısa sürede zaptederek 1240'da Kiev'e ulaşmış, ardından 1241 yılında Hazar Denizi'nin kuzey batısı ve Volga'nın orta mecralarında yer alan Saray-Batu'da karargahını kurmuştu. O ele geçirdiği bu yeni yerlerde Altın-Ordu adı altında yeni bir devlet kurdu. Batu'nun siyaset sahnesine çıkışı Orta-Doğu üzerinde tesirini göstermiş, Ögedey'in ölümünden sonra buralardaki nüfuzu daha da artmıştır. Azerbaycan valisi Çurmagun ise Batu Han ile beraber aynı tarihlerde başladığı Gürcistan'ın fethini ancak 1243'de tamamlayabilmişti. Buresle İran'daki Moğollar'la Deşt-i Kıpçakta'ki Batu'nun reisliğindeki Moğollar arasındaki sınır Gürcistan olmuştu. Bölge hakimiyeti için iki Moğol gücü arasındaki mücadeleyi Cuci'nin torunu kazanmış Çurmagun ve İran, Batu'nun nüfuzu altına girmişti⁷⁵.

Moğol fetihleri 1235 yılından itibaren hızlı bir aktivite kazanırken aynı tarihlerde Moğol Kaanı'ndan Selçuklu başkentine bir elçilik heyeti gelir. Elçiler Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın Moğol Kaanı'na tâbi olması isteğini belirten bir mektup getirirler. İbn Bibi'de nakledildiğine göre elçilerin geliş hikâyesi şöyledir: Emir Şemseddin Ömer adlı bir tacar ticaret yapmak amacıyla Erzurum şehrinden yola çıkarak Moğollar'ın

⁷⁵ Reşidüddin, Camiu't-Tevârih, I, 472-77; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 388-91; Allen, A History of Georgia, s. 113-4.

başkenti Karakurum'a ulaştı. Orada Kaan tarafından kabul gördü ve Anadolu'nun ahvali sorulduktan sonra kendisine kaan'ın elçisi olarak buruya gitmesi teklif edildi. Emir Şemsettin önce çekimser davrandı. Ancak ısrar üzerine kabul ederek bir fermanla 633/1235-36'da Karakurum'dan ayrıldı. Aynı yıl içinde de Anadolu'ya ulaştı. Sultan Alâeddin Keykubat heyeti Kayseri'de kabul etti. Sultan o sırada Güney-Doğu'dan dönmüştü. Son zamanlarda meşguliyet alanı orasıydı. Dolayısıyla bu sırada Moğollar'dan böyle bir şey beklemiyordu. Duyunca da çok şaşırdı. Anlaşılan Doğu Avrupa'ya oradan da Adriyatik'e kadar uzanan Moğollar Anadolu'nun da ele geçirilme zamanının geldiğine karar vermişlerdi. Şaşkınlığı geçtikten sonra bir süre düşünen Sultan Alâeddin Moğol tâbiyetine geçmeye karar verdi. Kararını bildirmek için de beraberinde zengin hediyeler olduğu halde Kaana gönderilmek üzere bir elçilik heyeti hazırlanmasını istedi. Ancak 1237 yazında aniden ölümü heyetin gitmesini bir süre geciktirdi. Heyet ancak oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışından hemen sonra gönderilecekti. Sultan Alâeddin Keykubad'ın ölümü Selçuklular olduğu kadar bölge için de büyük kayıptı. O Anadolu'nun ebedî bir Türk yurdu olması için var gücüyle çalışmış buna paralel olarak da ülkenin coğrafi bütünlüğünü sağlamaya yönelik fetihler yapmıştır. Ölmeden önce en son Güney Doğu Anadolu'nun Selçuklu ülkesine katılması için uğraş veriyordu⁷⁶.

⁷⁶ İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alâiyye, s. 452-56; İbn Vasil, Müferricü'l-kürûb, V. s. 121-23.

Sultan Alâeddin'in ardından Mısır'ın güçlü hükümdarı el-Kamil'in 1238 baharında ölmesi ile bölgede başlayan kanışıklıkları fırsat bilen Avrupalılar yeni bir Haçlı ordusu oluşturarak 1239 Eylülünde Mısır ve Suriye topraklarına girdiler. Yörede korkunç bir mücadele başladı. Öyleki savaşlar kısa aralıklarla 1246 yılına kadar sürdü. Haçlılar bir yandan müslümanlarla savaşırken diğer taraftan Moğollar'la temasa geçerek onları da Kuzey'den (yani Anadolu'dan) harekete geçirdi. Böylece ortak düşmanlarından kurtulmayı tasarlıyorlardı. Kuzeyde Moğollar, güneyde Haçlılar, bölge tam bir kışkaç içine alınmıştı. İşte Moğollar bu ortam içinde Türkiye Selçukluları'na saldırdılar. Zira Eyyubîler'in o zaman Selçuklular'a yardım edecek durumları yoktu. Düşman da bunu çok iyi değerlenmişti⁷⁷.

2 - Gıyaseddin Keyhüsrev'in Hükümdar Olması

Sultan Alâeddin ölmeden önce son seferine çıkarken ülke yönetimini yeniden düzenlemişti. Buna göre Sivas idaresini Kayır Han'a, Erzincan Vvaliliği'ni tekrar oğlu Gıyaseddin'e Çarşnigir Altunbey'i de beylerbeyliğine atamıştı. Veliahtlığa ise küçük oğlu I. İzzeddin Kılıç Aslan'ı vasiyet etti. O, vaziyetine uyacaklarına dair bütün emirlere ant içirmişti. Ancak ölümünden sonra olaylar onun arzusu üzere gelişmedi. Babasının öldüğünü haber alan II. Gıyaseddin derhal harekete geçerek

⁷⁷ Haçlı-Moğol ilişkileri için bak. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Türkçe çev.: F. İşıltan), Ankara 1987, C. III, s. 210-15.

sultanlık için emirleri ikna etmeye uğraştı. Bu meyanda Şemseddin Altunbay, Pervane Kadı Şerefoğlu Zahirüddeve'yi kendine çekmeyi başardı. Diğer yandan ise Alâeddin Keykubad'ın yeminine sadık kalınmasını isteyen bir gurup vardı ki bunların başını Emir Hüsameddin Kaymaz, Harezmli Kayır Han ve Kemaleddin Kaymeri çekiyordu. Ancak diğer gurup vakit geçirmeksizin Gıyaseddin Keyhüsrev'i Kayseri'de Keykubadiye sarayında 1237 yaz sonunda tahta çıkardılar. Bu oldu bitti karşısında diğer gurup da yeni sultana biatten başka bir yol bulamamışlar, böylece problem zahiren halledilmiş görünüyordu. Ancak çekişmeler içten içe sürecektir ve devletin Moğollar karşısında mağlup olmasının ana sebeplerinden birini teşkil edecekti⁷⁸.

Sultan Gıyaseddin, otoritesini tesis eder etmez derhal muhaliflerini temizleme işine girişti. Önce Kayır Han'ı hapsedmek istedi ve onu başkente çağırdı. Ancak onun yolda ölümü kendisine balgı olan Harezmîliler'i kızdırmaya yetti. Onlar derhal Selçuklu topraklarını terk ederek güneye yöneldiler. Hareketi haber alan sultan önlerini kesmesi için Kamyar'ı gönderdi. İki taraf Harput önlerinde karşılaştılar. Selçuklu ordusuna Emir Ertokuş kumanda ediyordu. Kamyar ise askerin büyük bölümü ile Malatya'da kalmıştı. Taraflar arasında çok şiddetli geçen savaşı Harezmîliler kazandı ve Ertokuş esir düştü. Bundan sonra yollarına devam eden Harezmîliler Selçuklu topraklarını terketteler. Bu arada yolları

⁷⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 457-67. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 403-5.

üzerinde ne varsa yağma ve talan etmişlerdi. Harezmîler'in bu hareketi bölgede küçük de olsa bir kanışıklığa yol açmışken, Selçuklular bu olayın hemen ardından patlak veren Babaî isyanıyla daha büyük çalkantılar yaşayacaktı⁷⁹.

Ülkede yaşanan kanışıklıklar Selçuklu emîrleri arasındaki çekişmelerin artmasına sebebiyet verdi. Bunlardan vezir Saadeddin Köpek önce Ş. Altunbay'ı ortadan kaldırdı. Pervane Taceddin'i de Ankara'ya sürdü. Ardından şöhretini iyice artırabilmek amacıyla o sırada iç savaş yaşayan Eyyubîler'in elindeki Orta Fırat havzasına bir sefer düzenledi. Selçuklular hemen hiç karşılık görmeden Samsat ve çevresindeki kaleleri elde ettiler (1238 Temmuz'u)⁸⁰.

Bu başarı üzerine şöhreti iyice artan Köpek'in yeni hedefi en büyük rakibi olarak gördüğü Beylerbeyi Kemaleddin Kamyar'dı. Onun da ortadan kalkmasıyla devleti tek başına istediği gibi yönetebileceğini düşünüyordu. Zira sultanı çoktan avucuna almıştı. O hedefine ulaşmakta gecikmedi. İftira ve entrikalarla Kamyar'ı gözden düşürerek öldürtülmesini sağladı. Bunun yanında Hüsameddin Kaymaz'ı da Malatya'ya sürdü. Devlet idarecileri arasındaki bu çekişmeler halkın hoşnutsuzluğuna yol açtığı gibi devletten tecrübeli emirlerin tasfiyesi ve yerlerine tecrübesi kişilerin gelmesi sistemin zaafa uğramasına sebep

⁷⁹ İbn Bibi, F' a.g.e, s. 468-70; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. 537; İbn Vasil, El-Müferic'ül-kürûp, V. s. 190.

⁸⁰ İbn Bibi, el-Evâmir'ül-Alâiyye, s. 470-77; İbn Vasil, a.g.e. s. Gösterilen yerler, Turan, O. Selçuklular Zamanında Türkiye s. 405-9.

oldu. Durumun gittikçe kötüye gitmekte olduğunu nihayet fark eden Sultan Gıyaseddin bir fırsatını bularak Saadettin Köpek'i ortadan kaldırdı. Ancak onun devletin bünyesinde açtığı tahribatı gidermek mümkün olmadı⁸¹.

Bu zamanda Azerbaycan'da üslenmiş olan Çurmagun Noyan idaresindeki Moğollar'a bakınca onların 1236 yılından itibaren Gürcistan'ı işgale başladıklarını görüyoruz. Bunun yanında küçük guruplar halinde Irak ve el-Cezire yörelerinde ki akınlara devam ediyordu. Mamafih 1237 ve 1238 arasında düzenledikleri böyle akınlarla Ebil ve Samarra şehirlerine kadar ulaşmışlardı. Ancak Halifelik ordusu onları püskürtmeyi başarmıştı. Selçuklu topraklarına karşı ise herhangi bir taarruz hareketleri görülüyordu. Bunun sebebi de arkalarında güçlü bir Gürcistan ve Halifelik bırakmak istememelerinden kaynaklanıyordu. Bundan başka olarak da Anadolu'yu ele geçirmek için geçilmesi gereken kuzeydeki Erzurum'a ancak Gürcü topraklarından varılabiliirdi⁸². Bu sebeble önce Gürcistan'ın fethi tamamlanmalıydı.

Aynı sıralarda Cuci'nin oğlu şehzade Batu Karadeniz'in kuzeyindeki bütün toprakları ele geçirmiş ve hakimiyetini Kafkasya'ya doğu yaymaktaydı. Böylece İran'daki Moğollar'la Batu'nun güçleri arasındaki Gürcistan üzerinde bir rekabet başladı. Sonuçta ülkenin doğu ve güney tarafları İran, kuzey ve batı bölgeleri Batu Moğolları'nın denetimine girdi.

⁸¹ İbn Bibi, a.g.e, s. 478-82; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 410-3.

⁸² Allen, A. History of Gregory, s. 115-18.

İki güç arasındaki rekabet İran ve Azerbaycan'da da yaşanıyordu. Her şehzadenin fethedilen yerlerde hakkı olduğunu öne süren Batu yöreye vergi memurları göndermişti. Bu rekabet ileride de görüleceği üzere Anadolu'ya da uzanacaktı. Öte yandan Moğol malî ve idarî sistemi Anadolu sınırlarına kadar bütün İran ve Azerbaycan'da yerleşmeye başlamıştı. Ögedey Kaan tarafından 1239 Aralığı'nda bütün İran ve Azerbaycan'ın mali idarecisi olarak atanan Körgüz bölgeye gelir gelmez vergi toplamak için katip ve baskaklar tayin etti. Çarmugun'un adamlarının vergi toplama yetkisine son verdi. Körgüz, Ögedey'in 1241 yılında ölmesine kadar bu görevde kalmış, daha sonra Töregene Hatun tarafından öldürtülmüştür⁸³.

Moğol istilası arefesinde Selçuklular'da durum pek de iç açıcı değildi. Daha devlet ricali arasındaki çekişmenin yaraları kapanmadan bu sefer daha tehlikeli ve etkisi uzun yıllar boyunca hissedilecek bir hadise ile karşılaşıldı. Bu da meşhur Babai'ler hareketiydi. Bu olayın arefesinde 1239 yılında Gürcü kraliçesi Rosudan Moğollar'a karşı bir yardım elde etmek maksadıyla kızını Selçuklu sultanıyla evlendirmişti. Akrabalık tesisinden sonra anlaşıldığına göre 1240 yılında bir Selçuklu ordusu Erzurum tarafına gönderilir. Ancak bu kuvvetler Gürcü topraklarına giremezler. Zira o sırada Erzurum yöresini taciz etmeye başlayan Moğollar'ı karşılamaya gönderilmişlerdi. Yine aynı

⁸³ Cüveynî, Cihân-gûşa. II, s. 225-30; Terc. II, s. 194-98; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I. s. 486.

zamanlarda bir Selçuklu kuvvetide Harezmliler'e karşı olarak Eyyubiler'e yardım için Güney Doğu'da bulunuyorlardı. Selçuklu güçlerinin dağılık olduğu bir ortamda Baba İlyas ortaya çıktı⁸⁴.

Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya sığınan pek çok şeyhden biri olan Baba İlyas, Amasya vilayetine yerleşmişti. Burada çeşitli sihir gösterileri ile cin ve peri çağırma yolları sonucu insanları etkilemeye başlamıştı. Herkes onda doğa üstü güçler buluyordu. Baba kendisi son derece zahidane bir hayat yaşıyor, takva ve ibadetle uğraşıyordu. Onu evliya derecesine çıkaran halk herhangi bir problemi veya hastalığında şeyhe başvuruyor ve şifa bulduklarına inanıyorlardı⁸⁵. Bu şekilde ünü ve müridleri gün geçtikçe artan Baba ülke çapında güçlenmek için 635/1237-38 yılında baş müridi İshak'ı Türkmenler'in yoğun olarak yaşadığı Kefersud, Maraş ve Samsat bölgesine gönderdi. İshak maharetleri sayesinde kısa süre içinde bölgedeki kitleleri kendine çekmeyi başardı. Onlara Selçuklu sultanı ve devlet adamlarının sefih bir yaşantı içinde olup halkını düşünmediğini, halbuki dindar ve zahid biri olan Baba İlyas'ın onları hidayete erdireceğini, bunun yanında birlikte hareket edip Selçuklu ülkesini ele geçirdiklerinde pek çok ganimete de kavuşacaklarını vaat ediyordu⁸⁶.

⁸⁴ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 484-90; Ebu'l-Fereç, Tarih II. s. 539, Muhtasar, s. 19; İbn Vasil, Müferric ül-Kürub, V. s. 290-93.

⁸⁵ Eski Türk dininde din adamlarının bilhassa psikolojik rahatsızlıkları tedavi edebildiğini biliyoruz. Bak. İbrahim Kafesioğlu, Eski Türk Dini, Ankara 1980, s. 23-37.

⁸⁶ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 498-99; Ebu'l-Fereç, Tarih, II vs. 54 v.; A. Yaşar Ocak, Babailer İsyanı, İstanbul 1980 s. 90, 104-6.

Bu vaatlerin o sırada perişan, vatansız ve her şeyi elinden alınmış kitleler üzerinde büyük bir tesir bırakacağı aşikardı. Sonuçta da öyle oldu.

Artık iyice güçlendiğini hisseden Baba İlyas Selçuklu ordusunun sınırlarda meşgul olduğu bir sırada müridlerine harekete geçme emri verdi. İshak liderliğindeki gurup işareti alır almaz ayaklandı. Hemen Kefersud ve Hısn-ı Mansur yörelerini ele geçirerek yağmaladılar. Kendilerine katılmayanları da öldürdüler. Olayı haber alan Malatya subaşı Alishiroğlu Muzaffereddin Ebu'l-Fereç'e göre 500 kişilik bir kuvvetle asilerin üzerine yürüdüysen de tutunamayarak Malatya'ya döndü⁸⁷. Bundan sonra şeyhlerine kavuşmak için Amasya'ya yönelen isyancılar yol üzerinde ne bulurlarsa talan edip geçiyorlardı. Bu arada kendilerine katılanlarda artıyordu. Sivas üzerinde karşılarına çıkan bir Selçuklu gücünü daha yenilgiye uğrattılar. Artık şeyhleri ile aralarında bir engel kalmamıştı. Asilerin Amasya'ya ulaşp Baba İlyas'la birleştiklerinde tehlikenin ne kadar büyüyeceğini anlayan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Amasya emîri Hacı Armağan Şah'a haber göndererek Baba İlyas'ın derhal öldürülmesini istedi. Emîr, asiler Amasya'ya ulaşmadan Baba İlyas'ı öldürtmeyi başardı. Şehre giren asiler -müridleri Baba İlyas'ın cesedini önceden saklamış olduğundan- onun öldüğüne inanmadılar ve yardım için Allah'ın katına gittiğini düşündüler. Bu inançla daha kızgın bir şekilde Hacı Armağan Şah'ın

⁸⁷ Ebul-Fereç, Tarih, II, s. 540; Cahen, Cl. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.143.

üzerine saldırarak onu şehit ettiler. Ardından da Konya üzerine yöneldiler. Babailer'in kendi tahtını tehdit ettiğini gören sultan o sırada Erzurum hududunda Moğollar'a karşı sınırı korumakla görevli orduyu yardıma çağırdı. Bu ordunun geri çekilmek zorunda kalması, Moğollar için Selçuklu toprağına girerek Anadolu'ya açılan yolda bir kale vazifesi gören Erzurum'u kolaylıkla ele geçirmesini, dolayısıyla Selçuklu arazisinin zaptını da kolaylaştırmıştır⁸⁸.

Erzurum'dan harekete geçen ordu komutanı ağır ilerlediğinden asilerin önünü kesmek için bir öncü birliğini önden yolladı. Birlik Babailer'i Malıya ovasında yakaladı. Bunun üzerine iki tarafta savaş hazırlığına başladı. Selçuklu ordusunun asıl kısmı arkadan geliyordu. Kendilerine kılıç değmeyeceği inancındaki asiler büyük bir cesaretle saldırdılar ve Selçuklu birliğini sarımayı başardılar. Ancak düşmanı tam yenilgiye uğratmadan yağmaya dalmaları Selçuklu ordusunun işine yaradı ve başta ücretli Frank askerleri olduğu halde toparlanıp Babailer'in üzerine hücumla onları dağıttılar. Birçoklarını öldürüp kadın çocuk ve eşyalarını ele geçirdiler (638/1240)⁸⁹. Asıl ordu geldiğinde ise her şey bitmişti. Bu hadise Moğollar'a karşı Selçuklu savunma sistemini bir ölçüde de olsa zayıflatmıştır. Bundan başka isyan Anadolu'ya daha önce gelmiş ve yerleşik unsurlarla Moğol istilası dolayısıyla Anadolu'ya

⁸⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 500-2; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 540; A. Yaşar Ocak, Babailer, s. 104'de Moğollar'ın Anadolu'ya girişini sadece bu olaya bağlar.

⁸⁹ İbn Bibi, a.g.e., s. 502-4; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, 540; Makrizi, Kitâbu's-Sülûk fi Marifetü'l-Mülûk, (Yay. M. Ziyade), Kahire 1936, C.I-2, s. 307-8'de Âsilerin Baba İlyas'a "La ilahe illallah Baba Resulullah dedikleri" yazılıdır.

sığınmış daha çok göçebe unsurları arasındaki iktidar savaşının ilk göstergesi olması açısından önem arzeder.

Baba İlyas isyanı aynı yıllara rastlayan ve Babâîler isyanına çok benzeyen bir başka hareket de Moğollar'a tabi eski Harezmsah topraklarından Maverâünnehr'de ortaya çıkan Mahmut Tarabî hadisesidir. Tarabî'nin ortaya çıktığı Buhara bölgesi büyük ölçüde Türkmenler'le meskundu ve o sırada da onlar Moğollar'ın hegemonyası altında ezilmekte, halk kendine bir kurtarıcı aramaktaydı. Tarabî'de aynı Şeyh İlyas'ın yöntemlerini kullanarak halkı kendine çekerek ayaklandırıyordu. Cüveynî'nin haber verdiği göre o dönemde Maverâünnehr ve Türkistan'da çoğu kadın olmak üzere cin ve perilerle uğraşan pek çok insan vardı. Birinin bir rahatsızlığı olsa cincilerden birini çağırır, onunla dans eder, şarkı söyler bu şekilde iyi olunacağına inanılırdı. İşte Buhara'nın üç fersah uzağında Tarab köyünde yaşayan kalburcu Mahmud, ablası marifetile bu sanatı öğrenmiş kısa zaman da da ilerletmişti. Kapısına akın akın gelen halktan bir kısmının iyileştirmesi onu halk nazarında evlialar mertebesine yükseltmişti⁹⁰.

Günden güne güçlenen Tarabî'ye birkaç meşhur alimin de iştirak etmesi onun kuvvetini bir kat daha artırdı. Bundan çekinen şehir valisi onu ele geçirmek için plan kurduysa da başarılı olamadı. Şeyh bir tepeye sığınarak kurtuldu. Olayı duyan halk onun kerametine bir daha inandılar ve etrafına toplanarak silahlı mücadeleye karar verdiler.

⁹⁰ Cüveynî, Cihân-güşa, I. s. 85; Terc. I. s. 161.

Bundan sonra şehir asilerin eline geçti ve Tarabî'nin adına hutbe okundu. Hadiseyi duyan Moğollar Buhara'yı kuşattılar. Ancak onlar da Tarabî'nin evliya bir kişi olduğu fikriyle ona karşı gelemiyorlardı. Nihayet kalabalık arasından atılan bir ok Şeyh'i öldürdü ise de o sırada çıkan kuvvetli bir rüzgar, bunu uğursuzluk sayan Moğol askerlerinin geri çekilmesine neden oldu. Bundan sonra Buharalılar Mahmud'un kardeşleri Ali ve Muhammed'i hareketin başına getirdilerse de başarılı olunamadı ve İlduz Noyan komutasındaki Moğollar'a yenilerek öldürüldüler⁹¹.

Tarabî ile Baba İshak hareketi arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Bir kere olaya sebebiyet veren kitleler aynı etnik guruptan idiler ve Müslümanlığın yanında bir kişide olağanüstü özellikler aramak gibi eski inançlarından bazılarını muhafaza ediyorlardı. İki grupta o sırada bezginlik ve umutsuzluk içinde olup kurtuluşu olağan üstü kişilerde aramışlar sonuçta da dinsizleri ortadan kaldıracaklarını ilan eden yarı şamanist iki şeyhin etrafında toplanmışlardı. Bu konularla ilgili Cüveynî'de geçen kayda göre o yıl yani 636/1238'de müneccimler Yengeç burcunda iki uğursuz burç olan Satürn ve Mars'ın karşılaşacakları bunun sonucunda da dünyada karışıklıklar yada yalancı bir peygamberin ortaya çıkacağını söylemişlerdir⁹². İlginçtir ki müneccimlerin dediği oldu. Ancak bir yerine iki yalancı peygamber

⁹¹ Cüveynî, Cihân-gûşâ, s. I 86-7; Terc. I, s. 162-3.

⁹² Cüveynî, a.g.e., I. s. 84-5; Terc. I, s. 160.

ortaya çıkmıştı. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Baba İshak hareketi sadece Türkiye Selçukluları'na özgü bir olay değildi. Çin'den Balkanlara ve Anadolu'ya uzanan Moğollar tarafından devletleri ve malları yok edilmiş insanların yaşadığı Coğrafya'da meydana çıkan daha çok mistik amaçlı bir hareketti⁹³.

Babâiler isyanının bastırılmasından hemen sonra Selçuklular'ın tekrar Güney-Doğu'ya yöneldikler ve yörenin hakimiyeti için mücadelelerini sürdürdüler. O sırada Eyyubiler'den Mısır hakimi Salih, Suriyede'ki Harezmli guruplarla birlik olup Halep Meliki Mansur'un topraklarına tecavüz edince o da çareyi Selçuklu sultanı Gıyaseddin'le ittifak yapmakta gördü. Yapılan anlaşma gereği düşmanları yendikleri takdirde hediye olarak Amid Selçuklular'a verilecekti. Bu şekilde harekete geçen Selçuklu ordusu 638/1241 Martı'nda Re'sul'ayn'de Harezmliler'i yendikten sonra Halep askeriyle birlikte Amid'i kuşattılar. Surlarıyla ünlü şehir ittifak kuvvetlerine fazla dayanamadı ve birkaç aylık bir kuşatmadan sonra teslim oldu. Ardından da Meyyafârikin üzerine hareket için hazırlıklara başlandı⁹⁴ Makrizî'ye göre tam bu sıralarda Meyyafârikin'e Moğollar'dan bir elçi heyeti gelir ve şehir hakimi Melik Gazi'den Moğollar'a tabi olmasını aksi halde ülkesinin tahrip edileceğini bildirirler. Melik ise sanki hedef gösterir gibi elçilere:

⁹³ Buna benzer hareketler için bak. E. Merçil, Fars Atabekleri, Ankara 1975, s. 109-10.

⁹⁴ İbn Vâsıl, el-Müferricû'l-Kürûb, V. s. 293-94; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 505-10.

"Benim ÷lkem küçük ve fakirdir. Dolayısıyla elinize fazla birşey geçmez. Halbuki Anadolu ve Şam ÷lkesi hem geniş hem de zengindir" diyerek kendini kurtarmaya çalışmıştı⁹⁵.

Aynı sıralarda Selçuklu-Halep Eyyubî kuvvetleri Meyyafarikîn'i kuşatmak için hazırlık yapmaktaydılar. Buna karşılık Melik Şihabeddin Gazî'de Harezmîliler'den yardım istedi. Harezmîliler isteğı kabul ederek 639/1241 Ağustos ayında Meyyafarikîn'e ulaştılar. Müttefikler ise hazırlıklarını tamamlayamadan araya kış mevsimi girdiğı için 1242 baharında harekete geçerek bu şehri kuşattılar. Ancak kalenin kuvvetli oluşu bunun yanında da müttefik Halep Eyyubîler'in isteksiz savaşmaları kentin ele geçirilmesini geciktiriyordu. Nihayet Halifeliğın de araya girmesiyle taraflar barış yapmaya karar verdiler yapılan anlaşma gereğı Melik Gazî Selçuklu hakimiyetini tanıyacak, karşılık olarak da şehir yine Melik Gazî'de kalacaktı⁹⁶. Bunun üzerine Selçuklu kuvvetleri de Malatya'ya döndüler.

3 - 1243 Köseadağ Savaşı ve Türkiye Selçuklularının Moğol

Hâkimiyetine Giriş

Köseadağ Savaşı arefesinde Selçuklular'da durum böyle iken Moğollar açısından son bir kaç yılda önemli değişiklikler olmuştu. 1241

⁹⁵ Makrizî, Kitabü's-Sülûk 1. s. 308.

⁹⁶ İbn Vasil, el-Müferricû'l-kûrub, V. s. 305-9; İbnü'l-Adîm, Zübtetû'l-Halk, (Yay. S. Dehham Damaskus), 1968, c.III, s. 260-62; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 510.

başında Moğol Kaan'ı Ögedey aşırı içki sebebiyle ölmüş, onun ölümüyle dört bir tarafta süren fetihler bir anda durmuştu şimdi, herkes yeni kaanlık seçimini beklemeye başladı. Nevar ki kimin kaan olacağı hususunda şehzade ve emirler arasında bir türlü anlaşma sağlanamayınca imparatorluğun parçalanmaması için kaan seçilinceye kadar Ögedey'in eşi Töregene Hatun'un naibe olarak devlet işlerini yürütmesine karar verildi. İhtirash bir kişiliğe sahip olan Töregene seçilir seçilmez (1242) hemen faaliyete geçti ve ilk işi olarak devlet görevlilerini değiştirmek oldu. Bu meyanda Hitay valisi Mahmud Yalavaç Karakurum'a çağrıldı. Hayatından endişe eden Yalavaç şehzade Köten'e sığındı. Maverâünnehr valisi Emir Mesud Bey'de aynı akıbete uğrama korkusuyla Batu'nun yanına kaçtı. Horasan ve Azerbaycan yöneticisi Körgüz ise öldürülmekten kurtulamadı. Naibe ise yerlerine yenilerini atamakta gecikmedi. Hitay yöneticiliğine Abdurrahman, Anadolu'ya kadar uzanan Horasan ve Azerbaycan valiliğine de Körgüz'ün yardımcısı Emir Argun Aka getirildi⁹⁷.

Bunlardan başka Türkiye Selçuklularını doğrudan ilgilendiren olay ise Azerbaycan'daki Moğol kuvvetlerinin başına Çarmagun Noyan yerine Sinuit boyundan Baycu Kurçı'nın 1242 yılında tayin edilmesi⁹⁸. Bu illerde Selçuklular'ın kaderini etkileyecek önemli bir değişiklikti. 1231

⁹⁷ Cüveynî, Cihân-güşa, I, s. 195-700; Terc. I. s. 260-62; Reşidüddin Câmîü't-Tevârih, I. s. 564-65; Benakîfî, s. 391-92.

⁹⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 511; Genceli Kiragos, Moğol Tarihi, (Çev: E. Dulatirer), TM. II., İstanbul (1928), s. 177, Ankara 1942, s. 177.

yılından beri bölgede görev yapan Çurmagun Selçuklu topraklarına doğrudan müdahale etmemiş faaliyetini daha çok el-Cezire, Bağdat, Harezmîler ve Gürcüler üzerine yoğunlaştırmıştı. 1241'e kadar geçen süre zarfında bütün İran, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Fars, Horasan ve Gürcistan itaat altına alınarak buralarda Moğol idari ve mali sistemi kurulmuş olup yöneticiliğine de önce Körgüz sonra da Argun Aka atanmıştı⁹⁹.

Bu ahval içinde Baycu Noyan'ın önünde iki hedef vardı. Bunlar henüz ele geçirilmemiş olan Bağdad Abbasi Halifeliği ile Türkiye Selçuklular'ı idiler. Daha önceleri Halifelik üzerine bir çok kere akınlar yapılmasına rağmen çevresinde güçlü müstahkemlerin olması sebebiyle şehre yaklaşamamışlardı. Bu sebeple oranın fethi İran üzerinden hemen hemen imkânsız gibiydi. Türkiye Selçuklular'ı ülkesine ise şimdiye kadar birkaç ufak akın dışında ciddi bir hareket yapılmamıştı. Üstelik Anadolu'ya açılan yoldaki en büyük engel teşkil eden Erzurum' yolu da açılmıştı. İşte bütün bu sebepler sonucu Baycu öncelikli hedef olarak Anadolu'yu seçti. Ancak akla hemen şu soru geliyor. Türkiye Selçuklular'ı Moğollar'a itaatini arz için elçi gönderdikleri halde Baycu Noyan Anadolu'ya niçin saldırdı? İbn Bibi'ye göre elçilik heyeti II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yola çıkarıldı. Onlar Horasan'a ulaştıklarında İsmailîler tarafından yakalanarak haps edildiler. Üç ay Girdkuh kalesinde kaldılar. Sonuçta Çurmagun Noyan'ın emriyle

⁹⁹ Bakınız yukarıdaki bölümler s. 144

kurtulup yollarına devamla Büyük Kaan'ın yanına vardılar. Orada hediyeleri sunup Selçuklular'ın itaatini bildirdiler. Bu arada Sultan Alâeddin öldüğünü de arz etmeyi unutmadılar. Kaan bunu üzülp üç defa kıran kıran kıran (yazık) dedi. Kaan Selçuklular'ın itaat teklifini kabul etti ve onları hoşlukla geri gönderdi. Heyet Irak'a ulaştığında ise Baycu Noyan'la Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev Kösedağ'da karşılaşmışlardı¹⁰⁰. Ne yazıkki bu hadisenin kesin bir tarihinin olmaması Moğol saldırısının sebebini anlamamızı güçleştirmektedir. Anlatılanlara bakılırsa seyahât 1238 ila 1243 arasında cereyan etmiş görünüyor. Ancak Konya ile Karakurum arasındaki bir seyahatin 5 yıl sürmesi imkansızdır. Bu durumda akla yatkın bir görüş olarak şunu benimsemeye biliriz. Elçiler 1240 başında yola çıktılar ve Ögedey ölmeden az önce Karakurum'a ulaşarak onunla görüştüler. İşlerini tamamlayıp yola çıktıktan az sonra da Ögedey Kaan öldü ve elçiler 2 yılda ancak Irak'a varabildiler. Fakat elçilerin iki yıl içinde bu yolu katetmeleri de çok zor bir ihtimaldir. Aynı yolu Papalık elçisi P. Carpini bir yılda almıştı¹⁰¹. Bu vaziyet karşısında şöyle bir sonuca varabiliriz: Elçiler 1242'de vararak naibe Töregene ile görüştüler ve il olmayı kabul ettiler. Bundan haberi olmayan Baycu elçiler yetişmeden Selçuklular'la karşılaştı. İbn Bibi'deki kayıttaki bunu teyit eder niteliktedir¹⁰².

¹⁰⁰ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye s. 456.

¹⁰¹ S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev.F. İşıltan), Ankara 1987. III, s. 220-1.

¹⁰² İbn Bibi, a.g.e., s. 456. Burada "Talihsizlik sonucu yapılan anlaşmanın boşa gittiğini ve herşey Allah'ın takdiri olduğu belirtilir.

Kaynakların bazısı Baycu Noyan'ın Selçuklu topraklarına girip Erzurum'u kuşatma tarihini H. 639¹⁰³ bazılarını da 640 olarak verirler. Bize göre 639 sonunda (1242 baharı) başlayıp 640 ortalarına (1242 son baharı) kadar sürmüştür. Emrinde 30.000 süvari olduğu halde Gürcistan üzerinden Selçuklu topraklarına giren Moğol noyanı doğrudan Erzurum üzerine yürüdü. Henüz muhasara aletleri gelmediği için bir süre etrafta talan ve yağmada bulundu. Aletler gelince de şehri kuşattı. Erzurum'u savunan Selçuklu kuvvetlerinin komutanı Sinaneddin Yakut değerli bir askerdir. O Moğollar'ın teslim ol çağrılarını tereddüdsüz ret ettiği gibi ilk günden itibaren düşman saldırılarına kahramanca karşı koymuş, zaman zamanda çıkış hareketleri yaparak Moğollar'a ağır kayıplar verdirmişti. Bu kuvvetli savunma karşısında çaresiz kalan Baycu geri çekilmeyi düşündüğü sırada şehrin içinden bir hıyanet eli ona uzandı. Bu şehrin şihnesi Ermeni asıllı Duvin'di. O Türkleri mahvetmenin tam sırası olduğu düşüncesiyle Moğol komutanına bir mektup yazarak can ve mal güvenliğinin sağlanması karşılığında kendi savunmasına havale edilmiş burçlardan Moğol askerini şehre alabileceğini bildirdi. Tam çekilirken şansının yaver gitmeye başladığını gören Baycu teklifi hemen kabul etti. Aralarında yapılan anlaşma gereği bir gece 200 kişilik bir Moğol gücü burçlardan içeri alındı. Ardından da kale kapısının kilitleri içeri girenler tarafından kırılarak düşman kuvvetlerinin kale içine girmesi sağlandı.

¹⁰³Zehebî, Tarih-i Düvel-i İslâm, Kahire 1974, s. 145; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, s. 19'da hareket 639 olarak gösterilirken; İbn Vasil, Müferricül-Kurûb, V., s. 310 ve İbnü'l Adim, Zübde III, s. 250'de, 640 olarak verilir.

Artık Erzurum'un aynı zamanda Selçuklular'ın kaderi belli olmuştur. Sinaneddin Moğollar'ın şehre girdiklerini görünce hemen üzerlerine yürür fakat yanında az sayıda güç vardı. Sabaha kadar vuruşursa da dayanamaz. Sabaha doğru şehre giren Moğollar umumi bir kıtal ve talan hareketine giriştiler. Kale komutanı Sinaneddin yakalanarak huzura getirildi ve sorgulandıktan sonra feci bir şekilde öldürüldü. Şehri adeta harabe haline getiren istilacılar alabilecekleri ne kadar ganimet varsa alıp, birlikte Mugan yolunu tuttular¹⁰⁴. Herhalde onlar kış yaklaştığı için daha ileri gitmemişlerdi. Bununla beraber Moğollar'dan bir gurubun kuşatma esnasında Harput'a kadar uzanan bir talan hareketinde bulunduğunu görüyoruz¹⁰⁵. Kaynakların belirttiğine göre kuşatma 2 ay sürmüş ve 12 mancınık kullanılmıştır¹⁰⁶.

Sultan Gıyaseddin'in Moğol saldırısından biraz geç haberdar olduğu anlaşılıyor. Gönderilen yardım ordusu Erzincan'a ulaştığında şehir çoktan düşman tarafından ele geçirilmişti. Bundan da Selçuklu posta teşkilatının iyi çalışmadığını söyleyebiliriz. Sultan şehrin düştüğünü öğrendiğinde yardım kuvvetlerine geri yurtlarına dönmesini, ülkenin dört bir tarafından bulunan büyük emirlerin bundan sonra ne yapılması

¹⁰⁴ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 514-17; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar. SAD. 1971, s. 9.

¹⁰⁵ İbn Vâsıl, el-Müferriçü'l-Kürûb, V. s. 310; (Yay. Said Aşur), Kahire XVII, 1407/1987 s. 3'.

¹⁰⁶ Nüveyrî, Nihayetü'l-Ârâs, s. 347; Aynî, Ikdu'l-Cuman. fî Tarih-i Ehliliz-Zaman (Yay. M. Emin) 1405/1985 C. I. s. 110..

lazım geldiğini görüşmek üzere saltanat merkezi Konya'da toplanmalarını istedi¹⁰⁷.

Konya'da toplanın devlet ileri gelenlerinin oluşturduğu mecliste sadece kendi kuvvetlerinin savaş için kafi gelmeyeceği bu sebeple komşu ülkelerden de yardım alınmasına karar verildi. Sahip Şemseddin İsfehânî birçok hediye ve armağanlarla birlikte Eyyubi ve Ermeni ülkelerine yardım için gönderildi. Diğer taraftan da Sultan hazırlıklarını tamamlayarak 641, 1243 baharında, yanında 50.000 kişilik büyük bir kuvvet olduğu halde harekete geçerek Sivas'a geldi. Burada bir süre dinlenmeye çekildi ve gelecek yardımları beklemeye başladı¹⁰⁸. Sahip Şemseddin'de bu arada 1243 Nisanı'nda Haleb'e ulaşmış ve Melik Mansur'dan yardım istemişti. Halep meliki bir anda kuvvet toplamının zorluğunu bahane edip elçiyi oyalarken, sadece Nasuhiddin Farisi adlı bir emir gönüllü olarak 1.500 kadar askerle 1243 Mayıs'ında Haleb'den Selçuklu kuvvetlerine katılmak için yola çıktı¹⁰⁹.

Diğer yandan Sivas'ta bir süre bekleyen Selçuklu ordusunu emîr Farisi'den başka katılan bir güç olmamıştı. Baycu Noyan'ın da büyük bir orduyla gelmekte olduğu haberleri de kulaktan kulağa yayılmaya, bu da beklemekte olan buradaki orduda huzursuzluğu daha da artırmaya

¹⁰⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 517. O. Turan, Selçuklu Zamanında Türkiye s. 431.

¹⁰⁸ İbn Bibi, a.g.e., s. 517-19. O. Turan, a.g.e., s. 432-34.

¹⁰⁹ İbnü'l-Adim, Zübte, III, s. 267-68.

başladı¹¹⁰. Genceli Kragos'a göre Moğollar'ın Erzurum'u ele geçirmesinin ardından Selçuklu sultanı, o sırada Mugan'da bulunan Baycu'ya bir elçi göndererek şöyle demiştir: " Bir şehrin tahribâtıyla Sultan'ı yendiğinizi zannediyorsunuz. Fakat benim bir çok şehrim, sayısız askerim vardır. yakında seninle savaşmak için oraya geleceğim ve kışı haremimle Mugan'da geçireceğim". Buna karşılık Baycu Noyan, Selçuklu elçilerine bir cevap olarak sadece zaferin Allah'ın bileceği bir iş olduğunu söylemekle yetindi. Ardından da Selçuklular'akarşı hazırlanmaya başladı. Selçuklu ülkesine yöneldiğinde emrinde 40.000 asker vardı. Orduda Moğollar'dan başka Gürcü, Ermeni ve Tacik kuvvetlerde bulunmaktaydı¹¹¹.

Moğol güçlerinin yaklaştığı haberleri gelmesi üzerine Sivas'ta bekleyen ordununun tecrübeli komutanları yardım gelene kadar şehirde beklemek, gerekirse düşmanı burada karşılamak hususunda görüş belirttiler. Ancak bu görüşe Nizameddin Suhrap gibi genç emirler karşı çıktılar. Onlar, Moğollar Selçuklu topraklarına girip müslümanların kanını akıtırken burada beklemenin şanlarına yakışmadığını, bunun için Moğolları Tebriz'de karşılamalarının gerektiğini ileri sürdüler. Sultan da bu görüşe katılınca ordu Sivas'tan hareketle Erzincan'a yöneldi. Bu yanlış karar, neticede sonunda Selçuklular'ın sonunu hazırlayacaktı. Otlakları bol sulak ve etrafı çevrili Köseadağ mevkiine geldiklerinde burada konaklamaya karar verdiler. Burada dinlenilirken Moğollar'ın Erzincan

¹¹⁰ İbn Bibl, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 518; İbnü'l-Adim, Zübde, s. 268.

¹¹¹ Kragos, Moğol İstilâsı, s. 179.

Akşehirî'ne geldiği haberi ulaştı. Bunun üzerine bir kısım emir yine Moğollar'ın üzerine yürümek istedi. Bu seferde Sahip Mühezzibiddin ve Gürcü oğlu Zahirüddeve haklı olarak, konakladıkları beldenin daha müstahkem bir yer olduğunu ayrıca yeni yardım kuvvetlerinin gelmesini beklemek gerektiğini ileri sürdüler. Ancak Selçuklu ordusunun bu ikiye bölünmüşlüğü bir türlü giderilemiyordu. Komutanlar birbirini dinlemiyor, Sultan da otoritesini ortaya koyamıyordu. Bir başıbozukluktur gidiyordu. Bu meyanda genç emirlerden Muzaffereddin Oğlu tek başına Moğollar'a karşı durmak istedi ise de engellendi. Sonunda Gürcü oğlu, Pervane Veliyüddin ve Nasuhiddin Farisi pişdar olarak 3.000 kişilik bir güçle ileri çıkıp bir keşif yapması kararlaştırıldı. Bu sırada da Moğollar Selçuklular'ın bulunduğu yerin karşısındaki bir tepeye ulaşmışlar ve onların hareketlerini izliyorlardı. Baycu Selçuklular'dan bir gücün kendilerine doğru gelmekte olduğunu görünce onları aralarında bulunan düzlükte karşılamak için yavaş yavaş aşağı indi ve savaş tertibatı aldı. Selçuklu öncüleri ovaya inince düşman tarafından çepe çevre sarıldılar. Yapılan savaş sonucunda Selçuklu askerleri iyi mukavemet gösterince Moğol ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Zaferi kazandıkları düşüncesiyle durumu hemen Sultan'a bildiren Selçuklu öncüleri düşmanın mallarını yağmaya başladılar. Bu arada Sultan Gıyaseddin'de kutlamaları kabul ediyordu. İşte o anda beklenmeyen bir şey oldu ve Moğollar geri gelerek Selçuklu kuvvetlerini aniden bastırdılar. Neye uğradıklarını anlayamayan Selçuklu güçlerinden bir çoğunu kılıçtan geçirdiler. Bu olay savaşın kaderini değiştiren an oldu.

Öyleki bu küçük darbe sonucu Selçuklu ordusu savaşmayı göze alamadı ve bir ok dahi atmadan bozgun halinde dağıldı. Ordusu tarafından terkedilmiş ve şaşkın durumdaki Gıyaseddin Keyhüsrev'de akşam vakti atına atlayarak Tokat tarafına gitti¹¹².

Sabahleyin Selçuklu ordugahına yaklaşan Moğollar, burada bir hareket göremeyince kendilerine pusu kurulduğunu düşünüp daha fazla ileri gitmeden beklemeye koyuldular. İki gün geçmesine rağmen bir hareket görülmeyince durumu anlamak için keşif kolu çıkarıldı. İşte o zaman durum anlaşıldığı Selçuklu ordusu bütün ağırlığını bırakarak kaçıp gitmişti. Moğollar hemen ganimetlere saldırdılar, ne var ne yoksa yağma ettiler. Ardından Selçuklular'ın en büyük şehirlerinden Sivas'a doğru yola çıktılar. Artık önlerinde kendilerine karşı koyacak bir kuvvet yoktu ve Anadolu bütün zenginliği ile önlerinde uzanıyordu. Şehir önlerine varınca, Harezmşah bozgunu sırasında Cengiz Han'dan yarlık ve payze almış Kadı Rabbanî, Baycu'yu hediyelerle karşıladı ve elindeki yarlıkları gösterdi. Baycu Noyan bunlara saygı göstererek şehre fazla zarar vermedi ve kısmen yağmalatmakla yetindi. Şehire bir şihne tayin eden noyan Anadolu içlerine yürümeye devam etti¹¹³.

Moğollar'ın bu defaki hedefi ikinci taht ve ordugah merkezi Kayseri idi. Sivas'tan buraya kadar önlerinde hiçbir engel yoktu. Moğollar etrafı

¹¹² İbn Bibi, el-Evâmir, ü'l-Alâyye, s. 520-24; Ebu'l-Fereç, Tarih II, s. 541; Muhtasar, s. 19-20; Genceli Kragos, Moğol Tarihi, s. 179-80; İbnü'l-Adim, Zübte, III. s. 269.

¹¹³ İbn Bibi, a.g.e, s. 525-28; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, s. 20; İbn Vasil, El-Müferriçü'l-Kürub, V. 327; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 438-40.

yağmalayarak gelmişlerdi. Kayseri'de o sırada Kösedağ'daki savaştan kaçan emirlerden Şemseddin Kaymaz, Fahreddin Ayaz ve sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi ile bir miktar Selçuklu askeri bulunuyordu. Şehir kalesi de çok sağlam ve muntazam bir yapıydı. Şehirdeki ahali Moğollar'ın gelmekte olduğunu işittikten sonra savunma hazırlığına girişmişti ve teslim olmayı düşünmüyorlardı. Bir süre sonra şehir önlerine gelen Baycu, hemen surların etrafını dolaşarak inceleme yaptı. En zayıf olarak gördüğü Sivas kapısı burçlarına 3 mancınık kurdurarak şehri kuşattı. 15 gün süreyle mancınıklar kenti döğdü. Bazı surlarda gedik açılmasına rağmen bir sonuç alınamadı. Askerlerin sızlanmaya başlaması üzerine Moğol Noyan'ı geri çekilmeyi düşündü. Ancak talih oyununu Erzurum'da olduğu gibi bir kere daha Moğollar lehine oynadı. Şehri savunanlardan içdişbaşı Hacikyan, ardından da Fahreddin Ayaz, Baycu tarafına geçtiler. Bu durumda savunması iyice zayıflamış olan şehir umumi bir saldırı sonucu düştü. Şehre giren düşman güçleri her zaman yaptıkları gibi büyük bir katliam ve kıtal hareketine giriştiler. Şemseddin Kaymaz'ında içinde olduğu pek çok insan öldürüldü ve esir alındı. Bütün bunlar olurken ortada Selçuklular'dan bir kuvvet bulunmamakta olup herkes kendi çaresine bakmak zorunda kalmıştır. Bölgenin en güçlü devletinin bu şekilde perişan edilmesi gerçekten çok şaşırtıcı bir durumdur. Belki bir meydan savaşı yerine ülke bölge bölge savunulmalıydı emrinde fazla kuvvet olmayan Baycu sınırlı bir başarı

kazanırdı. Zira yukarıda da değindiğimiz gibi ülkelerini bölge bölge savunan küçük Gürcü ülkesini Moğollar 1233'den 1243'e kadar yani ancak 7 yılda zaptedebilmişlerdi. Kayseri'yi ele geçiren Moğolların bundan sonra savaşmak konusundaki gerek isteksizlikleri gerekse de kışın yaklaşması sonucu Bayca Noyan geri dönmeye karar verdi. Yolda esirlerden hasta ve dermansız olanları öldürdüler. Kalanları ise Mugan'a götürdüler¹¹⁴. Köseadağ mağlubiyeti Anadolu için, hatta dünya için yepyeni bir dönemi başlatıyordu. Aynı zamanda Türkiye Selçuklu-Moğol ilişkilerinde yeni bir mahiyet kazanmaktaydı.

Moğollar Anadolu'dan dönerlerken bir kolu Güney-Doğu Anadolu bölgesine uzandı. Önce Maraş ve Elbistan yöresinde ötedenberi yağma ve yol kesme hareketlerinde bulunan Ağaçeri Türkmenleri üzerine yürüyerek onları yenilgiye uğrattılar ve pek çoğunu da katlettiler. Öte yandan Moğol korkusu dolayısıyla şehrin hazinesini alarak Halep yönüne kaçmaya çalışan Malatya subaşı Residüddin kısa sürede Moğol askerleri tarafından yakalanarak öldürüldü. Elbistan tarafından Malatya yönelen Moğollar'ı ahali korkuyla bekledi. Ancak onlar şehri dokunmayarak Kuzeye yani Erzincan tarafına yöneldiler. Burada halkdan haraç istediler. Taleplerinin kabul edilmemesi üzerine de kenti bir saldırı ile ele geçirerek yağmaladılar. birçok insan öldürdüler. Buradan Divriği'ye geçen Moğollar'a ahali haraç vermeyi kabul etti. Bu

¹¹⁴ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 528-31; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 542; Muhtasar s. 20; Kerkos, Moğol Tarihi, s. 180.

sebeble onlar da şehre dokunmadılar ve aldıkları haraç ve ganimetlerle yurtlarına döndüler¹¹⁵.

Daha önce Moğollara karşı yardım almak için Eyubi ülkesine gitmiş olan Sahip Şemseddin, Amid, Mardin, Sis yörelerini dolaştıktan sonra en son Haleb'de bulunduğu sırada Selçuklular'ın Köseadağ'da Moğollar'a yenildiği haberi gelince, o ana kadar toplanan kuvvetler dağıtıldı. Bu durumda Sahip Şemseddin verdiği paraları geri alarak dönmek istedi. Ancak o sırada Anadolu çok karışık ve yollarda emin değildi. Kaynakların belirttiğine göre Moğol korkusu sebebiyle o sırada Kayseri, Malatya ve Sivas gibi merkezlerden pek çok kişi kaçarak Haleb'e sığındı. Bu karışıklık ortamında Ermeniler de boş durmamış, Maraş taraflarında saldırıya geçerek bir kısım yeri elde etmişti. Böyle karışık bir ortamda Mühezzibuddin Ali'nin Baycu Noyan'la barış yapmak için gittiği haberi ortalığı biraz sakinleştirmiş, Sahip Şemseddin'de yola koyulmuştu¹¹⁶.

Emîr Mühezzibüddin Ali, Köseadağ savaşına bizzat katılmış ve bozgundan sonra Amasya taraflarına sığınmıştı. Moğollar'ın Kayseri üzerine yürüdüğü sırada, Amasya kadısı Fahreddin'le birlikte, eğer birşeyler yapılmazsa ülkenin tümüyle harap olacağı düşüncesiyle

¹¹⁵ Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 543-44; Muhtasar, s. 20; Genceli Krekos, Moğol Tarihi s. 180.

¹¹⁶ İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 535-6; İbnü'l-Âdim, Zübte, III, s. 269'da, Selçuklu Sultanının yenilmesinden sonra Anadolu'dan Haleb'e çok sayıda gelen olduğunu ve Türkmenlerin yağma ve garete başladıklarını ve faaliyetin Şam'a kadar uzandığını yazar.

Moğollar'la sulh yapmak üzere harekete geçtiler. Topladıkları değerli armağanlarla birlikte o sırada geriye dönüp Erzurum taraflarına varmış bulunan Baycu'ya yetiştiler ve geliş sebeplerini ona anlattılar. Moğol Noyan'ı onları alarak karargahları olan Mugan'a doğru yola çıktı. Oraya varınca Baycu heyeti Çurmagun'un yanına götürdü. Çurmagun onlara niçin geldiklerini sordu. Mühezzibiddin; Bu sefer Selçuklular'ın hataları ve sonucu zafer kazandıklarını ki, sadece Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerini kaybettiğini, bunun yanında Moğollar'ın da büyük kayıplar verdiğini belirtip şöyle devam etti: "Ülkede daha yüzbinlerce Selçuklu askeri vardır ve hazır beklemektedir. Ayrıca Anadolu'yu Selçuklu hükümdarından başka kimse elde tutamaz. Halk da onlardan başkasına itaat etmez. Bu sebeble sulh yapılması her iki tarafın da yararındır"¹¹⁷. Tercüman'ı vasıtasıyla elçinin sözlerini dinleyen Çurmagun bir süre düşündükten sonra teklifi kabul etti ve il olma karşılığında kendilerine yıllık ne verileceğini sordu. Mühezzibiddin Kadı Fahreddin birlikte altın, at, sığır, koyun, kısırak ve deveden verilebilecek bedeli hesapladılar. Baycu Noyan bazısını beğendi, bazısını az bularak düzelttirdi. Çurmagun Noyan'ın da kabul etmesiyle aralarında bir anlaşma yapılmış oldu. Mühezzibüddin ve Kadı bunu Sultan Gıyaseddin'e onaylatmak üzere

¹¹⁷ İbn Bibi, e-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 530-33; Anonim Selçukname, (Türkçe, terc. F. Uzluk), Ankara 1952, s. 32.

Anadolu'ya dönerken Selçuklular'ın Moğollar'a tabiyeti belgelenmiş oluyordu¹¹⁸.

Selçuklular'ın Moğollar'a ödeyeceği yıllık haraç konusunda kaynaklar arasında itilaflar vardır. Selçuklu kaynakları ödenecek meblağ konusunda susarken bilgiyi Memlûk ve Latin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Eserini 1250'lerde yazmış olan Sibt-İbnü'l-Cevzî'ye göre Selçuklular Tatar belasını def için günlük 1.000 dinar nakit at, köle, cariye, cins köpek vermeyi kabul ettiler¹¹⁹. Yine döneme yakın kaynaklardan İbn Devadârî, Sibt'taki bilgileri aynen tekrarlar¹²⁰. İbn Tarrîverdî'nin eseri en-Nücûm'da da bilgiler bu meyandadır¹²¹. Düvel-i İslâm adında bir dünya tarihi yazmış olan XIV. yüzyıl tarihçisi Zehebî'ye nazaran vergi yıllık 400.000 dinardır¹²². Ünlü Memlûk tarihçisi Makrizî (öl. 1442)'de bu görüştedir¹²³. Öte yandan olayın çağdaşı bir Latin kaynağına göre de Moğollar'a ödenecek senelik nakdi ve aynî vergiler şöyledir; 1.200.000 hyperprier (300.000) dinar nakit, 500 top ipekli kumaş,

¹¹⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye., s. 534-35; Anonim Selçukname, s. 32.

¹¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, Miratü'z-zaman fî Tarihî'l-âyan, Haydarabad 1952, C.III./2, s. 742, Sibt ve İbn Devadârî'yi görmeyen Kaymaz, bilginin sadece muahhar tarihçi (15. asır) Aynî'de bulunduğunu söylemektedir. Bak. Pervane, s. 36n-45.

¹²⁰ İbn Devâdarî, Kenzû'd-dürrer, s. 355.

¹²¹ İbn Tagrıberdî, Nücûmü'z-zahire, fî ahbârul Mısır ve'l-Kahire 1936, C. VI, s. 347.

¹²² Şemseddin Zehebî, Düvel-i İslâm, s. 147.

¹²³ Makrizî, Kitabü's-Sülûk, I/2, s. 313.

500 deve, 5.000 sığır ve koyun, eşyaların Mugan'a taşınması ile ülkeye gelip gidecek Moğol elçilerinin masrafları¹²⁴.

Bütün bu farklı beyanlar arasında gerçekte tam olarak ne kadar meblağ ödendiğini kestirmek oldukça güçtür. Bununla beraber ortalama bir değer olarak diyebilirizki yıllık vergi 360.000-400.000 dinar arası nakit, ünlü Anadolu atları, develer, sığır, koyun, kumaş ve ipeklilerden belli bir miktar ödenecekti. Ödenecek miktarlar her ne kadar Anadolu için fazla gibi gözüküyorsa da yıldan yıla eklenen ekstra masraflar sonucu Selçuklu hazinesi ve mali sistemi iflas edecekti.

C — MOĞOLLAR'IN ANADOLUDAN BİR SÜRE UZAKLAŞMALARI

1 - Türkiye Selçuklularının Yeniden Toparlanma Çabaları

Baycu Noyan Selçuklular'a tabîyeti altına aldıktan sonra bütün çaba ve enerjisini Abbasi halifeliği üzerine yöneltmişti. Bu maksatla Yasavur Noyan'ı 1244 yılında el-Cezire bölgesine bir sefere gönderdi. O, Ahlat, Amid, Mardin ve Urfa taraflarını talan edip yağmaladıktan sonra Fırat'ı geçerek Halep önlerine kadar uzandı. Ancak sıcağın ve çok yürümekten atlarının ayakları tutmaz olunca daha ileri gidemeden geriye dönmek zorunda kaldı. Dönüşte Malatya üzerinden geçerken de çevrede yağma ve kıtaller yaptı ve şehir ahalisinden bir çok kıymetli

¹²⁴ Saint Quantin, *Historie des Tartares*, (Yay. J. Richart,) Paris 1965, s. 85-6.

mücevher ve eşyayı haraç olarak aldı¹²⁵. Aynı sıralarda da Haçlılar Suriye üzerine bir sefer düzenleme düşüncesindeydi. Bu amaçla kendine bir müttefik arayan Papalık Moğollar nezdinde girişimlerde bulunuyordu. 1246 yılında elçileri Carpini Karakurum'a ulaşmış, Moğollar'ı Hristiyanlığa davet ile Müslümanlar'a karşı ittifak teklif etmişti. Ancak bir sonuç alınamadı. Carpini geri dönerken 1247 Mayıs'ında Tebriz'de Baycu'ya rastlayarak Eyyubiler'e karşı işbirliği teklifini yineledi. Baycu teklife sıcak bakarak elçilerini Papalığa göndermedi. Ancak bir sonuç çıkmadı¹²⁶.

Bağdad üzerine 1245 yılında bir Moğol akını daha yapıldı. Kentin varoşlarında çok şiddetli geçen çarpışmalar sonunda şehir bir kez daha kurtuldu ve düşman geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra başlayacak olan Kaganlık seçimleri dolayısıyla Moğollar bölgeden bir süre olsa uzaklaşınca halk rahat bir nefes aldı¹²⁷.

Moğollar'ın önce halifelik ardından Kaganlık seçimleriyle meşgul olmaları Köseadağ'da büyük bir darbe yiyen Türkiye Selçuklu Devleti'ne rahat bir soluk aldırdı. Her biri bir köşeye saklanmış olan yöneticiler ortaya çıkarak merkezde toplanmaya başladılar. İlk önce yenilginin

¹²⁵ Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 544-45; Muhtasar, s. 20.

¹²⁶ S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, III, 221.

¹²⁷ Ebu'l-Fereç, a.g.e., II, s. 545; Muhtasar, s. 20; Zehebi, Düvel-i Islâm, s. 148.

ardından Menderes Irmağı'na¹²⁸ kadar gitmiş olan Sultan Gıyaseddin, Baycu ile sulh anlaşması yapıldığını haber aldıktan sonra Konya'ya geri geldi. Konya'nın belirttiğine göre eğer Moğollar'la anlaşma yapılmamış olsaydı, Sultan İstanbul'a kadar gidecekti¹²⁹. Sultan'ın gelişinden kısa bir süre sonra Sahib Şemseddinde Elbistan yoluyla Şam'dan geldi. Anlatıldığına göre gelirken yolda Germiyan ve Gencevi (?) Türkmenleriyle Ekrad'ın taşkınlıklarından epey sıkıntı çekmişti. Sahib Konya'ya varınca Sultan'a kendisini affetmesi için bir elçi gönderdi. Sultan özürü kabul ettiği gibi kendine vezirlik menşurunu da ihsan etti. Sahib Şemseddin bu yeni görevi kabul etmedi. Eski vazifesiyle yetindi. Ardından payitaht Konya'ya Moğollarla bir anlaşma imzalamış olarak Münüzzibüddin Ali ulaştı. Hemen doğrudan Gıyaseddin Keyhüsrev'in huzuruna giderek el öptü ve yapılan anlaşmadan bahsetti. Sultan Moğollarla yapılan bu anlaşmayı onayladı ve mükafat olarak Münezzibeddin'e Vezirlik ile tımar mülkler ihsan etti. O verilen tımarları kabul etmemiştir¹³⁰.

Bu şekilde sultan ve devlet adamlarının bir araya gelmesi ile Selçuklu Devleti toparlanmaya, karışıklıklar da bir nebze olarak yatışmaya başladı. Sultan Gıyaseddin idareyi Sahib Şemseddin ile Vezir

¹²⁸ Anonim Selçukname, s. 32; "Bu kayıt Bizans kaynağı Grigoras'ın Cronika, (Neşr. E. Bekker). Bonn 1856, II, s. 147'deki Sultan'ın 1243'de İznik Kralı Vatatzesle Menderes Irmağı kenarında buluştuğu rivayetini destekliyor".

¹²⁹ Anonim Selçukname, s. 32.

¹³⁰ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 537-40.

Mühezzibeddin Ali'ye emanet etti. Anlaşıldığına göre bu değerli iki devlet adamı, o sırada Moğollar arasında en güçlü konumda bulunan ve yol için Deşt-i Kıpçak, Güney Rusya ve Doğu Avrupa'yı fethederek Hazar Denizi Kuzey-Batısı'nda Saray şehrinde ordugahını kurmuş olan Cuci oğlu Batu'nun nezdine giderek Baycu'ya karşı onun himayesini istemeye karar verdiler. Bu amaçla görevlendirilen heyetin başına Sahip Şemseddin gitirildi ve hazırlık yapılmaya başlandı. Bu teşebbüs Selçuklular'a Moğollar'la ilişkilerde yeni bir sayfa açacaktı ve Hülagu'nun gelişine kadar Anadolu'yu İran Moğolları'ndan çok Kuzeydeki Altın-Orda Moğolları kontrol edecekti¹³¹.

2 - Türkiye Selçuklularının Altın-orda Devleti Himayesine Girişi

Selçukluları böyle bir teşebbüse götüren sebeplerden biri o sırada Batu'nun günden güne artan nüfuz ve şöhreti idi. O devlet adamlığı, tutarlığı ve kabiliyetleri ile Moğol liderleri arasında temayüz etmiş en sözü geçen kişisi olmuştu. Onayı olmadan Kaan dahi seçilemiyordu. İşte bu gibi sebeplerden dolayı bölge ülkelerinin birçoğu onun himayesine girmek istiyordu. Bunlardan biri de İran Moğolları'nın denetiminde olan Gürcistan'dı. 1243 yılında Gürcü kraliçesi Rosudan oğlu David'i Batu'nun yanına göndererek onun himayesine girmek istediğini bildirdi. Bu

¹³¹ İbn Bibî, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 540-41; Cüveynî, I, s. 331-3, Terc. s. 279'da Batu hakkında; "Bütün ülkede sözü geçer kimse oldu. Rum; Suriye ve diğer ülkelerin sultanlarına beratlar verdi" diyor.

harekete çok sinirlenen rakibi Baycu ise Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e adam göndererek Anadolu'da bulunan Kraliçe Rusudan'ın yeğenini getirtmiş ve Gürcistan kralı ilan etmiş, meşruluğunu tastik ettirmek için de Kaan'a göndermişti. Aynı şekilde Batu Han da Rusudan'ın oğlunu Moğol Kaan'ı Göyük'e göndererek onun Gürcistan kralı olarak tasdikini istedi. İki taraf arasında kalmış olan Göyük çareyi ülke yönetimini ikiye bölerek her bir kral namzedini bir yere atamakta buldu¹³². Türkiye Selçuklular'da bundan böyle yukarıda bahsedilen Gürcistan'ın kaderini paylaşacaktı. Mühezzibüddin Ali'nin Baycu ile anlaşmasına karşılık Sahib Şemseddin ve efradı da Batu'nun himayesini isteyecekti. Bu bir Moğol Noyan'ı ile yapılan anlaşmanın Batu Han tarafından tasdiki değildi. Bundan sonra Anadolu Batu Han ve Baycu Noyan yanlıları olarak iki kampa ayrılacaktır.

Sahip Şemseddin ve ekibi hazırlıkları tamamladıktan sonra yola koyuldular. Maiyetlerinde Amasya Kadısı Fahreddin ve İbn Bibi'nin babası Mütercim Neceddin Muhammed vardı. Moğol hükümdarına hediye olarak hazineden ağır mücevherler, elbiseler, altın, atlar, katırlar gibi hediyeler de almışlardı. Selçuklu ülkesinden çıktıktan sonra Hazar Denizi'ni gemiyle geçerek denizin Kuzey-Batı ucundaki Batu'nun karargahı Saray şehrine geldiler. Batu Han onları kabul etti ve ne için geldiklerini sordu. Sahib Şemseddin, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin

¹³² Genceli Krekos, Moğol Tarihi, s. 191-2.

Keyhüsrev'in kendisine metbu olmak istediğini açıklayıp bununla ilgili beratı sundu. Bu arada beraberinde getirmiş oldukları hediyeleri de takdim etti. Batu Han, Sultan'ın isteği ile beraber hediyeleri de kabul etti ve onları hatunları ile şehzadelere dağıttı. Selçuklu elçileri de gerekli ikram ve itibarı gördüler. Kaynağın zikrettiğine göre o sıra da Han'ın yanında Hitay, Hoten, Çin, Maçın, Harezm, Saksın, Bulgar ve Otrar valileri vardı ki bunlar Moğol Naibe Töregene'nin zulmünden kaçarak şehzadeye sığınmışlardı. Batu onların huzurunda Sahip Şemseddin ve yanındakilere nihayetsiz ikramlarda bulundu. Bir müddet sonra sefirlerin geri dönme zamanı gelince Batu, Selçuklu sultanına kılıç, yay, kûlah, kıymetli taş ve elbiselerden oluşan hediyelerle Sultanı metbusu olarak tanıdığına dair yarlık gönderdi. Ayrıca bol bol ihsanlarda bulunduğu Sahib Şemseddin'i "Nizamü'l-Mülk" lakabıyla kendisinin "Anadolu'daki Hakimi" tayin etti ve bu hususla ilgili yarlığı Sahib'e verdi¹³³

Moğol şehzadesine veda eden Selçuklu heyeti Şirvan yolu ile Anadolu'ya döndüler. Elçilerin gelmekte olduğu haberi Selçuk başkentine ulaşınca hemen karşılama hazırlıklarına başlandı. Sultan Gıyaseddin, Mühezzibüddin Ali'den boşalan vezirlik makamı ile Kırşehir emaretinin iktasına dair menşurları Şemseddin'e verilmek üzere yola çıkardı. Geçtiği yerlerde pek tantanalı karşılanan Sahib nihayet Konya'ya az bir mesafedeki Karabük mevkiinde Sultan tarafından

¹³³ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 542-43; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 432-4.

karşılandı. Sahib burada huzura çıkarak Moğol şehzadesinin göndermiş olduğu hediyelerle yarlıkları sundu. Ayrıca yolculuğu hakkında da mütalaarını anlattı. Ardından da Batu'nun kendini "Anadolu Hakimî"¹³⁴ olarak görevlendirdiğini belirtip bununla ilgili yarlığı takdim etti. Sultan Gıyaseddin Sahib Şemseddin'in bu yeni statüsünü ister istemez kabul etmek zorunda kaldı. Hatta kendi kılıcını da hediye ederek onu tanıdığını ilan etti (1245 başları)¹³⁵.

Selçuklu heyetinin Batu Han'ın yanına giderek onun metbuluğuna girmesi Selçuklular için yeni bir dönemin başlangıcı idi. Öyleki Selçuklular'ı Köseadağ'da yenen Baycu saf dışı bırakılmış oluyordu. Sahib Şemseddin ise Selçuklu ülkesinde Moğollar tarafından (Batu'nun) görevlendirilen ilk "Hakim" olma sıfatını taşıyorduk bundan sonra bu görevlendirmeler fasılasız devam edecekti. İlerde de görüleceği gibi Moğollar'ın Selçuklu ülkesinde kurduğu ilk ve sürekli bir müessese olan "Hakimlik" veya valilik doğrudan Moğol Han'ına bağlı olduğu için yetki bakımından Sultan'ı bile aşıyordu. Devlet yapısında büyük sırsantılara yol açan bu sistem devlet adamlarını birbirine düşürecek sonunda da siyasi kurbanlar alacaktı.

¹³⁴ Moğollar'da bölge veya ülke valilerine "Hakim" dendiğine dair bak. B. Spuler, İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (1120-1350) (Türkçe Çev. C. Köprülü), Ankara 1954, s. 368-9.

¹³⁵ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 543-44. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 451.

Baycu Noyan'ın Selçuklular'ın bu davranışı ve statüsüne karşı ne gibi bir faaliyette bulunduğuna dair kaynaklarda bilgi yoktur. O bu dönemde bütün dikkat ve enerjisini Bağdad-Abbasi Halifeliği üzerine yoğunlaştırmıştı. Yine aynı sıralar da Moğollar'ın Kaanlık seçimleri için hazırlıklarla meşgul olması nedeniyle Baycu'nun da Anadolu'daki bu yeni duruma ses çıkarmadığı anlaşıyor¹³⁶. Türkiye Selçuklularının da Batu'nun hakimiyeti altına girmesi Moğollar arasındaki yeni çekişmelere sahne olacak, Moğol Şehzadesi'nin bu kadar güçlenmesi Kaan'ın müdahale etmesine kadar varacaktı. Her ne olursa olsun Batu ölünceye kadar sadece Güney Avrupa'nın değil Orta ve Yakın-Doğu'nun da en güçlü lideri olarak kaldı¹³⁷.

Sahib Şemseddin, Kıpçak seferinden döner dönmez Baycu Noyan'ın müttefiki ve metbusu Kilikya Ermeni Krallığı'na karşı sefer kararı aldı. Selçuklular'ın Köseadağ'da yenilmesi ve Kral Hetum'un Baycu ile ittifak kurmasından sonra cesaretlenen Ermeniler Selçuklu ülkesine saldırarak Maraş yörelerini ele geçirmişlerdi. Kendilerine sığınmış olan Sultan Gıyaseddin'in annesini de Moğollar'a teslim etmesi bardağı taşıran son damla oldu. Ülkenin her yanından askerler toplandı. Ordu 1245 baharında Konya'dan hareketle önce Ereğli'ye oradan da Tarsus üzerine yüründü. Şehir kuşatıldı ve mancınıklarla arradeler kuruldu. Diğer

¹³⁶ Kaanlık seçimleri için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşa*, I. s. 303-4; Terc. I, s. 266; Reşidüddin Camiü't-Tevârih, I. s. 564-65.

¹³⁷ Cüveynî, a.g.e., II s. 242-5; Genceli Kregos, (T.M.) II, 195-7.

yandan da Şerefeddin Mahmud Erzincanî, Seyfeddin Toruntay ve Çasnigir Siraceddin Sarıca gibi emirler Ermeni topraklarına akınlar yapmaya memur edildi. Kuşatılan Tarsus kalesi mancınıklardan atılan taşların açtığı gedikler nedeniyle düşmek üzere iken emirler arasındaki kıskançlık, bilhassa Sahib Şemseddin'e duyulan kin nedeniyle şehir ele geçirilemedi. Tam bu sırada da başlayan şiddetli yağmur ve rüzgar işi güçleştirmiş, son olarak da Sultan'dan kuşatmadan vaz geçilerek geri dönülmesini isteyen fermanın gelmesi, seferden eli boş dönme tehlikesi doğurdu. Bu halde emirleri toplayan Sahib Şemseddin: "İşleri yanda bırakmak doğru değildir. Ermeni kralını eskiden olduğu gibi haraca bağlamak ve zapt ettiği yerleri geri almak lazımdır" dedi. Diğer emirler de ona uyunca kuşatmanın devamına karar verildi. Fakat Sahib Şemseddin Sultan'ın fermanı karşısında burada fazla bekleyemeyeceğini bildiğinden gizlice haber göndererek Ermeni kralı ile anlaşma yolunu denedi. Kral Hetum'da anlaşmadan yana olduğunu bildirince aralarındaki savaşı bitirerek anlaşma yapıldı. Hetum eskiden olduğu gibi Selçuklular'a haraç vermeye devam edecek ve aldığı toprakları da iade edecekti¹³⁸. Buna karşılık Selçuklular'da kuşatmadan vaz geçeceklerdi. Selçuklu ordusu Tarsus'dan ayrılarak geldiği yönden geri dönerken çetin kış şartları nedeniyle yolda pekçok eşya ve hayvan kaybedildi. Ordu'nun başkent Konya'ya vardıkdan 7 gün sonra 6431-1245/

¹³⁸ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyâ* s. 547-48; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 264-5.

Aralığında Sultan Gıyaseddin vefat etti. Moğollar'a karşı aldığı yenilgiden başka önemli bir başarısızlığı olmayan Gıyaseddin Keyhüsrev devletini Moğol hakimiyeti altına girmesini önleyememişti. Kaynakların sefih ve kötü bir hayat yaşadığından bahsettiği Sultan'ı ölümünden sonra Türkiye Selçukluları daha da zayıflamış ve güçten düşmüştür¹³⁹.

a) Saltanat mücadeleleri ve Üçlü Yönetim.

Sultan Gıyaseddin'in vefatından sonra yeni Sultanı seçmek için toplanan emirlerden Sahib Şemseddin, Celaleddin Karatay, Şemseddin Has Oğuz, Emir-i Camedar Esedüddin Ruzbe ve Pervane Fahreddin Eb ü Bekir, Sultan Gıyaseddin'in üç oğlundan en büyüğü İzzeddin'i tahta çıkarma konusunda anlaştılar. İzzeddin Keykavus 1246 Ocağı'nda Konya'da tahta oturdu. Diğer iki kardeşi Rükneddin ve Alâeddin de sembolik olarak tahtın iki yanına oturarak sözde ortak oldular¹⁴⁰.

Yeni sultan bir şükran ifadesi olarak devlet mensuplarını kendisini tahta çıkaranlar arasında bölüştürdü. Vezirlik Sahib Şemseddin'de kalırken Naibliğe Celaleddin Karatay, Melikü'l-ümeralığa Şemseddin Has Oğuz, Atabeğlike Esedüddin Ruzbe ve Pervaneliğe de Fahrettin Ebu Bekir getirildiler. Ancak çok kısa bir süre sonra aralarındaki rekabet

¹³⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyâ s. 548; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 545; Anonim Selçukname, s. 33.

¹⁴⁰ İbn Bibi, a.g.e., s. 549; Ebu'l-Fereç, a.g.e. s. 545; Anonim Selçuk-name, s. 33; O., Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 459.

yüzünden emirler birbirine düştü. Şemseddin Has Oğuz ile Atabek Esedüddin Ruzbe'nin ittifak kurarak divan da birlikte hareket etmeleri Sahib Şemseddin'in tepkisine neden oluyordu. Zira vezir yönetiminde kendine bir rakip istemiyordu. Bu yüzden görevinden bile ayrılmayı düşünürken, Pervane Fahreddin'le Emir-i Dad Nusreddin, ona birlikte hareket ederek düşmanları ortadan kaldırmayı teklif ettiler. Şemseddin'in de kabul etmesiyle bir tertiple Has Oğuz ve Ruzbe ortadan kaldırıldı. Bu korkunç siyasi cinayetlerden sonra Vezir ve ortakları rakipsiz kaldılar. Ne varki bu onların gücünü artıracak yerde azalttı. Gözden düşen Vezir bu sefer kendisine tuzak kurduklarını düşündüğü Pervane Fahreddin'le Emir-i Dad Nusreddin'i öldürtmeye karar verdi. Bu iş için yeni Melikü'l-Ümera Şerefeddin Mahmud'la işbirliğine gitti. Yapılan plana göre Sultan Gıyaseddin zamanında gönderilmesi kararlaştırılan ancak Sultan'ın ölümüyle gitmesi ertelenen Şehzade Rükneddin Kılıç Arslan'ın Moğol Kaan'ına gitmesi sağlanacak ve maiyyetinde de Fahreddin'le Emir-i Dad da bulunacaktı. Heyet Sivas'a vardığı zaman da iki emirin işi bitirilecekti. Plan uygulamaya konulup emirler heyetle yola çıktılar. Yolda Fahreddin olayı anlayıp, gizlice Konya'ya dönüp Ahi ve Fıtyan'dan yardım istediysede onların destek vermemesi sonucu şehirden kaçmaya çalıştı. Ancak yolda yakalanarak Darende kalesine haps edildi. O sırada

Sivas'ta bulunan Emir-i Dad'da aynı akıbet'e uğradı ve yakalanarak Hafik kalesine kapatıldı¹⁴¹.

Sahib Şemseddin ve maiyeti rakiplerini temizledikten sonra şehzade Rükneddin'i yeni Kaan'ı kutlamak üzere Karakurum'a gönderdiler. Maiyetinde Kadı Cemaleddin Hotenî, Eşraf-ı Memalik İzzeddin Mehmed Şah ve Tercüman Bahâeddin Yusuf b. Nuh Erzincanî gibi rical bulunuyordu¹⁴². Ebu'l-Fereç'e göre 1246 yılı başında Sultan II. İzzeddin Keykavus tahta çıkar çıkmaz Moğol elçileri gelerek onu Kaan'ın katına çağırdılar. Sultan ise onlara "Eğer ülkesinden ayrılacak olursa etrafındaki düşmanların bunu fırsat bilerek topraklarına saldıracağı, bu sebeple kendinin yerine, Kaan'dan özür dileyerek, kardeşi Rükneddin'in saygılarını sunmak üzere göndereceğini söyledi ve Şehzadeyi Moğol elçileriyle, hedeyelerle birlikte yola çıkı¹⁴³.

Gerçekten de o sıralar moğolistan'da Kaan'lık seçimi için kurultay hazırlıkları yapılıyordu. Egemenlikleri altındaki heryere heyetler gönderilerek kurultay için çağrı yapıldı. Bunun üzerine imparatorluğun her bir belgedesinden Şehzadeler, komutanlar, valiler ve tâbi ülkelerin sultanları akın akın Karakurum'a gelmeye başladılar. Gelenler o kadar çoktu ki onlara 2.00 civarında büyük çadır kuruldu. Moğol başkenti

¹⁴¹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiy^{ye} s. 550-58. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 461-2.

¹⁴² İbn Bibi, a.g.e., s. 564-65.

¹⁴³ Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 545, Muhtasar, s. 21

şimdiye kadar böyle bir kalabalık görmemişti. Bu sebeple fiyatlar bile artmıştı. Gelenler arasında şehzade Rükneddin'de vardı. Sonuçta toplanan Kurultay'da Ögedey'in en büyük oğlu Göyük'ü zoraki kaan seçildi¹⁴⁴.

1240 Ağustosunda kaanlık tahtına oturan Göyük önce babası Ögedey zamanında cari olan bütün kanunların geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da emri altındaki ülkeleri yeni tayinler yapmaya başladı. Hitay'a eskiden olduğu gibi Mahmud Yalavaç'ı Maverâünnehr ve Türkistan'a Mesud Bey'i, Horasan, Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman ve Fars'a Emir Argun'u atarken Gürcistan, Musul ve Şam ile beraber Anadolu valiliğini de Celayir boyundan Elçigiday Noyan'ı getirdi¹⁴⁵. Bu şekilde Türkiye Selçukluları da Elçigiday'a bağlanmış oluyordu. Cüzcanî'ye göre Elçigiday Anadolu ile birlikte Suriye ve Mısır'ı da fethetmekle vazifelendirilmişti¹⁴⁶.

Bundan sonra Kaan Göyük tabi ülkelerin hükümdarlarının makamını tasdik ile göndermeye başladı. Şehzade Rükneddin'de altın, elbise ve değerli atlardan oluşan hediyelerle huzura çıktı. Huzurda Bahâeddin Tercüman Göyük'e vezir Şemseddin'den şikayetçi olarak onun kötü niyetli biri olduğunu, Kaan'dan izin almadan yeni bir sultan

¹⁴⁴ Cüveyni, Cihan-güşâ, I, 305-7, Terc. I, s. 268-70, Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I, s. 568.

¹⁴⁵ Cüveyni, a.g.e., I, s. 308-9, Terc. 271-72, Reşidüddin, a.g.e., I, s. 569-70.

¹⁴⁶ Cüzcanî, Tabakât-ı Nasirî (İngilizceye Çev. H.G. Raverty) Londra 1881, I, s. 1154.

taayin ettiğini söyledi. Bunun üzerine Göyük İzzeddin'i azletti ve huzura gelen kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'ı yerine sultan ilan etti. Sahib Şemseddin'in yerine de Bahâeddin Tercüman'ı vezirliğe atadı. Selçuklu heyeti yeni menşurlarla 645/1248 başında yola koyuldular¹⁴⁷.

Aynı sıralarda Selçuklu devleti ricali arasındaki çekişmeler gene alevlenmişti. Vezir Sahib Şemseddin maiyetinin de kışkırtmasıyla Sultan İzzeddin'in annesi ile evlenmeye karar vermiş, Hadise emirler arasında büyük tepki ve hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Zira Shahib'in bu suretle ilerde Selçuklu tahtını ele geçirme ihtimali vardı. Teşebbüs'e ilk karşı çıkan Melikü'l-Ümera Şerefeddin oldu ve pay-i tahtı terk ederek Erzincan yolunu tuttu. Sahib onu tekrar kazanmaya uğraştıysada başarılı olamadı. Bunun üzerinede Şerefeddin'i çok iyi bildiği yola başvurdu ve bir tertiple ortadan kaldırdı. Aynı sıralarda da Darende kalesinde tutuklu olan Pervane Ebubekir'de öldürüldü¹⁴⁸.

Vezir Şemseddin işlediği siyasi cinayetlerle otoritesini yerleştirmeye çalışmışsa da ülke genelinde de yaptıklarına karşı hoşnutsuzluk artıyordu¹⁴⁹. Uçlar yine hareketlenmiş ve Türk Ahmed adlı biri kendini Alâeddin Keykubad'ın oğlu gibi iddiasıyla etrafına Türkmenlerden bir

¹⁴⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye s. 564; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 548; Sultan İzzeddin'in Göyük tarafından azli için bak. Cüzcani, Tabakât, I, s. 1154; Cüveyni, Cihân-güşa, I. 308 Terc. I. s. 271.

¹⁴⁸ İbn Bibi, a.g.e. s. 565-68; Anonim Selçukname, s. 33.

¹⁴⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye s. 569-75; Burada Şemseddin'in artan gücü hakkında geniş bilgi mevcuttur.

grup toplamış ve yol kesip haraç almaya başlamıştı. Olay Selçuklu başkentinde duyulunca hareketi bastırmak için hemen o yöne bir ordu gönderildi. Ancak bu ordu eşkiya ile başa çıkamayınca merkezden yardım istendi. Sahib Şemseddin bu sıkışık durumda o sıra Şam diyarından Selçuklu ülkesine gelmiş bulunan Harezmli, Kıpçak ve Kürtler'den bir birlik oluşturarak Emir-i Dad Hatireddin reisliğinde yardıma gönderdi¹⁵⁰.

Öte yandan dahili meseleler yüzünden Moğollar'ı ihmal Sahib Moğol Kaan'ı Göyük'ün Sultan İzzeddin'le kendisinin makamlarından azlediklerini duyunca yaptığı hatayı anladı ve telafi için Emir-i Arız Reşidüddin Ebu Bekir Cüveynî'yi ağır hediyelerle Elçigiday Noyan'a gönderdi. Fakat çok geç kalmıştı. Aynı sıralar da Şehzade Rükneddin'le Bahaeddin Tercüman 2.000 kişilik Moğol birliği eşliğinde Selçuklu topraklarına girmişlerdi. Bunun üzerine Emir-i Arız Reşidüddin Erzincan'dan ileri gidemedi. Hazineleleri Kemah'da bıraktıktan sonra Halep'e kaçtı¹⁵¹. Rükneddin Kılıç Arslan Sivas'a geldiği zaman Vezir Sahib Şemseddin'i yakalatmak için Sarimüddin Alparsarı ve Fahreddin Sivastos'u Konya'ya gönderdi. Onlar başkente geldiklerinde Emir Celaleddin Karatay ve Tus'lu oğlu Seyfeddin Hamid'le görüştüler. Burada alınan ortak karar gereği Sahib'i topladı yapma bahanesiyle çağırmaya

¹⁵⁰ İbn Bibi, a.g.e., s. 583-4. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 464.

¹⁵¹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyâs, s. 584; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 548.

karar verdiler ve ona haber göndererek kendisini hâlâ vezir olarak tanıdıklarını bunu tasdik etmek için de yalnız olarak Divan'a gelmesi gerektiğini ifade ettiler. Sahib haberi alınca kurulan tuzağı anladı. Divan'a gitmeyerek evine kapandı ve güvenlik önlemleri almaya çalıştı. Kendi muhafız kıtasını uç bölgesine gönderdiği için yanında kalam uşak ve hizmetçileri silahlandırdı. Bundan sonra Batu Han'ın hediye ettiği kaftanı giyerek beklemeye başladı. Gece olunca Emir Celaleddin Karatay gizlice haber göndererek onu kaçırmayı teklif etti. Ancak Sahib ona güvenemediğinden bu teklifi de kabul etmedi¹⁵². Ertesi gün Tus'lu oğlu Ahiler'in de yardımıyla Sahib'in evine girmeyi başardı ve onu alarak saraya getirdi. Bu arada mallarına da el kondu. Gece olunca da Sahib'i gizlice kaleye götürdüler. Orada üç gün işkence ettikten sonra öldürdüler. Başını da keserek Sivas'ta bulunan Rükneddin Kılıç Arslan'a gönderdiler. Bu feci akıbet ülkede duyulunca Rükneddin ve adamlarına karşı müthiş bir tepki oluştu¹⁵³. Sahib Şemseddin'i Moğollar vasıtasıyla ülkede despot bir yönetim kuran ve Sultan'lık otoritesini de elinde tutan ilk diktatör sayabiliriz. Onunla başlayan bu süreç Pervane'nin 1277'de öldürülmesine kadar sürecekti.

Sahib Şemseddin'in ortadan kaldırılmasından sonra Rükneddin Sultan II. İzzeddin' Keykavus'u tahtan atmak için harekete geçti ve bu

¹⁵² İbn Bibi, a.g.e., s. 585; Ebu'l-Fereç, a.g.e., s. 549, da Bibi'nin aksine Emir Celaleddin'in Sahib'i bizzat rehin aldığı yazılıdır.

¹⁵³ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye s. 586-88.

hususla ilgili olarak Kadı Cemaleddin Hotenî'yi Konya'ya gönderdi. Başkente gelen Kadı emirlerle bir toplantı yaptı. Uzun görüşmelerden sonra her üç şehzadenin de tahta oturtulup, sikke ve hütbenin her üçü adına okunmasına karar verildi. Bu şekilde anlaşıldıktan sonra Cemaleddin Hotenî Sivas'a döndü. Rükneddin Kılıç Arslan ve maiyeti de üçlü idare şeklini benimseyince sorun herhangi bir iç çatışmaya dönüşmeden halledilmiş oldu. Bundan sonra Rükneddin yanındaki Moğollar'a geri dönmeleri için izin verdi ve kendiside Kayseri'ye doğru yollandı. Oraya varınca kendi devlet idaresini oluşturdu. Bu meyanda Nizameddin Hurşid'i vezirliğe Siraceddin Sanca'yı Beylerbeyliğine, Sivas'a Seyfeddin Türkeri ve Malatya valiliğine de Seyfeddin Torumtay'ı getirdi¹⁵⁴. Burada İbn Bibi açıkça belirtmese de yukardaki ifadeden anlaşıldığına göre Rükneddin ülkenin doğu kısmına hükmedecekti. Ebul-Fereç'deki bilgiler bu eksikliği tamamlamaktadır. Ona göre Sahib Şemseddin öldürülünce Sultan İzzeddin ile Rükneddin arasında bir anlaşma yapılarak Batı bölgeleri İzzeddin Keykavus'a, Doğu'su da Rükneddin Kılıç Arslan'a verildi. Ancak bir süre sonra Rükneddin ve adamları bu taksimattan hoşnut olmayarak Selçuklu tahtının sadece Rükneddin'e ait olması gerektiğini ileri sürdüler. Sultan İzzeddin'in atabeği güçlü emir Celaleddin Karatay'da bu itirazı kabul etmiş gibi gözükerek bir plan hazırladı ve onlara hitaben: "Arzunuz gerçekleşecek

¹⁵⁴ İbn Bibi, a.g.e., s. 588-90. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye s. 467.

Rükneddin'de Kaan'ın yarlığı mucebince Sultan olacak. Bunun için onun Aksaray'a gelip Sultan İzzeddin'le görüşmesi gerekir" dedi. Tuzağı anlamayan Rükneddin ve maiyeti teklifi kabul ederek Aksaray'a geldiler. Bundan sonra planı uygulamaya başlayan Emir Celaleddin daha önceden hazırlamış olduğu orduyu Rükneddin'in üzerine sürdü ve Sultan Hanı denilen yerde yapılan küçük çaplı savaşı Sultan İzzeddin kazandı ve genç şehzade esir alındı¹⁵⁵. Anonim Selçukname'ye göre Rükneddin 12.7.1247 tarihinde Konya'ya esir olarak götürüldü. Maiyetindeki emirler de affedilerek yeni görevlere atandılar¹⁵⁶.

Bundan sonra Sultan İzzeddin, tahtını borçlu olduğu Emir Celaleddin Karatay'ı Atabeklik mevkine getirerek ülke yönetimini tamamen ona bıraktı. Celaleddin ilk önce saltanat meselesine el attı ve ilerde bir kanşıklığa sebebiyet vermemek için diğer iki kardeşin de tahta oturması, sikke ve hutbelerde adlarının zikredilmesi ve bu süreyle hukuken üçünün de ortak saltanat sürmesini sağladı. Gerçekte ise her üçü adına ülkeyi Emir Celaleddin yönetiyordu. Bundan dolayı onun ölümüne kadar Selçuklu ülkesi bir nebze rahat nefes aldı ve Moğol baskısı fazla hissedilmedi. Ardından diğer devlet mansıplarına tayinler yapıldı. Vezirliğe dürüst bir kişi olan ve alimliği ile tanınan Necmeddin

¹⁵⁵ Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 549-50; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 467-9.

¹⁵⁶ Anonim Selçukname, s. 34; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, , s. 265-6.

Nahçıvanî getirildi. Yeni idare, devletin sorunlarına eğilip nizam ve emniyeti sağlamaya girişti. Bu meyanda Uçlarda sürüp giden isyan ve taşkınlıkların bastırılması için Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş ile Emir-i Ahur Fahreddin Arslandoğmuş görevlendirildiler. Hemen ardından da devlet mansıplarına yeni atamalar yapıldı. Naiplik makamına Nizameddin Hurşid getirilirken Pervanelik makamı da Seyfeddin Hamid'e verildi. Yeni yönetim faaliyete başlayıp ülke istikrara kavuşurken Moğollar'ın yeni bir müdahalesi ortalığı tekrar karıştırdı. Bu sefer Altınordu hükümdarı Batu Han Anadolu'daki temsilcisi Sahib Şemseddin'in niçin ve nasıl öldürüldüğünün hesabını sormak üzere Kutlu Melik başkanlığında bir heyeti Konya'ya göndermişti¹⁵⁷.

Esasında sorun Selçuklular'dan değil, Göyük Kaan ile Batu Han arasındaki sürtüşmeden kaynaklanıyordu. Bu sürtüşme daha Kaan'lık seçimi sırasında başlamıştı. Batu, Göyük'ün Kaan seçilmesine karşı çıkmış ancak bu konuda fazla destekçi bulamamıştı. Göyük'te Kaan seçilir seçilmez Batu'dan intikam almak için onun nüfuzu altında bulunan yerlere Elçigiday'ı tayin ettiği gibi Selçuklu Sultanı İzzeddin'le vezir ve aynı zamanda Batu'nun naibi Sahib Şemseddin'i mansıplarından azletmişti. Hatta Mesaliku'l-Ebsar müellifi el-Ömerî'ye göre Göyük Elçigiday'a Anadolu, Şam ve Gürcistan'da Batu'nun valilerini yakalayıp elleri ve ayakları bağlı olarak kendisine göndermesini istemiş, bunu

¹⁵⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 594-96.

haber alan Batu ise adam göndererek Elçigiday'ı yakalatıp öldürmüştü. Bunun intikamını almaya karar veren Göyük büyük bir ordu toplayarak Batu'nun üzerine yürüdü. Semerkant yakınlarına geldiğinde de vefat etti. Böylece Moğollar arasındaki muhtemel bir çatışma ihtimali ortadan kalkmış oldu¹⁵⁸.

İşte bu mücadelenin Selçuklular'a sıçraması sonucu Göynük'ten yarlığı olan ve Kaan'ın safında yer alan Rükneddin Kılıç Arslan'la Batu taraftan Sultan İzzeddin ve naibi Şemseddin savatı. Sonuçta Şemseddin öldürüldü. Ancak Kaan tarafları da ülkeye hakim olamadılar. Selçuklu idaresi şimdi Karadeniz'in Kuzeyinde devlet kuran Batu Han tarafından sıkıştırılıyordu. Bu dinamik ve güçlü Moğol Hanı'nı yatıştırmak için hatipliği ile tanınmış Şemseddin Tuğrai başkanlığında bir heyet birçok ağır hediyelerle birlikte Saray Batu'ya yollandı. Heyette Tuğrai ile beraber maktul Sahib'e yakınlığı ile tanınan Emir-i Arz Reşideddin Cüveynî, Reisül-bahr Şücaaddin Abdurrahman, Necmeddin Müstevfi, Emir-i Dad Hatireddin Zekeriya ile birlikte onun katledilmesinde önemli rol oynayan Bahaeddin Erzincanî'de bulunuyordu. Onlar Altınordu başkentine vardıkları zaman Batu Han tarafından sorguya çekildiler. Sorgulama sonucu hiç kimsenin suçlu olmadığına karar verildi. Böylece bu tehlike de zararsız bir şekilde atlatılmış oldu. Bundan sonra Batu

¹⁵⁸ Tiesenhhausen, İ. Altınordu Devletine Ait Metinler, (Çev. İ. Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 394-95; Cüveynî, Cihân-güşa, III. s. 47-8. Terc. s. 35'de Elçigiday'ın Batu tarafından 1250 yılında Mengü'ye karşı geldiği için öldürtüldüğü yazılıdır.

Selçuklu devlet mansıpları için yeni atamalar yaptı. Vezirliğe Şemseddin Tuğraî'yi getirirken, Naiplik Şücaaddin Abdurrahman'a, Çorumlu Serleşkerliği Hatireddin Zekeriya'ya verildi. Necmeddin Müstevfi ile Emir-i Arz Reşideddin aynı görevlerde kaldı. Bu şekilde Batu'nun tayin ettiği ekip Selçuklu idaresinde göreve başlıyordu¹⁵⁹.

Selçuklu heyeti Altınordu Han'ı tarafından iyi bir şekilde uğurlanarak ülkeye döndüler. Başkente vardıklarında Sultan'ın katına çıkıp durumu ve yeni görev değişimini anlattılar. Ayrıca beraberinde getirdikleri Batu Han tarafından gönderilen kıymetli mücevher, kûlah, kılıç ve yayı takdim ettiler. Batu Atabek Celaleddin'e Mağribî beyaz bir Sof ile Samur kürk göndermişti. Yeni devlet mansıpları açıklandığında orada bulunan bir çok emir bunu kabul ederken Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş ve onu destekleyen birkaç emir karşı çıkarak Selçuklu ülkesinde Sultan'ın fermanlarından başkasının iradesinin geçersiz olduğunu, dolayısıyla bu yarlıkların bir değerinin olamayacağını söylediler. Bu açıkça Moğollar'a karşı istiklal bayrağının açılması demekti. Çıkış karşısında şaşırان Şemseddin Tuğracı ve adamları ne yapacaklarını bilemediler. Şaşkınlık içinde görevlerini bırakarak birer ikişer başkentten ayrılmaya başladılar. Naib Şücaaddin Sinop'a, Emir-Arz Reşideddin mukataası olan Malatya'ya, Hatireddin Çorumlu'ya giderken Tuğracı'nın yanında sadece Necmeddin Müstevfi kalmıştı. İkisi bir süre birlikte

¹⁵⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 597-8. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 470.

çalıştılar. Fakat Turai'nin devlet adamına yakışmayan hareketlerde bulunmaya başlaması sonucu aralarında tartışma çıktı ve Necmeddin onu Atabek Celaleddin'e ihbar etti. Toplanan mecliste Tuğrai'de suçunu itiraf edince vezirliği düşürüldü. Bu şekilde Batu Han tarafından tayin edilen yönetim tasfiye ediliyordu. Ancak Şemseddin Tuğrai bu sefer şansını diğer bir Moğol olan Baycu Noyan'da denedi. Görevinden alınmasından hemen sonra, o sıralar Seyfeddin Toruntay'la Erzincan serleşkerliği için çekişen ve dostu Baycu'nun yanında bulunan Muineddin'den (Pervane) yardım istedi. Sabık vezirin talihi tekrar güldü ve Tuğrai Baycu'nun desteği ve isteği ile tekrar vezirlik makamına iade edildi¹⁶⁰.

Saf değiştirerek Baycu Noyan desteğinde ülkeyi yönetmeye başlayan Şemseddin Tuğrai devlet idaresinde yapacağı değişiklik ve tasfiyeler için ondan yardım isteyen mektuplar yazıyordu. Bunlardan biri bir gulamı vasıtasıyla Emîr-i Arz Şemseddin Kaymaz'ın eline geçince Tuğrai'nin de sonu geldi. Emir-i Arz vaziyeti derhal Atabek Celaleddin'e ilettil. Yapılan inceleme sonucu mektupların Selçuklu hanedanını yıkıcı bir mahiyet taşıdığı anlaşıldı ve Tuğrai Emir-i Dad tarafından tutuklanarak Antalya'ya sürüldü. Tuğrai birkez daha devrilmişti. Moğollar'ın gücü onu tutmaya yetmemişti. O sürgün hayatı yaşadığı sıralarda Baycu tarafından alınarak Azerbaycan'a götürülmüş ve bir

¹⁶⁰ İbn Bibî, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 599.

süre Selçuklular ondan kurtulma imkânı bulmuşlardı¹⁶¹. Tuğrai'den sonra vezirliğe yargıda doğru kararlarıyla ün salmış Kadılık makamından gelen Kadı İzzeddin Mehmet Razi getirildi. O kısa süre içinde liyakatını göstererek ülkeyi dirlik ve düzene kavuşturmuştur¹⁶².

Selçuklular'da bu gelişeler olurken 1249 yılında Kaan Göyük'ün ani ölümü Moğol dünyasında yeni gelişmelere yol açacak gibi gözüküyordu. Bu ortamda herhangi bir kanışıklığa yol açmamak için Tuluy'un eşi Sorkatini Beki idareyi ele aldı ve o sırada Göyük'ü karşılamak üzere Kayalık mevkiinde bulunan Batu Han'a bir temsilci göndererek "Sen şehzadelerin en büyüğü olarak bu seçimde senin istek ve arzularına uyacağız" dedi. Bu Batu Han'ın gücünü göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Herkes Batu'yu yeni Kaan olarak selamlamaya hazırlanırken o yönetimi altında bulunan ülkenin çok büyük olduğunu bahane ederek teklifi kabul etmedi. Kendinin yerine Tuluy'un en büyük oğlu Mengü'yü önerdi. Onun bu teklifi kabul edildi ve orada bulunanlar hemen Mengü'ye biat ettiler (1249). Ertesi yıl da bunu resmileştirmek için Kerülen Irmağı kenarında Kurultay toplanmasına karar verilerek dağıldı¹⁶³.

Bundan sonra Kaanlık seçimleri için her yere elçiler gönderilmeye başlandı. Elçiler Selçuklu ülkesine de geldiler ve kurultaya Sultan II.

¹⁶¹ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 600-1.

¹⁶² İbn Bîbî, a.g.e., s. 602-3.

¹⁶³ Cüveynî, Cihân-gûşa, III. s. 47-53, Terc. III, s. 35-41.

İzzeddin Keykavus'u çağırıldılar. Ancak vezir Razî çeşitli bahaneler uydurarak Sultan'ın Karakurum'a gitmesine engel oldu¹⁶⁴. Öte yandan Baycu'dan da sık sık elçiler gelip gidiyor, asker ve komutanların durmadan artan masrafları için para istiyordu. Öyle ki bu oran Selçuklular'ın ödeyeceği meblağın çok üzerinde idi. Bu durumda bir araya gelen Vezir İzzeddin ve Atabek Celaleddin Karatay vergileri hafifletmek için Emir-i Dad Sahib Ata başkanlığında bir heyeti Moğol Kaanı'na gönderdiler¹⁶⁵. Emir-i Dad Kaan'ın huzuruna varınca fazla vergilerden af edilmelerini istedi. Kaan da bu isteği kabul ederek Baycu'nun Anadolu'dan Ser-Şumare (baş vergisi) almasını yasakladı¹⁶⁶.

Moğollar 1254 yılında Sultan İzzeddin'i bir kez daha çağırıldılar. Bu kez de gelmezse Anadolu'yu tahrip etmekle tehdit ettiler. Onların bu katı tutumu karşısında boyun eğen vezir İzzeddin saltanata ortak üç kardeşide alarak Kayseri'ye gitti. Amacı Sultan'ın yokluğunda diğer kardeşlerin saltanatı ele geçirmesini önlemektir. Yolda İzzeddin'in bazı uygunsuz davranışları emirler arasında hoşnutsuzluk yarattı. Bu da Rükneddin'in sultan olmasını isteyenlerin sayısını artırmıştı. Sultan İzzeddin kardeşlerini Kayseri'de bıraktıktan sonra Moğol Kaanı'na gitmek için yola çıktı. Sivas'a vardığı sırada devletin bütünlüğünün simgesi Atabek Celaleddin'in ölüm haberi geldi. Bu durumda kardeşi

¹⁶⁴ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye s. 604.

¹⁶⁵ İbn Bibi, a.g.e., s. 616-7.

¹⁶⁶ İbn Bibi, a.g.e., s. 616-7; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye s. 476'da Hayvan sayım vergisi diyor.

Rükneddin'in tahta çıkarılması ihtimaline karşı gitmekten vazgeçip Kayseri'ye döndü. Devlet ricalı en küçük kardeş III. Alâeddin Keykubad'ı sultanın özürlerini bildiren bir mektupla yola çıkardılar. Alâeddin'in maiyetinde Emir Seyfeddin Torumtay, Emir Şucaaddın ve Melikül-Sevahil Muhsin vardı.

"Alâeddin'i gönderdikten sonra sultan İzzeddin'le Rükneddin kardeşi Konya'ya döndüler. Sultan burada devlet işlerini Rum asıllı dayılarına bırakarak eğlence ve işrete devam etti. Durumu gören emirler Sultan'dan uzaklaşıp Rükneddin'i tahta geçirme yollarını aramaya başlamışlardı. Buna karşılık İzzeddin'de Rükneddin ve adamları üzerinde baskı ve tahkiri artırmış devlet de ikiye bölünmüştü¹⁶⁷.

Aksarayî'ye göre Şehzade Alâeddin Erzurum'a ulaştığı sırada Baycu Noyan'ın Engürek ve Hoca Noyan'la birlikte gelmekte olduğunu duydu. Hemen Sultan ve emirlerine mektup yazarak Moğol Noyan'ının Kaan'dan yarlık alarak gelmekte olduğunu ve şimdiye kadar ki vergileri istediğini, eğer acele para gönderilmezse ülkenin mahvolacağını söylediler¹⁶⁸. Bu bilgi İbn Bibi'deki ile paralellik göstermekte ve Baycu'nun baskısından korkan Selçuklu ricalinin apar topar Emir-i Dad Fahreddin'i Kaan'a gönderme sebebini açıklar mahiyettedir. Nitekim sonuçta Kaan'dan Baycu'nun Selçuklu ülkesine girmesini ve vergi toplamasını

¹⁶⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyâ, s. 605-6; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, 559-60.

¹⁶⁸ Kerimü'ddin Aksarayî, Mûsâmeretül-ahbâr ve Musâyeretül-ahyâr (Yay., O. Turan), Ankara 1944, s. 38.

engelleyici bir yarlık alınır ve Moğol Noyan'ı etkisiz hale getirilir. Bundan sonra Selçuklu ülkesinden çıkararak Batu Han'a giderken yolda meçhul bir şekilde ölür. Aksarayî'ye göre kardeşleri tarafından zehirlenmiştir¹⁶⁹. Şehzadenin ölmesine rağmen heyet yoluna devamla önce Batu sonra da Kaan Mengü'ye ulaşırlar. Ancak bu yolculuğun Selçuklular'a pek bir şey kazandırmadığı anlaşılıyor. Zira birkaç yıl sonra ülkesi Moğollar tarafından tekrar işgal edilecekti¹⁷⁰.

Genç Şehzade'nin ölümüyle zaten pek iyi anlaşamayan Sultan İzzeddin'le kardeşi Rükneddin'in arası iyice açıldı. İzzeddin'in adamları tarafından gözlem hapsinde tutulan Şehzade bir gulamının yardımıyla maceralı bir şekilde Kayseri'ye kaçabildi. Onun kaçtığını öğrenen ve telaşa kapılan Sultan kardeşinin yakalanması için asker gönderdiyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine anlaşma yolunu denedi ve kardeşine Sivas, Malatya, Amid ve Harput'u teklif etti. Rükneddin ise bunlara ilaveten Kayseri ve Kırşehir'de istiyordu. Görüşmeler sürerken Rükneddin ansızın İzzeddin üzerine bir baskın denemesinde bulundu. Ancak bu tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve Ermenistan'a kaçmaya çalışan Rükneddin yolda Türkmenler tarafından yakalanarak Sultan İzzeddin'e teslim edildi. O da şehzadeyi Burgulu kalesine hapsederek Selçuklu

¹⁶⁹ Aksarayî, Müsameret, ü'l-ahbâr s. 39; Aynî, Ikdu'l-cumân, I, s. 147-8'de Şehzade Alâeddin'in yolculuğu hakkında geniş bilgi vardır.

¹⁷⁰ Bkz. ileriki bölümler. s. 148-8.

tahtına rakipsiz olarak oturdu¹⁷¹. Ancak bu durum da kısa sürecek 1256'da Selçuklular Moğollar'a bir kez daha yenilince ülke gene kanşacaktı.

II. İzzeddin Keykavus saltanatı tek başına kalınca devlet yönetiminde mensaplarında bazı değişiklikler yaptı. Vezir İzzeddin'le Beylerbeği Yavtaş yerlerinde kalırken Atabekliğe Fahreddin Arslandoğmuş, Müşrifliğe Hamid oğlu Kivameddin, Pervaneliğe'de Nizameddin Hurşid getirildi. Yeni yönetim hemen kolları sıvadı ve kısa sürede ülkede istikrarı sağlandı, dış itibarında artırdı. Öyleki Halifelik, Şam, Musul, Mardin ve Frenk ülkelerinden elçiler gelerek hediye ve tebriklerini sunuyorlardı¹⁷². Nevar ki bu durum kısa sürecek ve Moğollar gelerek herşeyi altüst edecekti.

D - ANADOLU'DA BAYCU DÖNEMİ

1 - Baycu'nun Anadolu'ya İkinci Yürüyüşü ve Sultan İzzeddin ile

Savaşı

1253 yılında Moğolistan'da toplanan Kurultay'da imparatorluk şehzadeler arasında paylaşırlırken Ceyhun ırmağından Mısır'a kadar İran, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Mısır, Kaan Mengü'nün en küçük

¹⁷¹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 611-16; Anonim Selçukname, s. 33-34; Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 39; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 560.

¹⁷² İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 617; Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 40-41.

kardeşi Hülâgu'nun hissesine düşmüştü. Genç şehzade Hülâgu sahip olduğu yerlere bir an önce ulaşmak için 1253 baharında harekete geçti isede ancak 1255'de İran'a girdi¹⁷³. Bazı kaynaklara göre onun bu kadar ağır ilerleyişinin sebebi Altınordu Han'ı Batu'nun Hülâgu'nun bölgeye gelmesini istememesi idi. Buna göre Batu onun Ceyhun geçmesini istemiyordu. Hülâgu ancak Altınordu Han'ının ölümünden sonra İran'a girebilmişti¹⁷⁴.

Batu Han'ın 1255 yılında ölümüyle Horasan'a inen Hülâgu hemen Mugan'da bulunan Baycu Noyan'a haber gönderdi ve derhal bölgeyi terk ederek Anadolu'ya gitmesini emretti. Direnmeye gücü olmayan Baycu'da istemeye istemeye yöreden ayrıldı ve Selçuklu ülkesine yöneldi. Yolda iken Sultan II. İzzeddin Keykavus'a haber göndererek kendisi ve askerleri için kışlık bir yer istedi¹⁷⁵.

Aynı sıralarda da Selçuklular Ağaçeri Türkmenleriyle uğraşıyorlardı. Maraş yöresinde yaşayan Ağaçeri'ler o sıralar ayaklanarak bölgeyi denetimine almışlar, Anadolu'dan Suriye ve Ermeni ülkesine giden yolları kesmişler ve birçok kital ve yağma yapmışlardı. Vezir Kadı İzzeddin eşkiyayı bertaraf etmek için bir ordu toplayarak Maraş üzerine gönderdi. Kendiside Beylerbeyi Yavtaş'la

¹⁷³ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, 89-95, Terc. III, s. 56-60; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I. s. 596; Ebul-Fereç, Tarih, II, s. 556.

¹⁷⁴ Genceli Kiregos, Moğol Tarihi, s. 202, Tiesenhausen, Altın Ordu, s. 396

¹⁷⁵ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. 94, Terc. III, s. 58; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I. s. 658, İbn Bibi, El-Evamir, s. 616-19; Aksarılı, Müessime-i Etlâ-ı Ahbâr, s. 41.

beraber Kayseri'ye geldi. Sultan İzzeddin'de Antalya'da bulunuyordu. Baycu'nun elçisi tam bu sırada Selçuklu başkentine geldi ve Moğol Noyanı'nın isteklerini bildirdi. Telaşa kapılan devlet ricali hemen Elbistan'da bulunan orduyu geri çağırdı, Konya'ya dönüldü. Sultan İzzeddin'de Antalya'dan geldi ve yapılan müşavere sonucunda Baycu'nun gerçek niyetini öğrenilmesine karar verildi. Bu amaçla Pervane Nizameddin Hurşid elçi olarak görevlendirildi. Ardındanda bir ihtimale karşı Uçlar, Keradiye, Burkiri Dağları, Bulgar ve Gülnar çevresi ile bir çok yerden asker toplandı. Kısa süre sonra Nizameddin Hurşid'de Baycu'nun yanından dönerek sultana onun savaş niyetiyle gelmediğini ilettili. Sultan bunun üzerine savaştan vazgeçerek Moğol Noyanı'nı mal ve hediyelerle karşılamaya karar verdi. Ancak etrafındaki emirlerden bazıları onun bu fikrinden caydırmak için uğraşılar¹⁷⁶. Aksarayî'ye göre Sultanı harbe teşvik edenlerin başında Vezir Kadı İzzeddin geliyordu¹⁷⁷. Sonunda sultan ikna edilerek Moğollar'la savaş kararı alındı ve Vezir İzzeddin komutası altında ordu harekete geçti. Yanında Beylerbeyi Yavtaş ve Atabek Arslandoğmuş vardı. Sultan Konya'da kalmıştı¹⁷⁸. Ordu düşmana karşı ilerlerken emirler arasında anlaşmazlık çıktı. Sultanın da bazı emirler hakkında kötü niyetler taşıdığı dedikodusu ordudaki disiplinin büsbütün bozulmasına yol açtı. Ordu Aksaray'da

¹⁷⁶ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s.618-19.

¹⁷⁷ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 41.

¹⁷⁸ İbn Bibi, a.g.e s. 620; Aksarayî, a.g.e, s. 41.

Alâeddin Kervansaray'ına ulaştığında Moğollar'da Aksaray'a gelerek Selçuklular'a karşı durmuşlardı. Önce iki ordunun öncü birlikleri karşılaştı. Selçuklular'ın öncü komutanı arvamlıktan hassalığa yükselmiş Türkmen Şihne, Moğollarınki de Hoca Noyan'ın Binbaşılardan Cuki idi. İki kuvvet arasında yapılan savaşta Selçuklular kaybetti ve onlardan hemen hepsi öldürüldüler. Ertesi gün de esas güçler Sultan Hanı da denilen yerde savaşa tutuştular. Çok şiddetli bir savaş oldu. Selçuklular'dan sadece Vezir Kadı İzzeddin direndi ve kanının son damlasına kadar savaşarak şehit düştü. Diğer emirler ise daha savaşın başında geri dönüp kaçtılar. Bu tarihi yenilgi sonucu Selçuklular bir kez daha boyun eğiyor ve Moğol tahakkümü daha da artıyordu¹⁷⁹.

α- Sultan II. İzzeddin Keykavus'un Ülkeyi Terketmesi

Ordusunun Moğollar'a yenildiğini 1256 Ekimi ortalarında öğrenen Sultan İzzeddin müthiş bir üzüntü ve teessüre kapıldı. Artık Konya'da kalamazdı. Bu sebeple yanına en yakınlarından Şarapsalar Hüsameddin Aktaş, Kont İstabl ve kardeşini alarak Antalya'ya kaçtı. Bütün ağırlık ve hazinelerini Konya'da bırakmıştı. Onun Antalya'ya gitmesiyle kanşan ve

¹⁷⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 621-22; Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 42; Ananonim Selçukname, s. 35; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 562, Aynî İkdû'l-Cumân. I. s. 149, Bizans Kaynağı Pachmeres'e göre Selçuklular savaşı tam kazanacakken, Emir-i Ahur'un Tatarlar tarafına geçmesi ile yenildiler. Bkz. B. Lehman. Die Nachrichten des Niketas Choniates G. Akropolites und Pachymeres über die Selcuquen in der Zeit von 1180 bis 1280 (Leipzig, 1939), s. 54.

başsız kalan Konya'da savaştan geri dönebilen Üstaddar İletmiş oğlu Nizameddin Ali, evbaş ve rûnudlar arasındaki kavgayı bastırdı ve nizamı sağlamayı başardı. Öte yandan da şehrin önünde karargah kurmuş olan Moğol ordusuna verilmek üzere Tuzgu (erzak) toplamaya girişti¹⁸⁰. Anonim Selçukname'ye göre bu savaş Selçuklular için tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Halktan pekçok kişi katledildikten başka ümeradan da 50 civarında kişi savaş alanında kalmıştı¹⁸¹. Sultan II. İzzeddin Keykavus'un kaçmasından sonra ülkenin başsız kalma tehlikesine karşı emirlerden Arslandoğmuş Burgulu (Ulu-Borlu) kalesinde hapis bulunan Sultan'ın kardeşi Rûkneddin'i çıkartıp Konya'ya getirdi ve Şehzade 1256 sonunda tahta çıktı. Yeni Sultan hemen devlet mansıplarına yeni atamalar yaptı. Bu meyanda vezirliğe Şemseddin Kadıcık getirildi. Ancak onun bir ay süre sonunda ölmesi ile makam Pervane Nizameddin'e teklif edildi. O bu mansıbı kabul etmeyerek naipliği istedi ve aldı. Pervaneliğe de sonraları meşhur olacak Muineddin Süleyman getirildi. Yeni idare Baycu Noyan'a kendini tasdik ettirmek ve emirlerini almak üzere harekete geçti¹⁸².

Öte yandan Antalya'da zor günler geçirmekte olan Sultan İzzeddin bir tesadüf sonucu dedesi Alâeddin Keykubad tarafından saklandığı anlaşılan 1.000.000 gümüş dirhemle 10.000 Alaî altını bularak

¹⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 623-4.

¹⁸¹ Anonim Selçukname, s. 35.

¹⁸² İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 624.

rahatlamış ve bu sayede etrafına bir miktar asker toplayarak Ladik (Denizli) tarafına yollanmıştı. Aynı sıralarda da Sultan Rükneddin liderliğindeki Selçuklu heyeti Kırşehir yakınlarında Kızılviran'da Baycu'nun huzuruna çıkarak arz-ı ubudiyet ettiler. Moğol Noyan'ı bundan hoşnut olmakla beraber Sultan İzzeddin'in de huzura gelmesini istiyordu. Bu amaçla torunu Baysutay'ı bir miktar kuvvetle Antalya'ya gönderdi. Baysutay oraya vardığı zaman Sultan'ın Ladik'e gitmiş olduğunu öğrenince o tarafa yöneldi. Ladik yakınlarında Sultan'a yaklaştı ve ona bir elçi göndererek Baycu Noyan'ın kendisini görmek istediğini bildirdi. Sultan ise karşılık olarak birçok hediye göndererek şöyle dedi. "Şimdi kardeşim onun yanında ve mansıplara sahiptir. Halbuki benim onunla birkaç yıldır süren mücadelem vardır. Ben sizinle gelirim ancak kardeşim bana birkaç menzil gelirse. Bunun üzerine Sultan'a inanan Baysutay Rükneddin'i getirmek için süratle geri döndü. Henüz birkaç menzil gitmişti ki Sultan İzzeddin'in İznik sultanına gittiği haberini aldı. Ona inandığına çok üzüldü ancak yapacak birşey olmadığından yoluna devam etti. Durumu öğrenen Baycu Noyan ise IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı Selçuklular'ın tek hükümdarı ilan etti ve Anadolu'daki otoritesini sağlamlaştırdı¹⁸³.

¹⁸³ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 625, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 483.

2 - Baycu Noyan'ın Yönetime El Koyması ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın Saltanatı

Kaynağa göre Anadolu'da bulunan Baycu Noyan kışı Aksaray civarında geçirmiştir. Aksarayî'nin naklettiğine göre o kış Anadolu'ya hiç yağmur yağmamış ve buna bir de Moğol zulmü eklenince halk çok ızdırab çekmişti¹⁸⁴. Devlet işleri Nizameddin Hurşid'le Pervane Muineddin'in elindeydi. Ülkede kısmi bir sükunet sağlandıktan sonra onlar Moğol askerlerinin işlerinin karşılanması için her tarafa ferman ve menşurlar yazdılar. Baycu Noyan'da askerlerin halka ve çevreye daha fazla zarar vermemesi için şehirlere birer şihne tayin etti. Bu şekilde herkes canı ve malından emin olarak pazarlara, çift çubuğa gitmeye ve ülke yeniden canlanmaya başladı. Ülke bir anda nizama girmişken kaynağın belirttiğine göre zalim bir kişiliği olan ve halktan zorla vergi toplayan Hoca Noyan'ın bir ziyafet sırasında zehirlenmesi sükuneti bozdu. Olayda Naip Nizameddin Hurşid sorumlu tutuldu ve Moğol cezalandırma usulü gereği boynuna bir tomruk vurularak yargılanmak üzere Kaan'a gönderildi. Naip Nizameddin kaderine razı giderken Erzurum civarında öldü. Bu şekilde güçlü bir devlet adamı daha ortadan kalkarken meydan Pervane Muiniddin'e kalıyordu. Zaten Hurşid'i zehirleme işine biraz da Pervane teşvik etmişti. O elde ettiği bu mevki 1277'e kadar sürdürecekti, adeta tek adam olacaktı. Pervane Baycu Noyan'ın Anadolu'da kaldığı zarfında askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamada büyük maharet gösterdi. Ayrıca her vilayete kendi yakını

¹⁸⁴ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 42.

bir komutan atayarak bunların vasıtasıyla ülkede baskıyla da olsa genel nizamı bir parça sağladı¹⁸⁵. İbn Bibi'ye göre Baycu Noyan Anadolu'da bir müddet kışladıktan sonra yanında bulunan sultanın surların yıktırılması karşılığında Konya'ya dönmesini müsaade etti ve kendisi de Mugan tarafına yöneldi¹⁸⁶. Bu bilgi İlhanlı devri vezirlerinden ve Camiü't-Tevarih yazarı meşhur Reşidüddin tarafından da teyid edilmektedir. Buna göre Hülagu Han 1257 baharında Kazvi'nden Hamedan'a yönelmişti. Baycu'da o sırada İbn Bibi'nin de yukarıda belirttiği gibi gitmiş olduğu Azerbaycan'dan hareketle Hülagu'nun huzuruna vardı. Orada yaptığı başarılı işlerden bahisle Han'a Halifeliğin çok güçlü olup üzerine gitmemek gerektiğini belirtti. Bu sözlere sinirlenen Hülagu bağırarak "Sen Çurmagun'la İran'a geldiğin zaman ne yaptın ve nereyi itaat altına aldın ki benim işlerime karşıyorsun" dedi. Buna karşılık Baycu'da "Anadolu'dan Şam hududuna kadar olan yerleri fethettiğini ancak Halife'nin askerlerinin çokluğu ve etrafında müstahkem yerlerin olması sebebiyle oranın ele geçirilemediğini şimdide aynı durum olduğu için Halifelik üzerine asker çekmenin mahzurlarına dikkat çekmek istediğini, ancak sonuçta kararın gene Han'a ait olduğunu belirtti. Bu sözlerden sonra Hülagu'nun öfkesi biraz geçti ve Baycu'nun tekrar Anadolu'ya giderek Marmara sahiline kadar ilerleyerek Bizanslılar'ın elinde bulunan yerleri ele geçirmesini ister¹⁸⁷.

¹⁸⁵ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye s. 626; Aksarayî, Mûsamemetü'l-ahbâr., s. 43-45.

¹⁸⁶ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 626; Ayrıca Anonim Selçukname s. 35.

¹⁸⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I, s. 697-8.

3 - Sultan İzzeddin'in Saltanatı Yeniden Elde Etmesi ve Ülkenin İkiye Taksimi

Bu arada Baycu'nun Anadolu'da olmamasını iyi değerlendiren Sultan İzzeddin Selçuklu ülkesine girerek 1257 Nisan ayında Konya'da tekrar tahta oturdu¹⁸⁸. Onun tahtı tekrar elde etmesi Ebu'l-Fereç'de biraz daha detaylı olarak anlatılmaktadır. Müellife göre İzzeddin Anadolu'dan kaçarak İznik Rum imparatorluğuna sığındığı sırada İran'da bulunan Hülagu'ya bir elçi gönderdi ve Baycu'nun ülkesini elinden aldığına dair şikayette bulundu. Hülagu da ona ülkenin yarısını bahşettiğine dair yarlık verdi¹⁸⁹. Belliki Hülagu Halifelik üzerine yürümeye hazırlandığı bir sırada Anadolu'da herhangi bir karışıklık çıkmasını istemiyordu. Bu şekilde Moğol Hanı'ndan icazet alan Sultan II. İzzeddin Keykavus akrabası Rum imparatorundan da aldığı destekle Selçuklu ülkesine girdi ve kolayca Konya'da tahta oturdu¹⁹⁰.

Bu şekilde ülkenin paylaşılmasına karşı çıkan kardeşi IV. Rükneddin Kılıç Arslan Konya'yı terk ederek Hülagu'ya gitmeye karar verdi. Kayseri'ye vardığı sırada Sultan İzzeddin Ali Bahadır'la Zahireddin Tercüman adındaki iki adamını göndererek onu geri döndürmeye

¹⁸⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 627; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 49, Anonim Selçukname, s. 35.

¹⁸⁹ Ebu'l-Fereç, Tarih II, s. 563.

¹⁹⁰ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 49.

uğraştı. Ancak tüm teşebbüsleri boşa gitti ve Rükneddin İran'a yollandı¹⁹¹.

Aynı sıralarda Hülâgu'nun emriyle Anadolu'ya dönen Baycu Noyan'da Bitinya bölgesine gitmiş buralarda faaliyetlerde bulunuyordu. Onun bu hareketlerinden çekinen Sultan İzzeddin, Tuğrul Alp adlı emirini asker toplamak için Malatya tarafına gönderdi. Orada Belas ve Adıyy Oğullarıyla görüşen Tuğrul, asker toplamaları karşılığında Malatya'yı Belas ve Harput'u da Adıyy Oğullarına vererek gönderdi. Ancak Malatya ahalisi Rükneddin Kılıç Arslan taraftarı olduğu için Belas oğlunu şehirden kovdu. O kaçarken Amid civarında öldürüldü. Öte yandan Harput'a giden Adıyy oğlu oradan biraz da zorla topladığı askerlerle İzzeddin'in yanına doğru hareket temişsede yolda Engürek Noyan'ın baskınına uğradı ve öldürüldü¹⁹². Teşebbüsünün bu şekilde sonuçlanması Sultan İzzeddin'i yıldırmadı. Bu sefer ordu komutanı Ali Bahadır'ı yöreye yolladı. Bahadır'ın hisminden korkan Malatya halkı onu yönetici olarak kabul etmek zorunda kaldı. O şehirde kaldığı müddet içinde bölgede huzuru bozan Ağaçeri'leri yenilgiye uğratarak oradan uzaklaştırdı. Bu hareket sonucu Ali Bahadır Malatyalıların gözünde değer kazanmaya başladı. Nevarki Sultan İzzeddin'in faaliyetlerini adım adım takip eden ve son yaptıklarından rahatsız olan Baycu yaz

¹⁹¹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiye s. 627.

¹⁹² Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 563; Ayrıca Hülâgu'nun Baycu'ya Bitinya'yı fethetmesini istemesi hakkında bkz. Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, I, s. 698.

başlarında Bitinya'dan dönerken Kapadokya üzerinden Maraş-Elbistan bölgesine geldi. Önce burada faaliyet gösteren Ağaçeri Türkmenlerini sindirdi. Ardından Malatya'ya Ali Bahadır üzerine yöneldi. Karşı koyma gücü olmayan Bahadır Kahta'ya kaçtı. Böylece Sultan İzzeddin'in Mğol aleyhtan faaliyetleri akim kaldı. Baycu Malatya'da kaldığı süre içinde halka Rükneddin'e bağlı kalacaklarına dair yemin ettirdi ve şehir valisi olarak da Fahreddin Ayas'ı atadı. Ardından da Hülagu'nun Bağdad sefere için çağırması üzerine Harput ve Amid üzerinden Musul'a oradanda 1257 kış başında Bağdad'a gitti. Onun gitmesinden sonra saklandığı yerden çıkan Ali Bahadır, faaliyetlerine tekrar başladı ve Malatya'ya giderek burasını bu kez Ağaçeri Türkmenleri'nin yardımıyla ele geçirdi. Şehir valisini de öldürdü. Fakat ortamın çok karışık olması ve Moğol baskılarının sürmesi yüzünden buradan bir sonuç alamadan Sultan'ın yanına döndü¹⁹³.

Sultan II. İzzeddin Keykavus'u tahttan atabilmek için yola çıkmış olan IV. Rükneddin Kılıç Arslan, Muineddin Süleymanla birlikte 1257 sonbaharında Hemedan'da Bağdad'a yürüme hazırlıkları yapan Hülagu Han'ın huzuruna çıktı. Moğol Han'ı onu da iyi karşıladı ve gönlünü aldı. Aynılma zamanında da Selçuklu tahtının kendine ait olduğuna dair bir ferman verdi. Bunu yapmakla iki kardeşi birbirine düşürüp Anadolu'da çıkacak karışıklıktan istifadeyi düşündüğü açıktır. Zira her seferinde

¹⁹³ Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 564

olduğu gibi bu şekilde yenilen taraf Moğollar'dan yardım isteyecek, onlarda her gelişlerinde Anadolu'yu biraz daha talan edip yağmalayacaklardı. Aldığı yarlıkla sevinç içinde geri dönen Rükneddin ve Müineddin, Erzincan'a vardıkları sırada yolların karla kaplı olduğunu öğrenince kışı burada geçirmeye karar verdiler. 1258 baharında da yanlarında Bayan Noyan komutasında 1.000 kişilik bir Moğol gücü olduğu halde Tokat tarafına harekete geçtiler. Yıldız Dağı mevkiine geldiklerinde ise Tokat valisi ve İzzeddin taraftarı Şah Melik tarafından durduruldu. Burada yapılan savaşı IV. Rükneddin Kılıç Arslan kaybetti ve kendini bir kölenin yardımıyla Erzincan'a güçlkle atabildi. Sultan İzzeddin, Moğollar'ın Bağdad kuşatması ile meşgul olmasından yararlanarak kardeşini ülkeye sokmamıştı. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. Hülagu'nun Bağdad'ı ele geçirmesinin hemen ardından Tebriz'e Han'ın yanına giden Pervane Müineddin ondan Alıncak ve Kadgan Noyan komutasında 10.000 kişilik bir yardım gücü almayı başardı. Bu şekilde güçlenen Rükneddin derhal Erzincan'dan Niksar üzerine yürüdü. Burası hemen teslim oldu ve Rükneddin de orada tahta çıkarıldı. Ardından yeni sultan Niksar'ı kendisi için yaptığı hizmetlerinden dolayı M. Süleyman'a iktâ etti. Böylece buralarda ileride kurulacak olan Pervane Oğulları beyliğinin temelleri atılıyordu. Anadolu'yu baştan başa ele geçirmek isteyen müttefik güçler Niksar'dan sonra yörenin önemli merkezlerinden Tokat üzerine hareket ettiler. Burayı savunmak üzere

Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş sultan tarafından görevlendirilmişti. Şehri kuşatan Rükneddin'in güçleri burayı mancınıklarla dövmeye başladılar. Ancak kalesinin sağlam olması ve de iyi savunulması sebebi ile burayı ele geçiremediler. Bunun üzerine çevredeki kasabalar Zile, Kazova ve Kab'a akınlar düzenleyerek yağmalama yaptılar. Onların bu faaliyetleri tam bir başarısızlık ile bitecekti ki, 1255 yılında Sultan II. İzzeddin Keykavus tarafından Kaan'a gönderilen heyetin Anadolu'ya dönmesi olayların akışını değiştirdi¹⁹⁴.

1255 yılında Sultan II. İzzeddin Keykavus tarafından Kaan'a gönderilen Şehzade III. Alâeddin Keykubat başkanlığındaki heyet maceralı bir yolculuktan sonra önce Batu Han'ı ziyaret etmiş, ardından da Mengü Kaan'a giderlerken yolda III. Alâeddin Keykubat esrarengiz bir biçimde ölmüştü. Buna rağmen geri dönmeyen heyet Moğol Kaanın huzuruna çıktılar ve yanlarında getirmiş olduğu hediyeleri takdim ettiler¹⁹⁵. O sıralarda Papa'nın elçisi olarak Moğol başkentinde bulunan Rubruck tesadüfi olarak Selçuklu heyetiyle birlikte kaanın huzuruna çıkmış ve heyetin Mengü kaana hediyeleri sunduğu sırada Kaan'ın onlardan hediye ve paradan çok askeri destek isteğini işitmişti¹⁹⁶. Duruma bakılırsa kaan Bağdad kuşatması için Selçukluların yardımını istiyordu. Bundan sonra Selçuklu heyetine yakın alaka gösteren kaan

¹⁹⁴ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 628-9; Aynî, İkdu'l-Cûmân, I, s. 150.

¹⁹⁵ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 630; Aynî, İkdu'l-Cûmân, I, s. 150.

¹⁹⁶ W. Rubruck, Journey of William Rubruck, (Yary. Rockhill), London 1910, s. 248.

Mengü şehzade Alâeddin'in nasıl öldüğü ile de ilgilendi ve bu hususta Selçuklu ricalini sorguya çekti. Ancak bir sonuç alınamadı. Herkes suçu bir diğerine atıyordu. Esasen heyette iki kampa bölünmüş durumdaydı. Birincisi Atabek Şemseddin Torumtay'ın başını çektiği Sultan II. İzzeddin Keykavus taraftan, ikincisi de Sahib Şemseddin Tuğraî liderliğindeki IV. Rükneddin Kılıç Arslan grubu idi. Moğol Kaan'ı bunlardan önce Atabek Torumtay kanadını tuttu Sultan II. İzzeddin Keykavus'e Türkiye Selçuklu hükümdarı olduğuna dair nakışlı altından bir payza verdi ve bundan böyle Moğollar'ın Selçuklular'a zarar vermemesi için yöredeki Moğol beylerine haber gönderdi. Ayrıca, Şemseddin Torumtay ve arkadaşlarına da hilat giydirdi. Elçiler tam geri dönecekken Moğol başkentine Sultan II. İzzeddin Keykavus ile Baycu Noyan'ın Anadolu'da savaştıkları haberi geldi. Bu duruma çok sinirlenen Mengü Kaan Torumtay'ı çağırarak olayın manasını sordu. Torumtay karşılık olarak kendisinin Sultan'ı epeydir görmediğini eğer izin verilirse gidip durumu öğrenebileceğini belirtti. Ancak Kaan bu cevaba tatmin olmamış olmalığı biranda Sultan II. İzzeddin Keykavus'u azletmeyi düşündü ve bu hususta Şemseddin Tuğraî'nin görüşünü sordu. Akıllı bir taktik izleyen Tuğraî Selçuklu ülkesinin ikiye taksim edilmesini önerdi. Kaan da bu fikri beğendi. Sonuçta Selçuklu ülkesi bir defa daha ikiye ayrılıyordu. Sultan II. İzzeddin Keykavus Moğol denetiminden uzak olan Kızılırmak nehrinden batı kısımlarını alırken kendilerine daha yakın olan

Rükneddin Kılıç Arslan'a Doğudaki topraklar verildi. Görüldüğü üzere Moğollar ülkede belli bir gücü olan Sultan II. İzzeddin Keykavus'i azletmeyi göze alamamışlardır. Zira onlarda o sırada Anadolu'da bir problem çıkmasını istemiyorlardı. Bununla birlikte II. İzzeddin Keykavus'u yakınından uzaklaştırmayı başarmışlardı. Bu şekilde Karakurum'dan ayrılan heyet Anadolu'ya geldiklerinde iki kardeşi Tokat üzerinde çarpışırken buldular. Kardeş kavgasını önlemek içinde derhal harekete geçen heyet sonunda bilhassa Atabek Torumtay'ın büyük gayretleri ile iki tarafı barıştırmayı başardı. Sonuçta yapılan anlaşma gereği Mengü Han tarafından ülkeyi ikiye bölme düşüncesi taraflarca kabul gördü. Böylece Türkiye Selçuklular'ı Hülagu tarafından 1258'de Tebriz'de kurulacak olan İlhanlı Devleti'nin tabiliğine girene kadar ikiye bölünmüş bir vaziyette kaldılar¹⁹⁷.

4 - Türkiye Selçuklularının Bu Dönemdeki Ekonomik Durumu ve Moğollar'a Karşı Yükümlülükleri

Türkiye Selçuklularında devlet adamları devletin kuruluşundan itibaren ekonomik gelişmenin önemini kavramışlardı. Devletin ilk başkenti İznik önemli bir liman kenti konumundaydı. Bunun yanında devletin kurucusu Süleyman Şah 1086 yılında Suriye ile Anadolu

¹⁹⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 631-32; Aynı, Ikdu'l-Cuman, I, s. 140-42.

arasındaki ana ticaret yolu üzerinde bulunan Antakya'yı ele geçirmiş, ardından daha da ileri giderek meşhur ipek yolunun Akdeniz'e ulaşmadan önceki son büyük merkezi Haleb'i almaya çalışmıştı. Ancak akrabaları Büyük Selçuklularla bölge hakimiyeti için yaptığı mücadeleyi kaybederek bu uğurda hayatını verdi¹⁹⁸. Onun ölümünden bir süre sonra başlayan Haçlı Seferleri sonucunda Türkiye Selçukluları önemli liman ve ticaret merkezlerini kaybetmiş ve yaklaşık bir asır önemsiz bir kara devleti olarak yaşamaya mahkum olmuştu¹⁹⁹.

II. Kılıç Arslan'la başlayıp 1243'deki Moğol istilasına kadar süren ikinci dönem (1156-1243) Selçuklular için çok parlak olmuştu. Bu devirde Selçuklular'ın yeni genişleme ve büyüme stratejisi belirlenmişti. Buna göre artık Batı yönünde değil Doğu ve Güney Doğu yönünde genişleme siyaseti uygulamaya başladılar. Bunun sonucunda Tokat ve Sivas civarındaki Danişmentliler ile Erzincan ve çevresini ellerinde tutan Saltuklular gibi Türkmen beylikleri ilhak edildiler. Ticaretin gelişmesi ve yaygınlaşması için son derece önemli olan kervan sarayların ilki II. Kılıç Arslan zamanında 1164 yılında Sivas'ta yaptırıldı. Daha sonraları birbiri ardından birçok kervansaray bunu izledi. 1178'de ise ticaret yollarının geçtiği önemli merkezlerden Malatya Selçuklular'ın eline geçti. Bu onlar

¹⁹⁸ Ebul-Fereç, Tarih, I, s. 332-33; Cahen, Cl, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 92.

¹⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 100-120; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 60.

için büyük bir başarıydı. Nitekim Malatya'nın alınmasıyla birlikte Selçuklular'ın ağırlığı bölgede derhal hissedildi. Sınırları daha da genişletmek isteyen Kılıç Arslan bölgede Eyyubiler'le büyük bir mücadeleye girdiler. Arada ise tampon bölge olarak Artuklular vardı²⁰⁰.

II. Kılıç Arslan'ın 1196'daki ölümünden sonra kısa bir süre sarsıntı geçiren Türkiye Selçuklular'ı 1204 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev idaresinde toplanabildiler. Aynı sıralarda da İstanbul'un Latinler tarafından işgali vukubulmuş, bunun tesirleri bütün bölgede olduğu kadar Selçuklular için de etkili olmuştu. Bu olay sonucu Venedik Doğu-Batı arasındaki ticaretin aracılığında rakipsiz olduğunu ilan etti. Zaten bu hırslı İtalyan şehir devleti epey bir zamandır Ön Asya'daki ticari çıkarlarına engel olmaya çalışan Bizans'ı dolayısıyla da İstanbul'u tasfiye etmeyi planlıyordu. Bu sebeble Venedikliler'in IV. Haçlı seferinin yönünün İstanbul istikametine dönmesinde büyük payı olmuştur. İstanbul'un bu şekilde düşmesi ve Bizans'ın geri kalan topraklarındaki belirsizlik hemen Selçuklu ekonomi ve ticari sahasında kendini hissettirdi. O döneme kadar genelde Bizans, Suriye, İran gibi bölge ülkeleriyle sınırlı ticareti olan Selçuklular, bu hadiseden sonra dünyaya açılma fırsatını elde ettiler. Daha önceden birkaç kez kuşatıldığı halde ele geçirilemeyen Antalya, Bizans toprakları için İznik ile Trabzon Rum İmparatorluğu

²⁰⁰ Ebu'l-Fereç Tarih, II, s. 400-20; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 220.

arasındaki mücadelelerden yararlanılarak 1207 yılında fethedildi²⁰¹. Burası dünya pazarlarına açılan önemli bir liman kenti olduğundan fethi Selçuklu ekonomisi için son derece kazançlı oldu.

Antalya'da Selçuklular'ın egemenliğinden önce Venedik ve Cenevizliler'in vasıtasıyla Kıbrıs ve Mısır'la yoğun ticari faaliyet mevcuttu²⁰². Kentin Türkler'in eline geçmesinden sonra da bu ticaret artarak devam etti. 1213'de geçici olarak elden çıkmış, şehrin ikinci kez fethinden sonra Sultan I. İzzeddin Keykavus ile Kıbrıs Kralı II. Hugues arasında imzalanan ahitnâmeler ticareti doruk noktasına çıkarmıştı. Ahitnameler iki devlet arasında ticari faaliyetleri tanzim ediyordu. Buna göre her iki ülkeye de giriş çıkış yapacak tüccarlar getirip götürdükleri eşyalar için %2 ile %4 arasında gümrük resmi ödeyeceklerdi²⁰³. 1220'de I. Alâeddin Keykubat Venedikliler'e Antalya limanından serbestçe ticaret yapma imkanı tanıdı. Buğday, altın, inci, gümüş ve kıymetli taşlardan gümrük kaldırıldı. Diğer yandan tüccarların malları ve gemileri garanti altına alındı²⁰⁴. W. Heyd'e göre bu anlaşmalar Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykavus zamanında da yapılmış ancak metni kaybolduğundan mahiyeti bilinmemektedir²⁰⁵. Bu şekilde

²⁰¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, s. 250; Ebu'l-Fereç. Tarih, II. 488.

²⁰² W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, (Çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975, T.T.K. Yay., s. 334; C. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, s. 140.

²⁰³ O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, II. baskı, Ankara 1988, T.T.K. Yay., s. 109-115, C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 169.

²⁰⁴ W. Heyd, a.g.e., s. 333, O. Turan, Resmi Vesikalar, s. 144-5.

²⁰⁵ W. Heyd, a.g.e., s. 333.

Antalya'dan başlayıp ülkenin içlerine doğru yayılan bu yeni uluslararası ticareti korumak için yollar üzerine süratle kervan sarayları inşa edilmeye başlandı. Evdir Han 1219, Kırkgöz Han 1230'lar, Susuz Han 1230, İncir Han 1230 ve Eğridir Han'ı 1238'de inşa edildi²⁰⁶.

İstanbul'un Latinler tarafından zaptı Karadeniz üzerinden yapılan ticareti de etkilemişti. O dönemde Rusya ve Kırım'dan başlayıp İran, Suriye ve Irak'a uzanan Kuzey-Güney doğrultusunda yoğun bir ticaret vardı. Bu ticaret yolunun Sinop ve Trabzon limanlarından başlamak üzere iki ayrı kol halinde olarak büyük bir bölümü Anadolu'dan geçiyordu. Orta Anadolu'da yer alan ve yolların kesiştiği yer olan Sivas şehri bu ticaretin en büyük merkezi durumundaydı. Her iki taraftan gelen tüccarlar ekseri burada buluşup mallarını takas ederlerdi. Dolayısıyla Selçuklular'ın bu ticaretten büyük kârı oluyordu. İşte 1204'deki İstanbul'un zaptı bu ticareti sekteye uğrattı. İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre 1207 yılında Rus ve Kıpçak tüccarlarıyla, Suriye arasındaki ticaret birden bire kesildi. Halk çok sıkıntıya düştü. Şam, Irak, Musul ve el-Cezire'den gelen tüccarlar ileri gidemeyerek Sivas'ta kaldılar ve bir süre sonra da geri döndüler²⁰⁷. Selçukluların kendileri için büyük zararlara yol açacağı aşikar olan bu duruma müdahale etmemesi düşünülemezdi. Bunun yanında da Trabzon ve İznik Rum

²⁰⁶ Tamara Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, s. 206-7.

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 87.

İmparatorlukları Selçuklular aleyhine Karadeniz’de genişlemeye temayülünde idiler. Bütün bunların sonucunda 1214 yılında Sultan İzzeddin Batı Karadeniz’in o dönemdeki en önemli liman kentlerinden Sinop’u fethetti²⁰⁸. Kentin ele geçmesiyle bölgede Rumlar’ın hakim olduğu bir koridorun oluşması önlenmiş ve ayrıca ticarette daha da çok pay alma dönemi başlamıştı. O zamanda Rusya’dan Suriye ve Bağdad’a, Kıbrıs ve Mısır’a Anadolu üzerinden ticari emtia gelip gidiyordu. El değiştiren mallar arasında en çok şap, yün, ipekli, mücevherat, kuzeyin kürk ve esirleri kereste ve dokumalar geliyordu²⁰⁹. Fakat zamanla ticaretin kârının bazı yerli ve yabancı tekellere akmaya başladığını göreceğiz. 1255’de Karakurum’dan dönerken yolu Konya’dan geçen Rubruck orada şap madenini tekeline alarak istediği fiyattan satan iki Venedikliye rastlamıştı²¹⁰. Ayrıca gümrük duvarlarının inmesi yerli Selçuklu işletmelerini olumsuz yönde etkilemiş olması mümkündür.

O dönemde zenginliğin en büyük kaynaklarından olan toprak alanında da Selçuklu idaresi akıllı ve isabetli politikalar uygulayarak, bu alandaki zengilikler de en iyi şekilde değerlendirilmiştir. Bu sayede Haçlı vekayinamelerinin²¹¹ çorak diye tanımladıkları Anadolu, yeşillik ve

²⁰⁸ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 148-51; Ebu’l-Fereç, Tarih, II, s. 497.

²⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. C. Cahen, Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler, s. 160-63.

²¹⁰ Rubruck, The Journey, s. 276-77.

²¹¹ C. Cahen, a.g.e., s. 79-82.

mamur bir ülke haline geldi. Arazi genelde devletin elindeydi ve bazı şartlarda değerlendirilmek üzere kişilere iktâ olarak veriliyordu. Devlet toprağı işleyecek çiftçilere tohumluk ve tarım aletleri dağıtıyor, toprağın boş kalmamasına bizzat dikkat ediyorlardı²¹². Bu tür uygulamalar sonucu bir çok göçebe toprağına yerleşerek tarım yapmaya başladılar. Kaynaklar XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da biraz da abartılı olarak 400.000 köy olduğundan bahsederler²¹³. Hayvancılık da Selçuklu ekonomisi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür faaliyetler daha çok Uçlarda yapılıyordu.

Bu dönemde devletin reayadan topladığı vergilerin kendisinden önceki Türk devletlerinininkiyle benzerlikler taşıdığını görüyoruz. Selçuklular'da temel vergiler Öşür, Haraç, Cizye ve ticari bir vergi olan "Bac" olarak sayabiliriz. Bunun dışında ayrıntıya sahip değiliz. Şehirleşme açısından bir İstanbul veya Bağdad seviyesine erişmiş bir kentleri yoksa da yine de oldukça gelişmiş şehirleri vardı. Bunların başında da Kuzey-Güney ticaretinin buluşma merkezi olan Sivas ile Kayseri, Konya ve Malatya geliyordu²¹⁴.

Sultan Alâeddin Keykubad'ın döneminde ölümüne rastlayan ilk yıllarda devlet zenginliğinin doruğına çıkmıştı. Sultan Alâeddin hazineyi

²¹² İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 425-30.

²¹³ C. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, s. 163.

²¹⁴ C. Cahen, a.g.e., s. 191-3.

altın, sikke ve kıymetli mücevheratlarla doldurmuştu. Selçuklu devleti Orta Doğu'nun en saygın ve güçlü devleti konumuna gelmişti. Çevresindeki bir çok devlet onlara tabi ve vergi veriyordu²¹⁵. Ancak Sultan Alâeddin'in ölümünden 10 yıl bile geçmeden herşey tersine döndü. O sıralar önlerine çıkan herşeyi silip süpüren Moğol istila dalgası Selçuklu sınırına dayanmıştı. 1243'de Köseadağ'da Selçuklular mağlup olunca Moğollar süratle Anadolu içlerine yayıldılar. Sivas, Kayseri ve Erzurum gibi en büyük kentleri yağma ve talan ederek büyük zararlar verdiler²¹⁶. Ayrıca bu istilâ ülkenin Batı yönüne doğru yeni bir göç dalgası yarattı. Bizans kaynaklarının kaydettiğine göre, Doğu'dan Moğollar önünden kaçan pek çok insan herşeyini kaybetmiş bir şekilde Batıya Bizans sınırına yığılıyordu. Uçlarda başlayan Türkmen hareketleri de devletin zaafa uğramasına ve ülkenin tahribatına yol açıyordu. Bütün bu karışıklıklar ortasında önce Moğollar'la yıllık belli bir vergi karşılığında sulh yapıldı. Arkasından da ülkede sükunet ve düzen kısmi de olsa sağlandı. Duran ticaret yeniden canlanmaya ve ekilmeyen topraklar işlenmeye başladı. Fakat tahribat ve Moğollar'ın vergi talepleri o kadar çoktuki Selçuklular bir daha eski düzeyine asla gelemeyeceklerdi. Siyasi manada Sultanlığın da güçten düşmeye başlamasıyla merkezi otorite sarsılmış yerini de mahalli güçler

²¹⁵ C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 150.

²¹⁶ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 520-30; Ebu'l-Fereç, *Tarih*, II, s. 543-44.

doldurmaya başlamıştı. Bu süreç Selçuklular'ın Moğol hakimiyetine girdiği dönemden başlayarak yıkılışına kadar sürmüştür²¹⁷.

1243'de başlayan ve 1258'e kadar süren dönemde Selçuklular'ın Moğollar'a ödedikleri yıllık haraç konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Selçuklu kaynakları bu konuda bir rakam veremezken biz Latin ve daha çok da Memlük Devleti tarihçilerinden bilgi alabiliyoruz. Bu konuda en erken bilgiyi Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbn Devadâri'de bulabilmekteyiz. Onlara göre Selçuklu Sultanı 1243'de Tatarlar'ı ülkesinden uzaklaştırmak için onlara günlük 1.000 dinar para, köleler, cariye, at, iyi eğitilmiş köpekler ve tazılar vermeyi kabul etmiştir²¹⁸. XV. yüzyıl tarihçisi Tağrıberdi de verdiği bilgilerde Sıbt ve Devadâri'yi desteklemektedir²¹⁹. Öteyandan gene İbn Devadârî ile aynı dönemlerde yaşamış ve bir dünya tarihi kaleme almış olan Zehebî ise yıllık ödenen meblağın 400.000 dinar olduğundan bahsetmektedir²²⁰. Bu müellifi de XV. yüzyıl tarihçilerinden ünlü Makrizî desteklemektedir²²¹. Bu durumda kesin rakamı tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Sadece Moğollar'a ödenen miktarın ortalama olarak 360 ile 400.000 dinar arasında olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında

²¹⁷ N. Gregoras, Tarih, (Yay. E. Bekker), Bonn 1856, s. 58-60.

²¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirâtûz-zaman, C.III/2, s. 742; İbn Devadârî, Kenzû'd-Dürer; C. VII, s. 355.

²¹⁹ İbn Tağrıberdî, en-Nücûmû'z-Zahire, C. VI, s. 347.

²²⁰ Zehebî, Düvel-i İslâm s. 155.

²²¹ Makrizî, Kitabû's-Sülûk, Cilt I/2, s. 240.

Moğol elçilerinin Anadolu'ya her geliş ve gidişlerinde masraflarının Selçuklular tarafından karşılanması gerektiğinden bu ek yük devleti oldukça zorlayacaktır. Bu dönemde Selçuklular tam anlamıyla Moğol idari ve mali sistemine girmiş sayamayız. Ülkenin kurumlarından çoğu ayakta idi ve Moğollar Selçuklular'ı uzaktan ve kendilerine sadık yerli devlet adamları vasıtasıyla idare ettiler²²².

Anadolu'nun ilk sivil mali Moğol idareci olarak Uyrat kabilesinden ünlü Emir Argun'u sayabiliriz. Baycu Noyan Selçuklu ülkesini istila edip burası Moğol tabiyetine geçtiği sırada İran'da birlikte Anadolu'nun mali sorumluluğu o zamanda Kaan'lık tahtında oturan Naibe Töregene tarafından Emir Argun'a verildi. O 1243'de Horasan üzerinden Azerbaycan'a gelmişti. Burada Moğol askerlerinin yaptıkları zulm ve tahribatı görünce derhal tedbir aldı. Önce vergi toplama görevini askerlerden aldı ve bu iş için sivil memurlar görevlendirdi. Bunu işiten Selçuklu sultanı da elçi göndererek vergi memurları istediler. O da bu isteği kabul ederek Anadolu'ya vergi memuru gönderdi²²³. Bu şekilde Anadolu'da ilk Moğol vergi memurlarının geldiğini görüyoruz. Bunların halktan Moğol asker ve Noyanlarının masrafları ile Kaan'a gidecek haracı topladıklarını düşünebiliriz. Zira Ögedey Kaan İran'a Çurmagun Noyan'ı vali tayin ettiği zaman ondan her yıl gönderilmek üzere altın,

²²² Kadı Şemseddin, Batu adına bir süre ülkeyi yönetmiştir, bkz. İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye s. 542.

²²³ Cüveynî, Cihân-güşa, II, s. 344-5; Terc. II, s. 200.

işlemeli kumaşlar, diba, damasko kumaşları, inci, sedef, cins atlar, develer ve katır istemişti²²⁴. O sırada Anadolu'dan Moğollar adına toplanan verginin türü konusunda bir bilgiye sahip değiliz. İlk bakışta Moğol imparatorluğunun her yerinde uygulanan Kopçur vergisi akla gelebilir²²⁵. Ayrıca Genceli Kregos'un belirttiğine göre Selçuklular gibi Moğol tabiiyetinde olan Gürcistan'da Göyük Han zamanında kararlaştırıldığı üzere Emir Argun'un Baskak tayin ettiği Buka halktan zorla Cizye (baş vergisi) almaya başladığını veremeyenlerin borcuna karşılık da çocuklarını aldığını yazar²²⁶. Anadolu'da ise da bu tür bir vergiler ileride görüleceği üzere 1277'den sonra uygulanmaya konmuştur. Herhalde bu vergi memurları Anadolu'da önceden mevcut vergilerin toplanmasına mazaret etmiş olmalıdırlar.

Emir Argun 1247'de Kaanlık seçimleri için Karakurum'a gidince diğer bölgelerle birlikte, Anadolu'nun da idareciliğine sonradan İlhanlılar döneminde vezirlik te yapacak ünlü Şemseddin Cüveynî'yi vekil olarak bıraktı²²⁷. Anadolu'da o sırada sükunet ve rahatlık vardı. Ancak Moğol Kaanlığına Göyük Han geçince her şey değişti. Göyük önce Emir Argun'u İran ve Anadolu valiliğinden alarak yerine asker menşeli Elçigiday Noyan'ı atadı. Çıkardığı bir yarıklıkla da bölgede

²²⁴ Gizli Tarih, s. 195.

²²⁵ Bkz. Ögedey bahsine s. 65-7. Fakat ileride görüleceği üzere bu tür vergiler Anadolu'da o sıra toplanmamıştı.

²²⁶ Kirakos, Moğol Tarihi, s. 189-90.

²²⁷ Cüveynî, Cihân-gûşa, II s. 346-7, Terc. s. 201-2.

bulunan Moğol ordularının masraflarının bulunduğu ülkelerce karşılanmasını buyurdu. Ardından da Anadolu'da Sultan İzzeddin ile vezirini azlederek Selçuklular'ın tekrar kanşıklıklara sürüklenmesine sebep oldu. Ancak daha atadığı valiler görev yerine gitmeden Göyük Han öldü ve faaliyetleri yarıda kaldı²²⁸.

1249'da Tuli'nin oğlu Mengü Han yeni Kaan seçilirken Emir Argun'da oradaydı. Mengü ona vergilerin niçin yeterince toplanamadığını sordu. O da buna sebep olarak vergi sisteminin çarpıklığı ile vergi memurlarının beceriksizliğini gösterdi. Çözüm olarak da Mahmud Yalavaç'ın bölgesinde uygulanmakta olan Kopçur sisteminin kendi bölgesi olan İran ve Anadolu'da da uygulanmasını istedi. Bu sisteme göre herkesin geliri ve ne vereceği önceden defterlere yazılarak tesbit edilmekte devlet de bu alacağını yılda bir kez tahsil eder ve başkacada bir şey almaz. Ayrıca asker ve elçilerin masraflarını karşılamak üzere her bir fakir kişiden 1 ve zenginden de 10 dinar vergi alınmalıdır. Mengü Kaan Emir Argun'un bütün fikir ve isteklerini kabul etti ve derhal uygulanmasını istedi²²⁹. Ona İran'la birlikte Gürcistan, Anadolu ve Suriye'nin de idareciliğini tekrar verdi²³⁰.

²²⁸ Cüveynî, a.g.e., II, s. 274-5; Ebu'l-Fereç; Tarih II, s. 546.

²²⁹ Cüveynî, Cihân-gûşa, II, 351-3; Terc. II. s. 206-7.

²³⁰ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, I, s. 598-99.

Emir Argun 1253 Eylül'ünde Kaan'ın huzurundan ayrılarak Horasan'a vardı. Orada maiyetini topladı ve yapılacak nüfus sayımı için hazırlıklara başladılar. 1254'de de idaresi altındaki bütün bölgeleri kapsamak üzere sayım için harekete geçildi. Şemseddin Cüveynî Irak ve Yezd taraflarını saymakla görevlendirildi. Argun, Altınordu Han'ı Batu'nun da yanına giderek onayını aldı ve dönüşünde Gürcistan, Arran ve Azerbaycan'da nüfus sayımı ve Kopçur tespiti işini bizzat başlattı. Tesbit işini bitirdikten sonra da Irak'a geçti²³¹. Cüveynî'nin naklettiğine göre yeni sistemden önce bölge halkı, mahsülünün yarısından fazlasını Moğollar'a vermek zorunda kalıyordu²³².

Anadolu'ya gelince Emir Argun sayım için bu ülkeye de vergi memurları gönderdi. İbn Bibi'nin zikrettiğine göre Anadolu'ya gönderilen memurların başında Şemseddin Kazvinî bulunuyordu. Selçuklu ricali bu vaziyet karşısında derhal Kaan'a Emir-i Dad Fahreddin Ali başkanlığında bir heyeti göndermiş, heyet orada Kaan'dan İbn Bibi'de "ser-şomara" (شر شماره) olarak geçen nüfus sayımının vergisinin (baş vergisi) Selçuklu ülkesinde yapılmamasını içeren bir yarluk almışlardı²³³. Böylece Anadolu yeni Moğol vergi sisteminden bir kez daha kurtulacaktı.

²³¹ Cüveynî, a.g.e., II, s. 353-6; Terc. II, 208-11.

²³² Cüveynî, a.g.e., III, s. 83-4; Terc. III, s. 50-51.

²³³ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 617-18.

Bundan sonra İlhanlı devleti kuruluncaya kadar Selçuklu Devleti'nin Moğollar'a verdiği vergiler konusunda kaynaklardaki yegane bilgi Hülagu'nun İran harekatıyla ilgilidir. Buna göre Hülagu Abbasî Halifeliği üzerine hareket ederken Anadolu'da dahil her yere elçiler gönderdi ve orduya ait atların ihtiyacı için bütün çayır ve meraların yasak edilerek kimsenin sürülerini buralarda otlatmamasını istedi. Bu sebeple meraların yasak edilmesi sonucu reayanın hayvanlarının çoğu telef oldu. Ayrıca erzak ihtiyacını karşılamak babında her ferde 100 men (300 kg) un, 50 men (150 kg) ağırlığında bir fiçı içki vergi olarak istenmişti. Bu konudaki yıllık bizzat Kaan Mengü tarafından irad olunmuştur²³⁴.

Reşidüddin'deki kayıttan göre Anadolu'dan Hülagu'nun askerleri için vergi ve ulufeyi toplamak üzere Baycu Noyan görevlendirdiğini anlıyoruz²³⁵. Ancak o bunları 1256'ya kadar toplayamadı. Zira Selçuklular akıllı bir siyasetle ya Batu Han ya da Kaan'a baş vurarak bunlardan bir nebze olsun kurtulabildi²³⁶.

Yakın Doğu'nun Moğol vergi sisteminin mimarı Emir Argun Hülagu'nun Bağdad'ı ele geçirmesinden sonra 1258 kışında Azerbaycan'da Hülagu'nun huzuruna çıktı. Hülagu vergilerin ordunun

²³⁴ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, 83; Terc. III, s. 150.

²³⁵ Reşidüddin, Câmi'ü't-Tevârih, I, s. 686.

²³⁶ Bak. İbn Bibi, a.g.e., gösterilen yerler.

ihtiyacını karşılamadığını söyleyince vergi oranları artırıldı ve zenginden alınan yıllık 10 dinarlık vergi 500 dinara çıktı. Yoksulların verdiği oranda ise bir değişiklik olmadı. Bunun yanı sıra nüfus sayımı yenilendi. Uygulama önce Gürcistan'da başlatıldı²³⁷.

Sonuç olarak 1243-58 yılları arasındaki dönemde Selçuklu ülkesi kısmen tahrip olup halkı da her ne kadar sıkıntı çektiyse de yukarıda zikredildiği gibi Moğollar Anadolu'da, İran, Irak ve Gürcistan'daki gibi istedikleri gibi dolaşıp istedikleri vergiyi salamamışlardır. Bunda da en büyük etken burada hâlâ bir sultan ve devlet ile dirayetli devlet adamlarının oluşundandı. Bu duruma Anadolu'nun Moğollar tarafından tam işgal edilmesi ve ülkenin gücünü de etkileyebiliriz. Bu sayede devlet Moğol işgali altındaki diğer yerlere nazaran daha az tahribata uğramış ve vergi vermiştir.

²³⁷ Cüveynî, Cihân-gûşa, II, 360-3; Terc. II, s. 211-12.

II. BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİNİN KURULUŞU VE TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER

A — İRAN'DA İLHANLI DEVLETİNİN KURULUŞU

1 – Hülagu Han'ın Ön-Asya Harekâtı

Tuli'nin ortanca oğlu olan Hülagu 1217 yılında Moğolistan'da doğdu. Onun doğduğu sırada Moğollar dünyanın dört biryanına seferler yapıyorlar ve başarıdan başarıya koşuyorlardı. İşte Hülagu bu ortam içinde yetişti²³⁸.

1249 yılında Tuli'nin en büyük oğlu ve Hülagu'nun ağabeyi Mengü Moğol tahtına oturdu. İlk zamanlar kendisine karşı gelen bilhassa Çağatay Han'ın oğullarının başını çektiği şehzade isyanlarını bastırmakla geçirdi. Devlette otoritesini kurduktan sonra her bir bölgeye tayinler yapmaya başladı. Bu dönemde imparatorluğun iki ucu Batıda İran ve Ön Asya, Doğuda da Çin yöresinde karışıklıklar olup devamlı buralardan şikayetler geliyordu. İran ve Ön Asya'da görevli Çurmagun ve Baycu Noyanlar, İsmaililer ve Halifelik karşısında başarısız kalmışlar,

²³⁸ Cüzcanî, Tabâkat-ı Nâsirî, II, s. 1226.

bunun sonucunda da sık sık Kaanlık katına elçiler göndererek yardım istemişlerdi²³⁹. Yeni Kaan Mengü buralara birer şehzade göndererek karışıklıklara bir son vermeyi tasarladı. Kardeşleri arasında Kubilay ve Hülagu'yu liderlik yeteneklerine sahip olarak gören Kaan onlara bu sorunlu yerlerde görev vermeyi düşündü. 1252 kurultayında varılan karara göre Kubilay Çin ve Tamgaç' sahip olurken, Hülagu'da Ceyhun'dan başlamak üzere Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Anadolu, Suriye ve Mısır'a kadar olan ülkelerinin İlhan'ı olarak tayin edildi. Ardından ordu temini için doğu ve batıda bulunan her 10 Moğol askerinin 2'si Hülagu'nun emrine tahsis edildi. Şehzade temsilcileri olarak da Batu'dan Balagay, Çağatay'dan Tutar oğlu Kuli, Ceceken Beki'nin temsilcisi olarak da Buka Timur onun yanında yer alacaklardı. Ayrıca Kaan Çin'den 1000 adet mancınıkçı, neftçi ve okçu temin etti ki, bunlar kalelerin kuşatılması sırasında elzem olan ağır silahlardı. Bundan sonra Hülagu adamlar göndererek ordunun geçeceği ve geçmesi muhtemel olan yerlerde ki meralar ve otlakları koruma altına aldırdı. Türkistan, Horasan, Gürcistan ve Anadolu'nun da dahil olduğu yerlerde ot yasak madde oldu. Halk öyle sıkıntı çekti ki ağaç yaprakları bile yem olarak saklandı. Otlar çiğnenmesin diye geliş gidiş güzergahları bile değişti. Azerbaycan'da bulunan Baycu ve Çurmagun Noyanlara haber gönderilerek askerleri ile beraber Anadolu'ya gitmeleri istendi. Hazırlıklar bununlada bitmiyordu. Moğol ordusunun geçeceği ve konaklayacağı yerlerde iâşenin karşılanması için her yere elçiler gönderilerek bölgedeki

²³⁹ Cüzcâni, a.g.e., II, s. 1226; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, II, s. 684-85.

her ferdin 100 men (300 kg) ağırlığında bir tagar un ve 50 men (150) ağırlığında da bir fıçı içki hazırlaması mecbur tutuldu. Ordu'nun geçeceği menzilleritespit edilerek bunlara atlar ve kimiz dahil her türlü yiyecek ve eşya kondu. Yolların güzergâhındaki nehir ve dereler üzerine köprüler yaptılar. Köprü kurulamayan yerlere de kayıklar koydu. Moğollar için yapılan bütün bu hazırlıkları gören ve Hülagu'nun hareket etmekte olduğunu duyan İran ve Ön-Asya ülkeleri hakkında huzursuzluk ve rahatsızlıklar başlamıştı. Sanki başlarına geleceği önceden sezmişlerdi²⁴⁰.

Moğolistan'da büyük bir ordu toplanmış şehzade ve noyanların görev yerleri belirlenmiş, askerlerde 1000 lik ve 100'lük gruplar haline dizilmişti. Sonunda Nayman kavminden Kitbuka Noyan 12.000 kişilik öncü kuvvetin komutanı olarak 1252 baharında yola çıktı. Hülagu'da veda toyları veriyordu. Ayrılacağı zaman kardeşi Mengü Kaan ona ilerde İlhan'lı devletinin temel ilkeleri ile faaliyet alanını oluşturacak şu tarihi nasihatleri verdi: "Sen Turan'dan İran ülkesine gittiğin zaman Cengiz Han'ın yasa, yosun ve adetlerini işlerinde düstur et. Ceyhun ve Amuye'den Mısır beldesine kadar her Melik ve belde sana tabi ve itaat üzere olacaktır. Buralardaki ahaliyi adamlarına ezdirme, Horasan ve Kuhistan'dan başlayarak bütün kale ve hisarları tahrip et. Bu işleri hallettikten sonra Irak'a yönel. Yollarda eşkiyalık yapan Lurlu ve Kürtleri temizle. Eğer Bağdad Halifesi itaati kabul eder ve huzura gelirse ona asla

²⁴⁰ Cüveyni, Cihân-gûşa, III, s. 89-90, Terc. 56-59; Reşidüddin, Câmî'ü't-Tevârih, II, 686; Ebu'l-Ferec. Tarih, II, 556.

dokunma. Ancak kibirlenirse yok et. İşlerinde iyilik ve doğrulukla hareket et. İyi niyetli ol. Reaya'yı ağır vergi ve angaryalarla sıkma, müreffeh olmaları için çalış. Harap olmuş yerleri imar et. Düşman ülkelerini Tann'nın yardımıyla feth et ki yaylak ve kışlaklarınız bol olsun. Umum işlerde Dokuz Hatun'la kengeç yap ve İran'da otur"²⁴¹. Açıkça görüldüğü üzere Hülagu'nun gerek İran'ı istila ve halifeliği kaldırırken gerekse de Mısır üzerine seferi ve diğer icraatları Mengü Kaan'ın nasihat adı altındaki emirleri sonucu yapılmıştır. Türkiye Selçuklular'da Kaan'ın emriyle doğrudan Hülagu'nun tabiiyetine verilmiştir. Mengü Kaan nasihatten sonra Hülagu'nun, zevceleri ve çocuklarına altın, elbise ve sürülerden hediyeler gönderdi. Kardeşi Suntay Agul'u da yanına verdi. Hülagu 1253 başında ordugaha geldi ve bir yıl burada eğlendikten sonra 1254 yılı Ocağında Kaan'ın yarlığı ile yola çıktı. Yanında büyük hatunlar Dokuz ve Olcay, çocukları Abaka ile Yeşmut vardı. Önlerinde ise diğer şehzadeler Bulagay ve Tutar gidiyorlardı. Almalık hududuna vardıklarında Urkina Hatun onları karşıladı ve ziyafet verdi. Toprakları üzerinden geçerken de Türkistan ve Maverâünnehr hakimi Mesud Bey huzura gelerek ubudiyet gösterdi. 1254 Yazını Türkistan'da geçiren Hülagu aynı yılın güzünde harekete geçti ve 1255 Eylülünde Semerkant yakınlarına ulaşarak burada konakladı. Hülagu yaklaşık 40 gün burada kaldı. O süre zarfında kardeşi Suntay Agul'u kaybeden İlhan'ı, huzura gelen Melik Şemseddin Kert teselli etti. Oradan Keş'e vardı. Emir Argun ve Horasan'ın ileri gelenleri huzura gelerek hediyeler sundular. Hülagu

²⁴¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II. s. 686-87.

orada bir ay kaldı. Buradan İran ve Ön Asya'daki sultan ve meliklere haber göndererek huzuruna çağırdı. Bu davete icabet edenler arasında Türkiye Selçuklu sultanı İzzeddin ve kardeşi Rükneddin'de vardı. Onlar elçiler göndererek Hülâgu'ya çeşitli hediyeler sundular²⁴².

1256 başında ordusunun başında tekrar harekete geçen İlhan Ceyhun'u kayıklardan kurdurduğu seyyar bir köprüyle geçti ve Belh'in 60 km. batısındaki Şapurgan'a gelerek burada konakladı. O burada fazla kalmak istemiyordu. Ancak aniden bastıran kar buna engel oldu ve uzun süre beklemek zorunda kaldı. Bu süre zarfında Emir Argun'un kendisi için yaptırdığı softan enfes bir çadırda vakit geçiren Hülâgu, aynı çadırda da İran, Anadolu ve Suriye hükümdarı olarak tahta oturdu. Reşidüddin'e göre yanında hatun, şehzade, emir ve ileri gelenlerden bir topluluk bulunuyordu. Hep birlikte tahta çıkış merasimi yaptılar. Ardından da yeni İlhan toy verip eğlence tertip ettirdi²⁴³. Bundan sonra Emir Argun hem Hülâgu'nun cülusu, hem de bölgenin vergi sorunlarını görüşmek üzere Kaan'ın yanına gitti. Yokluğunda bir problem olmaması içinde yerine kendi oğlu Koray Melik ile Ahmed Bitikçi ve Cihân-gûşa'nın yazarı meşhur Alâeddin Ata Melik Cüveyni'yi vekil olarak bıraktı²⁴⁴.

²⁴² Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, II, 688-9; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, s. 16.

²⁴³ Reşidüddin, a.g.e., II, s. 689, Buradaki bilgi Hülâgu'nun İran tahtına ne zaman oturduğunu göstermesi açısından mühimdir.

²⁴⁴ Cüveynî, Târih-i Cihân-gûşa, III, s. 101-2 terc. s. 63; Reşidüddin a.g.e., gösterilen yer.

Kışın şiddetinden pek çok hayvanını kaybeden Moğollar, bahar gelince toparlandılar ve Tus'a doğru harekete geçtiler. Hülagu yol üzerindeki Zave ve Haf'ı ele geçirmek için Köke İlkay'ı görevlendirdi. Kendisi de yola devamla 1256 Mayıs'ında Tus'a vardı. Burada bir süre eğlendikten sonra tekrar yola çıktı. Habuşan civarından geçerken buranın harap vaziyetini gören İlhan derhal emir vererek yıkılan binaları yeniden yaptırdı ve su kanallarını onarttı. Ardından 1256 Eylülünde Bistam yakınlarında Harrakan'a ulaşan Hülagu buradan Batınîler'in reisi Rükneddin Hurşah'a elçi göndererek itaat etmesini aksi halde ülkesinin harap olacağını söyledi. Bu tehdid karşısında Hurşah itaat etmeyi kabul etti. Ancak bazı kalelerin teslim edilmesi ve yıkılmasına karşı çıktı. Bunun üzerine Hülagu Batınîler'in üzerine harekete geçti. Ordunun sağ kanadını Buka Timur ve Köke İlkay, solunu da Teküder Oğul ve Kitboğa Noyan kumanda ediyordu. Moğollar bir çok Batını kalesini kısa sürede tek tek ele geçirerek ünlü Alamut kalesi önlerine geldiler. Bu arada ordunun erzak sıkıntısını gidermek için Yezd, Doğu Anadolu ve Cürcan'a kadar olan bölgelerden un, et ve binek hayvanı temin ettirdi. Bunların taşınmasına divanın hayvanlarının kafi gelmemesi üzerine Türk ve Tacikler'den kimin hayvanı varsa bunları ücretsiz taşıdılar. Mevsim kış olduğu için Hülagu ve bazı emirler kalenin kuşatılmasını bahara bırakmak istediler. Ancak Buka Timur ve Kitboğa kuşatmanın sürmesinde ısrar etti ve sonuçta kuşatmaya devam edildi. Moğollar'ın kararlılığını gören Hurşah'da teslim olmaktan başka bir çare olmadığını gördü ve aşağı inerek kaleyi Hülagu'ya teslim etti (19 Kasım

1256) Aralık ayı sonuna kadarda bütün Batınî beldeleri ele geçirilmişti²⁴⁵. Kaynağın belirttiğine göre Batınî beldelerinin ele geçirilerek tahribi başta iman sahipleri olarak bütün insanlara ve devletlerle derin bir soluk aldırdı²⁴⁶.

2 - Bağdad'ın Zaptı ve Abbasi Halifeliği'nin Ortadan Kaldırılması

Hülagu Han Batınîler'in üzerine yürürken Bağdad Abbasi Halifesi Mustasım'a elçi göndererek yardım istemişti. Halife bir miktar asker göndermek istediysede emirlerinden bazıları buna engel oldular. Hülagu Batınî ülkesini zaptettikten sonra 1257 Baharında Hemedan'a geldi. Buradan Halife'ye sert ifadeli bir mektup yazarak niçin asker göndermediğini sordu ve özetle şöyle dedi: "Biz daha önce mektup yazarak sizden asker beklemiştik, siz ise göndermediniz. Bunun için özür dilemelisiniz. Sizin soyunuz eski ve büyüktür. Ancak Cengiz Han'dan beri Moğollar'ın gitmediği neresi kalmıştır? Harezmşahlar, Selçuklular, Deylemliler ve Atabekler soyu şevketten zevâle düşmüştür. Sadece Tanrı'nın kuvveti kadimdir. Bize itaat et ve kendin gelmezsen, adamlarından birini gönder. Eğer fermanımızı dinlemezsen orduyu tertip eder ve sizinli savaşırız. Öyle ki askerinin öfkesinden Bağdad yok olur. Soyunu sürdürmek istiyorsan öğüdümü dinlersin"²⁴⁷. Elçiler mektubu

²⁴⁵ Cüveynî, Cihân-güşâ, III, s. 103-115; Terc. III, s. 64-72; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 693; Ebu'l-Ferec. Muhtasar, s. 28-29.

²⁴⁶ Cüveynî, a.g.e., II, s. 85-142-3.

²⁴⁷ Cüveynî, Cihân-güşâ; III, s. 380-1; Terc. III, s. 163; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, 695-6; Ebu'l-Ferec. Muhtasar, s. 32.

Bağdad'a Halife'ye iletiler. Halife bu tehdid dolu mektuba karşılık olarak aynı şekilde tehdidkar cevap verdi ve şöyle dedi: "Ey kendini alemin üstünde görmüş yeni yetme.. Takdir olan şey neyse o olur. Bizler çocuktan yaşlıya herkes Allah'a inanır. Benim gücüm İran'dan Turan'a kadar uzanır. Ben bölgenin lideriyim. Bir işaret verdiğim zaman her yerden ordular sökün eder ve düşmana haddini bildirir. Eğer dostluk istiyorsan benim beldelerimde ne işin var. Horasan'la iktifa et" dedi. Hülagu mektubu okuyunca hiddetinden titredi ve "Şimdi yay gibi eğri olan Halife'nin kulağını gerek ok gibi yapacağım. Bizimle birlik olan kurtulur. Allah bu dünyayı bize verdi ve Bağdad işini de yoluna koyacağım" diyerek elçileri geri gönderdi²⁴⁸. Hülgu'dan gelen bu son cevaptan sonra Halife ne yapılacağını tartışmak üzere emirleri topladı. Toplantıda Vezir İbnü'l-el-Kami ağır hediyeler göndererek Moğol Hanı'yla barış yapılmasını savunurken, ordu komutanı Süleyman Yivai ile Devaddar-ı Küçek bu fikre karşı çıktılar. Sonuçta Moğollar'la savaşılması için karar alındı ve bu meyanda hazırlıklara başlandı²⁴⁹.

Hülagu teşebbüslerinden sonuç alamayınca 1257 Ekim ayında Hemedan'dan harekete geçti. O Halife ordusunun büyüklüğünden endişe ediyordu. Bunun için İran ve Anadolu'da ne kadar Moğol kuvvetleri varsa çağırdı. Bağdad yolu üzerinde bir çok müstahkem mevki vardı. Moğol Han'ı önce Şerefraz hakimi Hüsameddin Aka'ya

²⁴⁸ Cüveynî, a.g.e, III, s. 382-1; Terc. III, s. 164-5; Reşidüddin, a.g.e., II, s. 696.

²⁴⁹ Cüveynî, a.g.e, III, s. 384-5; Terc. III, s. 164-5; Reşidüddin, Câmi'ü't-Tevârih, II, s. 696; Cüzcanî, Tabakat, II, s. 1231-2.

haber göndererek teslim olmasını istedi. Başka çare olmadığını gören Hüsameddin teklifi kabul etti. Ardından Halifelik ile anlaşmaya çalışan Erbil hakimi Silaye Alevi üzerine Kitbuka Noyan 3.000 kişilik bir kuvvetle gönderildi. Kitbuka Silaye'yi kandırarak teslim aldı sonra da öldürdü. Bu şekilde yollar pürüzlerden temizlenmiş oldu. Bundan sonra Hülagu Moğollar'da adet olduğu üzere müneccimi çağırarak yıldızların hareket için uygun olup olmadığını sordu. Müneccim Bağdad'a yürümenin uğursuzluğa sebep olacağını belirtip, eğer padişah buna uymaz giderse kendisi ve Moğollar için felaket olacağını söyledi. Bu cevaptan hoşnut olmayan Han bu kez Batınî filozofu olan ve Batınî hareketi sırasında maiyetine aldığı Nasireddin Tusî'ye akıl danıştı. Tusî korkunun gereksiz olduğunu belirtince Hülagu onu müneccimle yüzleştirdi. Orada Tusi daha önce de Halifeler'in öldürüldüğünü, meselp Memun'un kardeşi katlettirdiğini Emin'i, Mutevekkil'in de oğlu tarafından öldürüldüğü halde hiç bir şey olmadığını ifade ederek tartışmayı bitirdi. Onun bunu yapmakla Sunni olan Halifelik'ten bir nevi intikam almayı hedeflediği akla gelebilir. Artık tereddüdü kalmayan Moğol Han'ı süratle Bağdad üzerine yürüdü. Yapılan plana göre Bağdad dört bir tarafından kuşatılacaktı, Anadolu üzerinden gelecek olan Baycu Erbil ve Şehrizor üzerinden Musul'a inecek oradanda Bağdad'ın Batı yönünü, tutarken Cuci'nin torunları Bulgu, Tukar ile Kuli Buka Timur ve Suncak Noyan Doğu, Kitbuka, Kadsun, Nerek ve İlkay Noyanlar güney taraftan şehri kuşatacaklardı. Hülagu'da kuzey doğudan yüklenecekti. O 1258 Ocağı'nda Kirmanşah yoluyla Bağdad'ın banliyolarından Hulvan'a

geldi. Yanında büyük ümeradan Köke İlkay, Araktu ve Argun Aka, bitikçilerden Karatay ve Seyfeddin, Hoca Nasireddin Tusi, Alaaddin Ata Melik Cüveynî ve İran'ın Melik ve Sultanları vardı²⁵⁰.

Moğol Han'ı Hulvan'ı da ele geçirdikten sonra yoluna devam etti. Diğer yandan Baycu ve Suncak Noyan Dicle'yi geçmişti. Bunu haber alan Devadar-ı Küçek şehirden çıkarak Anber yakınlarında Suncak Noyan'la karşılaştı ve onu yenilgiye uğrattı. Sonra da Baycu Noyan'ın ardına düştü. Onun yaklaşmakta olduğunu gören Baycu geri dönerek Devaddâr'ı yenilgiye uğrattı ve Devaddâr Bağdad'a kaçtı²⁵¹.

Moğollar çemberi gittikçe daraltıyorlardı. Hülagu'da Bağdad'ın doğusundaki Diyali nehrini kayık olmadığı için suyu yararak geçti ve 1258 Ocak sonunda Bağdad kapısına geldi. Burada verdiği emir üzerine şehrin etrafına "çeper" denilen duvarı örmeye başladılar. Bir tam günde duvarı ördükten sonra bir hendek kazarak mancınıkları yerleştirdiler ve savaş düzeni aldılar. Moğollar'ın gücünü gören ve korkuya kapılan Halife, Sahib'i divan ve İbn Darbus'u banış yapmak üzere az bir hediye Hülagu'nun yanına gönderdi. Moğol Han'ı Süleyman Şah'la Devaddâr'ın gönderilmediğini öne sürerek bu teklifi kabul etmedi ve ordusuna hazır ol emrini verdi²⁵².

²⁵⁰ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. 385-6, Terc. III, s. 168-9; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 700-2; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, . 33-4.

²⁵¹ Cüveynî, a.g.e., III, s. 388-9; Terc. III, s. 172; Güzcanî, Tabakât-ı Nasrî; II, s. 1238.

²⁵² Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. , Terc. III, s. 173; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 704; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, s. 34. ³³⁰.

Hülagu'nun saldırı emriyle Moğollar bütün yönlerden 30 Ocak 1258'de hücumu geçtiler. Beş gün beş gece hiç durmadan şiddetle şehre saldırdılar. Bu arada Hülagu, seyyid, bilgin, hristiyan keşişlerin, şeyhlerin ve savaşa katılmayanların canlarının bağışlanacağını bildiren bir yarlık hazırlattı ve onu bir okun ucuna takarak şehrin içine attırdı. Bundan sonra savaş daha da şiddetlendi Bağdadlılar büyük bir cesaretle karşı koyuyorlardı. Ancak düşmanın gücü çok büyüktü ve 7 Şubat 1258'de Moğollar Acem Burcuna çıkmayı başardılar. Bunu diğerleri takip etti ve sabah namazı vaktinde şehir ele geçti. İçeri girmeyen Han hemen şehir surlarının yıkılmasını istedi. Halife'ye de haber göndererek isterse kendisinin gelmesini, ancak Süleyman Şah'la Devaddâr'ı mutlaka göndermesini istedi. Bu durumda Halife ortanca oğlu ile Devattar ve Süleyman Şah'ı gönderdi isede Devattar yoldan geri döndü. Huzura giden Süleyman Şah'dan, önce askerleri şehirden çıkartmasını istediler. Bu yerine gelince de onu öldürdüler. Bundan sonra Bağdad halkı Hülagu'ya elçi göndererek Halife'nin canının bağışlanmasını istediler ise de Hülagu onlara bir cevap vermedi. Durumun vehametini kavrayan Halife'de 11 Şubat'ta şehirden çıkarak huzura geldi. Ardından Moğol askerleri şehri yağmalamaya başladılar. Bağdad halkından pek çok insan öldürüldü. Bilhassa ordu içinde bulunan Gürcüler çok acımasız davrandılar. Hristiyanlar'a ise dokunulmadı. Aynı sıralarda da Moğol Han'ı Halife'nin hazinelerini çıkartarak hepsine el koydu ve Halife'ye "Eğer bunları önceden askerlerine dağıtıp bize itaat etseydin bu duruma

düşmezdin, bizde bu nehri geçmezdik" dedi. Halife ise durumun Allah'ın takdiri olduğunu belirtmekle yetindi²⁵³.

Hülagu 21 Şubat 1258'de Bağdad'dan ayrılırken Halifeyi çağırttı. Onu öldürtmeyi düşünüyordu. Ancak Moğol ordusunda çok sayıda müslüman vardı ve onlar Halife'nin kanının akıtılmasının dünyada çeşitli felaketlere yol açabileceğini söyleyerek buna karşı çıktılar. Hülagu tereddüt içindeyken Musul hakimi Bedreddin Lulu, onu uyararak: "Eğer Halife yaşamaya devam ederse diğer müslüman devletleri onu kurtarmak için harekete geçebilir" dedi. Bunun üzerine Han korktu ve onu çuvala koyarak atlara çiğnetmek suretiyle feci bir şekilde öldürttü²⁵⁴. Böyle yapmakla herhalde Halife'nin kanının toprağa akmasını önlemiş ve muhtemel felaketlerden kurtulmuş olacaktı.

Bağdad Abbasî Halifeliği'nin ortadan kaldırılması şüphesiz İslâm tarihi için olduğu kadar dünya tarihi içinde çok önemli bir olaydır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra onun vekili ve yeryüzündeki bütün müslamanların emiri olarak ortaya çıkan Halifelik makamı, zaman içinde siyasi gücünü önemli ölçüde kaybetmiş ve bu yetkisini toprakları içinde ortaya çıkan meliklere devretmiş olmakla beraber ruhanî manada İslâm dünyasında büyük bir nüfusa sahipti. Sultanlar ve melikler herhangi bir problemlerinde onun hakemliğine danışır,

²⁵³ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. 389-90; Terc. III, s. 174-5; Reşidüddin, Câmî'ü't-Tevârih, II, s.704-5; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 568-9; Muhtasar, s. 34.

²⁵⁴ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. 389-90; Terc. III, s. 174-5; Cüzcanî, Tabakat, Nasırî II, s. 1252-3; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 570.

onların meşruluklarını gene halifeler tasdik ederdi. Bunlardan da başka Bağdad bir ilim ve irfan yuvası olup buralara her yıl binlerce öğrenci ilim tahsili için gelirdi. Kaynağın da belirttiği gibi Halifelik ortadan kaldırıldıktan sonra diğer müslümanlar sultanların da saltanatları sallanmaya başladı. Moğollar'ın saltanatı ise içte ve dışta güçlendi²⁵⁵.

Hülagu Bağdad'dan ayrılırken Halife'nin veziri el-Kamî'yi ve Sahib-i Divan Fahreddin Ahmed Tamganî'yi aynı görevlerinde bıraktı. Ali Bahadır²⁵⁶ da şihne olarak tayin etti. Onlar Bağdad'ın imarı için çalışmaya başladılar. Ölüler kaldırılarak çarşı pazarlar yeniden kuruldu. Yıkılan binalar onarıldı ve hayat burada yeniden canlanmaya başladı. O sırada Siyah Kuh'da bulunan Hülagu Buka Timur'u Hille ve Vasıt yöneticiliğine getirdi ve kendisi de Azerbaycan'a yolunu tuttu²⁵⁷.

B — TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN İLHANLILAR'A TABİ OLMASI VE ABAKA'YA KADAR TÜRKİYE SELÇUKLU-İLHANLI İLİŞKİLERİ

1 - Hülagu'nun Türkiye Selçukluları'nı Kendine Bağlaması ve Burada Yürüttüğü Siyaset

²⁵⁵ Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 570; Spuler, İran Moğolları, s. 630 vd.

²⁵⁶ Cüveynî'de Üstü Bahadır olarak seçiyor, bkz. Chân-gûşa III. s. 392, Terc. III, s. 176.

²⁵⁷ Cüveynî, Cihân-gûşa, III, s. 392, Terc. III, s. 176; Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, II, s. 713-4; Cüzcanî, Tabakat-ı Nasrî, II, s. 1261-3; Ebu'l-Fereç, Muhtasar, s. 35.

Hülagu Bağdad'ı alıp Halifeliği ortadan kaldırdıktan sonra kendini bütün Yakın ve Orta Doğu'nun hakimi ilan etti. Elde ettiği büyük ganimetlerin bir kısmını Mengü Kan'a gönderdi ve bundan sonraki hedefinin Suriye ve Mısır olduğunu belirtti. O bu sefere çıkmadan önce bölgedeki Moğollar'a tabii bütün hükümdarlara haber göndererek bundan böyle kendisine tabii olduklarını yarlık ve fermanları kendisinden alınacağı ilan etti ve onları yanına çağırdı. Bu çağırdığı hükümdarlar arasında Türkiye Selçuklu hükümdarları İzzeddin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıç Arslan'da vardı. O sırada Sultan II. İzzeddin Moğollar'ın Bağdad kuşatmasıyla meşgul olmasından dolayı mevkiini güçlendirmiş Saltanat naibliğine de Fahreddin Ali'yi getirerek işleri ona havale etmişti. Hülagu'dan gelen emir üzerine maiyetiyle derhal harekete geçti ve 7 Ağustos 1258'de Moğol hanı'nın yanına vardı. Aynı ayın 11'inde de Rükneddin Kılıç Arslan Muineddin Pervane ile birlikte geldiler. Hülagu Han, Baycu Noyan'la savaşması dolayısıyla Sultan İzzeddin'e kızgındı. O da bunu bildiği için ilginç bir yöntemle başvurdu. Kendisi için diktirdiği bir elbiseye at nalları işletti ve huzura o şekilde çıktı. Hülagu bu garip şeylerin ne olduğunu sorunca Sultan İzzeddin'de yer öperek şöyle dedi: "Padişahımız mübarek ayaklarıyla bu bendenin başını yüceltmektedir". Bu sahne karşısında Moğol Han'ı yumuşadı ve zevcesi Dokuz Hatun'un da ısrarları sonucu Selçuklu Sultanı'nı bağışladı²⁵⁸. II. İzzeddin Keykavus'a gerekli ikram ve ihtiramı göstererek

²⁵⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 178-9; Benaklî, Tarih-i Benaklî s. 419-20, Selçuklu Kaynakları doğrultusunda olarak bu konuya değinmeyip sadece huzurunda iyi ikram

Selçuklu saltanatını ona ihsan etti. Ancak ardından huzura giren Rükneddin Kılıç Arslan ve naibi Muineddin Pervane Hülagu'nun aklını çeldiler. Pervane politik maharetini göstererek saltanatın bölüştürülmesi bahsini açtı ve şöyle dedi: "İslâm hukukuna göre bir kimse öldüğü zaman mirası oğulları arasında eşit olarak bölüşülür. Bugün Sultan Gayeseddin Keyhüsrev'den miras kalmış olan Selçuklu saltanatı bir oğula ait değildir. Diğer kardeşininde hakkı vardır. Eğer han adil bir iş yapmak istiyorsa ülkeyi iki kardeş arasında taksim edersin. Böylece hem hak yerini bulur hem de iki kardeşin rekabeti sebebiyle daha çok mal ve eşya sahibi olursunuz"²⁵⁹.

Muineddin'in Pervane'nin Selçuklu Devleti için son derece zararlı olan bu fikrini Hülagu beğendi ve ülkeyi daha önceden yürürlükte olan Mengü Han'ın yarlığındaki gibi iki kardeş arasında taksim etti. Buna göre Sultan İzzeddin Kayseri'den Antalya sahiline kadar uzanan ülkenin Batı bölümünü alacak ve Konya'da ikamet edecekti. Rükneddin ise Sivas ve Danişmendiye bölgesinden Sinop ve Samsun sahiline kadarki Doğu bölgesine sahip olacak ve Tokat'ta oturacaktı. İzzeddin'in devlet işlerinde yardımcılığını Şemseddin Tuğraî yürütürken, Alıncak Noyan'la Muineddin Pervane de Rükneddin adına kendilerine ayrılan bölgeyi

gördüklerini belirtirler. Bak. İbn Bibi, e-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 632; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 61.

²⁵⁹ Aksarayî, a.g.e., s. 61-2.

idare edeceklerdi²⁶⁰. Hülagu'nun Selçuklu Sultanlarına bu kadar yumuşak davranması şaşırtıcı gibi görünse de akılcıydı. Zira Suriye seferi arefesinde Anadolu için gücünü harcamak istemiyordu ve çözümünü hareketin sonuna saklamıştı.

Moğol Han'ı Hülagu ayrıca hazineleri boş olduğu anlaşılan Selçuklu sultanlarına maiyeti ve Anadolu'da bulunan Moğol tümeninin ihtiyaçlarını karşılamak için 400 baliş (160.000 dinar) borç verdi. Diğer taraftan da kendisine ödenecek yıllık haraç kararlaştırdı. Buna göre Selçuklular 20. tümen yani 200.000 dinar nakit, 500 top ipek ve iplik, 3.000 adet altın işlemeli kumaş, 500 iğdiş at ve 500 katır ödemekle yükümlü olacaklardı²⁶¹. İlhanlılar'a ödenecek bu meblağ az gibi gözüksede buna Anadolu'ya devamlı gelip giden elçilerle yine burada bulunan Moğol askerlerinin masrafları eklendiğinde ortaya büyük rakamların çıkacağı aşikardır. Anlaşma yapıldıktan sonra Hülagu Han her iki Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı Suriye seferine hazırlanmaları için Anadolu'ya gönderdi. Onlarda Moğol Han'ının bu seferine katıldılar ve 1259 Kasımında Haleb'in alınışında hazır bulundular. O sırada da Han'ın Kaanlık seçimi

²⁶⁰ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s.632; Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 61-2.

²⁶¹ Aksarayî, a.g.e., s. 62; İbn Bibi'de bu konuda bilgi yoktur.

için Suriye'yi terk ederek İran'a dönmesi üzerine onlarda ülkelerine döndüler²⁶².

Reşidüddin'deki kayda göre Hülagu'nun amacı Suriye'nin fethini tamamladıktan sonra Anadolu'ya yönelmektir. Ancak daha Haleb'i yeni almışken Tebriz'deki naibi aracılığı ile Mengü Kaan'ın ölmüş olup Moğolistan'da taht kavgalarının başladığını öğrenince, O Suriye'nin fethini tamamlama görevini Kitbuka Noyan'a bırakarak süratle geri döndü. 1260 Haziranı'nda Ahlat'a ulaştı ve oradanda Tebriz'e vardı²⁶³. Bu şekilde Anadolu'yu istila etme planları suya düştü.

Hülagu'nun Suriye seferini yarıda bırakarak geri dönmesi üzerine Selçuklu sultanları da geri dönmüşlerdi. Hemen arkasından da İzzeddin'in naibi Şemseddin Tuğrai Tebriz'e giderek bir çok mal vaadinde bulundu ve bunun karşılığında da Moğollar'dan borç para aldı. Ayrıca vezaret yarlığı ile Kastamonu'nun gelirlerini vezirlik maaşı olarak elde ederek Konya'ya döndü. Bundan sonra o mal toplamak için sert tedbirlere baş vurdu. Kendisinin izni olmadan hiç bir kimseye hazine ne bir maaş ne de bir mal verdi. Bu durum tabii ki hoşnutsuzluklara yol açıyordu. Bütün bu sıkı tedbirlere rağmen Tuğrai'nin çabaları boşa gidecekti. Zira o çok geçmeden vefat etti ve aldığı bütün borçları Sultan

²⁶² İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye s.632-3; Yununî, Zeytun Miratü'z-Zaman C. I, s. 343'de Sultan Rükneddin ve İzzeddin'in Şam seferi sırasında Hülagu'nun yanında olduğunu belirtir.

²⁶³ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 720.

İzzeddin'in üzerine kaldı²⁶⁴. Gerçektende bu kada rbüyük miktarda borç alınmakla büyük hata yapılmıştı. Bunun sebebinin ne olduğu konusunda kaynaklar bilgi vermiyor. Acaba çok zengin Selçuklu ülkesinde kaynaklar mı tükenmiş, yoksa, Moğol tahribatı dolayısıyla vergimi toplanamıyordu? Bizce her ikisi de mümkün görünüyor. Bu borçlar Sultan II. İzzeddin Keykavus'un sonunu hazırladığı gibi Selçuklu devletini de tabiilikten çıkarıp tam boyunduruk altına alınmasına yol açacak süreci başlattı.

Şemseddin Tuğraî'nin ölümünden sonra vezirliğe Fahreddin Ali getirildi. Okuma yazma bilmemesine rağmen oldukça kabiliyetli bir kişi olan yeni vezir bazı küçük aralar dışında 30 yıl bu zor görevi sürdürerek dönemine damgasını vurabilmiştir. O Selçuklular'ın yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biridir. Onun vezarete gelmesiyle devletin resmi lisanı'da Farsça oldu. Sultan İzzeddin Saltanat Naibliğine Eminateddin Mikail'i getirerek ekibini kurmuş oldu. Mikail'de Cimri olayına kadar bu görevde kaldı. Aynı sıralarda ise IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezirliğine de ilerde Selçukluların kaderini büyük ölçüde etkileyecek Muineddin Pervane getiriliyordu²⁶⁵.

²⁶⁴ İbn Bibi, El-Evâmirül-Alâiyye, s. 633; Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 63-4.

²⁶⁵ İbn Bibi, a.g.e., s. 633; Aksarayî, a.g.e., s. 64-5.

*a- Sultan İzzeddin'in Tahttan İndirilmesi ve Rükneddin Kılıç Arslan'ın
Tek Başına Sultan Olması*

Selçuklular'da bu değişiklikler yaşanırken Hülagu Han, vakit geçirmeden zamanında Celâleddin Harezmşah'ın Kadıül-Kuzatlığını yapmış Muhyiddin Tahrir'in oğlu Tâceddin Mutez'i alacaklarını tahsil etmek için Anadolu'ya Tükel Bahşı ile birlikte gönderdi. Onlar, önce Sultan İzzeddin'in yanına giderek alacaklarını istediler. O sırada Antalya'ya gitmek üzere Kubad Abad'da bulunan İzzeddin, Beylerbeyi Kont İstabl Rumî'nin telkinlerine kanarak elçilere kaba davrandı ve şöyle kanşılık verdi: "Sultan Rükneddin'in ülkesi yolunuzun üzerindedir. O sebeble önce oranın vergisini toplayın. Sonra biz borcumuzu öderiz". Bunun üzerine Moğol elçileri Rükneddin Kılıç Arslan'ın ülkesine gittiler. Orada bilhassa Pervane'nin gayretleri ile iyi karşılanıp kabul gördüler. Taceddin Mutez'de Muineddin Pervane'yi iyi icraâtlarından dolayı kutladı. O sırada Sultan İzzeddin tarafından haberciler gelerek Mutez'e Sultan İzzeddin'in Antalya'ya giderek Uç Türkmenlerle ittifak yaptığını, isyan düşüncesinde olduğunu, ancak bir süre sonra Uç Türkmenleri'nin reisi Mehmed Bey'le Antalya ile Alaiye arasında savaşarak mağlub olmasından dolayı bu düşüncesinin gerçekleşmediğini bildirdiler. Bunun üzerine Mutez durumu derhal Hülagu'ya bildirdi ve II. İzzeddin' Keykavus'u borcunu ödemediğinden dolayı şikayet etti. Bunun üzerine Moğol Han'ı ona çok sert bir mektup yazarak şöyle dedi: "Sultan İzzeddin bilir ki, O huzurumuza geldiğinde ne ihtiyacı varsa karşıladım. İyi

davrandım. Borçlarını kısa zamanda karşılayacağını söyledi, kabul ettim. Makamına dönüp kendini işrete verdi ve iyilikleri unuttu. Mal tahsiline giden elçilerimize yüz vermedi. Şimdi balık olup denizin dibine saklansa, elimizden kurtulamayacaktır". Ardından Alıncak Noyan'ı Sultan İzzeddin'in üzerine gönderdi²⁶⁶.

Sultan İzzeddin mektubu alınca tehlikenin büyüklüğünü anladı. Derhal Antalya'dan hareketle Konya'ya geldi ve borcu için mal tahsiline başladı²⁶⁷. Bu arada da, Moğollar'ı 1260 yılında Ayncalut'ta perişan eden Memlük Sultan'ı Baybars'a yardım için Mısır'a elçi gönderdi. Şerefeddin el-Caki ile Şerif İmameddin al-Haşimi adlı elçiler 1262 Temmuz'un'da ellerinde iki mektupla beraber Kahire'ye geldiler ve Sultan Baybars tarafından kabul edildiler. Mektuplar okundu. Burada Sultan İzzeddin, yardım ve Moğol tahakkümünden kurtarması karşılığında Mısır Sultanı'na ülkenin yansını teklif ediyor, ayrıca kendisinin imzaladığı boş menşurlar göndererek onun istediği an, Anadolu'da kendine bir iktâ veya emir tayin etme hakkı veriyordu. Bu büyük imtiyazlardan son derece memnun olan Baybars, derhal Emir Nasireddin Silahdar komutasında 300 kişilik bir kuvveti yardım amacıyla harekete geçirdi ve ona Anadolu'da iktâlar vaad etti²⁶⁸.

²⁶⁶ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 634-5; Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 65-7; Cohen, Cl. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 272'de.

²⁶⁷ İbn Bibi, El-Evâmir, s. 636; Aksarayî, Mûsâmeret, s. 67.

²⁶⁸ İbn Abdî'z-Zâhir; El-Ravdu'z-Zâhir fî Sîret-i Melik Zâhir, Arapça Metin ve (İng. Terc. S.F. Sadequ), Dacca 1956, s. 145-6. Yununî, Zeylû Mirâtü'z-Zamân, s. 160, II. Makrîzî; Sûlûk, I/2, s. 443-4.

Bu arada da Moğol Noyan'ı Alıncak Anadolu'ya girmişti. IV. Rûkneddin Kılıç Arslan ve Muineddin, Erzincan hududunda onu karşılayarak ikramda bulunduktan başka diğer, ihtiyaçlarını da karşıladılar. O sırada Sultan İzzeddin'in Memlûkler'le işbirliği için mektuplaştığını Pervane duymuştu O bu olayı Alıncak'a aktardı. Bunun üzerine, hep birlikte Konya'ya doğru yola çıktılar. Alıncak Noyan ve Pervane, 1262 yazında Aksaray'a ulaştılar²⁶⁹. Aksaray'ın anlattığına göre; Pervane daha yolda iken, yani Aksaray'a varmadan Fahreddin Ali'nin yanına gizlice adam gönderip, onu kendi saflarına çekmişti. Bu durumdan haberi olmayan Sultan İzzeddin, onu sulh yapabilmek amacıyla Aksaray'a gönderdi. Fahreddin Ali, Alıncak ve Pervane'nin yanına varır varmaz, vezaretin kendisine tevcih edilmesi karşılığında onların safına geçti. Sultan İzzeddin hiçbir şeyden habersiz Konya'ya 10 km mesafedeki Ruzbe Hanı'nda vezirinin getireceği cevabı beklerken, Aksaray'a varmış olan Fahreddin, anlaştıkları üzere Pervane'nin saflarına katılmıştı. Bundan sonra, bir gece harekete geçen müttefikler, sabaha karşı Obruk Kervansarayına vardılar. Maksat bir baskınla İzzeddin'i ele geçirmektir. Tehlikeyi son anda bir adamı tarafından öğrenen Sultan, acele Konya'ya dönerek bir kaç saat içinde alabileceği ne varsa alarak, Antalya tarafına yollandı. Yanında has adamlarından Emir-i Ahur Muzafferüddin Uğurlu, Hüsamettin Taştî ve Hacı Baba vardı.

²⁶⁹ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 635-6. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr 68. Ebu'l-Fereç; II. s. 582. N. Kaymaz;, hangi kaynaktan alındığını belirtmeden Alıncak'ın Aksaray'a geliş tarihini tahmini 1261 olarak verir. Bkz.. Pervane Muineddin Süleyman, Ankara 1970, s. 85.

Sabah olunca Ruzbe Ovasına gelen Alıncak ve Pervane, İzzeddin Keykavus'un buradan ayrıldığını öğrendiler. Derhal takibe giriştilerse de onu yakalayamadılar²⁷⁰.

II. İzzeddin Keykavus'un kaçmasından iki gün sonra, Rükneddin Kılıç Arslan Moğol askerleriyle beraber Konya'ya girerek tahta oturdu. Beş nöbet çaldırdı. Ve her tarafa Sultan'ın cülusu fermanla duyuruldu. Ardından da hazineye ne varsa, Moğollar'ın alacakları olarak Tütlek Bahşı ve Bahaeddin Şehinşah'a teslim edildi. Bundan sonra Alıncak Noyan Akşehir'in Karabük, Sultan Rükneddin'de Altıntaş (Kütahya) Köyüne kışlamaya gitti. O sırada Seferihisar (Sivrihisar) da üslenmiş olan İzzeddin'in sadık ordu komutanı Ali Bahadır, Selçuklu Moğol müttefik ordusunun bu dağınık durumundan yararlanarak bir gece baskını yapmak için harekete geçti. Ancak, gece yolunu şaşırdı ve gideceği yere ulaşamadı. Sabah olunca da, bir Moğol öncü birliği ile karşılaştı. Onların asıl orduya haber vermeleri ile düşman uyandı ve çıkan çatışmada Ali Bahadır yenilerek uçlara sığındı²⁷¹. İbn Bibi'ye göre, komutanının yenildiğini haber alan Sultan İzzeddin, artık her şeyin bittiğini anlayarak Kont İstablı Bizans imparatoruna göndererek sığınma hakkı istedi²⁷².

²⁷⁰ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 636-7. Aksarayî; Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 68-70. Ebu'l-Fereç; Tarih, II, 582.

²⁷¹ İbn-Bibi; a.g.e., s. 637. Aksarayî; a.g.e., s. 71. Anonim Selçukname, s. 38'de, Rükneddin'in tahta oturuşu 659/1261 olarak gösteriliyorki yanlış olsa gerekir.

²⁷² İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 637. Sümer F.; Anadolu'da Moğollar, s. 35-6.

Sultan İzzeddin'in saltanatı kaybetmesinde en büyük amil şüphesiz Moğollar'a karşı kendisinin yaptığı şahsi hatalardır. Bunun yanında tutarsız tavırları etrafındaki kıymetli devlet adamlarını uzaklaştırmış, yalnız kalmasına yol açmıştı. Onun Mısır yerine Bizans'a sığınması, herhalde Anadolu'ya yakın olmak istemesi ve geçmişte olduğu gibi tekrar geri dönebilme umudu taşımasındandı. İlerde de bahsedeceğimiz gibi Hülagu'da bunu sezdiği için, Bizans imparatoruna baskı yaparak İzzeddin'i tutuklatmıştır²⁷³. Bundan sonra Anadolu'da siyasi olarak iki şey geçerli olacaktı. Birincisi Moğollar'ın desteğini ve güvenini kazanan Pervane Muineddin'in, 1277'ye kadar sürecek olan despotluğu, ikincisi de Türkmen hareketleridir. Bunlardan ikincisi, yani Türkmen hareketi sonuç itibarıyla, ilerde Anadolu'nun fethinin tamamlanması da dahil tarihte büyük neticelere sebep olmuş ve Türk tarihinin devamlılığı ilkesine uygun olarak yeni ufuklar açmıştır.

2 - Türkmen Hareketleri'nin Başlaması Ve Buna Karşı Selçuklu-

İlhanlı İttifakı

İbn Bibi'ye göre, Sultan İzzeddin İstanbul'a gittikten sonra emirleri Ali Bahadır ve Emir-i Ahur Uğurlu ile birlikte tekrar geri dönerek Sultan İzzeddin'in saltanat davası için Anadolu'dan asker topladılar ve Konya'ya yöneldiler. Pervane Muineddin, bazı Moğol askerleriyle Altun-

²⁷³ Bak. ileriki bölümler: Bazı araştırmacılar onun Bizans'a gidişini imparatorun Sultan İzzeddin'e yakınlığı ve iyi davranışına bağlar bak. N. Kaymaz. Pervane, s. 90.

Aba²⁷⁴ Kervansarayı çevresinde onları karşıladı. Yapılan şiddetli savaş sonunda Bahadır ve Uğurlu bozuldu. Zaferden sonra Pervane Muineddin Necmeddin Müstevfî, Kıvameddin Esher Erzincânî (Müşrif-i Memalik), Kadı Leşker Celaleddin Seferihisârî, Seyfeddin Has Kâbih (?) Kerîmüddîn Alişîr, Bedreddîn Gühertaş (Emir-i Silah) ve Üstaddar Eminateddin Yakut'u İzzeddin taraftarı olmakla suçlayarak onları Moğollara şikayet etti ve öldürölmelerini sağladı. Kaynak bunların haksez yere öldürölmüş olduklarını ve bunu Alıncak Noyan'a bir gece rüyası sırasında hakkü'l gayb (Allah) tarafından bildirildiğini, bunun üzerine de Moğol Noyan'ın yaptığından pişmanlık duyduğunu yazar²⁷⁵.

Sultan Rükneddin tek başına tahta oturduktan sonra ülkenin tamamında iktidarını kurma arzusu taşırken onun bu plânına karşı çıkanlar da vardı. Kaynağın belirttiğine göre, Sultan İzzeddin kaçtıktan sonra taht Rükneddin'e geçti. Ancak Uçlar ve sahiller Türkmenlerin elinde kalmıştı. Bunlar Rükneddin'in emrine girmek istemedi. Bu Türkmenlerden Antalya sahilinden başlayıp, kuzeye, Denizli ve Kütahya hattında yaşayan grubun reisi Mehmed Bey²⁷⁶, kardeşi İlyas, damatları

²⁷⁴ Altun Aba ve Kervansarayı için bak. O. Turan; Selçuklu Kervansarayları, Belleten, X/39, Ankara (1946), s. 480 ve ayrıca aynı müellifin Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun Aba Vakfiyesi ve Hayratı, Belleten, XI/42, Ankara 1947, s. 197-235.

²⁷⁵ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 642. Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr, 72'de yukarıdaki adı geçen emirlerin Konya'ya Karaman Türkmen hurucuna teşvik ettikleri için öldüröldüğü yazılıdır. İbn Bibi'deki kayıtlar bunun Ali Bahadır olduğu anlaşılıyor. N. Kaymaz, ise Ali Bahadır'ın iki kere gerçekleştirdiği hareketi bir kere sanmış ve karıştırmıştır. Bkz. Pervane Muineddin, s. 90.

²⁷⁶ 1260'larda burayı ziyaret eden İbn Sa'id Antalya ile Denizli arasında 200.000 kadar Türkmenin yaşadığını söyler. Bkz. Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Buldan (Farsça çev. Muhammed Ayetî), Tahran 1329, s. 432.

Ali ve Sevinç Beyler Hūlagu Han'a bir elçi göndererek kendisine itaat edip haraç vereceklerini, bu sebeple kendilerine bir sancak menşur ve Şihne gönderilmesini istediler. Moğol Han'ı, onların bu isteğini kabul ederek Hulşar isimli bir Şihneyi onlar üzerine tayin ile Denizli, Tavvas ve Dalaman'a kadar olan yörenin sahibi olduklarına dair ferman gönderdi. Ancak Mehmed Bey'in Tebriz'e gelip itaat etmesini de şart koştı. Türkmen Bey'i ise, her nedense bundan çekindi ve huzura gitmedi. Onun bu itaatsizliğine sinirlenen Hūlagu da, Anadolu'da bulunan Alıncak Noyan'la Sultan Rūkneddin'e emir göndererek, Mehmet Bey'in üzerine yürümelerini istedi. Derhal harekete geçen Selçuklu ve Moğol kuvvetleri yöreye geldiler. Ancak üzerlerinde yolları bilmemenin şaşkınlığı vardı. İşte tam o sırada onların imdādına Mehmed Bey'in damadı Ali Bey yetişti. Muhteris bir kişiliğı olan Ali Bey, kayınpederini makam için satmakta tereddūd etmedi. O bölgenin gizli geçitlerini Selçuklu-Moğol ordusuna gösterdi. Bu sayede Uçlarda bir çok yer Selçuklular'ın eline geçti. Türkmen emiri Mehmed Bey, nihayet Dalaman civarında onların karşısına çıktı. Burada yapılan savaşı kaybedince de sarp dağlara çekildi. O burada bir süre sonra da elçi göndererek can güvenliğinin sağlanması karşılığında teslim olabileceğini bildirdi. Kendisine güvence verilmesi sonucuda gelerek teslim oldu. Fakat Selçuklular sözlerinde durmadılar Konya'ya doğru geri dönerlerken, Uluborlu civarında Mehmed Beyle adamlarını öldürdüler. Yerine de damadı Ali Bey'i Uc

emiri olarak tayin ettiler. Böylece Antalya'dan İstanbul'a kadar ki batı uçları Selçuklular'ın denetimine geçti. Bu hal 1277'ye kadar sürecektir²⁷⁷.

Diğer yandan, aynı yıllarda Anadolu'nun güney bölgesinde Türkmenler de, Karamanlılar liderliğinde ayaklanmışlardı. Şikâri'ye göre Anadolu'ya Şirvan'dan gelen Karamanlılar, Oğuz boyundan idiler. Başlarında da Saadeddin Bey vardı. 10.000 çadırılık bir nüfusa sahip olan bu Türkmenler, ilk zamanlarda Sivas ve Kayseri arasındaki bölgede yazlayıp, kışın da İran'a gidiyorlardı. Bu duruma göre, onların Büyük Selçuklular'ın İran'da 1192'deki yıkılışından sonra çıkan kanışıklıklar sonucu Anadolu'ya geldiklerini tahmin edebiliriz. Saadeddin Bey ölünce, yerine Nureddin (Nure Sofu) geçti. Onun zamanında Türkmenler, konar göçerliği bırakıp yerleşik hayata geçmeye karar verdiler. Bir süre Sivas çevresinde yerleşecek bir yer aradılar. O sırada Kilikya Ermeniler üzerine bir sefer yaparak bazı kaleler elde etmiş olan Sultan I. Alâeddin Keykubâd, onlara Ermenek civarını yurt olarak verince onlarda bölgeye yerleştiler. Bundan sonra Ermeniler üzerine akınlar yaparak Mut ve Gülnar diyarlarını fethettiler. Bir süre sonra Nure Sofu, yerini oğlu Karaman'a bırakarak inzivaya çekildi. Daha sonra da vefat etti²⁷⁸. Aşiretine adını veren Karaman Bey devrinde de onların Ermeniler üzerine akınları sürdü. Selçuklular'ın moğol tabiyetine girdiği 1243'den sonra daha rahat hareket edebilen Karamanlılar, gittikçe güçlendiler.

²⁷⁷ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 71-2; Anonim Selçukname, s. 36. Aynı, *İkdül-Cumân*, I, s. 322-7.

²⁷⁸ Şikâri, *Karaman Tarihi*, (Sadeleştiren, M. Koman-F. Uğur), Konya 1940, s. 10-17; Ayrıca Karamanlılar için bak. Ş. Tekindağ, İA. "Karamanlılar Mad."

Öyle ki, bir taraftan Ermeniler'i tehdit ederken, diğer taraftan Selçuklu saltanatı mücadelelerine karıştılar. Bu itibarla Sultan II İzzeddin Keykavus'un IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve Moğollarla olan mücadelelerde, diğer Türkmen Beyleri gibi İzzeddin'in yanında yer aldılar. 1256'da Sultan İzzeddin, Baycu Noyan'la savaşa çıkarken askerlerinin pek çoğunu Karamanlılar'a ait Gülnar civarından toplamıştı²⁷⁹. Sultan İzzeddin'in bu mücadeleyi kaybedip 1262 yılında ülkeyi terk etmesinden sonra, Anadolu'da birbiri ardınca başlayan Türkmen isyanları kervanına Karaman Oğulları da katıldı. Onlar, Moğol yardımıyla Selçuklu tahtına oturan Rükneddin'i tanımayarak Sultan İzzeddin'i tekrar tahta geçirtmek amacıyla, 1262'de başlarında Karaman Bey, Bunsuz ve Zeynel Haç bulunduğu 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdüler. Moğol askeri, o sırada yaylada olduğundan Konya'da az bir kuvvet mevcuttu. Pervane Muineddin'de bu az kuvvetle Gevele kalesi önünde Türkmenleri karşıladı. Çok şiddetli bir savaş oldu. İki taraftan da çok insan öldü. Sonuçta Selçuklu kuvvetleri kazandı. Karaman'ın kardeşleri, Zeynel Haç ve Bunsuz esir edilerek Konya'ya götürüldü. Orada halka teşhir edildikten sonra kale burcunda asıldılar²⁸⁰. Bu yılda Anadolu'da okadar Türkmen öldürülmüştü ki, Memluk tarihçisi Yununî bunu şu cümle ile ifade eder: "660/1262 yılında

²⁷⁹ Bak. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 618-20.

²⁸⁰ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 71-2; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 519-21; İbn Bibi'de bu olay geçmez. bkz. s. 642-3.

Hülagu Anadolu'ya bir ordu gönderdi. Moğollar orada bir çok kişiyi katlettiler. Bir çoğu da Dimaşk'a kaçtı²⁸¹.

Aynı sıralarda, İlhanlı hükümdarı Hülagu ile diğer bir Moğol devleti olan Altınordu'nun hükümdarı Berke arasında Kafkaslarda ve Azerbaycan'da sınır ve mal paylaşımı yüzünden anlaşmazlık çıktı. Sorunun bir sebebi de, Müslaman olan Berke'nin Hülagu'ya karşı Memlük hükümdarı Baybars'la ittifaka girmeleriydi. Buna karşılık Hülagu da Bizans İmparatoru ile anlaşmıştı. Sonuçta harekete geçen Hülagu, öncü olarak Şiramun'u, Atabey ve Samagarla beraber gönderdi. Onlar Zilhicce 660/1262 Ekim'inde Şemahi'ye ulaşarak Berke'nin öncüleriyle savaşa tutuştular. Sonuçta Altınordu güçleri bozuldu. Bunun üzerine Hülagu, 20 Kasım 1262'de Şemahi'den geçerek Berke üzerine yürüdü. İki hükümdar kuvveti Terek ırmağı yakınlarındaki ünlü Derbend'de, 14 Aralık 1262'de karşılaştı. İlk hamlede İlhanlı güçleri hasmını bozdu, kaçırttı. Kaçan bu kuvvetlerin peşine düşen Şehzade Abaka, Altınordu arazisine girdi fakat orada tuzakta bekleyen Berke'nin askerlerinin arasına düşerek hezimete uğradı. Geri dönüşünde de, Terek ırmağı üzerinden geçerken buzların kırılması sonucu askerlerin bir çoğu öldü. Hülagu'da bu durumda İran'a geri dönmek zorunda kaldı (24 Nisan 1263)²⁸².

İlhanlılar'ın Orta Doğu'da dengeleri değiştirebilecek bu yenilgisinden sonra Berke, derhal Memlük Sultanı Baybars'a elçi

²⁸¹ Yununî Zeyl-ü Mirâtü'z-Zamân, II. s. 162.

²⁸² Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II, s. 730-4, Benakîfî, Tarih, s. 423-5..

göndererek, halen Bizans'ta bulunan Sultan İzzeddin'i yeniden Selçuklu tahtına geçirtmek için ondan yardım istedi. Baybars'da kabul etti²⁸³. Fakat tehlikeli gelişmeyi gören İlhanlı Han'ı, derhal Bizans İmparatoru'na elçi göndererek İzzeddin'in tutuklanmasını sağladı. Böylece Selçuklular ve bölge için çok önemli bir gelişme önlenmiş oldu²⁸⁴.

3 - Pervane Muineddin'in Anadolu Genel Valiliğine Atanması

Bölgeye geldiğinden beri durup dinlenmeden savaşmış olan Hülagu, sınırların aşağı yukarı belirlenmesinden sonra devleti teşkilatlandırmaya ve eyaletlere valiler tayin etmeye başladı. Kaynaklar tarih vermese de, bunun 1263 sonbaharında olduğu büyük ihtimaldir²⁸⁵. Hülagu, Horasan ve Mazenderan'ı büyük oğlu Abaka'ya, Arran ve Azerbaycan'ı diğer oğlu Yeşmut, Diyarbekir ve Diyar-ı Rebia'yı Emir Tudan'a tefviz ederken, Anadolu'ya da Muineddin Pervane'yi vali olarak tayin etti²⁸⁶. Bu duruma göre, Anadolu'da, Horasan veya Azerbaycan gibi İlhanlılar'ın bir eyaleti durumuna düşüyorlardı. Valisi de Muineddin Pervane olup, ülkeyi Han'ın emirlerine göre yönetecekti. Ancak burada Türkmenler'den çekinildiği için muhafaza edilen ve Selçuklu hanedanından gelen bir Sultan olduğundan biraz özel imtiyazlı

²⁸³ İbn Abdî'z-zâhir, *Sîret-i Melik Zâhir*, [İng. terc.], s. 188-9. W. Tiesenhausen; Altın Ordu Tarihine Ait., s. 123, 161-2.

²⁸⁴ Aksarayî; *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 75-7.

²⁸⁵ Bkz. B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 75. Hovarth, *History of Mongols*, s. 272. de 1264 yılı gösteriliyor.

²⁸⁶ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, II, s. 734-5. Benakîfî, *Târih-i Benâkîfî*, s. 425.

bir vilayet gibiydi. Sultan'da yönetime ortaktı. İşlerin meşru olabilmesi için fermanlar ona imzalatılıyordu. Ancak icrâ gücü sınırlanmış bağımsız ve kendibaşına hareket edemiyordu. Hatta ilerde görüleceği üzere bunlar bile fazla görüldüğünden canlarından olmuşlardır²⁸⁷.

Hülagu, tarafından resmen Anadolu valiliğine atanan Pervane yönetimdeki II. İzzeddin Keykavus taraftarlarını²⁸⁸ temizledikten sonra kendi yönetimini kurdu. İlhanlılar'ın, Selçuklular'dan alacaklarını tahsili ile ilgili makama Hülagu'dan yarlıklı Taceddin Mutez getirildi. Onun makamı vezirlikle eş değerde olup ona Kastamonu, Develi ve Aksaray'ın gelirleri ona borç ödemek için tefviz olundu. İstifa makamına Mecdeddin Muhammed, Eşraf-ı Memalik'liğe Celaledin Mahmud b. Emirü'l-Hac, Beylerbeyliğine Hatiroğlu Şerafeddin Mesud (Niğde Emirliği ile birlikte), Uç vilayeti emirliğine Fahreddin Ali'nin oğulları Taceddin Hüseyin ve Nusreddin getirilirken Kütahya, Sandıklı, Gorgurum ve Akşehir onlara hassa olarak tevcih edildi. Melikü'l-Sevahillik görevine de Bahaeddin getirildi. Vezir Fahreddin Ali ve Niyabet-i Saltana Eminateddin Mikail ise görevlerinde kaldılar²⁸⁹.

Yeni yönetim göreve başlar başlamaz, ülkenin her yerinde isyanlar çıktı. Şah Melik Tokat civarında, Ali Bahadır Ankara ve Çankırı'da, Hurmaoğlu Danişmendiye vilayetinden sonra, Kastamonu'da Emir-i

²⁸⁷ Bkz.. ileriki bölümler. s. 191-2

²⁸⁸ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 641'de bu olayın Ali Bahadır hâdisesi, Aksaray'da ise (Mücameret, s. 71) Karamanoğlu hadisesinden sonra cereyan ettiği ifade edilir. Biz olaya yakınlığı itibarıyla İbn Bibi'deki bilgiyi esas aldık.

²⁸⁹ Aksarayî; Mücameretü'l-ahbâr, s. 73-4.

Ahur Esedüddin Aksaray ve çevresinde faaliyete geçerek karışıklıklar çıkardılar²⁹⁰. Bu isyancılardan Şah Melik bir süre Kedagze Kalesi'nde Pervane tarafından kuşatıldıktan sonra teslim alındı. Muineddin onu Moğollar'a teslim etti. Onlarda Şah Melik'i öldürdüler. Esedüddin ise, Kırşehir emirliğine tayin edilen Nureddin Caca tarafından 6 aylık bir kuşatmadan sonra Salime kalesinde ele geçirilerek öldürüldü. Bu isyanların bastırılmasından sonra Pervane, Trabzon Rumları tarafından ele geçirilen Sinop'u tekrar geri almak için İlhan Hülagu'ya gitti²⁹¹. Oradan gerekli yarlığı aldıktan sonra döndü ve asker toplayarak önemli liman kenti Sinop'u kuşattı. Kuşatma sürerken ilhanlı hükümdan Hülagu, 9 Şubat 1265'de Meraga'da sara hastalığından öldü. Çok kan dökmüş; hanedanlar, devletler yıkmış bir kişi idi. Ancak aynı zamanda iyi bir teşkilatçı ve askerdi. Selçuklular'la ilişkilerinde de çok fazla olumsuz olmamıştır. Ömrünün son yıllarında yeni korduğu devleti mamur ve bayındır hale getirmek, aynı zamanda da devletin kültürel temellerini de atmak için uğraş vermiştir. Bu amaçla Hoy ve Aladağ'da birer saray

²⁹⁰ Aksarayî; *Müsamme't-üt-teğabân*, s. 73-4

²⁹¹ İbn Bibi; *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 643 vd. Kaymaz; Pervane Muineddin, s. 117'de Pervane'nin Abaka'nın huzuruna giderek Sinop'u almak için yarlık aldığını söyler. Halbuki Sultan Rukneddin'in ölümü 1266'da vuku bulduğu ve Sinop'unda bundan biraz önce fethedildiği kesin olduğuna göre ve de bunu İbn Bibi'deki kuşatmanın iki yıl sürdüğü bilgisini eklersek Pervane'nin en geç 1264'de Abaka'nın değil o sırada Han olan Hülagu'nun huzuruna giderek yarlık aldığı anlaşılır. Ayrıca Kaymaz kuşatmanın 1 yıl sürdüğünü İbn Bibi'nin kaydını görmeden düşünmektedir. Bkz. Pervane Muineddin, s. 113.

ve binalar, Meraga'da o zamana kadar benzeri görülmeyen bir Rasadhane inşa ettirmiş ayrıca alimlere maaş ve idararat bağlatmıştı²⁹².

²⁹² Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih, II, s. 735-6; Benakîti; Tarih-i Benakîti, s. 425; Ebu'l-Fereç; Tarih II, 584. Aksarayî; Müsameretü'l-ahbâr, s. 77. İbnü'l-Kesir; el-Bidaye, C.XIII, s. 259.

III. BÖLÜM

PERVANE DÖNEMİ, TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN KESİN OLARAK İLHANLI TA'BİYETİ ALTINA ALINIŞI

A — İLHANLILAR'IN TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NI PERVANE MUİNEDDİN VASITASIYLA YÖNETME DÖNEMLERİ

1 – Abaka'nın İlhanlı Tahtına Geçiş ve Selçuklular

Hülagü öldüğü zaman emirler derhal Horasan valisi olup o sırada Mazenderan'da kışlamakta olan Şehzade Abaka'ya başkente gelmesi için haber gönderdiler. Hemen harekete geçen Şehzade, 8 Nisan 1265'de Sultaniye yakınlarındaki Cagatu'ya ulaştı. Orada ordu komutanı İlkay Noyan'dan babasının nasıl öldüğüne dair bilgi aldı. Ardından da şehzadeler, emir, hatunlar ve damatlar toplanarak Abaka'nın tahta çıkışı hakkında "kengeş" yaptılar. Moğol Yasası'na göre, onun tahta çıkması için Moğolistan'da bulunan Kubilay Kaan'ın onayı ve Yarlığı gerekli idi. Ancak kaandan gelecek bir yarlığı beklemek ülkeyi başsız bırakıp badirelere süreklenme tehlikesi doğurabilirdi. Bu sebeple beğler ara bir çözüm bularak, Kaan'dan yarlık gelinceye kadar Abaka'nın

babasının kaimakamı olarak vazife görmesine karar verdiler. Bu meyanda Abaka 19 Haziran 1265'de Cağan Naver'de tahta çıktı²⁹³.

Cülüs ve tahta çıkış törenleri yapıldıktan sonra devlet işlerine dönen yeni Han, önce babası Hülâgu tarafından çıkarılan yarlak ve fermanların geçerli olduğunu ilân etti. Ardından da her vilayetin yeni yönetici ve yardımcılarını atadı. Yeşmut'u Mogan, Şirvan ve Derbend, diğer kardeşi Tobşin'i Horasan'a atarken, Gürcü diyarına Çormagan'ın oğlu Şıramun, Diyarbekir ve Diyar-ı Rebia'yı Durtay'ı atarken Anadolu yöneticiliğine Tuku Bitikçi ve Tudan'ı tayin etti. Ancak onların ani ölümleri üzerinden yerine Samagar ve Gühergay'yı yolladı. Bundan sonra Abaka babasının yapmadığı bir uygulamayı başlattı ve her eyâlete birde valinin yanına nâib atadı. Horasan'da ise husûsiyetinden dolayı vezirlik ihdas etti. Bağdad'da Suncak Noyan'a niyabeten Aleâddin Ata Melik Cüveyni, Tebriz'e Sadreddin, İsfahan ve Irak-ı Acem'e Sahip Şemseddin'in oğlu Bahaeddin Muhammed, Diyarbekir'e Celaledin Tahir ve Melik Razieddin Baba nâib olarak atanırken Anadolu'ya kimin atandığı belirtilmemiştir²⁹⁴. Ancak, kolayca bunun Pervane Muineddin olduğunu icraatlarına bakarak çıkarabiliriz. Bu yeni sistemle Abaka Han döneminde devlet yapı ve teşkilâtında bazı değişikliklere gidildiğini

²⁹³ Reşidüddin, Fazlullah, Tarih-i Mübarek-i Gazanî, Destan-ı Abaka Han, Sultan Ahmed, Argun Han ve Keyhatu (Yay. K. Jahn), Prag 1957, s. 6-7. Benakiti, Tarih-i Benakiti, s. 427, Vassaf Tarih-i Vassaf, Bombay 1266 s. 104-5.

²⁹⁴ Reşidüddin, Câmiü't-Tevârih-Destan'ı Abaka Han, s. 8, Benakiti, Tarih-i Benakiti, s. 427, Vassaf. Tarih, s. 109.

görmekteyiz. Bir kere onun ihdas ettiği valilik sistemi, Hülâgu'nun dönemindekine benzemiyordu. Hülâgu döneminde bir vali o vilayetin hem askeri, hemde sivil en yüksek amiri idi. Ancak Abaka sivil amirlikle, askeri amirliği birbirinden ayırmıştır. Askeri komutanı bölgenin en üst makamı yaparken sivil, yani idari ve ekonomik konulara bakan idareciyi'de askeri komutana nâib olarak atamıştır. Buna göre şunu diyebilirizki: Anadolu'da da artık Pervane Muineddin Hülâgu devrindeki gibi tek adam değildi. İran'dan atanan askerî valilerin naibi statüsünde idi. Bu yenilik iyi yönlerinin yanında bazı problemleride beraberinde taşıyordu. Problemlerin en önemliside iki makam arasındaki yetki mücadelesidir. İlerde görüleceği gibi bu sistem yüzünden Anadolu'nun askeri komutanı Acay ile Pervane arasında sürtüşme ve çatışmalar yaşanmış, arkasından da çok büyük gelişmeler cereyan etmiştir²⁹⁵. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardırki Anadolu'ya bu zamanda tayin edilen askeri valilerin ilerde bahsedeceğimiz bir takım sebeplerden dolayı geç gitmesi Pervane'ye bir kaç yıl Anadolu'nun en güçlü yöneticisi olma şansını vermiştir.

İlhan Abaka, ilk ciddi sınavını Altınordu karşısında verdi. İran'daki taht değişikliğini fırsat bilen Altınordu hükümdarı Berke'nin komutanı

²⁹⁵ Bkz ileriki sayfalar; B. Spuler, İran Moğolları, s. 386'da Muineddin Pervane'yi (1260-77) arasında hem Moğolların naibi hem de valileri listesi içinde gösteriyor. Vali ve nâiblik aynı kurumlar olduğundan bu bir çelişkidir. Bizce Pervane yukarıda belirttiğimiz gibi ancak resmi olarak 1263-65 arasında vali 1265-77 arasında da nâib olmuştur. Ayrıca Spuler, 1265'de Abaka'nın mansıp dağıtırken Bahaeddin Cüveynî'yi bir yerde naib (s. 371) bir yerdede vali göstererek başka bir çelişkiye düşmüştür (368).

Nogay İlhanlılar'a, Derbent tarafından saldırıya geçti. Yörenin valisi Şehzade Yeşmut, 20 Temmuz 1265'de Kur ırmağını geçerek ona karşı çıktı²⁹⁶. İki ordu arasında Aksu ırmağı kenarında yapılan savaşta İlhanlılar kazandı ve Nogay kaçtı. Bunun üzerine Berke, 300.000 kişilik muazzam bir güçle Abaka üzerine yürüdü. İki ordu Kür ırmağı kenarında karşı karşıya geldiler. Abaka Han, Berke'nin nehri geçmesini önlemek için su üzerindeki köprüleri yıktırdı. Berke, bu sefer Tiflis üzerinden İlhanlı topraklarına girmeyi denedi. Ancak yolda rahatsızlanarak vefat etti. Askerleri de bozgun halinde geri çekildiler. Berke'nin ölümü şüphesiz İlhanlılar'ı büyük bir badireden kurtarmıştı. Bundan sonra Abaka bir süre yörede kaldı ve ilerideki muhtemel düşman saldırılarına karşı mevziler inşa etti. Ardından da Anadolu valiliğine atadığı Samagar Noyan ile Mengü Timur'a izin verdi. Kendi de 1266 kışını Horasan'da geçirmek üzere yola çıktı²⁹⁷

Aksarayî'nin anlattığına göre Berke sefere çıkarken, İstanbul'da o sırada hapiste bulunan Sultan II. İzzeddin Keykavus'u kurtarmak için Mengü Timur'u Bizans üzerine gönderdi. Amacı, kendisi İlhanlı toprağına saldırırken Sultan İzzeddin mühimce bir kuvvet vererek Anadolu'ya göndermek ve İlhanlılar'ı burada müşkil bir duruma düşürmektir. Ancak

²⁹⁶ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destân-ı Abakâ, s. 8-9. Benackîfî, Tarih-i Benackîfî, s. 427-8, Howorth, History of Mongols, s. 241'de 1266 yılında olduğunu söyler.

²⁹⁷ Reşidüddin, a.g.e., s. 9. Benackîfî, a.g.e., s. 428.

onun savaş için giderken yolda ölmesi, İzzeddin'in talihini değiştirdi. O, Bizanslılar'ın elinden kurtarıldıktan sonra Kırım'da ikâmet etmek zorunda bırakıldı²⁹⁸. Böylece Anadolu'nun kaderi değişmemiş oldu. İlerde bahsedeceğimiz gibi Bereke'nin bu planına, Mısır Sultanı da destek vermiş ve 1266 yılında İlhanlılar'ın müttefiki ve vassalı Kilikya Ermenileri topraklarını işgal etmiştir.

2 - Selçuklu Sultanı Rükneddin'in Öldürülmesi ve Pervane

Muineddin'in Saltanatı

Yukarıda zikrettiğimiz gibi İlhanlılar'ın Altınordu Moğolları ve hemen akabinde Çağataylılarla çatışmaya girmesi sonucu hasıl olan ihtiyaca binaen Anadolu'yu tayin ettiği Moğol valilerini buraya göndermemişti. Bunu kendisi için büyük bir fırsat bilen Naib Muineddin, Sultan'da dahil rakiplerini tek tek temizlemeye ve Anadolu'da istediği gibi hareket etmeye başladı. İlk hedefi de Sultan oldu.

İbn Bibi'ye göre Sultan Rükneddin'le Pervane'nin arasının açılmasına sebep , o sırada ülkenin emirler tarafından paylaşılması ve Sultanlık otoritesinin gittikçe azaltılmasıdır. Rivayete göre Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan, kardeşi İzzeddin'e karşı saltanat için mücadele ederken etrafındaki emirlere "Eğer bir gün sultan olursam herkese ıktâ vereceğim" gibi bol keseden bir çok vaatte bulunmuştu. Mücadeleden

²⁹⁸ Aksarayî, Müsamere'tül-ahbâr, s. 76. Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 585.

galip çıkınca da vaatlerini yerine getirmek zorunda kaldı. Bundan dolayı ülkenin neredeyse 2/3'ünü emirlere dağıttı. Elinde sadece Konya ve civarı kalmıştı. Sonunda hiç birşeyi kalmayacağını gören Sultan, bu gidişe bir dur demeye karar verdi. Bu teşebbüsünde tek başına başarılı olamayacağını bildiği için Moğollar'ınyardıma başvurmayı düşündü. Bu konudaki görüşünü etrafındakilere şu sözlerle ifade etmiştir: "Padişahın hizmetini gören herkes bir şehri bahşış olarak istiyor. Böyle giderse ilerde memlekette elimizde hiçbir şey kalmayacak. Bu sebeple yapılacak iş Moğol hükümdarının yanına giderek, bu zalimlerin kaldırılmasını istemektir"²⁹⁹. Bu sözler casusları vasıtasıyla Hatiroğlu Şerafeddin'in kulağına gidince dehşete düştü. Sultan Moğollar'ı ikna edebilir, sonuçta da kendilerinin tasfiyesine yol açabilirdi. Derhal tedbir alınmalıydı. Hatiroğlu bu amaçla vakit geçirmeden o sırada mukata'ası Tokat'ta bulunan Pervane'nin yanına koşarak durumu ilettili. Tehlikeyi sezen Pervane, hemen Moğol yargucu ve emirlerini bir çok hediyeler ile birlikte Hatiroğlu başkanlığında Abaka Han'a gönderdi. Amaç, Sultan Rükneddin'den önce Han'a ulaşmak ve onun aleyhinde tezvîrâtta bulunmaktı. O, heyet vasıtasıyla İlhan'a haber göndererek şöyle dedi: "Sultan Rükneddin sizden kurtulmak için Şamlılar'la işbirliği halindedir. Buna engel olmaya kalktığım için beni de ortadan kaldırmak niyetindedir. Öldürülürsem size kaşı da büyük bir tehlike olacaktır. Eğer

²⁹⁹ İbn Bîbî, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 644-5. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 527-8.

derhal önlem alınmazsa vahim neticeler olacaktır³⁰⁰. Bu sözler İlhanlık katında derhal tesirin gösterdi. Bilhassa zengin hediyeler vererek dostluğunu kazandığı Baynal Noyan ile bazı Moğol emirleri İlhanı iknâ ettiler. Pervane bir kere daha kazanmıştı. Bunu da yakın dostları, sadık hizmetçileri ve iknâ kabiliyetiyle başarmıştı. Sonuçta hiçbir suçu olmayan Sultan'ın cezalandırılması için İlhanlık katından yarlık ve bir miktarda destek kuvveti alındı. Heyet Moğol askerleri eşliğinde İlhan'ın katından Aksaray'a yollanırken, Pervane'de Tokat'tan hareketle (kendi askerleri ile) yanında Niğde ve Kırşehir emirleri Hatiroğlu ve Nureddin Caca olduğu halde Aksaray'a varıp müttefiklerle birleşti. Buradan Konya'da bulunan Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a haber göndererek İlhan'dan gelen yarlık için görüşmeye gelmesini istediler. O da ihtiyatsızca hareketle bu çağını kabul ederek Aksaray yolunu tuttu³⁰¹.

Aksaray'ı'ye göre, Sultan IV. Rükneddin'in öldürülmesinde en büyük pay, kendisinin Fahreddin Ali ve Taceddin Mutez gibi emirlere kötü davranmasıydı. Ayrıca o, Pervane'nin Sinop'u fetih hareketine soğuk bakmıştı. Pervane kendi mukatası Niksar ve Danişmend vilayetinden sağladığı 4.000'e yakın kuvvetle karadan, 1.000 kadar'da bahriyeli denizden şehri kuşatmış, uzun süren kuşatma sonunda da Sinop'u ele geçirmişti. Bunun üzerine Sultan, Sinop'un temlik menşurunu Pervane'nin yanına göndermek zorunda kaldı. Sultandaki bu isteksizliği gören

³⁰⁰ İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 646, Kancaatimize göre Abaka'nın Pervane'ye inanmasını, sağlayan sebeplerden biri o sırada Baybars'ın Kilikya Ermeni topraklarına bir sefer yapmasıdır.

³⁰¹ İbn Bibi, a.g.e., s. 646-7. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 530.

Pervane, durumu görüşüp gereken tedbirleri almak üzere diğer ümere ile temasa geçti. Kaynağımız, Sultan IV. Rükneddin'in o sırada sefih bir hayat sürerek Allah'a itaatten yüz çevirdiğini ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak mazlumlara koruma, adaletli davranma erdemlerden saptığını belirtir. Bu sebeplerden dolayı devlet erkânı devletin bekâsı için onu ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Bu amaçla Abaka Han'dan izin alan Pervane, Kırşehir'de bulunan Moğol tümen komutanı Nabşı'yi de yanına alarak Aksaray'a gitti. Oradan Sultan IV. Rükneddin'e elçi göndererek devletle ilgili önemli bir meseleyi görüşmek için gelmesini istedi. Sultan da onları karşılamak için Aksaray'a hareket etti³⁰².

Bu iki Selçuklu kaynağının olayı farklı anlatmaları, bizce eserlerini farklı zamanlarda yazmaları ve bilgikaynaklarının farklı oluşundan kaynaklanıyor olmalıdır. Bura da eserini olayın geçtiği amana daha yakın olarak yazan İbn Bibi tabiki tercih sebebimiz olacaktır. İbn Bibi'ye göre, Sultan Aksaray'a vardığı zaman şerefine Taceddin Mutez tarafından bir ziyâfet verildi. Ziyâfet esnasında Moğollar Sultan'a Pervane'yi niçin öldürmek istediğini sordular. Böyle bir soruyla karşılaşacağını hiç düşünmeyen Sultan çok şaşırıp ve telaşlandı. Onlara böyle bir şeyden haberi olmadığını söyleyip inkâr ettiyse de Moğollar'ı inandıramadı. Moğollar Sultan'ı bu işe özendirilenleri teslim etmesi için bir gün süre tanıyıp gittiler³⁰³. Olayı biraz farklı zikreden Aksarayî'ye göre ise Sultan daha önce Aksaray'a gelmiş ve Nabçı Noyan'ın Aksaray-

³⁰² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 83-4.

³⁰³ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 646-8.

Kırşehir arasındaki Eyüb Hisarı'na geldiğini duyunca karşılamak için yola çıkmıştı. Yolda Pervane ile karşılaştı. Pervane ona hitaben: "Burgulu kalesinde hapis iken ben seni oradan çıkarıp alıp hükümdar yaptım. Sen ise iyiliğe karşı nankörlük ettin" diye söyleyince, Sultan onun bu sözlerine karşı tepkisini "İci sarhoşmusun yoksa afyon mu yuttun" diyerek dile getirmiştir³⁰⁴.

İbn Bibi'ye göre, Sultan, Moğollar'ın mühlet verdiği ertesi gün, yani 92 Cemazielevvel 664/9 Şubat 1266³⁰⁵ sabahı sarayından çıkarak bir müddet dolaştı. Sonra da kuşluk vakti saraya gelerek Moğol Beylerine ziyafet verdi. Moğollar Sultan'ı sıkıştırarak suçluları niçin teslim etmediğini sordular. Rükneddin sert bir şekilde karşılık verince de münakaşa çıktı. Bu arada daha önceden görevlendirilen kişiler Rükneddin'in içkisine zehir karıştırmışlardı. Durumu anlayan Sultan kaçmak istedi. Ancak hemen yakalandı ve bir çadırın içine sokularak Hatiroğlu Şerafeddin ve kardeşi Ziyaeddin tarafından yayın kirişiyle boğularak öldürüldü³⁰⁶. Onun ölümüyle Selçuklu Sultanlığı fiilen sona ermiştir. Pervane ve ekibi Sultan'ı öldürmekle ülkeyi istediği gibi

³⁰⁴ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 85.

³⁰⁵ Her ne kadar muhtasar nüshada bulunsada biz Sultan'ın bu tarihte öldürüldüğüne kaniyiz. Bak. Cevad Meşkur *Ahbar-ı Selaçuka-ı Rum*, Tahran 1350. s. 215, Mufassal nüshadaki bu olaydan sonra Moğolların kışlağa gittiği beyanı da bu tezi desteklemektedir (İbn Bibi s. 560). N. Kaymaz, Pervane, adlı eserinde bunu kabul etmeyip olayın yaz aylarında olduğunu ileri sürmüştür. Ancak gerekçe olarak gösterdiği İbn Bibi'deki Moğolların Kışlağa gittiği ifadesi ile kendini tezip etmektedir (s. 122). Zira vakit yaz olsaydı, onlar yaylaya veya yazlığa çıkarlardı. Anonim *Selçukname*'de 1266 Nisanında diyor. s. 38.

³⁰⁶ İbn Bibi, *Evâmirül-Alâyye*, s. 649. Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 86-7'de içkiden zehirlenerek öldüğü yazılıdır. Ebu'l-Fereç kementle boğulduğunu yazar. s. 587.

yöneteceğini sanmış, fakat yanılmışlardır. Zira bu sefer daha güçlü ve tehlikelisi olan Moğol Noyanlar'ı karşısına çıkmış ve Pervane onlarla mücadelede hayatını kaybetmiştir.

Sultan IV. Rükneddin'in öldürülmesinden sonra Pervane³⁰⁷ ve maiyeti Konya'ya gelerek henüz 2 yaşında olan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkardılar (1266)³⁰⁸. Yaşı küçük olduğu için Vezir Fahreddin Ali ve Pervane Muineddin devlet işlerinin yürütülmesi işini üzerine aldılar. Kaynağın belirttiğine göre, saltanat cülusundan sonra devlet işleri bir nebze yoluna girdi ticaret canlandı. İstanbul, Frenkistan, Tarsus ve Kıbrıs'tan tüccar ve elçiler Selçuklu ülkesine akın akın gelmeye başladılar. Pervane ve Fahreddin Ali nezaretinde yetişen Sultan, bir müddet menşur ve fermanları, tahtadan yapılmış bir mühür ile imzaladı. Büyüyüp, etrafını tanımaya başlayınca da Sultan'a hocalar tuttular³⁰⁹. Aksarayî'ye göre onu eğitmekle Kadı Nureddin Yenbo'a görevlendirilmiş, ayrıca mülazım ve muhasipliğine de Evkaf-ı Memalik Mütevellisi ve Üstadlar Eminateddin Emir-i Dad ile İsfahanî getirilmişti³¹⁰.

Saltanat değişikliğinin ardından devlet mansıplarında herhangi bir değişikliğe gidilmedi. Vezirlik Fahreddin Ali, Niyâbet Eminateddin Mikâil, İstifa Mecdeddin Mehmed b. el Hüseyin, Memâlik-i Eşrâf Celâleddin

³⁰⁷ Aksarayî, Nâbî Noyan'ın da geldiğini belirtir. s. 87. İbn Bibi ise Moğollar'ın o sırada kışlakta gittiğini beyan eder. s. 650.

³⁰⁸ İbn Bibi, a.g.e., s. 650. Aksarayî'ye göre 6 yaşındaydı (s. 87). Ebu'l-Fereç'e göre (Tarih s. 587) yaşındaydı.

³⁰⁹ İbn Bibi, El-Evâmirül-Alâiyye, s. 650. Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 88.

³¹⁰ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr., s. 88.

Mahmud b. Emîru'l-Hac, Beylerbeyliği Şerâfeddin Mesud b. Hatir'de eskiden olduğu gibi kalırken, Moğol nâibliği ve Pervanelik önceden olduğu gibi Muineddin Süleyman'ın üzerinde idi. Yeni idâre İlhanlılar'la ilişkileri sıcak tutmaya özen gösteriyor bu meyanda da, Moğol borçlarının temsilcisi Taceddin Mütez'le de uyumlu çalışıyorlardı. Ödemek zorunda oldukları haraç ve borçlarını muntazaman ödemeye gayret ediyorlardı. Ayrıca reaya huzura emniyete kavuştu. Kaynağın naklettiğine göre, o sırada adalet ve güvenlik o dereceye ulaşmıştı ki çavuşlar her gün sokaklarda bağırarak zulûm gören ve bir ihtiyacı olanların şikâyetlerini saltanat dergâhına bizzat gelerek yapabileceklerini ilan etmelerine rağmen, bazı günler kimseler gelmemekteydi³¹¹.

O dönemde vilayetlerde Moğollar için 4 tür vergi toplanıyordu ve bunlar yılın 4 ayrı dilimine yayılmıştı. Bu vergilerin isimleri Buyut, Nalbaha, Mal-i Yam ve Mal-i Bozork, olarak geçiyor. Bunlardan üçü Nalbaha, Mal-i Yam ve Mal-i Bozork bizce malumsa da diğerinin ne olduğu meçhuldür. Her ne olursa olsun şunu söyleyebiliriz ki bu vergiler, klasik manada Moğol vergileri değildir ve İlhanlılar Anadolu'dan, diğer ülkelerde olduğu gibi o sırada kendi vergileri Tamga, Kopcur ve Tamga vs. toplamamışlardır. Görünen o ki toplanan bu vergiler Anadolu'daki Moğol askeri ve posta menzillerinin masrafları içindi. İlerde de

³¹¹ Aksarayî, *Müsamematü'l-ahbâr*, s. 89.

bahsedeceğimiz üzere Tamga ve Kopçur gibi vergiler, Anadolu'ya Moğollar tarafından 1277'den sonra getirilmiştir³¹².

Bunlardan başka, önceden adet olduğu üzere Türkiye Selçuklular'da Cuma sabahı selâmlık törenleri ve yine eski bir Türk geleneği olan halka toy verme şöleni yeniden başlatıldı. Bunlar büyük ihtimalle Selçuklular'ın şanlı mazisini hatırlatmaya yönelik hareketlerdi. Bu atmosfer içinde dışta İlhanlılar ve hatta diğer komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurulurken, içte de Selçuklu yönetiminin ulemâ ve mutasavvıf erbâbıyla yakınlaşma içine girdiğini görüyoruz. Her hafta devam eden Cuma sohbetlerine devrin ileri gelen ulema ve din adamları katılır, meseleler üzerinde tartışma yapılırdı. Bunlar arasında meşhûr Şeyh Sadreddin Konevî (Şeyhü'l-İslâm), Kuzat-ı Memâlik Sırâceddin Mahmud Ermui, Kadıasker Kadı Hüsameddin, Kadı İzzeddin gibi ünlü kişiler vardı. Bunların dışında, tasavvuf ehlinden meşhur Mevlana Celâleddin Rumi'nin Selçuklu yönetimi üzerinde büyük tesiri vardı. Kendisine çok itibar edilirdi. Kaynağın belirttiğine göre, o sıralarda emirlerin iyi yönetimi ve âlimlerin ihsan ve bereketinden vilayetler mamur, reaya müreffeh, mallar çok ve insanlar rahat idiler. Ancak budurum kaynağında belirttiği gibi, Pervane'nin bitmeyen ihtirasları sonucu Vezir Fahreddin Ali'yi makamından uzaklaştırdığı, ayrıca Moğol emirleriyle sürtüşme içine girdiği 670 yılı girene yani 1271 Ağustosuna kadar

³¹² Bkz. ileriki sayfalar, s. 257-8

sürdü³¹³. Bundan sonra gelişen olaylar, içte yalnız kalan Pervane'nin İlhanlı-Memlûk sirtüşmesinden istifâde ile bir takım oyunlara kalkışması şekline dönmüş gelişmiş ve kendisinin ölümüyle de başka bir mecraya girmiştir. Şimdi İlhanlı-Memlûk rekâbeti ve bunun Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine etkisini inceleyelim.

B — İLHANLI-MEMLÜKLÜ ÇATIŞMASI VE SELÇUKLULAR

1 - Mücadelenin İlk Safhaları

Bilindiği gibi Hûlagu zamanında Suriye'nin İlhanlılar tarafından ele geçirilmesi teşebbüsü 1260 Ayn-ı Calut yenilgisiyle boşa çıkmıştı. Bundan sonra da Moğollar'ın Suriye'ye akınları durmadı. Abaka İlhanlı tahtına çıktığında Suriye'yi ele geçirme düşüncesinden vazgeçmemişti. Ancak tam o sırada, art arda gelen Berke Han ve Çağataylı Barak hâdiseleri onun buradan bir süre uzaklaşmasına yol açtı³¹⁴. Bu durumda Moğollar'ın bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilen Memlûk Sultanı Baybars, atağa geçmiş ve Suriye sahillerindeki Frank Haçlı kontluklarıyla da anlaşma yaptıktan sonra, 1266 yılında İlhanlılar'ın vassalı olan Kilikya Ermenileri üzerine yürümüşü. Tarsus dışında yöreyi baştan başa istilâ

³¹³ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 90-2. Anonim Selçuknamede, s. 36. İbn Bîbî bu konulardan bahsetmez.

³¹⁴ Reşidüddin, Câmî'ü't-Tevârih-Destân-ı Abaka..., s. 11-15. Benakiti, Tarih Benakifi, s. 429, Hûlagu devrinde Suriye'ye akınlar 1261 yılında Hama ve 1265'de Bire üzerine olmuş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bak. İbn Kesir, el-Bidâye, XIII, s. 427.

eden Memlûkler, buralarda taş üstünde taş bırakmayacak şekilde tahribâtta bulundular. Karşı koyacak güçleri olmayan Ermeniler, Anadolu'da bulunan Tümen komutanı Nabşî'den yardım istemişlerse de bir sonuç alamamışlardı. Memlûkler'in çekilmesinden sonra Ermeni kralı eşliğinde yöreye gelen Moğol ve Selçuklu güçleri de yardımdan çok zarar verdiler. Bu seferle Kilikya Ermenileri'ne büyük bir darbe vurulmuştur³¹⁵. Bununla da yetinmeyen Baybars, ticaret yollarının kesiştiği ve Anadolu'nun Suriye'ye açılan kapısı olan Antakya'yı, 1268'de Haçlılar'ın elinden alarak Selçuklu arazisine doğru epeyce sokularak ve burada bulunan Moğollar'ı da tehdid eder hale geldi³¹⁶. Mısır sultanının bu faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip eden İlhanlı Hükümdarı Abaka, bir yandan iç, diğer yandan da dış meseleleri halletmeye çalışıyordu. O, Altınordu hükümdarı Berke ile yaptığı savaşı bitirir bitirmez, gözlerini Orta Doğu'ya çevirerek Memlûk Sultanı Baybars'a tehdid ve hakaret dolu çok sert bir mektup gönderdi (Cemazielahir 667/Şubat 1269). İlhanlı hükümdarı mektupta: "Sen, Sivas'ta satılmış bir köle olarak nasıl arzın melikine karşı gelirsin. Bil ki göğ'e de çıksan, yerin dibine de gizlensen kendini kurtaramayacaksın. Ona göre hazır ol". Bu tahkir edici ve küçültücü sözlere karşılık Baybars, ölçülü fakat anlamlı bir cevap göndermiştir: "O bilsin ki benim onunla görülecek bir hesabım vardır ve bu hesap onları Halifelik ve Anadolu

³¹⁵ Ebu'l-Fida, Târih-i Ebu'l-Fidâ, İstanbul 1286, C.IV, s. 3-4. Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 587. Geniş bilgi için bak. S. Runciman Haçlı Seferleri, s. 273.

³¹⁶ Ebu'l-Fida, a.g.e., s.4-5. Aybek Devadarı, Kenzû'd-Dürer. (Yay. U. Hormann), Kahire 1391., VIII, cilt s. 134-36. Koprıman, K. Yaşar Memlûkler Tarihi (Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi), C.VI. İstanbul 1987, s. 465.

lkelerinden ıkanncaya kadar sürecek tir"³¹⁷. Bu söz dellolarından da anlaşıyor ki her iki lider de, ileride birbirlerine karşı girişicekleri hareketleri ve amaçlarını açıkça beyan ediyorlardı. Gerçekte de olaylar bu istikmette gelişti. İlhanlı-Memlkl ilişkilerinin en sert olduğu dönem İlhan Abaka devridir.

Abaka, Memlk sultanına gönderdiği sert mektubun ardından içerde Gürcistan vlisi Nekuder ve dışarda da ağataylı Barak'ın Ceyhun üzerinden saldınıyla karşı karşıya kalmış (1269 yazı), bu sebeble Suriye zerine herhangi bir seferi vuk bulmamıştır. Güçlü rakibi Barak'la mücadelesinde oldukça zorlanan İlhan, Anadolu'da bulunan Vali Samagar Noyan ve Pervane'yi de yardıma çağırmak zorunda kalmıřtır³¹⁸.

Bu arada Baybars'ın da aziyeti iyi değildi. Batıdan yeni bir Haçlı Seferi belirmişti. Üstelik bunlar kuzeyden İlhanlılar'ın da desteğini almışlardı. Bu sebeple Memlk sultanının da Anadolu veya Bağdad zerine herhangi bir faaliyete girişecek durumu yoktu³¹⁹.

İlhan Abaka, ağataylı Barak'ı büyük mücadelelerden sonra hezimete uğratmasının ardından, Suriye'ye bir ordu gönderme fırsatı buldu. Haçlılar'la işbirliği içinde 1271 Ekim'i'nde Anadolu zerinden Antep'i geçen Moğol ordusu Haleb'e yöneldi. Moğollar burada bulunan

³¹⁷ İbn Kesir, El-Bidye, XIII, s. 268. İbn Devadarı, Kenz'd-dürer, VIII, s. 138-40. Yununı, Zeyl-i Mirat'z-zaman, II, s. 387.

³¹⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevrih-Destan-ı Abaka..., s. 30-1. Benakifi, Tarih Benakifi, s. 429-31. İbn Devadarı, a.g.e., s. 140-41. Yununı, a.g.e., II, s. 411.

³¹⁹ Bkz.. Runciman, Haçlı Seferleri, III, s. 283-87.

bir Memlûk gamizosununu bozguna uğrattılar. Ardından da Hama Hims istikametine harekete geçtiler. Moğollar'ın gelmekte olduğunu duyan yöre ahalisi, panik halinde Dimaşk yönüne kaçmışlardı. Moğolların bu hareketine karşılık Baybars'ın süratle Mısır'dan hareket edip Dimaşk'a ulaşması üzerine, Moğol güçleri geri çekilmek zorunda kaldılar³²⁰. Aynı sıralarda Haçlılar'ın Suriye'de herhangi bir varlık gösterememesi sonucu, İlhanlılar'ın Baybars'ı ortadan kaldırma planlarını altüst etti. Tam tersine, Memlûk Sultanı bâdireyi daha da güçlenerek atlattı. Mücadele bundan sonra daha çok Anadolu üzerinde olacaktır.

2 - Selçuklu Emîrleri Arasında ki Çekişme ve Sahip Fahreddin Ali'nin Azli

Sonsuz derecede bir ihtirasa sahip olan Pervane Muineddin, şimdide zor günlerinde yanında olmuş Vezir Fahreddin Ali'yi gözden düşürmek amacındaydı. Zira o, Selçuklu ülkesinde kendisi karış birinin güçlenmesini istemiyordu. Ancak güçlü veziri düşürmek kolay bir iş olmadığından, Pervane çıkacak fırsatları ve Vezir'in hata yapmasını bekliyordu. Nihayet o an geldi. Kırım'da sürgünde bulunan sabık hükümdar II. İzzeddin Keykavus, eski dostu veziri Fahreddin Ali'ye mektup yazarak sıkışık durumda olduğunu bildirmiş ve yardım istemişti. Vezir mektubu Pervaneye de gösterip fikrini sordu. O da yardım edilmesi tarafından olduğunu beyanla, veziri teşvik eder gözüktü. Bunun üzerine

³²⁰ İbn Kesir, el-Bidaye, XIII, s. 276. İbn Devadarî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 164-5.

Vezir Fahreddin Ali, eski efendisine birkaç kat elbise 500 miskal altın, başka armağanlarla birlikte bir de mektup gönderdi. Ancak aradan bir süre geçtikten sonra Pervane ve çevresi bu ilişkiden rahatsız oldular. Zira devlette hatın sayılır bir Sultan İzzeddin taraftarı vardı. Bunun yanında da Vezir Fahreddin Ali, Pervane ve çevresiyle bir süredir uyumsuzluk göstermekte ve devlet işlerinde onlarla ters düşmekte idi. Sonuçta maiyeti, Pervane'ye Vezir Fahreddin'i ortadan kaldırılmasını teklif ettiler. Vezir ve oğullarının devletteki gücü karşısında tereddüte düşen Pervane'yi de Hatiroğlu Şerafeddin ikna etti. Bütün bunların ardından bir plan hazırlandı. Buna göre Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in gezintiye çıktığı gün Vezir, Fahreddin Pervane Müineddin, Hatiroğlu ve Taceddin Hüseyin (vezirin oğlu) onun yanında yer aldılar. Gezinti sonunda da Pervane divanı toplarken Hatiroğlu da Emir Taceddin'i içki içmeye davet etti. Emir Taceddin'de kabul etti. Amaç, onun da içkinin tesiriyle konuşurmak ve Taceddin'in konuştuklarını da bir kâtip vasıtasıyla kağıda dökerek suç isnad ettirmektir. Gerçekten de istenilen oldu. Ziyafet esnasında içkinin tesiri altına giren Emir Taceddin, Hatiroğlu'nun kışkırtıcı bir şekilde "Pervane seni bu makamda istemiyor" gibi sözlerine karşılık aslında kendisinin de Pervane'ye karşı birşeyler yapılması gerektiğine inandığını söyledi. Böylece aranan delil bulundu. Hatiroğlu Şerafeddin kâtip tarafından kağıda dökülmüş Emir Taceddin'in ifadesini hemen Pervane'ye gönderdi. Pervane de bu delili ve Sultan II. İzzeddin'in Fahreddin Ali'yi yazmış olduğu mektupları orada bulunan Arslandoğmuş (Atabek) ve Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay'a göstererek Vezir'le oğullarının kendisine karşı komplo içinde olduklarını ve ortadan

kaldırılmak istendiğini iddia etti. Vezir Fahreddin, her ne kadar bu işten Pervane'nin de haberdar edildiğini anlatmaya çalışıp suçsuz olduğunu beyan ettiyse de, kimse ona inanmadı. Kendisi saraydan alınarak Emir-i Dad Eminateddin Dilcanî'nin evine götürüldü. Mallarına el konuldu ve Vezirlik'ten azledildi. Ancak şimdiye kadar gördüğü hizmetlere ve yaşına hürmeten Amid Serleşkerliğine tâyin edildi. Fkata bu sefer Moğol emir ve yargucuları, duruma karşı çıkararak bu kadar önemli bir suç isnâd edilen kişinin, İlhan katında yargılanmadan yeni bir göreve atanamayacağını belirttiler. Bu sebeple yöneticiler Fahreddin Ali'yi, Tebriz'e gönderinceye kadar Karahisar-ı Osmancık kalesine haps ettiler. Oğlu Taceddin Hüseyin'de, Hatiroğlu'nun kefâletiyle serbest bırakıldıysa da göz hapsinde tutulmaya devam edildi³²¹.

Emirler arasındaki bu çekişme, Selçuklu devletinin gücünü günden güne azalttığı gibi Moğol baskısının artmasına da sebep oluyordu. Aynı sıralarda İlhan Abaka, Memlûklere karşı bir nevi seferberlik ilân etmişti. Onun bu faaliyetinde Anadolu önemli bir stratejik ve lojistik üs vazifesi görüyordu. Bu savaşlar esnasında Mısırlılar'la yakın temasa gelen bazı Selçuklu devlet ricalı, Memlûkler'le gizliden ittifak yolları aramaya başladılar. Bu sebeple mücadele bir anda Anadolu içine de sıradı.

Vezir Fahreddin Ali'nin azledilmesinden sonra, Selçuklular'da makamlara yeni tayinler yapıldı. Vezirliğe Pervane'nin damadı Müstevfi

³²¹ İbn Bibî, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 625-56, Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 92-4. İbn Şeddâd, Siret-i Melikü'z-Zâhir, (Çev. Ş. Yalıtıkaya), Baybars Tarihi İstanbul. 1948. s. 22-4'de Pervane'nin mektuptan haberi olmadığını Fahreddin'in Samagar ve Acay huzurunda sorgulandıktan sonra Osmancık kalesine haps edildiğini ve Vezir'in en küçük oğlu Nasireddin Mahmud'un kaçarak İlhan'ın yanına gidip babasının tekrar vezir olmasında rol oynadığını yazar.

Mecdeddin Ebu Hamid Muhammedü'l-Hasan el-Erzincanî, müstevfiliğe Celâleddin Mahmud el-Müşrif, Müşrifliğe Zâhireddîn Mütewvec b. Abdurrahman ve Nâzır-ı memâlik makamına da Zeyneddin Ahmed el-Erzincanî getirildi. Hemen hepsi Pervane'nin güvendiği yakın adamlarından oluşan yeni ekibin göreve başlamasından bir süre sonra, Tebriz'den gelen ulaklar Sahip Fahreddin'i sorgulamak üzere Abaka'nın katına götürdüler. Orada yapılan yargılama sonucu suçsuz olduğu anlaşıldı. Buna rağmen ona eski görevi iade edilmediği gibi, yeni görev de verilmedi. Sadece geri dönüp Konya'da ikâmet etmesine izin verildi. O, geri döndükten sonra Konya'da mallarının yönetimi ve hayır işlerinde uğraşmaya başladı³²².

3 - İlhanlı-Memlûklü Çatışmasının Artması ve Selçuklular

Abaka, ülkesine kuzey ve kuzey-doğu'dan gelen saldırıları bertaraf ettikten sonra, nihayet yönünü Suriye üzerine çevirmiştir. Bu amaçla yanında bulunan Pervane ve Samagar'ı, kardeşi Acayla birlikte 10.000 kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi. (669/1271)³²³.

Anadolu'ya gelen bu 10.000 kişilik ordu, 670 başları 1271 sonbaharında Samgar Noyan ile Pervane Muineddin liderliğinde harekete geçti. Önce Elbistan, sonra da Maraş'a gelindi. Burada Memlûk Sultanı Baybars'ın Dimaşka geldiği haberi alındı. Bunun üzerine durumu

³²² İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 656-8. Aksarayî, Musâmeretü'l-ahbâr, s. 93-4.

³²³ Yunûni, Zeylâ Miratü'z-Zaman II, s. 387.

araştırmak üzere Ekâl b. Baycu Noyan komutasında 1.500 kişilik bir keşif birliği çıkarıldı. Antep'e varan birlik, burada yağma hareketinde bulunduktan sonra Göksun'a vardı (Ekim 1271). Durumu öğrenen ve o sırada Dimaşk'ta bulunan Sultan Baybars da, Kahire'ye mektup yazarak derhal bir ordu gönderilmesini istedi. Bu sırada Moğol keşif gücü Harim'e gelmiş, yağma ve tahribatta bulunmuştu. Bu durumda Memlûk Sultanı 9 kasım 1271'de Haleb'e geldi. Bunu duyan Moğollar'da yüz geri ederek kaçtılar. Baybars, arkalarından Emir Aksungur'u Maraş'a, Emir İsa'yı da Harran ve Urfa'ya gönderdi. Onlar buralara gelerek bir çok Moğol öldürdü. Baybars'da Frankların Kahire'ye tâcizde bulunmalarından dolayı Aralık sonunda Mısır'a döndü³²⁴.

Bu seferin ardından Abaka 7 Mayıs 1272'de³²⁵ Samagar Noyan ve Pervane vasıtasıyla Memlûk Sultanı'na elçi gönderdi. Devlethan ve Sadeddin Tercüman adlı elçiler, Dimaşk'ta Sultanın huzuruna çıkarak Anadolu Moğol valisi Noyan'ın iyi dilekleriyle, iki ülke arasındaki diyalogun başlatılması temennisini iletip, İlhanlı hükümdarı ile kurulabilecek bir temasta aracı rol oynayabileceğini belirtmişlerdir. Baybars, elçileri gayet iyi karşılamış ve ağırlamıştır. Dönüşlerinde de Moğol Noyan'ının teklifine olumlu yaklaşarak, Emir Fahreddin Ayaz ve Emir Mübarizeddin el-Turî'yi Abaka'ya elçi olarak yola çıkardı. Elçiler

³²⁴ İbn Devadari, *Kenzü'd-dürrer*, VIII, s. 164; Yunûnî, a.g.e., II, 403-5; Baybars-ı Mansurî, *Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî el-Devletü't-Türkiye*, (Yay. A. Salih Hamdan), Kahire, 1407/1987, s. 73; Makrizî, *Kitabû's-Sülûk*, I/2, s. 600.

³²⁵ Makrizî, *Kitabû's-Sülûk*, I/2, s. 605'de 1272 Eylülü olarak geçiriyor.

yanlarında hediyelerden başka, Abaka'ya verilmek üzere bir zırh, Samagar için de bir ok taşıyorlardı. Heyet Konya'ya vardığı zaman ahâlinin Baybars'a büyük bir teveccüh gösterdiğini gördüler. Pervane, onları buradan alarak Moğol İlhanı'nın yanına götürdü. Baybars'ın elçileri Abaka'ya, Samagar Noyan'ın daveti üzerine geldiklerini ve hükümdarlarının eğer barış isteniyorsa, Moğollar'ın işgal ettiği Müslüman topraklarından çekilmesi gerektiği, görüşünde olduğunu söylediler. İlhan buna karşılık, böyle bir şeyin mümkün olmadığını ifade ile görüşmeyi bitirmiştir³²⁶. Böylece iki ülke arasında barış umutları da sönmüştür. Buradan anlaşıyorki Anadolu'daki Moğol ve Selçuklu güçleri o sırada Memlûkler'e barış yapmaya mütemeyil olmalarına karşın, Tebriz yönetimi bunu biraz da hasımlarının aşırı istekte bulunmalarından dolayı benimsememişlerdir.

Barış teşebbüsünün sonuçsuz kalmasından sonra, bir Selçuklu Moğol ordusu Fırat'ı geçerek Rahbe üzerinden Bire'ye geldi ve burayı kuşattı (Kasım 1272). Selçuklu ordusunun başında Pervane Muineddin, Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddin, Atabek Arslandoğmuş ve Naibü's-Saltana Emineddin Mikail vardı. Sayıları ise 3.000 kadardı. Moğol ordusuna ise Abatay'la yardımcısı Derbay komuta ediyordu. Memlûk Sultanı Baybars, olayı duyunca hemen Dimaşk'tan çıkarak Hıms'a vardı.

³²⁶ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 5-7; İbn Devadârî, Kenzu'd-dürer, VIII, s. 177-8; Yununî, Zeyl-ü Miratü'z-Zaman, II, s. 387; Baybars-ı Mansurî, Tuhtetü'l-Mülûkiye, s. 74; Makrizî, Kitabü's-Sülûk, I/1, s. 605'de Moğol elçilerinin 671 Saferinde (1272 Eylülü) geldiğini ve Abaka'nın kendisinin sulh teklifinde bulunduğu yazılır.

Buradan hemen bir keşif birliği çıkardı. Ardından da kendisi Menbiç'e vardı. Orada iken, keşifciler gelerek Moğollar'dan bir kolun el-Cezire'yi geçerek Fırat sahillerinde bulunduklarını haber verdiler. Baybars, 11 Aralık'ta Menbiç'ten hareketle Fırat sahillerindeki Moğollar üzerine yürüdü. Nehri yüzerek geçtikten sonra onları bir saldırıyla bozarak, 200 kadarını esir aldı. Bu haber Bire'de duyulunca, aynı gün Selçuklu-Moğol orduları beraberinde getirmiş olduğu silâh, erzak ve cephaneleri bırakıp kaçtılar. Baybars, ayın 15'inde Bire'ye geldi. Ordu komutanları ve askerleri kutlayıp ulufeler dağıttıktan sonra, 22 Aralık 1272'de Mısır'a doğru yola koyuldu³²⁷. Görüldüğü gibi İlhanlılar, bu saldırılarından herhangi bir sonuç alamamışlar ve hareket Memlük Sultanı Baybars'ı bütün İslâm dünyasında güçlendirmekten başka bir sonuç vermemiştir.

a) *Mücadelinin Anadolu'ya Yansıması ve Selçuklu-Moğol Emirleri Arasındaki Çekişmeler*

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Abaka döneminde Anadolu'da başlayan valinin Moğol ve nâibin de Selçuklu'dan olma siyaseti sonunda iki taraf arasında çatışmaya yol açtı. Başlangıçta Kuzey ve Doğu cephelerindeki savaşlar yüzünden bu valilerin Anadolu'ya gelmesi gecikmiş, bu da Pervane'nin (nâib) işine gelmiş, ona rahatça hareket

³²⁷ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 17-8; İbn Devadârî, Kenzu'd-dürrer, VIII s. 169; Baybars-ı, Mansurî, Tuhfetü'l-Mülukiyye, s. 76-7; İbn Kesir, El-Bidâye, XIII, s. 278; Makrizî, Kitâbü's-Sülûk, I/2, s. 606-7.

İmkânı sağlamıştı. Valiler, Anadolu'ya ilk kez 667/1268-9 yılında geldi. Bunların ismi Samagar ve Abaka'nın kardeşi Acay'dı. Ancak Abaka, Çağatay sorunu yüzünden bunları tekrar çağırmak zorunda kalmıştı. Bu sefer onlar, 669/1270-1 yılında Anadolu'ya geri döndüler³²⁸. İşte bundan sonra olaylar başladı. Moğol valileri ülkeyi kendileri idare etmek istiyorlardı. Bu yüzden de yönetimde her zaman rakipsiz olmak isteyen Pervane ile çatışmaya başladılar. Moğol valisinin istekleri karşısında Muineddin Süleyman direnmeye çalışıyor. Öbür taraftan da vali isteklerinin yerine getirilmediğini görünce nâibini tehdid ediyordu. Bu ortam içinde Pervane Muineddin, Baybars'ın elçilerini Tebriz'e getirdiği 1271 yılında Abaka'ya, kardeşi Acay ve Samagar Noyan'ı şikâyet etti. Bilhâssa kardeşi Acay'ı, kendisini öldürüp Anadolu'yu hükümdanına teslim etmeyi planlamakla itham etti. Doğrusu Pervane Muineddin'in, Abaka'ya kardeşini şikâyet edecek kadar kendine güvenmesi şaşırtıcıdır. Ancak bu kez o hata yapmış, sert kayaya çarpmıştı. Pervane sonunda oynadığı oyunun kendine döndüğünü görecektir. İlhan Abaka, Pervane'nin şikâyeti karşısında ona o anda ihtiyacı olduğu için tepki göstermemiş, ancak bu sözlerin aralarında gizli kalmasını istemiş ve Acay'la Samagar'ı görevden alacağını söyleyerek, onu teskin etmiştir. İstedikini elde etmiş bir edayla Anadolu'ya dönen Pervane, Acay'ı bu sefer eskisinden daha aleyhinde bir tavır içinde buldu. Zira Acay Pervane'nin kendisini ağabeyine şikâyet ettiğini öğrenmiş ve o da aksi

³²⁸ Yununî, *Zeylâ Miratü'z-Zaman*, s. 387-8, 467.

bir iddia ile Pervane'nin Anadolu'yu soymak istediğini kendisinin de buna engel olduğu için de ülkeden uzaklaştırılmak istendiğini bildiren bir mektup yazmıştı. Abaka'da cevaben "Pervane kim oluyor. Senin hakkında onun sözü dinlenir mi? Onun hayatı senin elindedir. İster yaşatır, ister öldürürsün" dedi. Aslında Pervane'nin ne kadar güçsüz olduğunu anlatan bu mektup, Pervane'nin eline adamları tarafından hileyle geçtiği zaman yaptığı hatayı anladı. Durumu kurtarmak için hemen Acay'a koşarak, ağır hediyeler verip, saygıda kusur ettiğini itiraf etti, ve affını istedi. Moğol şehzadesi de bunu kabul etmiş gözüktü³²⁹.

Pervane Muineddin Süleyman gelişmeler ve Moğollar'ın tutumundan o kadar korkmuştu ki bir taraftan Moğol şehzadesinden af dilerken, öbür taraftan da Moğollar'a güvenmediği için daha önce tıpkı Sultan II.İzzeddin Keykavus'un denediği şekilde Mısır Sultanı Baybars'a mektup yazarak, ona Selçuklu idaresini Sultan Gıyaseddin ile kendisinde kalması şartıyla Anadolu'ya gelip Acay, Samagar ve diğer bütün Tatarlar'ı ortadan kaldırmasını teklif etti. Bu sayede Mısır ordusu Anadolu'da yerleşecek ve Selçuklular Memlûkler'e tabi olacaktı. Pervane'nin birden saf değiştirmek istemesi, yaptığı hata sonucu öldürülmekten korkmasının yanında, artık Anadolu'yu istediği gibi yönetemeyeceğine inanması olmalıdır. Bunun yanında, daha önce Moğollar karşısında elde ettiği başarılar da Pervane'yi Baybars'a

³²⁹ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 33, 57; Nejat Kaymaz, Pervane, s. 138-40; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 39.

yönelmiştir. Elçi, Memlûk Sultanı'nı Mısır'da buldu (1274 başı) ve mektubu verdi. Buna karşılık Baybars: "Pervane'nin isteklerini yerine getirmek için oraya gidecek askerin erzak ve ihtiyacının önceden tesbit edilerek karşılanması gerekir. Ayrıca yer tahsisi de yapılmalıdır. Biz, Tatarları yendikten sonra buraları tekrar iade ederiz. Bununla beraber, atlanımızın yorgun olması nedeniyle bu yıl gelmemize imkân yoktur. İnşallah gelecek yıl geliriz" dedi. Elçi, Baybars'ın haklı sözleri Pervane'ye ulaşıncaya kadar, İlhan Abaka, Acay ve Samagar'ı Anadolu'dan çekmişti. Bu durumda kurtulduğunu ve itibarının tekrar iade edildiğini düşünen Pervane, sanki Memlûk Sultanı'na hiç bir şey teklif etmemiş gibi davranmış ve samimiyetsizliğini bir defa daha göstererek ona cevap vermemiştir³³⁰.

Diğer yandan sabık Vezir Fahreddin Ali, ortamın karışık olmasını ve hasımlarının kendisini unutmamasını fırsat bilerek 672/1274 yılında İlhan Abaka'nın yanına gitti ve ondan Vezirlik menşurunu tekrar kazanmayı başardı. Kaynağa göre o bu makamı elde etmek için hemen bütün servetini harcamıştır. Fahreddin Ali, Anadolu'ya döndükten sonra Pervane ile güven tazelemiş ve tekrar birlikte çalışmaya başlamışlardır³³¹.

³³⁰ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 33-4; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII., s. 177-8; Makrizî, Kitabü's-Sülûk, I/2, s. 611'de Baybars'ın, 672 26 Aralık 1274/C. Ahir 14'de Mısır'a vardığı belirtilir. İbn Devedâri'de Acay'ın ayrıldığı sırada Baybars'ın Suriye'ye girdiğini söylüyor. 673 Şaban'ı (1275 Şubat'ı) s. 178.

³³¹ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 94-5; İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 657-8; İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 57'de Fahreddin Ali'nin 674 yılı başında (1275 Haziran-Temmuz) Vezâret'i aldığını, Tuku Noyan'ın kendisine yardımcı olduğunu, buna karşılıklı

Acay ve Samagar'ın görevden ayrılmasından sonra rahatlayacağı zanneden Pervane ve adamlarının beklediği olmamıştır. Onların yerine Celayir boyundan İlkay Noyan oğlu Tuku Noyan'ı Anadolu'ya gönderen Abaka, ona askeri vâililikten başka, Pervane Muineddin'in uhdesinde bulunan nâiblik görevini de yüklemiştir. Buna göre Anadolu'nun bütün emvâli kayda geçirilecek (tahrir), Pervane'de dahil hiçbir Selçuklu emiri Tuku Noyan'dan izin almadan herhangi bir tasarrufda bulunamayacaklardı. 673 yılı sonu (1275 baharı) içinde Anadolu'ya 40 kişilik mâiyetiyle gelen Tuku Noyan, bütün Selçuklu ülkelerini dolaşarak pek çok emvâl tahsil etti ve bunları Abaka'ya gönderdi. Pervane, Tuku Noyan karşısında sinmiş ve itâat göstermekten başka birşey yapamamıştır³³². Görüldüğü gibi Pervane Muineddin Süleyman Nâiblik mansıbını da kaybetmiş ülke fiilen bütünüyle Moğol denetimine girmiştir.

Aynı sıralarda Memlûk Sultanı Baybars Pervane'ye verdiği sözü tutup yardım etmek için Mısır'dan çıkmıştı. O, 1275 Şubatı'nda Dimaşk'a geldi. Tam bu sırada da, Acay'ın Anadolu'dan ayrılmasıyla problemini halleden ve o anda Baybars'a ihtiyacı kalmayan Pervane; hemen Memlûk sultanına haber göndererek bu yıl Kilikya'daki Ermeni'lerin

vezirin Abaka'ya her yıl 2000 balık ve eşyalarını taşımak için her yıl 700 at vereceği yazılı idi.

³³²İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 50; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 178.

üzerine yürümesini, gelecek yıl Anadolu'nun kendisinin olacağını bildirdi. Baybars, bunun üzerine yönüne Ermeniler üzerine çevirdi. Rum derbendinden geçerek Mart 1275'de Ermenilerin elindeki yerlere girdi. Ayas, Adana, Masisa, Sis ve Tarsus'a kadar olan bütün şehirleri tahrip edildi ve pek çok esir alındı. Ardından Memlûkler Kilikya'dan ayrılarak Dimaşk'a gitti³³³.

Memlûk Sultanı Baybars'ın son Kilikya seferi üzerine telaşlanan İlhan Abaka, Pervane Muineddin Süleyman ve Tuku Noyan'ı acele Tebriz'e çağırdı. Onlar da Haziran 1275'de İlhanlı başkentine doğru harekete geçtiler. Aynı sararlarda da Abaka, kardeşi Acay'ı tekrar Anadolu'ya tayin etmişti. Bunun sebebi yukarıda zikredilen Mısırlılar'ın son hareketi olmalıdır. İki gurup Erzurum önlerinde karşılaştılar. Birbirlerinden nefret etmelerine rağmen hoş görünmek için hediyeler verip yollarına devam ettiler. Heyet 674 Muharremi'nde (Temmuz 1275) Urmiye'de huzura çıkıp hediyeler sundular. Bundan sonra İlhan, Sultan Gıyaseddin'e: "Senin baban eceliyle mi öldü? Yoksa öldürüldü mü?" diye sorular sormuş, Sultan da eceliyle öldüğünü beyanla, Pervane Muineddin Süleyman ve adamlarını kurtarmıştır. Heyet Anadolu'ya döndükte sonra görmüşlerdir ki Acay, Selçuklu emirleri ile bozuşmuş, hatta bazılarına işkence bile yapmıştır. Onlar durumu derhal Abaka'ya bir mektupla bildirdiler. Burada Pervane ile Tuku Noyan ittifak

³³³ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 48-9; İbn Devadârî, Kenzû'd-Dürrer, VIII, s. 177-8; Baybars Mansuri, Tuhtetü'l-Mülukiyye, s. 80; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 594-5; Makrizî, Kitabü's-Sülûk, I/2, s. 616-8.

yapmışlardır. Zira, Acay'ın Anadolu'da olması, Tuku Noyan'ın valilik makamının elinden alınmasına mûcip olacaktı. Kendi aleyhine mektup yazıldığını işiten Acay'da, kardeşi İlhan'a bir mektup yazarak "Pervane ile Tuku'nun Anadolu'yu soymak istediklerini, kendisinin buna mani olduğu için uzaklaştırılmak istendiğini belirtti. Abaka'da ona, Pervane'nin önemli olmadığını, onu yaşatmanın veya ortadan kaldırmanın kendi elinde olduğunu belirten bir mektup yazdı. Bu mektup Pervane'nin eline adamları vasıtasıyla geçti. Böylece Pervane kendisine biçilen değeri anlamış oldu. Hemen Acay'ı yumuşatma yoluna gitti ve hediyeler vererek gönlünü hoş tuttu. Arkasından da entrikalarını sürdürdü. Acay'a karşı daha geniş bir ittifaka girişti. Şehzade'nin kendisi ve Tuku Noyan'ı öldürerek Anadolu'yu Memlûklere teslim edeceğine dair kadı, fâkih ve başka kimselerden imza alarak İlhan'a gönderdi. Bunun üzerine Abaka, Acay, Pervane, Tuku Noyan, Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay'ı Tebriz'e çağırdı. Pervane Seyfeddin Torumtay'ın İlhan'ın katına gitmemesini sağlamak için Erzincan'ı ona ıkta etti. Ayrıca da kendleri gelinceye kadar Sultan Gıyaseddin'e nazırlık görevi verdi. Yanına Acay'dan şikayetçi birçok kişi alan Pervane, 674 Rebi'ül-evvel'de (1275 Ağustos-Eylül) Abaka'nın huzuruna vardı. Heyette bulunan hemen herkes Moğol şehzadesinden şikayetçi oldu. Bu sebeple İlhan, kardeşi Acay'ı tekrar görevden uzaklaştırarak yanında alıkoydu. Adamlarından bazılarını da cezalandırdı. Pervane ve adamları,

rakiplerini alt etmenin mutluluğu içinde Anadolu'ya döndüler (Eylül-Ekim 1275)³³⁴. Ancak olaylar bekledikleri gibi gelişmeyecekti.

Selçuklu heyeti henüz Anadolu'ya dönmüştü ki, İlhanlı hükümdan Abaka haber gönderip Bire (şimdiki Birecik) üzerine askeri bir hareket yapılmasını istedi. Tabiatıyla bu, bir yıl önce Memlûk Sultanı Baybars'ın, Moğollar'ın vassalı Kilikya Ermenileri'ne karşı gerçekleştirdiği sefere karşı bir misilleme niteliği taşıyordu. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekete geçen Selçuklu-Moğol ordusu, 29 Kasım 1275'de Bire'ye indi. Sayıları 30.000 olup 15.000'i Selçuklu ve diğer 15.000'i de Moğol kuvvetlerinden oluşuyordu. Selçuklu kuvvetlerine Pervane, Moğol kuvvetlerine de Abatay ve Tabşin Noyanlar komuta ediyorlardı. Müttefik güçler şehre ulaşınca hemen kuşatma hareketına başladılar. Yanlarında getirdikleri 70 mancınıktan 23 tanesini kurarak kaleyi döğmeye başladılar. Ancak bilhassa Selçuklu güçleri ilk günden itibaren isteksiz savaştıklarından dolayı kuşatma gevşekti ve bir sonuç alınmasına imkan yoktu. Bunu fark eden Bireliler de, zaman zaman huruc hareketi yaparak düşmana zayıf verdiriyorlardı. Bu arada da Pervane Muineddin her zamanki gibi boş durmamıştır. Görünüşte Memlûk Sultanı hakkında bilgi almak ve Şam beldelerini tahrip etmek, gerçekte ise Baybars'ın Moğolları görüp arkalarından takiple Bire'ye gelip, Selçuklu kuvvetleriyle birleşmesini sağlamak ardından burada bulunan Moğolları mahvedip Anadolu'nun kurtulmasını sağlamak

³³⁴ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 57-58; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 40-41.

amacıyla 500 kişilik bir keşif birliğini ileri çıkartmıştı. Ancak onun planı tam istediği gibi işlemedi. Keşif kolu Baybars'ı ararken, Memlûk hükümdarının Pervane namına yazmış olduğu mektupları taşıyan postacıları buldular ve bu mektuplara el koydular. Mektuplarda Baybars'ın anlaştıkları gibi yakın zamanda Anadolu'ya gelip, Pervane ile birlikte Moğollar'ı tepeleyecekleri yazılı idi. Moğol öncü birliği postacıları ve mektupları alarak derhal Bire'ye dönüp bunları Abatay Noyan'a teslim ettiler. Durumu öğrenen Moğol komutanı, orduda bulunan bütün Müslüman askerlerinin öldürülmesini istedi. Ancak diğer Moğol komutanları, buna şehiri savunan kuvvetlerle dışardaki müslüman askerlerin birleşebileceği düşüncesiyle karşı çıktılar. Bu fikri uygun bulan Abatay, planını erteledi ve postacıları Pervane'ye teslim etti. Selçuklu emiri, postacıların kendisi için geldiklerini inkâr ederek bunun Ermeni kralının bir oyunu olduğunu önü sürdü ve postacıların kafalarını orada kestirdi. Bu arada Bire kuşatması da sürüyordu. Aynı zamanda Moğolların her zaman çekindiği Memlûk Sultanı Baybars, Dimaşk'tan çıkmış hızla üzerlerine geliyordu. Bunun üzerine bir durum değerlendirmesi yapan Moğol Noyan'ı, diğer komutanlarada danıştıktan sonra çekilmeye karar verdi. Zira ordu yıpranmış ve erzakta tükenmişti. Ordu 9 Aralık 1275'te geri döndü³³⁵.

³³⁵ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 59-60: Baybars-ı Memsurî, Tuhtetü'l-Mülûkiyye, s. 82; İbn Kesir, XIII. s. 284 (el-Bidaye); Aynı, İkdü'l-Cuman, II, s. 139-40; Makrizî, Kitâbü's-Sülûk, I/2, s. 621; Ebu'l-Fereç, Bire'yi kuşatan Moğol-Selçuklu kuvvetini abartılı olarak 70.000 olarak verirler. Bkz. Tarih II, s. 596.

Pervane'nin suçsuz olduğuna dair büyük çabalanna rağmen ona inanmayan Moğol komutanı Abatay, ele geçirilen mektupları gizlice İlhan Abaka'ya göndermişti. Durumu öğrenen Abaka, Pervane'yi derhal huzura çağırdı. Bu sırada da Pervane ve Selçuklu kuvvetleri Fırat'ı geçtikten sonra Moğollar'dan ayrılmış, önce Malatya'ya oradan da Konya'ya dönmüşlerdi. Pervane, Moğol hükümdarının niyetini anladığından gitmemek için elçilere çeşitli bahaneler öne sürüyor ve İlhan'a da özürlerini bildiriyordu³³⁶. Artık durumun iyice kritik bir safhaya girdiğini görüyordu. Vaziyeti değer emirlere açarak "Artık Moğollar'dan emin olamadığını ve Memlûk Sultanını çağırmaktan başka çare kalmadığını" söyledi. Bu hususda da onlardan destek istedi. Onun bu çağrısına Emir Hüsameddin Bicar ve oğlu Diyarbekir valisi Bahaeddin, Hatiroğlu Şerafeddin Mesud ve kardeşi Ziyaeddin Mahmud ve Naib Eminateddin Mikail uydular. Bunlar aralarında ahitleştikten sonra, Baybars'ın Anadolu'ya acele gelmesi için Mısır'a bir mektup yazdılar. Mektupta Moğollar'ı Anadolu'dan çıkardığı takdirde, bundan sonra onlara verdikleri vergiyi Memlûkler'e verecekleri yazılı idi. Ayrıca Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatı kalması isteniyordu. Mektup Memlûk Sultanı'na ulaştı. Ancak ondan gelen istenilen bir cevap değildi. Zira Baybars, gönderdiği mektupta bu mevsimde suyun az olacağı gerekçesiyle gelemeyeceğini, ancak bahara doğru yola çıkabileceğini bildiriyordu³³⁷.

³³⁶ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 60-1, 73; Baybars Mansûf, Tuhfetü'l-Mülûkiyye, s. 82; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XIII, s. 285.

³³⁷ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 61.

Pervane, bir süre Memlûk Sultanı'nın gelmesini bekledi. Ancak epey zaman geçipde bir hareket olmayınca, Baybars'dan ümidi kesip Moğol hükümdarının yanına gitmeye karar verdi. Kendisini affettirmek için de pek kıymetli hediyeler ile Sultan Gıyaseddin'in kızkardeşi Selçuk Hatun'u zevce olarak İlhan'a sunmak üzere yola çıktı. Yanında Sahip Fahreddin Ali'de vardı. O, ayrılmadan önce Sultan Gıyaseddin'i Atabek Mecdeddin Celaleddin Müstevfi' ve Beylerbeyi Şerafeddin'in nezaretine bıraktı. Kendisinin yokluğunda Memlûk sultanını çağırmak için ittifak ettiği emirlerin gizlice bir hareket yapabileceklerini anlamıştı. Bu sebeple ordu komutanı Taceddin Kiv'le Arslandoğmuş'un oğlu Sinanedin'e Hatiroğullarına dikkat etmelerini söyledi. Görüldüğü üzere Selçuklu emirleri arasında anlaşmazlık vardı. Pervane'nin liderliğindeki bir grup Baybars'dan ümidi kesip, İlhan Abaka'ya yönelirken Hatiroğullarının başını çektiği diğer grup, hâlâ Baybars'ı bekleyip ona itaat etme fikrindeydiler³³⁸.

Pervane ve maiyeti yola çıktıktan sonra, emirler Sultan Gıyaseddin'i Kayseri'ye götürdüler. Şüphesiz bu Hatiroğullarına karşı bir tedbirdi. Pervane yolda, taraftarlarından o sırada Moğol ricalinden bir kimseyi öldürmüş olan Hüsameddin el-Bicari'ye rastladı. Ona Mısır sultanına sağınmaktan başka çare olmadığını söyleyip, Şam'a göçmesi için el-Bicari'yi ikna etti. Pervane, 27 Mayıs 1276'da Abaka'nın huzuruna

³³⁸ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 661-2: Aksarayî, Mûsâmeretül-ahbâr, s. 100; İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 73; Makrizî, Kitabû's-Sülûk, I/2, s. 621'de Selçuklu Emirleri arasında ihtilaf çıktığından bahseder.

çıkarak hediyeleri sundu³³⁹. İlhan bu duruma çok memnun oldu. Pervane ve beraberindekileri înam ve iltifâtlara boğdu. İlhan öyle memnun olmuştu ki Habeghur? vilayetini Ermeniler'den alarak, Selçuklular'a ihsan etti. Selçuklu heyeti sevinçle Anadolu'ya dönerken Erzurum hududunda Hatiroğlu'nun isyan ettiği haberini aldılar³⁴⁰.

b) Memlûk Yanlısı Hatiroğlu İsyanı, Türkmenlerin Desteği ve Moğol Müdahalesi

Hatiroğulları, bilhassa Şerefeddin Mesud Selçuklular'ın İlhanlı hakimiyetini tanıdığı tarihten itibaren başlayarak yaklaşık 15 yıl Selçuklu tarihinde belirgin rol oynamış şahsiyetlerin başında gelenlerdendir. Bu zaman dilimi içinde Pervane'nin en büyük destekçilerinden olan Hatiroğulları, adeta onun kader arkadaşı olmuşlardır. Nevar ki zaman içinde bu arkadaşların yolları ayrıldı. Önceleri her iki taraf da Baybars'ı Anadolu'ya çağırarak için ittifak etmişlerse de, bir süre sonra Pervane Moğollar tarafına (Baybars'tan ümid kestiği ve Moğollar'ın sıkıştırması sonucu) giderek güven tazeleme yolunu seçmişti. Buna karşı olan Hatiroğulları, Pervane'nin ayrılmasından sonra Anadolu'da hemen insiyatifi ele aldılar. Ardından da Memlûk Sultanına mektup yazarak onu Anadolu'ya çağırdılar. Mektup, Elbistan Emiri Seyfeddin Candarın oğlu aracılığı ile O sırada Antakya civarında olan Baybars'a ulaştı. Mektubu

³³⁹ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 73; İbn Devadâri, *Kenzû'd-dürrer*, VIII, s. 188-9; İbn Bibi, a.g.e., s. 666.

³⁴⁰ İbn Bibi, a.g.e., s. 666; Aksarayî, a.g.e., s. 100.

alan Sultan, Atabek Bedreddin Bektut'u keşif için 1276 Haziran'ının ortalarında Anadolu tarafına gönderdi. Emir Bektut'un yanında Selçuklu emirlerine hitaben "Bana itaat eden, dünyada olduğu ibi ahirette de cennete girer. İtaat etmeyene ise ölüm cezası vermezsem, bu lütfum sayesinde" gibi onları itaate çağıran mektup vardı. Emir Bektut Elbistan'a geldiği vakit orada Selçuklu emirlerinden Mübarizeddin Çaşnigir, Seyfeddin Candar ve Bedreddin Mikail'e rastladı. Onlarla Anadolu'nun Moğollardan nasıl kurtulacağını konuşup, bir anlaşmaya vardı. Sonra hep birlikte o sırada Antakya yakınlarında Harim civarında bulunan Baybars'ın yanına gittiler. Sultan onları iyi karşılamış, inâm ve ihsanlarda bulunmuştur³⁴¹.

Emir Bektut, Elbistan'da bulunduğu sırada mektupları Selçuklu emirlerine göndermişti. Mektupları alanlardan Hatiroğlu Şerefeddin ve ordu komutanı Taceddin Kiv diğer emirleri topladılar. Mektubu Sinaneddin İbn Torumtay'a tercüme ettirdiler. Tam bu sırada da postacılar, Baybars'ın gelmekte olduğuna dair başka bir mektup getirince ne yapacaklarını şaşırdılar. Sonunda Taceddin Kiv'in, herkesin ayrı ayrı ancak içindeki cümlelerin aynı olan mektuplar yazmasına dair fikri tasvip gördü. Buna göre Sultan Baybars'a gönderilecek mektup şu cümlelerden oluşuyordu: "Ben senin kölenim. Bütün beldeler senindir. Pervane Muineddin, Abaka'ya gitmiştir. Sultan Gıyaseddin ise

³⁴¹İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 73-4; Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 101; İbn Devadâri, Kenzû'd-dürrer, s. 189; Baybars Mansuri, Tuhfetü'l-Mülûkiyye, s. 84.

Kayseri'dedir. Biz oraya gider, Sultan'ı da alarak senin huzuruna geliriz"³⁴².

Mektupların gönderilmesinden sonra Hatiroğlu Şerefeddin Mesud, Moğollar'a karşı isyan bayrağını açtı. Hemen maiyetinde bulunan Selçuklu ordusuna emir vererek, nerede bir Moğol'a rastlarırlarsa hemen öldürmelerini veya esir etmelerini istedi. Ardından da Uç Türmenlerine haber göndererek, kendilerine destek olmalarını istedi. Bunun üzerine harekete geçen Karamanoğulları, sahil boyunca inip (Akdeniz) buralardaki şehir ve beldeleri ele geçirdiler. Hatiroğlu durumu bir mektupla Baybars'a bildirdi³⁴³.

Hatiroğlu Şerefeddin, bir anda bütün Anadolu'yu eline geçirmişti. Ancak hareketini meşru kılmak için Kayseri'de bulunan Sultan Gıyaseddin'den onay alması, hatta onu yanında bulundurması gerekiyordu. Bu amaçla Kayseri'ye gitti. Orada, Pervane'nin kendisinin yerine vekil bıraktığı oğlu Mühezzibiddin onları şehre sokmak istemeyince iki taraf arasında küçük bir çatışma çıktı. Çatışmada, ordu komutanı Taceddin Kiv öldürölüp, Emir Sinaneddin'de tarafsız kalınca yalnız kalan Mühezzibiddin, Hatiroğulları'nın şehre girerek Sultan'ı almalarını kabul etmek zorunda kaldı. 27 Temmuz 1276'da Sultan ile Hatiroğulları Cemal Taşı denilen yerde karşılaştılar. Onlar atarından inerek Sultan'a gerekli tazim ve saygıyı gösterdiler. Sonra birlikte şehre

³⁴² İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 75-6; İbn Devadârî Kenzu'd-dürrer, VIII., s. 192: Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 76-7.

³⁴³ İbn Şeddad, a.g.e., s. 76-7; İbn Devadârî, a.g.e., s. 192.

girdiler. Orada Hatiroğlu'nun isteği doğrultusunda Sultan Gıyaseddin'in isyanın merkezi Niğde'ye gitmesi ve Baybars'a elçi gönderilmesine karar verildi. Artık her şey hazırды. İsyân bütün Anadolu'yu kaplamıştı. Beklenen ise Memlûk Sultanı'ydı. Hatiroğlu ve adamları Sultan'ı götürürlerken, mücadeleyi kaybetmiş olan Pervane'nin oğlu Mühezzibiddin Ali bir bahanesini bularak Kayseri'ye dönmüş, orada da eşyalarını topladıktan sonra süratle Tokat tarafına kaçmıştı. Böylelikle isyan ilk önemli firesini veriyordu. Muhalefet daha da büyümeden tedbir alınmalıydı. Bu amaçla Hatiroğlu Şerefeddin kardeşi Ziyaeddin Mahmud ve Seyfeddin Torumtay'ı 37 kişilik bir maiyetle beraber Baybars'a gönderdi. Selçuklu Emirleri, 3 Ağustos 1276'da (18 Safer 675) Hums'da Memlûk Sultanı'na ulaştılar ve durumu arz edip acele gelmesini istediler. Ancak Baybars'ın o sırada bir hazırlığı yoktu ve hemen gelemezdi. Nitekim O, Anadolu'da isyanı başlatanlara, önce kendine haber vermeden bu işe kalkışmalarının nasıl bir hata olduğunu şu sözleriyle beyan etmiştir: "Siz Moğollar'dan ayrılmakta acele ettiniz. Ben Tebriz'e gitmezden evvel Pervane ile anlaşmıştı ki senenin sonunda Anadolu'ya gelecektim. Şu anda askerlerim Mısır'dadır ve gelmem mümkün değildir". Bu cevap Selçuklu heyetini şaşırtmıştı. Ne yapacaklarını bilemez durumdaydılar. Zira, Anadolu'daki harekete karşı her an bir Moğol baskını gelebilirdi. Bu şartlarda Hatiroğlu Ziyaeddin bir kaç gün geçtikten sonra Baybars'la bir daha konuşmayı denedi ve buna muvaffak oldu. Sonuçta Mısır Sultanını, Anadolu'da tehlikede olan Sultan Gıyaseddin ve kardeşi Şerefeddin Mesud'u muhtemel bir Moğol

saldırısından korumak için bir kuvvet göndermeye razı etti. Bu amaçla Emir Seyfeddin Balaban yola çıkarıldı. Ancak geç kalınmıştı. Emir Göynük'e geldiği sırada Pervane'nin Moğollar'la birlikte 30.000 kişiden bir ordu ile Anadolu'ya girdiğini öğrendi (1276 Ağustos'u) ve durumu hemen Baybars'a bildirdi. Sultan hemen Haleb'den Dimaşk'a ordanda Mısır'a döndü (23 Eylül 1276). Emir Balaban'da sınırdan geri döndü. Selçuklu emirleri de Şam'da kaldılar³⁴⁴.

Yukarıda anlatılan olay Selçuklu kaynaklarında biraz farklı olarak zikredilmektedir. Aksarayî'ye göre, isyan merkezi Niğde'ye, Uçlardan ve Karaman diyarından akın akın insanlar geliyor ve Hatiroğlu'na destek veriyorlardı. İsyançıların bulabildikleri Moğollar'ı öldürüp, başlarıyla da oynamışlardı³⁴⁵. Onlar bu halde Memlûk Sultanını beklerken 6.000 kişilik bir Mısır askeri Elbistan'a girdi. Baybars tarafından Niğde'ye bir elçi geldi. Hatiroğulları ile görüşen elçi, Baybars'ın Şam'da olduğunu ve yakında geleceğini bildirdi. Gelen haber karşısında son derece sevinen ve ümitlenen Şerefeddin, her tarafa fermanlar yollayarak Mısır ordusunun en iyi şekilde karşılanmasını istedi. Ancak Moğollar Memlûkler'den daha hızlı davranarak Anadolu'ya girmişlerdi. Onların gelişini duyan Memlûk, güçleri de hemen Suriye'ye dönmüştü³⁴⁶.

Gerçekten de yukarıda değindiğimiz gibi, Pervane isyan haberini öğrenir öğrenmez yan yoldan dönerek İlhan'ın katına çıkmış ve ondan

³⁴⁴ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 78-9; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII., s. 192-4.

³⁴⁵ Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 102-3.

³⁴⁶ Aksarayî, a.g.e., s. 103-4; F. Sümer, Anadoludaki Moğollar, s. 42.

büyükçe bir kuvvet olarak geri dönmüştü. Hızla Anadolu'ya doğru ilerleyen bu ordunun başında, Abaka'nın kardeşleri Mengü Timur ve Kongurtay ile ünlü Noyanlar'dan Tuku ve Tudun bulunuyordu. Ordunun mevcudu da 30.000 kişi idi. Anadolu'ya inen bu kuvvet, Sivas üzerinden Yabanlu³⁴⁷ (Kayseri ile Pınarbaşı arasında) civarında geldi. Oradan Elbistan tarafına 500 kişilik bir keşif kolu çıkardılar. Bunlar o civarda bir Mısır askerini yakalayıp sorguladılar. Esirden Baybars'ın 600.000 kişilik bir kuvvetle yakınlarda bulunduğunu söylenene inandılar. Aynı şekilde de bir Moğol askerini yakalayan Memlûkler'de, ondan Moğollar'ın büyük bir kuvvetle Suriye üzerine gelmekte olduğu yalınına inanmışlardı. Bu vesile ile yanlış bilgiler sonucu iki taraf da geri çekildiler. Bu arada Moğollar, Mısır ordusu hakkında bilgi sahibi olduğu halde, kendilerine haber vermedikleri iddiasıyla Pervane vezir Fahreddin Ali ve Taceddin Mutez'i bir süre göz hapsine almışlardı. Bütün bu olayları Sarız ve Zamantı nâipleri, Hatiroğlu'na Moğollar'ın Memlûkler karşısında büyük bir yenilgiye uğradığı, Pervane ve adamlarının tutuklandığı şeklinde iletiler. Hatiroğlu, bu haberi doğruluğunu araştırmadan kabul etmiş ve her yere müjde haberleriyle, fetihnâmeler göndermiştir. Onlar Anadolu'nun artık Moğollar'dan kurtulduğu inancındaydılar. Hatiroğlu Şerefdin bütün vilayetlere gönderdiği fetihnamelerde, Melik Zahir Baybars'ın kâfir Moğollar'ı mağlûb ederek müslümanları kurtardığını; Pervane, Fahreddin Ali ve Taceddin Mutez'in tutuklanmış olup, ahâlinin

³⁴⁷ Burasının tam yeri ve önemi için Bkz.. F. Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985, s. 20-2. Ayrıca yine aynı müellifin Anadolu'da Moğollar, s. 71'de de bilgi verilir..

artık emin ve emniyette olacağını bildirmişti. Halbuki daha fetihnâmelerin gönderildiği gün Kongurtay, Tuku ve Tudun Noyan liderliğindeki Moğol ordusu Hatiroğlunun bulunduğu Karahisar-ı Yavaş Nahiyesine (1276 Eylül ortaları) gelerek burayı kuşatmıştı. Hiç beklenmeyen bu durum karşısında ne yapacağını şaşırان Hatiroğlu, önce yanında bulunan 4.000 kişiyle 30.000 kişilik Moğol gücüne karşı koymayı düşündü. Ancak etrafındakiler onu bu düşüncesinden vazgeçirdiler. Bu durumda, bir huruç hareketi yaptı ve Moğol kuşatmasını yararak, daha önce herhangi bir yenilgi karşısında sığınak olarak kullanmak üzere zahire ve erzak depoladığı Niğde ile Adana arasında Toros geçitlerinde bulunan Luluve (Ulukışla) kalesine sığındı. Arkasından onu takiple gelen, Moğol askerleri kale Kütüvalinden Hatiroğlu Şerefeddin'i istediler. Kütüval, Moğollar'dan çekindiğinden Hatiroğlu'nu teslim etti. Moğollar'da onu alıp hemen Delice kışlağına götürdüler³⁴⁸.

İbn Bibi'ye göre Hatiroğlu, Moğollar'ın geldiğini öğrenince her şeyin bittiğini anlamış, yanındakileri toplayarak onlara şöyle demiştir: "Yapılmış olan kötü davranış ve fiillerde hiç bir reyim ve kararım yoktur. amacımız, kötü günleri geride bırakmaktır. Ancak bu şimdi mümkün görülüyor. Bu sebeple siz (kurtuluşunuz için) Sultan'ı da alarak Pervane'nin yanına gidiniz". Bu sözlerden sonra emirlere veda etti. Yanına aldığı bir kaç asker ve maiyetiyle birlikte Luluve kalesine gitti.

³⁴⁸ Aksarayî, *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 104-8; İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 79; İbn Devadârî, *Kenzü'd-~~B~~ürer*, VIII, s. 195; Burada Hatiroğlu'nu Emir-i Alem'in ele verdiği yazılıdır.

Şerefeddin ayrıldıktan sonra kalan emirler, akşam vakti yola çıkarak gece yarısı Develi'ye geldiler. Orada Pervane'ye kendilerini teslim etiler. Pervane onlara çok iyi davrandı ve ağırladı. Ertesi gün hep birlikte Moğol emirlerinin bulunduğu yere geldiler. Burada Sultan Moğollar'a pişmanlığını ifade etti. Onlar da Sultan Gıyaseddin'i teselli ettiler. Bundan sonra Pervane, kendisine herkes tarafından itimât edilen Seyfeddin Çalış b. İshak'ı, Moğol ve Selçuklu askeriyle birlikte Hatiroğlu ve yanındakileri teslim almak üzere Luluve'ye gönderdi. Kale'ye varan Moğollar Şerefeddin ve adamlarını teslim aldılar ve orada yargıya başladılar. Yargı sonunda Emir-i Şikar Kılavuzoğlu, Camedar Sencer ile Sultan'ı Hatiroğluna teslim eden Hadem-i Hassa'yı, Şerefeddin'le işbirliği yaptıkları gerekçesiyle katlettiler. Yargıya çekilen diğer ümera ise suçuna göre belli cezalara çarptırıldılar. Bu arada Mısırlılar'ı karşılamak üzere Elbistan tarafındaki geçitlerde, Tuku ve Tudavun Noyanlar beklemekteydiler. Kongurtay'ın İran'a dönmesiyle birlikte Tuku Ağa'da geri geldi. Hatiroğlu'nu yargıladılar. Sonunda suçlu bulunarak katlettiler. Bütün uzuvlarını vahşice kesip her birini bir yere gönderdiler. Kaynağa göre, o kış herkes Hatiroğlu tarafından olduğu suçlamasına uğrayacağı endişesini yaşadı. Kimsede huzur kalmadı³⁴⁹.

İbn Şeddad'a göre ise bütün isyancılar yakalandıktan sonra, onları yargılamak üzere Tudun, Tuku, Giray ve Pervane'den oluşan bir meclis

³⁴⁹ İbn Bibi, El-Evâmirül-Alâiyye, s. 667-9, Burada kaynağımız Sultan Gıyaseddin Moğollar tarafından sorguya çekilmemiş gibi gösteriyorki yanlış olmalıdır. Bunun onun sultanlara saygısında olduğu şüphesizdir.

kuruldu³⁵⁰. Aksarayî'ye göre meclisin kurulduğu bu yer Kırşehir yakınlarındaki Delüce kışlağı idi. Şehzâde Kongurtay, Tuku ve Tudun Noyanlar'da orada ikamet etmişlerdi³⁵¹.

Önce Sultan Gıyaseddin'i sorguladılar ve niçin Memlûkler'e temayül ettiğini sordular. Sultan'da cevaben kendisinin daha çocuk olduğunu, ayrıca isyancılara karşı gelmekten korktuğunu bildirdi. Sultan'ın sorgulamasının hemen ardından, İbn Şeddad'a göre hadem ağası Şücaaddin Kayaba bizzat Pervane'nin kendisi tarafından öldürülür³⁵². Onun öldürülmesinin sebebi İbni Bibi'ye göre, Kayba'nın Sultanı, Hatiroğlu'na teslim etmesidir³⁵³. Bundan sonra Seyfeddin Toruntay, Mecdeddin Atabek ve Celaleddin Müstevfi sorguya çekildiler. Bunlarda isyana Hatiroğlu'nun kendilerini zorladığını, katılmadıkları takdirde de Taceddin 'Kiv'in akıbetine uğramaktan korktuklarını söylediler. En sonunda da sıra, isyanın önderi Hatiroğlu Şerefeddin'e geldi. Onu eski arkadaşı Pervane Muineddin sorguladı. Sorgulama esnasında Şerefeddin, Memlûkler'e asıl temayülü olan ve bu hususta ilk hareket başlatan ve son ana kadar da onlarla müttefik olanın Pervane

³⁵⁰ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 79-80; Ayrıca İbn Devadarî, Kenzü'd-dürer, VIII, s. 195.

³⁵¹ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 108; Anonim Selçukname'de yargılamanın Gedük'de yapıldığını belirtiyor. s. 37. İbn Bibi'ye göre de Moğollar, Şerefeddin'i Gedük mintikasında helak etmişlerdir. s. 689. Buna dayanan N. Kaymaz, Şerefeddin'in Gedük'te yargılanıp öldürüldüğünü, diğer emirlerinde Delüce'ye götürülüp orada yargılandıklarını öne sürmüştür. Bkz. Pervane, s. 156. Ancak Memlûk kaynaklarına bakarsak Hatiroğlu'da dahil bir tür rical bir yerde yargılanmıştır. Enson sorgulannda Hatiroğludur.

³⁵² İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 80; İbn Devadarî, Kenzü'd-dürer, VIII, s. 195. Burada Şücaaddin Kayaba'nın Hadım Ağası değil, Lala olduğu yazılıdır. Bizce doğrusu da budur.

³⁵³ İbn Bibi, El-Evâmirül-Alâiyye, s. 666.

Muineddin olduğunu söyledi. Pervane bu sözleri doğal olarak hemen reddetti. Her ikisinin de sözleri zapta geçirildi ve Abaka'ya gönderildi. Bundan sonra diğer emirlerin isyandaki rolü soruldu. Şerefeddin önce gözaltına alınan emirlerin isimlerini söylemedi ise de Tudun Noyan tarafından işkenceye tabi tutulunca Cacaoğlu Nureddin, Seyfeddin ibn Kılavun? (Kılavuz oğlu olmalı), Camedar Alemü'd-Din Camedar ile bir kaç daha emirin ismini verdi³⁵⁴.

Hatiroğlu'nun itiraflarından sonra Pervane'nin de hayatı tehlikeye girmişti. Bu sebeple ona bir adam gönderip kendisi hakkındaki sözlerini geri almasını, bunu yaptığı takdirde kendisinin de onu kurtaracağını bildirdi. Şerefeddin ikinci defa yargılandığı zaman Pervane hakkındaki itiraflarını geri aldı. Bu durum derhal İlhan Abaka'ya bildirildi. Ancak cevap gelinceye kadar işkenceye devam edildi. Hatiroğlu'nun öldürülmesi için 675 Rebiü'l-evvel sonları (1276 Ekim ortaları)nda emir geldi. Emir hemen uygulandı ve talihsiz Hatiroğlu Şerefeddin şehit edilirken parçalara ayrılarak uzuvlarından, elleri Ankara'ya ve Erzincan'a, başı Konya'ya gönderildi. Bununla beraber emirlerden Kılavuzoğlu Seyfeddin, Alededdin Sancar, Şerefeddin İsfahanî ve Türkmenlerden büyük bir grup da öldürüldüler. Seyfeddin Torumtay ise Abaka'ya 200 at, 400.000 dirhem para, Moğol emirlerine de bol hediyeler vererek canını kurtardı. Bundan sonra Selçuklu ve Moğol güçleri isyancı avına çıktılar ve suçlu olup olmadığına bakmadan bir

³⁵⁴ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 80; İbn Devadari, Kenzü'd-dürrer, VIII, s. 195-6.

çok insanı katlettiler³⁵⁵. Sonuçta Anadolu'da Moğollar'a karşı başlatılan ve o zamana kadar en büyüğü olan direniş sona ermiş oldu. Ancak isyan hareketleri bundan sonra da durmayacak, hatta artarak devam edecektir. Zira bu hareket Anadolu Türkü'nün cesaretini artırmıştı. Hatiroğlu Şerefeddin Mesut, bizc eyeterli zamana sahip olmadığı için başarılı olamamıştır. Ayrıca o görevini yaparak kurutuluş bayrağını açmıştır.

c) İsyanın Bastırılması ve Türkmenler Üzerine Harekât

Hatiroğlu'nun bertaraf edilmesinden sonra Selçuklu idaresi, ona destek olmuş Uç Türkleri'yle, Karaman Oğulları'nın tedib edilmesine karar verdi. İsyan sırasında Hatiroğlu Şerefeddin, Ermenek vilayeti valiliğini, Hotenoğlu Bedreddin'den alarak Karamanoğlu Mehmed Bey'e vermişti. İsyanın bastırılmasından sonra da Hotenoğlu, valiliğini geri alabilmek için Pervane, Tuku ve Tudun Noyan'ın desteği ile 2.000 kişilik bir Selçuklu Moğol kuvveti başında Karaman Oğulları üzerine yürüdü. Hareketi duyan Türkmenler, Hotenoğlu Larende'ye ulaştığı zamana ona bir ulak göndererek barış yapmak istediklerini bildirdiler. Karşılığında da 100.000 dinar teklif ettiler. İçini intikam duyguları kaplamış olan Hotenoğlu bu makul teklifi reddetti ve Karaman içlerinde yürümeye devam etti. Bu durum karşısında savaşmaktan başka çare kalmadığını

³⁵⁵ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 81, İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 196; İbn Bibî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 668,9; Aksarâyi, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 110. Anonim Selçukname, s. 37'de Şerefeddin'in (Ağustos -Eylül 1276) 675 Seferinde öldürüldüğü yazılıdır.

gören Türkmenler, yöreyi tanımayan Selçuklu ordusunu takiple, savaşmak için en uygun yer olan Göksu geçidinde onları sıkıştırdılar. Burada yapılan şiddetli mücadeleyi Türkmenler kazandı ve bozulan Hotenoğlu kendini güçlkle civar kalelerden birine attı. Kendisinin ve ordunun bütün ağırlığı, parası ve malları Karaman Oğulları'nın eline geçti. Hotenoğlu'da kalede mahsur kaldı³⁵⁶.

Hotenoğlu'nun mağlubiyeti, Selçuklu merkezine ulaşınca emirler durumun ciddiyetine binâen Saltanat Naib'i Eminateddin Mikail'i, Karaman diyarına mühimce bir kuvvetle göndermeye karar verdiler. Eminateddin Mikail, emri alır almaz derhal bulunduğu Delice Kışlağından hareketle Larende'ye yöneldi. Onun geldiğini duyan Türkmenler dağlara çekildiler. Bu sayede Hotenoğlu kurtarıldı. Böylece Karaman Oğulları bir nebze itaat altına alındı. Ancak bu kez başka bir Uç'ta, Türkmenler yeniden harekete geçerek bir Frenk kervanını soymuşlardı. Bunların üzerine yağma edilen Frenk mallarının geri alınması için Emir-i Sevâhil Hoca Yunus gönderildi. Bölgeye varan Hoca Yunus'da, Türkmenlerin barış tekliflerini kabul etmedi. Yapılan savaşta tıpkı Hotenoğlu gibi mağlup oldu ve nevbeti, bayrağı ve bütün ağırlıkları Türkmenlerin eline geçti. Bunlardan başka Anadolu'da her yerde isyanlar çıktı. Sonuçta sahil bölgelerinin pek çoğunu Türkmenler ele geçirmeyi başardılar. Eminateddin Mikail ve birçok emir Konya'ya çekildi. Bu durum karşısında Pervane ve başta Alıncak olmak üzere Moğol Noyanları, bütün bir kış boyunca süren hareketleri bastırmak için

³⁵⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 111-2; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 688.

uçlalara seferler düzenlediler. Ancak isyanları bastırmadan tam başarılı olamadılar. Kanşıklıklar sona ermedi. Halk ise ne yapacağını şaşırılmış bir halde bekliyordu³⁵⁷.

C — BAYBARS'IN ANADOLU SEFERİ VE SONUÇLARI

1 - Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'de Tahta Oturması

Memlük Sultanı Baybars, Pervane Muineddin ile daha önceden yaptıkları anlaşma gereğince, Mısır'da bütün hazırlıklarını tamamlamış olarak ordusunun başında Hatiroğlu isyanından yaklaşık 6 ay sonra, 26 Şubat 1277 (21 Ramazan 675) tarihinde Kahire'den Anadolu üzerine sefere çıktı. Kendisi gelmekte olduğuna dair Pervane'ye herhangi bir bilgi vermemiş veya fikrini sormamıştı. Şüphesiz Selçuklu yöneticilerinin hâlâ kendini desteklediklerini düşünüyordu. Yanında Şerefeddin'in kardeşi Ziyaeddin Mahmud bulunuyordu. Mısır ordusu zorlu bir yürüyüşün ardından sonra 24 Mart'ta Dimaşk'a vardı. Burada bir süre dinlenip ihtiyaçlarını giderdikten sonra, 27 Mart 1277'de Halep'e doğru yola çıktılar. Yaklaşık 10 günlük bir yürüşten sonra 6 Nisan'da Haleb'e girildi. Burada ordu yeniden bir düzene sokuldu ve Haleb emiri Nureddin Ali FMOğollar tarafından Suriye'ye yapılabilecek bir saldırıyı önlemek amacıyla Fırat üzerine gönderildi. Ardından da, 8 Nisan'da Haleb yakınlarından hareketle Antep, Dülük, Merc-i Dabık ve Göynük güzergahı üzerinden geçerek, 12 Nisan 1277'de Akça Derbent'e ulaştılar.

³⁵⁷ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 112-3; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 689.

Burayı da dinlenmeden geçen, Memlûk Sultanı Baybars bir tedbir olarak Emir Sunkur el-Aşkar komutasında bir öncü birliğini yola çıkardı. Bu birlik, 14 Nisan'da Giray komutasında 3.000 kişilik bir Moğol birliği ile karşılaştı. Aralarında yapılan savaşı Moğollar kaybetti. Bu arada da Baybars'a, Pervane ve Moğol Noyanları komutasındaki Anadolu ordusunun, Ceyhan nehri kenarında olup, kendilerine yaklaşmakta oldukları haberi geldi³⁵⁸.

Gerçekten de, o sırada Baybars'ın Anadolu'ya girmekte olduğunu duyan, Selçuklu idaresi hemen her tarafa elçiler göndererek bütün askerlerin hazır bir şekilde Kayseri'de toplanmalarını istedi. O sırada Kırşehir'de kışlamakta olan Tuku ve Tudun Noyanlar da Kayseri'ye geldiler. Oradan, hep birlikte Elbistan üzerine yöneldiler. Elbistan'a yaklaştıkları sıra da ve Hürün dağına tırmanırken keşif için çıkarılmış haberciler gelerek, Memlûk ordusunun kendileriyle aralarında bir günlük mesafe bulunup Elbistan sahrasına girmekte oldukları haberini getirdiler. Bunun üzerine Selçuklu-Moğol ordusu burada hazırlıklarını tamamlayarak savaş düzeni aldı³⁵⁹.

Memlûk kaynaklarına göre Sultan Baybars, Selçuklu-Moğol askerinin yaklaşmakta olduğunu öğrenince Elbistan ovasında hakim bir tepeye çıkarak, sahraya girmekte olan düşman ordusunu tetkik etti.

³⁵⁸ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 84-5; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 197-8; İbn Abdûz-Zâhir, Rum Gazâ-Nâmesi, (Kalkaşandî, Subhü'l-A'şâ fi sına'ati'l-İnşâ: (Hüseyn Şemseddin), Beyrut 1987, C. XIV, s. 158-62; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 545-6.

³⁵⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 671.

Onlar, binlikler halinde 11 kısma ayrılmıştı. Gürcü ve Selçuklu askerlerine güvenemediklerinden dolayı, onları ayrı bir birlik olarak düzenlemişlerdi. Memlûk Sultanı da bu tertibe göre kendi savaş düzenini oluşturdu. Ertesi günü Baybars sahraya inerek düşmana karşı saf tuttu³⁶⁰. İbn Bibi'ye göre ise, Hürün Dağı çevresinde bulunan Anadolu ordusu, Memlûk ordusunu Elbistan sahrasında görünce hazırlıklarını yapmış ve ertesi günü dağdan inerek Memlûk ordusuna taarruz etmiştir³⁶¹. Burada hangisinin verdiği bilginin doğru olduğunu kestirmek güçtür. Ancak, önce Selçuklu-Moğol ordusunun taarruz ettiği düşünülürse, İbn Bibi'nin beyanatı daha akla yatkın gözüküyor.

Nihayet iki ordu, 15 Nisan 1277 (10 Zilkâ'de 675) tarihinde Elbistan ovasında karşılaştılar. Memlûk ordusu sayıca çok üstündü. Savaşın hemen başında, Moğol kuvvetlerinin hepsi Mısır ordusunun sol kanadına yüklendiler ve burayı dağıtmayı başardılar. Sol kanadın çöktüğünü ve savaşın tehlikeli bir hal aldığını gören Memlûk Sultanı elindeki yedek kuvvetle bizzat savaşa katıldı ve bu sayede toparlanan Memlûk ordusu karşı saldırıya geçebilmişti. Neticede sayıca üstün düşman kuvvetleri tarafından sarılan Moğollar, sonuna kadar direndilerse de imha edilmekten kurtulamadılar. Mevcutlarının en az yansını kaybetmişlerdi. Ölenlerin başında ordu komutanları Tuku ve Tudun Noyanlar geliyordu. Beş Moğol komutanı da esir alınmış olup,

³⁶⁰ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, 85; İbn Abdüzzâhir, Kalkaşandî, (Gazâ-nâme) c. XIV, s. 164; İbn Devadârî, Kenzü'd-dürer, VIII, s. 198.

³⁶¹ İbn Bibi, *al-Eğâmirü'l-Alâiyye* s. 671.

isimleri Abaka'nın akrabalarından Zirek, Sartak, Cibirkir, Şerehta ve Nümadiye idi. Memlûk ordusundan şehid düşen komutanlar ise Emir Şerefeddin Kayran el-Ala'i, Emir İzzeddin, Çaşnigir Seyfeddin Kılıç, İzzeddin Aybek ve Hatiroğlu Ziyaeddin Mahmud idiler. Hemen hiç savaşmadan teslim olan Selçuklu ordusundan esir alınan emirler de şunlardı: Pervane Muineddin'in oğlu Mühezzibuddin ve kızkardeşinin oğlu, Cacaoğlu Nureddin Cebrail, Mecdeddin Atabek'in kardeşi Kutbiddün Mahmud, Cacaoğlu Siraceddin İsmail, Subaşı Seyfeddin Sunkurca, Sivas sahibinin kardeşi Nusreddin, Kemaleddin İsmail, Hüsameddin Keykavuk, Ali Şir Türkmani'nin oğlu Şehabeddin Gazi ve Seyfeddin Çavişi'dir³⁶².

Pervane Muineddin Moğol ordusu yenilip, Selçuklu emirleri de esir alınmaya başlayınca, haklı olarak kendisinin de esir alınacağını hesaplayarak derhal savaş alanını terk edip Kayseri'ye gitti (17 Nisan 1277). Pervane burada bulunan Sultan ve emirlere, savaşı kaybettiklerini, savaştan kurtulabilen Moğollar'ın buraya kimi bulursa herkesi öldürebileceklerini ifade ile, herkesin kendi bölgesine gitmesinin uygun olacağını söyledi. Bu sözler, orada bulunan Vezir Fahreddin Ali, Mecdeddin Atabek, Celâleddin Müstevfi ve Bedreddin Mikâil tarafından

³⁶² İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 86; İbn Abdîzzâhir-Kalkaşandî, Subh (Gaza-nâme). XIV, s. 167-8; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 199-200, İbn Kesir, el-Bidâye, XIII, s. 287; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 598-9'da Pervane'nin savaş günü Moğollar'ı sarhoş edip savaşamayacak duruma getirdiğini bu sebeple Moğolların yenildiğini söylerse de buna inanmak zordur. Zira Memlûk ve Selçuklu kaynakları savaşın çok şiddetli geçtiğinde hem fikirdirler.

haklı görüldü. Sonuçta herkes bir giderken Pervane de, Sultan Gıyaseddin'i alarak Tokat'a çekildi³⁶³.

Öte yandan Memlûk Sultanı, savaştan sonra ordusunu toplayarak Kayseri'ye doğru harekete geçti (16 Nisan 1277). Emir Sunkur el-Aşkar'ı önden göndererek kaçan Moğollar'ın takibi yanında, Kayseri'ye gelerek şehir ahâlisinin Sultanı iyi bir şekilde karşılaması için görevlendirdi. Bu amaçla da eline Kayseri halkına aman ile çarşı ve pazarlardan alınacak her şey için para ödeneceğine dair garanti eden mektuplar verdi³⁶⁴.

Memlûk hükümdarı Baybars, Elbistan'dan hareketle Zamantı, Sanz, Darende ve Develi güzergahından 15 Zilkade 675 (20 Nisan 1277)'de Kayseri önlerine ulaştı. Yanında Selçuklu emirlerinden Seyfeddin Çalış, öldürülen Hatiroğlu Şerefeddin'in oğlu Nizâmeddin, Malatya sahibi Reşidüddin'in oğlu Emir Ali ve Anadolu Kadı'ı-Kuzat'ı Hüsâmeddin gibi önde gelen isimler vardı. Sultanın geçtiği yol üzerinde bulunan kale komutanları, gelerek itaatlerini arz ettiler. Kayseri önlerinde, Keyhüsreviyye denilen yerde konaklayan Sultan'ı, şehir ileri gelenleri karşılayarak itaatlarını arz ettiler ve önceden hazırlamış oldukları otağa götürdüler. Baybars orada çevresindekilere ihsanlarda bulundu. Herkesin derdini dinledi ve düzeni sağlamak için mansıplar dağıttı. Bu meyanda, Emir Seyfeddin Çalış'ı kendisine nâip yaptı. Ancak O, büyük emîrlerin (Pervane ile Fahreddin Ali gibi) gelmemesine üzölmüşü. Bu

³⁶³ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi s. 86-7; İbn Abdiz'âhîr-Kalkaşandî, Subh (Gaza-name), XIV. s. 170; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 200; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 279; Aksarayî, Mûsamemetü'l-ahbâr, s. 114; Vassaf, Tarih, s. 185.

³⁶⁴ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 87; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 201.

sebeple de kaynağın ifadesine göre, vaaddettiklerini yapmaktan vaz geçip dönmeye karar vermiştir³⁶⁵.

Fakat, Sultan'ın her nasılsa geri dönme fikrinden bir süre de olsa vazgeçtiğini görüyoruz. Zira Zilhicce 17'de (22 Nisan 1277) atına atlayarak Cuma namazı kılmak üzere şehre girdi. Başında Selçuklu çetri taşınıyordu. O, önce saraya geldi ve kendisi için hazırlanmış olan Selçuklu tahtına oturdu. Artık Selçuklu hükümdarı da olmuştu. Tahta oturduktan sonra Selçuklu usulünce tören yapıldı. Kadılar, fâkihler, âlimler ve Sofiler her Cuma yapıldığı üzere, Sultan Baybars'ın karşısına dizildiler. Sultan onlara iltifat etti, hatırlarını sordu. Ardından Kur'an okunmaya başladı. Bu merasimden sonra hep birlikte yemek yendi. Namaz vakti gelince de Camiye yöneldiler. Buradaki hutbe, Memlûk Sultanı adına okundu. Namazdan sonra Pervane'nin giderken yanına alamadığı hazinelere el konulup askerlere dağıtıldı. Bu arada kaynağın zikrettiğine göre, Tokat'ta bulunan Pervane, Kayseri'ye bir elçi göndererek Sultan Baybars'ın tahta çıkışını (Selçuklu) kutlamıştı. Memlûk Sultanı da, karşılığında haber göndererek Kayseri'ye gelip tekrar görevinin başına geçmesini istedi. Pervane bu istek karşısında 15 gün düşünme süresi istedi. Onun maksadının İlhanlı hükümdarı Abaka ile Baybars'ı, Anadolu'da karşılaştırmak için zaman kazanmak olduğunu kaynaklar zikrederler³⁶⁶. Baybars, Pervane'den başka diğer Selçuklu

³⁶⁵ İbn Abdizzâhir-Kaikaşandî, Sûbh (Gazâ-nâme), XIV, s. 174-5; İbn Şeddad, Baybars Tarihî, s. 87; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürer, VIII, s. gösterilen yerler; Aksarayî, Müsâmeretül-ahbâr, s. 114.

³⁶⁶ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 87-8; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürer, VIII, s. 201-2.

emirlerine ve Uç beylerine de huzuruna gelmesi için fermanlar gönderdi. Buna Karaman Oğulları muvaffakat ettiler. Fakat Selçuklular'dan kimse gelmedi. O, Anadolu'dan umduğu desteği alamamış, yalnız bırakılmıştı. Bu durumda yapacağı fazla birşey yoktu. Üstelik ordusu için gerekli erzak ve mühimmatı bulmak da her geçen gün zorlaşıyor, fiyatlar alabildiğine artıyordu. Hepsinden önemlisi, kendisi bu kadar uzakta iken Mısır'da Saltanatına karşı bir ösyan olabilirdi. O, bütün bu sebepler sonucu Zilkade'nin 20'nci günü/25 Nisan 1277) Kayseri'den hareketle Suriye'ye doğru yola çıktı. Sultan'ın beklenmedik bir zamanda Anadolu'yu terk etmesinden kaygılanan Pervane, hemen harekete geçerek Zaireddin Tercüman'ı Baybars'a elçi olarak gönderdi. Elçi, Kurli mevkiinde Mısır Sultanı'na ulaşarak Pervane'nin gitmemesi gerektiği yolundaki dileğini ilettil. Burada onun daha önce belirttiğimiz gibi Baybars'la-Abaka'nın Anadolu'da karşılaşması isteği ile ilgili politikayı sürdürmek amacında olduğunu görüyoruz. Baybars büyük bir öfke ve kurgınlık içinde şu cevabı verdi: "Pervane ve diğer Selçuklu emirleri sözlerini tutmadılar. Biz ise Anadolu'yu ve yollarını öğrendik ve ne yapabileceğimizi gösterdik. Ceza olarak şimdilik onun (Pervane) annesi, oğlu ve torununu alıyoruz"³⁶⁷.

³⁶⁷ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 88-9; İbn Abzüzzehir-Kalkaşandi, Subh, (Gazânâme), XIV s. 180; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 203; İbn Devadârî, Baybars'ın Kayseri'den ayrılış tarihini 22 Zilkade (27 Nisan 1277) olarak verir. Ayrıca Baybars'ın yola çıktığında Abaka'nın Sivas'a geldiğini haber aldığını bunun üzerine Abaka'ya karşı Sivas'a yürüdüğünü ancak yarı yolda bunun doğru olmadığını öğrendikten sonra geri Suriye tarafına döndüğünü belirtir ki bu çok önemli bir bilgidir. s. 202.

İbn Abdüzzahir'e göre; Sultan, kendi rızaları ile pek çok Selçuklu ricalini yanında götürdü. Bunlar Seyfeddin Çalı, müşrifü'l-memâlik Zâhireddin Mütevvec, Hatiroğlu Şerefeddin'in oğlu Nizameddin, Ziyaeddin Mahmud'un oğulları, Çaşnigir Seyfeddin Kıkine, Emir Muzafereddin Manciniki ve emir-i arz Reşidüddin'in oğulları idiler. Esir olarak götürülenler ise Pervane'nin oğlu Mühezzibeddin, Hoca Yunus'un oğlu, Emir Nureddin Caca, Emir Kutbeddin Ahmed, Subaşı Seyfeddin Sungurca, Cacaoğlu Siraceddin, Sivas hakimi Nusrettin, Arzu'l-Ceyş Emir Kemaleddin, Emir Hüsameddin, Emir Seyfeddin Çaviş ve Emir Şihabeddin Gazi b. Alişir Türkmanî. Görüldüğü gibi, Selçuklu devlet ricâlinin büyük bir kısmı Mısır'a götürülmüştür. Bu Selçuklular açısından ülke yönetiminde büyük bir boşluğun doğmasına sebep olacaktır. Moğollar'dan esir götürünler de Ziyrek, Sartak, Nemadiye, Şerektay ve Cirker idiler³⁶⁸.

Memlük sultanı, bundan sonra yoluna devam ederek 21 Zilkâde (26 Nisan 1277) Kayseri'ye 40-45 km mesâfedeki Keykubat Hanı'na vardı. Orada bir süre dinlendikten sonra yeniden hareketle Zamantı-Karahisar güzergâhı üzerinden 25 Zilkâde'de (30 Nisan 1277) Elbistan'a indi. Orada bir süre dinlenip, savaş meydanını bir kere daha teftiş ettikten sonra, ayın 27'sinde (2 Mayıs 1277) Akça Derbent'e, ayın 29'unda (4 Mayıs 1277) Göynük'e ve nihayet 6 Zilhicce 675'te de (11 Mayıs 1277) Antakya yakınlarındaki Harim bölgesine ulaştı. Burada, kendisine Anadolu'da ki bir çok Türkmen aşîret reisi gelerek,

³⁶⁸ İbn Abdüzzahir-Kalkaşandî, a.g.e., s. 181-2.

ziyârette bulundular. Sultan, onlara hilâtler vererek ülkelerine geri gönderdi. Ardından burada bir süre Moğol hükümdarının gelmesini bekledi. Gelen olmayınca da 676 yılı başında (Haziran 1277) Dimaşk yönüne doğru harekete geçti³⁶⁹. Böylece, onun Anadolu mâcerası da sona ermiş oldu. Sonuçta, Sultan Baybars'ın Anadolu seferi her ne kadar, Türkiye Selçuklular'ı için bir felâket le sonuçlanmışsa da Moğollarla mücâdele eden Türkmenler için son derece yararlı olmuş, onların düşmanlarına karşı daha güçlü ve cesur bir şekilde karşı koyarak, ileride filizlenecek Türk Beylikleri döneminin tohumları atılmıştır.

2- Karamanoğulları Liderliğindeki Uç Türkmenleri'nin Hareketi ve Konya'nın Zaptı

Karamanlı Türkmenler, Sultan II. İzzeddin Keykavus'un saltanat dâvâsı için daha önceden bir kaç kez Konya üzerine yürümüşler fakat başarılı olamamışlardı. Bundan sonra, bir süre Ermenek bölgesine çekilip faaliyetlerini Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardı. Hatiroğlu isyânının başlamasıyla da o harekete destek vermişler ve fiilen katılmışlardır. İsyânın sona ermesinden sonra Selçuklu ve Moğol kuvvetleri onları ezmek için üzerlerine yürümüşlerse de başarı kazanamamışlardı. İşte böyle bir ortamda, Baybars Anadolu'ya girip Elbistan ovasında Moğollar'ı perişan edince, Karamanlı ve etrafındaki Türkmenler yeni bir fırsat yakala-

³⁶⁹ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 89; İbn Abdüzzâhir-Kalkaşandî, Subh (Gazâ-nâme), XIV., s. 186-7; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 204, Cl. Cahen, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 282.

manın heyecanı ile hemen harekete geçtiler. Karamanoğlu Mehmed Bey, askerlerini toplayarak Aksaray tarafına geldi. Ancak burada bir sonuç alamayınca, bu kez Konya cihetine yöneldi. Amacı, bittiğine inandığı Selçuklu mirasından pay almaktı. Şehrin önlerine geldiklerinde ahâlî onlara yüz vermedi ve kapıları yüzlerine kapattı. Şehirde, Selçuklu emirlerinden Nâib Eminateddin Mikâil ve Melikü's-Sevâhil Bahâeddin bulunuyordu. Pervane ve Fahreddin Ali Abaka'yı karşılamak için Elbistan tarafına gitmişlerdi. Tekliflerinin reddedildiğini gören Karamanoğlu Mehmed Bey, bu kez başka bir taktik deneyerek onlara Baybars'ın Moğolları yendiğini ve Kayseri de tahta oturduğunu, kendisinin de ondan menşur olarak bölgeye geldiğini söylediyse de Konyalıları iknaya muvaffak olamadı. Bunun üzerine, son çare olarak şehre saldırı başlattı. Türkmenler kısa süre içinde Atpazan ve Çasnigir kapılarından şehre girmeye başladılar. Eminateddin Mikâil'in cılız bir saldırısı ise onları durdurmaya yetmedi. 9 Zilhicce 1275 yılında (14 Mayıs 1277) şehre giren Türkmenler, etrafı yağmalamaya başladılar. Bu arada Türkmenler Eminateddin Mikâil'i yakalayarak işkence ile öldürdüler³⁷⁰.

Memlûklü kaynaklarına göre, Türkmenler şehri ele geçirmişler fakat iç kaleyi alamamışlardı. Bu sebeple bir hile düşündüler Buna göre, düzmece birini Selçuklu şehzadesi olarak seçecekler. Yine görevlendirdikleri bir kişi, halk içinde onu güya tanıyacak ve etraflarına biriken halkla beraber Mehmed Bey'e götürülecekti. Türkmen reisi, bunu şüphesiz Konya halkının hâlâ Selçuklu hanedanına olan bağlılığını

³⁷⁰ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 90: Anonim Selçukname, s. 39, Burada müellif Türkmenlerin Konya'yı ele geçiriliş tarihi olarak 677 (1278-9) tarihini verir.

gördüğü için yapmıştır. Sonuçta plan aynen tatbik edildi ve Sultan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olarak tanıtılan genç, Mehmet Bey'in huzuruna götürüldü. Burada samîmi bir şekilde karşılanan düzmece şehzâdenin başı üzerine saltanat sancığı çekildi (14 Zilhicce-19 Mayıs 1277). Bunu duyan Konyalılar'da, Selçuklu hanedanına saygılarından iç kaleyi 70.000 dirhem karşılığında teslim ettiler ve Cimri lâkaplı şehzâde de kaleye girerek Selçuklu tahtına oturdu³⁷¹.

Selçuklu kaynaklarına, bilhassa İbn Bibi'ye göre ise Karaman ve Uc Türkleri hareketi yukarıda anlatılanlardan biraz daha farklı olmuştur. Buna göre; Pervane ve Vezir Fahreddin'in İlhan Abaka'yı karşılamak için giderek Konya'yı boş bıraktıklarını duyan Karaman Oğulları ve Ermenek kalesi Türkmenleri, kendi kavimdaşlarını başkenti yağmaya davet ettiler. Türkmenlerin başı olan Mehmed Bey, akıllı ve zeki bir adamdı. O, Baybars'ın kendilerine bir emirlik kurmada fayda sağlayamayacağını biliyordu. Bir Selçuklu şehzadesi bulduklarında ise emellerine kolayca erişeceklerdi. Bu amaçla, Bizans imparatoruna bir elçi göndererek o beldede kalmış olan Sultan İzzeddin'in oğlunu istemeye karar verdiler. Tam o sıralarda da Cimri adında bir tarikat mensubu ortaya çıkarak Türkmenler arasında dolaşüyor ve kendisinin Sultan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olduğunu iddia ediyordu. Öte yandan Karamanoğlu Mehmed Bey'in adamlarından biri bir vesile ile yoldan geçerken Cimri'yi tanıdı ve onu yakalayıp Mehmed Bey'in yanına götürerek onun Sultan

³⁷¹ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. Gösterilen yerler; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 560-2, F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 52-3.

İzzeddin'in oğlu olduğunu söyledi. Yine o sırada, Karaman Oğulları'nın yanında bulunan ve Suğdak'tan kaçmış Sivasî lâkablı biri de onun Sultan İzzeddin'in Oğlu olduğuna tanıklık etti. Hatta isminin Gıyâseddin Siyavuş olduğunu da ilâve edince Cimri'nin Selçuklu şehzâdesi olduğuna kanaat getirdiler. Bundan sonra kendilerini Selçuklu şehzadesinin saltanat davasına adadılar. Bir araya toplandılar, çuldan elbiselerini çıkardılar ve kırmızıdan çarık ve külahlı, siyah çuldan elbiseli Türkmenlerle birlikte Konya tarafına yollandılar³⁷². Anonim Selçuknâme'ye göre bu Türkmenler Karaman, Eşref ve Menteşe Türkmenleri olup sayıları 10.000 kadardı³⁷³.

Türkmenler, Sultan Kasn da denilen Filobad'a geldiklerinde Naib Eminateddin Mikâil'e elçi göndererek Sultan İzzeddin'in oğlunun yanlarında olduğunu, bu sebeple gelip huzurda yer öpmesi gerektiğini, eğer kendilerine inanmıyorsa tanıklık için Selçuklu hânedanının eski saray hocalarını veya hanedandan birini göndermesini istediler. Eğer söylenilen kişiler gelip de bu kişinin Sultan olduğuna tanıklık ederse, kendilerinin ve onların itaât etmekten başka çarelerinin olmadığını, ancak onun yalancılığı ortaya çıkarsa gerekenin yapılacağını belirttiler. Bu açık ve dürüst bir teklifti. Konya'yı savunan Nâib Eminateddin Mikâil teklifi değerlendirmekten çekindi. Mazeretler ileri sürmeye başladı. Bunun üzerine piyâde ve atlılardan oluşan kalabalık Türmen ordusu

³⁷² İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 689-890; Ali Sevim, Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not, Belleten, XXIV (97), 1961, s. 64-66.

³⁷³ Anonim Selçukname, s. 39.

harekete geçerek şehri kuşattı. Eminateddin Mikâil, yanındaki az adamıyla onların üzerine bir saldırı düzenledi. Ancak güçleri yetmediği için, şehre geri dönerek giriş yollarını tuttular. Türkmenler ise kalenin önlerindeki hendeklere kadar yaklaşıp Çaşnigir kapısı ile Atza Pazarı tarafına yığınak yaptılar. Şehir içinde bulunan İhvân ve runud takımının karışıklıklar çıkararak yardımda bulunmaları sonucu, bir saat içinde Türkmenler şehre girdiler. Durum Nâib'e bildirildi. Fakat kapının yanına geldiği zaman iş işten geçmişti. Eminateddin bu durumda hemen kendi sarayına geldi. Orada da fazla durmayarak, adamlarından birinin evine sığındı. Bu arada Türkmenler şehirde soygun yapıyor, ne bulurlarsa yağmalıyorlardı. Kaynağın dediği gibi, keselerini altın, gümüş, para ve mücevherâtla dolduruyorlardı. Eminateddin ve adamları bu karışık ortam içinde kaçıp Tokat tarafına gitmeye karar verdiler. Gizlice şehirden çıkmayı başardılar. Ancak Kaymaz Kervansarayı civarına varınca, orada Türkmenler tarafından tanınıp yakalandılar. Türkmenler onun Mehmed Bey'in yanına götürdüler Orada işkencegören Eminateddin'in malları ortaya çıkartılıp deve ve katırlara yüklenip Filoba'ta götürüldü. Sonrada Eminateddin Mikâil, Melikü's-Sevâhil Bahâeddin Mehmed'le birlikte şehit edildi³⁷⁴.

a) Cimri'nin Selçuklu Tahtına Oturması ve Anadolu'daki Türkmen Yönetimi

³⁷⁴ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 691-3; N. Kaymaz, Pervane Muineddin, s. 171-2.

Selçuklu emirlerinin öldürülmesinden sonra, şehre gelen Cimri ve Mehmet Bey Selçuklu şehzâdesinin hükümdarlığı için devlet ricâli ve halktan zorla yemin aldılar. Ardından Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın türbesinde bulunan çetr ve sancağı almaya tevessül ettiler. İç kalede bulunanlar, daha fazla çirkinliklere sebebiyet vermemek için kale de bulunan çetr ve sancağı aşağı gönderdiler. Ertesi gün (19 Mayıs 1277) Cimri mâiyetiyle birlikte saraya gelerek Selçuklu tahtına oturdu. Karamanoğlu Mehmed Bey'de kendisine vezir oldu. Hemen arkasından dîvân toplayıp her taraftan davet ettiler. Toplanan dîvân, ilk iş olarak Türk tarihi ve kültürü açısından son derece önemli bir karar aldı. Buna göre "Bundan böyle dîvânda bargâhta, mecliste ve meydânda Türkçe'den başka dil konuşulmayacaktı". Bu karar Selçuklu Devleti için belki uzun ömürlü olmamıştı, amailerideki gelişmeler için ilk adım atılmıştı. Türkmenler, Selçuklu Devleti kurulduğundan beri devlete ilk defa sahip olmaktaydılar. Tabiki bunun sosyal ve kültürel yansımaları olacaktı³⁷⁵.

Bundan sonra sıra devlet mansıplarının değiştirilmesine gelmişti. Şikari'ye göre, Mehmed Bey vezir olduktan sonra yanındaki Türkmen Beylerinden her birine Uclarda birer Beylik verdi. Istanos ve Antalya'yı Teke Bey'e, Borlu'yu Hâmid Bey'e, Menteşe'yi Balat'a, Çin'e ve çevresini, Beyşehir'i, Eşref Bey'e, ihsan etti³⁷⁶. Başka kaynaklarda olmamasına rağmen bizce böyle bir tevfinin yapılması mümkündür. Zira, Türkmen

³⁷⁵ İbn Bibi, a.g.e., s. 696; Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 283.

³⁷⁶ Şikari, Karaman Tarihi, s. 45-6.

Beylerinin Batı Anadolu' Uçlarındaki faaliyetleri bu tarihlerden sonra artmaktadır. Ayrıca onların faaliyetleri, sıradan akınlar olmayıp yerleşmeye ve bir devlet kurmaya yönelik olmuştur³⁷⁷.

Bu arada, iç kalede muhasara devam ediyordu. Cimri, sulh için kaledekilerin 4.000 dinar resm-i cûm ödemelerini şart koşmuştu. Sonunda kuşatılmaktan bıkan kale ahâlisi, bu cezâyı râzı olarak, bu parayı ödedi. Bunun üzerine kendilerine aman verildi. Kaynağa göre Cimri, 676 Zilhicce 10 Perşembe günü (15 Mayıs 1278) kaleye gelerek Selçuklu tahtına oturdu³⁷⁸. İbn Bibi'deki bu kayıt önemli olmakla beraber, Baybars'ın Anadolu seferi ile Cimri'nin tahta oturuşu arasında bu kadar çok sürenin olması imkânsızdır. Bunun bir müstensih hatası olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda belirttiğimiz gibi İbn Şeddad Cimri'nin tahta çıkışını 14 Zilhicce 675 (19 Mayıs 1278) olarak vermiştir³⁷⁹. Bu durumda Memlûklü kaynağının verdiği tarih bizce daha makbuldür.

Cimri'nin tahta oturduğunun ertesi yani Cuma günü, Câmî'ye gidilerek adına hutbe okundu ve sikkeler onun adına kesildi. Bundan sonra, yeni Selçuklu Sultanı her gün, başka bir köşkte gününü gün etmeye başladı. İşlerin hepsini Karamanoğlu Mehmed Bey'e havâle etmişti. Mehmed Bey de durumlarını güçlendirmek için, Sultan IV. Rûkneddin Kılıç Arslan'ın kızını Cimri için, annesi Güzalya Hatun'dan

³⁷⁷ Bu konudaki geniş bilgi için Bkz.: P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, (Çev. O. Şaik Gökçay), II. baskı, Ankara 1986, s. 20-6, Ayrıca H. Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (Yay. A. Hüseyin Neval), Tahran 1336, s. 479'da 1280'li yılların başında Türkmenlerin sahil ve uçlardaki faaliyetlerinden bahsedilir.

³⁷⁸ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 697; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 562; Sağlam, Ferit, *Cimri Sikkesi*, (Belleten, 37) s. 300-2.

³⁷⁹ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, s. 90.

istedi. O da hazırlık yapmak için 4 ay süre istedi. Bu arada da Sahip Ataoğulları'nın Konya'ya doğru harekete geçtiği haberi gelince, Türkmenler tarafa doğru yöneldiler³⁸⁰.

b) Sahip Ata Oğulları İle Savaş

O sıralarda Afyon'da bulunan Sahip Ata Oğulları Taceddin Hüseyin ile Hasan, Karaman Oğulları liderliğindeki Türkmenler'in Konya'yı ele geçirip Cimri'yi de tahta çıkardıkları haberini alınca, hemen üzerlerine yürümek için asker topladılar. Germiyan Türkleri'nden de 15.000 kişilik yardım istediler. Sonuçta, toplanan ordu harekete geçti ve Değirmen Çayı denen yere geldi. Burada Cimri ile Mehmed Bey'in, ordularıyla Akşehir civarında olduklarını işittiler. Hemen o tarafa yöneldiler. Altıntaş köyü yakınlarına geldiklerinde iki ordu karşılaştı. Aralarında bir çay vardı. Karamanoğlu Mehmed Bey, suyu geçerek Sahip Ata oğlu üzerine hamle yapmak istediysede etrafındakiler tuttular. Bu kez karşı taraftan kendisine son derece güvenen Emir Tâceddin Hüseyin suyu geçerek Mehmed Bey'in üzerine hamle yaptı. Mehmed Bey'de buna mukâbele edince, ikisi çayın kenarında karşılaştılar ve aralarında çok şiddetli bir vuruşma oldu. Sonuçta Emir Tâceddin dengesini kaybederek suya düştü. Türkmenler hemen üzerine hücum ederek emirin başını kestiler. Bunun üzerine Sahip Ata Oğulları'nın ordusu hemen dağıldı. Kaynağın belirttiğine göre, kendilerine hiç bir zaman güvenilemeyen

³⁸⁰ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 697; A. Sevim, Cimri Hakkında Bir Kaç Not, s. 67-70.

Germiyan Türkmenleri hemen yüz geri savaş meydanından kaçmışlardı. Savaştan sonra, Selçuklu Emiri Saâdeddin Hoca Yunus da, Seferihisar (Sivrihisar) tarafına kaçmıştı. Şehir halkı, onu burada yakalayarak Cimri ve Mehmed Bey'in yanına götürdüler. Orada, ona önce iyi davrandılar ve 140.000 dirhem "Hunbeha" (Kanbedeli)' ödediği takdirde serbest olacağını beyan ettiler. Hoca Yunus'da buna razı olarak gulamlarını para bulması için gönderdi. Ancak, bir süre sonra Cimri ile Mehmed Bey kararlarından döndüler ve Hoca Yunus'u öldürdüler. Ardından da Karahisar-ı Devle'yi (Afyon) kuşatmaya başladılar. Fakat bir müddet sonra kuşatmayı kaldırıp, 675 Zilhicce sonunda (Haziran 1277)³⁸¹. Konya'ya döndüler³⁸². Bundan sonra Cimri, Moğollar'a karşı Erzurum üzerine bir sefere karar verdi ve ordunun Filobad sahrasında toplanmasını istedi. Ancak tam bu sırada, Moğollar'ın Konya üzerine gelmekte olduğunu işitince, Konya ve çevresinde yağmaladıkları bütün eşyayı yükleyerek kentten uzaklaştılar (1277 Temmuz ortaları)³⁸³.

Bir süre etrafıda çapulculuk yapan Cimri ve Türkmenler, Moğollar'ın henüz gelmediklerini görünce tekrar Konya üzerine yürüyerek, şehri kuşattılar. Önce bir teklifte bulunarak askerlerin alış veriş için pazara tek tek girmesini istediler. Kadî'ül-Kuzat Sırâceddin Ermuy, buna karşı çıktı ve bizzat kale burçlarına gelerek düşmanlarına

³⁸¹ Tarih İbn Şeddâd'dan alınmıştır. Baybars Tarihi, s. 91.

³⁸² İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 698-9: İbn Şeddâd'a göre Hoca Yunus, Beyler beyi Celaleddin ve İbn Ş. Yutaş'ın oğlu ile beraber savaş sırasında öldürülmüştü, Bkz.. s. 91.

³⁸³ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 700-1; İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 91.

karşı ok fırlattı. İlhanlı Hükümdarı Abaka onun bu hareketini duyunca çok memnun olmuş ve ona şükran ifâdesi ile beraber, Anadolu'nun Kadîül-Kuzatlığını ihsân etmişti. Sonuçta, başta Kadı Ermuy olmak üzere, Konyalıların şiddetli direnişleri karşısında şehri ele geçiremeyeceğini anlayan Cimri ile Türkmenler, Karaman diyârına dönmüşlerdir³⁸⁴.

3- Abaka'nın Anadolu'ya Gelişi ve Pervane'nin Katli

Anadolu büyük karışıklıklar içine girdiği sırada İlhan Abaka olaylara adeta seyirci kalmış, işleri Noyanlar ile çok güvendiği Pervane'ye havâle etmişti. Ancak, Memlûk Sultanı Baybars Anadolu'ya girip, 6667 Moğol askerini telef edince birden hareketlendi ve Anadolu'ya girip intikâmını mâsum halktan aldı.

Kaynaklara göre, Elbistan savaşından kaçan ve Tokat'a giden Pervane, durumu izâh için Seyfeddin Erbeki'yi acele İlhan'ın yanına gönderdi. Elçi durumu Moğol hükümdarına anlatınca, o hemen hazırlanarak Şam'a doğru yola çıktı³⁸⁵. Anadolu'ya giren İlhan, Erzincan üzerinden Divriği'ye ulaştı. Moğollar'ın geldiğini duyan ahâli, onları karşılayarak yiyecek ve erzak verdi. Durumdan memnun olan Abaka, tam ayınlırken kale burçlarından bir kişinin ok ve yayla gösteri yaptığını gördü ve çok sinirlendi. Hemen kalenin yıkılmasını emretti. Ardından da

³⁸⁴ İbn Bîbî, a.g.e., s. 701; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 566-67.

³⁸⁵ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 679-80; İbn Şerddad, Baybars Tarihi, s. 91; İbn Devadâfî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 204-5; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, Dastan-ı Abaka, s. 31'de Elbistan Savaşını İlhan'a Pervane'nin değil öldürülen Tudavun Noyan'ın nökerlerinden Buktay'ın haber verdiği kayıtlıdır.

Elbistan tarafına yollandı. Pervane Muineddin, Sultan Gıyaseddin ve Vezir Fahreddin Ali Elbistan sınırında İlhan'ı karşıladılar ve hep birlikte savaş yerine gittiler (676 Safer-Temmuz 1277)³⁸⁶. Buradaki Moğol ölülerini gören İlhan Abaka kendini tutamadı ve teessüründen ağladı. Sonra savaş alanını ölçerek Memlûk ordusunun mevcudu hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Bulduğu sonucun Pervane'nin Memlûklü sayısı hakkında verdiği bilgiyi tutmadığını görünce, ona sitem ederek, "Senin hakkında, Mısırlılarla gizlice işbirliği yaptığını dair söylenenler doğru imiş" dedi, Pervane kendini savunmaya çalışarak "Kaan'ı Allah korusun. Bu söz yalandır. Biz senin için kılıcımızı çektik ve savaştık. Askerlerimiz ve emirlerimizden öldürülenler, çocuklarımız, torunlarımız ve haremimiz'den esir alınanlar oldu. Abaka ise onun bu sözlerine inanmayarak, "Bütün bunlar hile ve aldatmaca" diye karşılık verdi. Ardından da Baybars'ın yanından kaçarak İlhan'a sığınmış olan Emir Aybek Şeyhi'den, Memlûk ordusunun nasıl geldiği ve hangi düzende olduğuna dair mâlumat aldı. Bunu takiben de Suriye üzerine yöneldi. Göynük yakınlarına varınca, Baybars'ın Harim'de savaşa hazırlandığını haber aldı. Bu durumda komutan ve askerleri toplayarak istişârede bulundu. sonuçta erzak yetersizliği, atların bir çoğunun telef olması ve ordunun mevcudunun savaş için yetmeyeceği gibi sebeplerle geri dönülmesine karar verildi³⁸⁷.

³⁸⁶ İbn Bibi, a.g.e., s. 680-1; Tarih Benekî'î'den alınmıştır. s. 434; Vassafî Tarih-i Vassaf, s. 189.

³⁸⁷ İbn Devadâf, Kenzû'd-dürer, VIII, s. 205; İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 91.

Reşidüddin'in bildirdiğine göre ise, Elbistan'daki durumu gören İlhan, o sırada Dimaşk'ta bulunan Baybars'ın üzerine gitmek istedi. Ancak, ümera; "Yaz ortası gitmek uygun olmaz, kış beklemek daha doğru olur" şeklinde görüş beyan edince Moğol hükümdarı bu fikri uygun buldu ve seferden vazgeçti. Bununla birlikte, Memlûk Sultanı'na yakında gelip kendisini perişan edeceğine dair bir mektup yolladı. Mektupta özetle şöyle deniyordu: "Sen, ansızın bizim yol bekçisi küçük birliklerimize saldırdın ve bir kısmını öldürdün. Bize haber ulaşınca sizi defetmek için geldik. Sen ise kaçtın. Eğer bir düşmanlığın varsa ortaya çık, savaşalım. Eğer çıkmazsan, ilk kış vakti biz geleceğiz. Öfkemizin ateşi oraya ulaştığında sizin kurunuz da, yaşıınız da yanacak"³⁸⁸.

Bu mektubu göndermeden önce, İbn Bibi'ye göre, İlhan Abaka savaş alanında o kadar sinirlenmiştir ki, askerlerine isyâna katılanlar dışında, taraftar olan veya o fikri taşıyan kim varsa öldürmelerini emretmişti. Fakat onun bu son derece ağır kararını Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî yumuşatmayı başardı. Nevar ki, devlet ricâlinden Kadı İzzeddin Hasan b. Muhammed Ermuy, Fahreddin Göçbeki, Karacaoğlu Nureddin ve Zahiireddin ölümden kurtulamazdılar³⁸⁹.

Moğol hükümdarı, Suriye üzerine gitmekten vazgeçtikten sonra Kayseri'ye geri dönerken Şehzade Kongurtay'ı, Fahreddin Ali ile beraber Konya ve Aksaray taraflarını ele geçirmiş olan Cimri ile Karaman

³⁸⁸ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, Destan-ı **Abaka** s. 32; İbn Bibi'de de Baybars'a gönderilen mektubun özeti vardır. Bkz.. s. 682.

³⁸⁹ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 681.

Oğulları üzerine gönderdi³⁹⁰. Kendisi Kayseri'ye geldiği zaman, ahâliye Memlûk Sultanı'nın yanında deve getirip getirmediğini sordu. Onlar da Baybars'ın at ve katırlarla geldiğini söylediler. Abaka gene, yağma yapıp yapmadıklarını ve kaç gün kaldıklarını ahâliye sorunca, ahali hep Memlûk Sultanı'nı övücü cevaplar verdi. Bu, Moğol Sultanını son derece kızdırdı ve şehirdeki Müslüman halkın tamamının öldürülmesini istedi. Bu durum karşısında din adamları ve fâkihler, halkın vazifesinin itaat etmek olduğu, dolayısıyla suçlanamayacağı gibi sözlerle Moğol hükümdârını yumuşatmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Başta Kayseri Kadıu'l-Kuzat'ı olmak üzere, 200.000 kişi suçsuz yere katledildiler. Bununla da yetinmeyen Abaka, katliamını Erzurum'a kadar uzattırdı ve en az 500.000 Türk'te bu hengâmede katl veya esir edildiler. O dönem için bu rakamlar bir mektup abartılı olarak gözükebilir. Ancak sırada Anadolu'da büyük bir katliamın olduğu vakıadır. Böylece, Memlûk Sultan'ı Baybars'a gücü yetmeyen Abaka, intikamını masum halktan çıkartmayı mârifet saymıştı³⁹¹.

Reşidüddin'in zikrettiğine göre, Abaka Anadolu'yu yağmalamaya ve insanları katliama karar verdiğiinde, İlhanlı veziri Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî, bir kaç şehri satın alarak onları bu afetten kurtarmıştı. Bu şehirlerden biri de çok az yağmaya uğrayan Sivas idi³⁹².

³⁹⁰ İbn Bibi, a.g.e., s. 682.

³⁹¹ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 92; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer, VIII. s. 206; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, s. 287; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 550-1.

³⁹² Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka..., s. 32.

a) Pervane'nin Öldürülmesi

Abaka her yeri yağmalatıp, kıtal yaptıktan sonra Kayseri'den, Pervane de olduğu halde çıkararak Kögonya (Şebin Karahisar) kalesi üzerine vardı. Burası, Pervane'nin eşyalarının da bulunduğu müstahkem kalelerden birisi idi. Moğol hükümdarı, Pervane'den kale muhafızının burayı kendilerine teslim etmesini istedi. Pervane, mecburiyet karşısında gidip kale muhafızı Seyfeddin'e "kaleyi teslim et" dedi. Ancak Seyfeddin buna yanaşmadı ve Muineddin'e küçültücü sözler söyledi. Pervane de çaresiz geri dönerek durumu Abaka'ya bildirdi. İlhan Pervane'den iyice kuşkulunmaya başladı. ve onu göz hapsine aldırdı³⁹³. Kögonya'dan (Şebin Karahisar) ayrıldıktan sonra Erzincan'a gelindi. Şehir ahâlisi onları iyi karşılayıp vergilerini verince Abaka, buraya dokunmadı ve oradan Kemah kalesine vardı. Burada, kale komutanından ita'at için huzura gelmesi istendi. Nevar ki, kale komutanı korkudan gelemedi. Onun yerine bir çok hediye ve armağanları Moğol hükümdarına takdim edilmek üzere yolladı. Bunun üzerine Abaka yumuşadı ve kale komutanını affetti. O, Bayburt şehrine vardığı zaman, burada ahâli arasında bir Şeyh'in İlhan'ın huzuruna gelip; "Bir hükümdar kendi tebasına zulmetmez. Sen düşmanı yanlış yerde arıyorsun" nevinden sözler söylemesi Abaka'yı etkilemiş ve rivâyete göre beraberinde götürmekte olduğu 500.000'e yakın esiri serbest bırakmasına yol açmıştır.

³⁹³ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 92-3; İbn Devadârî, Kenzû'd-dürrer VIII., s. 206-7; İbn Bibî, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 682.

Abaka, bundan sonra Anadolu'dan çıkıp Aladağ'a doğru yola yönelmiştir³⁹⁴. Anadolu'dan ayrılmadan önce de Şehzâde Kongurtay'ı, Anadolu yöneticiliğine tayin etmiş ve ülkedeki kalelerin, bilhassa Pervane'nin sahip olduğu Tokat ve Köğonya kalelerinin tahrip edilmesini istemişti³⁹⁵.

İlhan, Aladağ'a vardığı zaman Pervane ve adamlarını yargılatmak üzere bir divan kurdurdu. İlk etapda, o, üç hatalı davranıştan suçlanıyordu. Bunlardan birincisi düşmandan kaçmak, ikincisi düşmanın gelişini hemen bildirmemek ve sonuncusu da huzura geç gelmek idi³⁹⁶. Selçuklu emîri bu suçlarla yargılanırken önceden Baybars'a gönderilen elçiler gelmiş ve Pervane'nin Memlûk sultanına yazdığı Moğollar'a karşı işbirliği isteklerini içeren mektupları beraberinde getirmişlerdi. Artık Pervane'nin Memlûkler'le işbirliği yaptığı açıkça ortaya çıkmıştı. Bunun cezası ise ölümdü. Ancak bilhassa Memlûk kaynaklarına göre İlhan hâlâ onu öldürüp öldürmeme konusunda karar verememişti. Moğol emirlerinde de aynı kararsızlık vardı. Bir kısmı öldürülmesi gerektiğini savunurken, diğer bir kısımda onun iyi bir vergi toplayıcısı olduğunu öne sürerek görevine iade edilmesini, ancak sıkı denetim altına alınmasını salık veriyorlardı. Bu sırada "Pervane serbest bırakılacak" diye bir haber işiten maktul Tuku ve Tudun Noyanlar'ın

³⁹⁴ Baybars Mansûri, Zübte'dü'l-Fikre fî Ahbârü'l-Zikre, T.T.K. Elindiki 206 Numarada kayıtlı Mikrofilm Nüshası, s. 89a; Aynî, İkdû'l-Cumân, II, s. 164; Kezâ Nüveyri, Nihâyetü'l-Ferb, XVII, s. 397-8'de de aynı kayıtlar vardır. Ancak burada Kemah kalesi geçmez.

³⁹⁵ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 32-3.

³⁹⁶ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı Abaka, s. 33.

hanımları, Abaka'nın huzuruna gelerek feryat ve figana başladılar. Bu hazin tablodan etkilenen Abaka, artık onun öldürülmesine karar verdi ve bu işi de o sırada Sis üzerine gidecek olan Gökçe Bahadır'a havâle etti. Onlar, Pervane'nin yanına gelip Anadolu'ya gideceklerini söylediğinde Emir buna inanmadı. Sonunun geldiğini anlamıştı ve onlara: "Biliyorum beni öldüreceksiniz" dedi. Pervane öldürülmesine karar verilen 30 kişilik grupla birlikte yola çıktı. Bir süre gidildikten sonra Moğol askerleri onun etrafını sardılar. Artık kurtuluş kalmadığını gören Pervane'de, namaz kılmak için izin istedi. Kılınan namaz sonunda da Pervane Muineddin Süleyman ve 30 adamı şehid edildiler (676 Rebiülevvel başı) Ağustos 1277³⁹⁷.

Pervane'nin öldürülmesiyle Anadolu'da yeni bir dönem başlıyordu. kendisi, Orta -ve Yakın- Doğu'da ki iki büyük devletin birbiriyle rekâbetinden yararlanarak, onları karşı karşıya getirme çalışmalarının kurbanı olmuştur. Ancak bu sonuçdan sadece Pervane değil Selçuklu Devleti ve Anadolu halkı zarar görmüştü. Öyleki Hatiroğlu isyânıyla başlayıp, Pervane'nin öldürülmesiyle sonuçlanan süre sonunda Selçuklu Devleti süratle kan kaybetmeye başladı ve yıkılma sürecine girdi. Zira bu kanşıklık içinde devlet ricâlinin çoğu, Moğollar tarafından katledildi.

³⁹⁷ İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, s. 93; İbn Devadârî, Kenzûd-dürer, VIII, s. 207; Baybars-ı Mansûrî, Zübdetü'l-Fikre, s. 89a-90a; İbn Bibî, el-Evâmîrû'l-Alâiyye, s. 683; Pervane'nin katlediliş tarihi Reşidüddin'den alınmıştır. Bkz. s. 33; Aksarayî'de, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 117'de aynı tarih verilmiştir. Memlûk kaynakları değişik tarih verdiler. İbn Şeddâd, a.g.e., s. 93 ve İbn Kesîr, el-Bidaye XIII, s. 289'da 676 Muharremi'nin ilk 10 günü içinde, Baybars-ı Mansurî a.g.e., s. 90a ve Nüveyrî, Nihayetü'l-İrâb, 676 Safer sonu olarak veriyor. Bu son kaynaklar Reşidüddin'deki verilen tarihe çok yakın olduğu için doğru olduğu söylenebilir. Zira zaten Abaka Anadolu'ya Safer ayında girmiştir. Ayrıca Bkz. N. Kaymaz, Pervane Muineddin, s. 179.

Bir kısmı da Baybarsla beraber Mısır'a göçtü. Onların yerine gelenler çok kifâyetsiz ve acemi kişiler olduklarından, Devlet'e hakim olamadılar. Buna birde Moğollar'ın Anadolu'ya askerî vâlilerin yanında mâlî ve idari yöneticileri merkezden, yani İran'dan atması eklenince devlet fiilen sona erdi. Artık kalan sadece sembolik bir Sultanlıktı. Ayrıca hâdiseler dolayısıyla Moğollar'ın Anadolu'da pek çok insanı katletmesi, Selçuklu Devleti'nin merkez sıkletini teşkîl eden Orta Anadolu'daki Türk nüfusunu bir miktar azalttığı ve bu katliamlardan kurtulabilenlerin de Uçlara kaçtığı âşikardır. Bu nedenle Uçlar'ın önemi Türk tarihi açısından giderek değer kazanmaya başlamıştır ki ileriki bölümlerde buna tekrar temâs edeceğiz³⁹⁸.

D — SÂHİB-İ DÎVÂN ŞEMSEDDİN CÜVEYNÎ'NİN ANADOLU'YA GELİŞİ VE YENİ MOĞOL SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ

1- İlhanlı Şehzadesi Kongurtay'ın Anadolu'daki Faaliyetleri

Abaka, Anadolu'dan ayrılırken kardeşi Kongurtay'ı buraya vâli olarak bırakmıştı. O, yanında Sultan Gıyâseddin ile Sahip Fahreddin Ali olduğu halde derhal harekete geçti. Önce Aksaray'a geldi. Burası, o sırada Kızıl Hâmid adlı birinin eline geçmişti. O, Moğollar'ın geldiğini duyunca Cimri'nin yanına sığınmak için harekete geçtiyse de düşmanın şehri çepçevre sarmasıyla kaçma imkânı bulamadı. 4000 kişilik bir avuç askeriyle savaşa girişen Kızıl Hâmid, sonunda bir okla vurularak

³⁹⁸ Bu konuda şimdilik Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 118-20.

öldürüldü ve şehir Moğollar'ın eline geçti. Aksaray'a giren Moğollar, burayı korkunç bir şekilde yağmaladılar. Kaynağın belirttiğine göre, 6000 kişinin katl ve esir edildiği bu harekette, kentin önde gelen ricâl, âlim, şeyh ve müftüleri esir edilerek esir pazarlarında 10-15 dirheme satıldı. Kızıl Hâmid'in has adalarından Şengit, Sâhip Fahreddin tarafından 15.000 dinar ödenerek kurtuldu. O zamanlar Selçuklular'ın en mamur ve büyük şehirlerinden olan bu belde, bir daha eski azametine ulaşamadı³⁹⁹.

Moğol şehzadesi Aksaray'dan sonra Konya üzerine hareket etti. Onun gelmekte olduğunu duyan Cimri ve Karaman Oğulları Konya'yı boşaltarak, Uç bölgelerine gittiler. Arkalarından giden Moğol askerleri, Konya'nın etrafıyla Larende ve Ermenek çevrelerini yağmaladılar ve sayısız ganimet, esir, mal, eşya ve nakit elde ederek geri yaylaklara gittiler⁴⁰⁰.

Moğollar'ın Konya'yı boşaltıp yaylaklara çıkmasını fırsat bilen Cimri ile Türkmenler, Uçlardan hareketle tekrar Konya üzerine yürüdüler. Şehir önlerine geldikleri zaman burayı savunanlara haber göndererek, kötü bir niyetlerinin olmadığını, sadece alış veriş yapmak için geldiklerini söylediler. Ancak ahâlî bu sözlere kanmadı ve kapıları açmadılar. Saldırıya geçen Türkmenler'e karşı, Kadı Sıraceddin Ermuy'un bizzat gelerek halkı teşci etti ve ok attı. Bütün bunlar halkı cesâretlendirdi ve

³⁹⁹ Aksarayî, a.g.e., 127-9.

⁴⁰⁰ Aksarayî, Mûsamere'tül-ahbâr, s. 129-30.

Türkmenler, şehri kolayca elde edemeyeceklerini anladıklarından geri çekilerek Uç taraflarına gittiler⁴⁰¹.

2- Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya Gelişi ve Islahatları

Pervane'nin öldürülüşünden yaklaşık bir ay sonra, 676 Rebiülahir 7'de (7 Eylül 1277) Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî, İlhan tarafından karışıklıkları gidermek ve bozulan nizâmı yeniden sağlamak üzere Anadolu'ya gönderildi. Yanında komutanlardan Gühergay ve Erksun Noyanlar vardı⁴⁰². Onun Anadolu'ya gelişi Selçuklu ve Türk tarihi açısından önemli bir olaydır. Zira bundan sonra Anadolu'da yeni bir döneme başlıyordu ki bu Anadolu'daki Moğol idâresinin ikinci yeni dönemidir. Üçüncü dönem ise Selçuklu Devleti'nin yıkılıp, Sultanlığın kalmadığı 1308'den başlayıp, İlhanlılar'ın yıkıldığı 1335'e kadar süren dönemdir. Bu ikinci dönemin özelliği, Sultan dışındaki bütün yöneticilerin Selçuklular'dan değil, İlhanlı devlet adamlarından olmasıydı. Bu da Anadolu'daki zulüm ve karışıklığı artırmaktan başka bir işe yaramayacaktı.

Sâhib-i Dîvân Anadolu'ya gelince, asâyişi sağlamak için harekete geçti. Önce Karaman Oğulları üzerine yürüdü. Kaynağın ifadesine göre: "Mağrib Denizi'nden Larende'ye kadar yayılmış olan bu Türkmenler'in

⁴⁰¹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 700-1, Aksarayî, a.g.e., s. 130, Anonim Selçukname, s 40, ayrıca bkz. F. Samer, Anadolu'da Moğollar, s. 54.

⁴⁰² Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı Atrak, s. 33.

bir çoğunu katletti ve esir aldı. Ayrıca Moğollar pek çok da mal, eşya ve nakit elde ettiler. Cimri ve Karaman Oğulları, yok olmaktan dağlara kaçarak kurtulabildiler. Türkmenlere vurduğu bu ağır darbeden sonra Sâhib-i Dîvân Cüveynî ile Gühergay Noyan, Kaz-Ova kışlağına çekilirken Sultan Gıyâseddin'le Vezir Fahreddin Ali'yi Konya tarafına gönderdi⁴⁰³.

Sultan ve Vezir Konya'ya gelince, Karaman Oğulları üzerine sefer için hazırlık yaptılar. Onlar eski askerler, fityan, İhvân ve Sâhib-i Dîvân Cüveynî'nin yanlarına verdiği bir bölük askerle Karaman diyârına hareket ettiler. Mut ovasına geldiklerinde 50 Moğol ve 50 Selçuklu askerini öncü olarak çıkardılar. Cimri ile Mehmed Bey, o sırada Sâhib-i Dîvân'la, Gühergay'ın kışlağa gittiklerini duymuş olduklarından kaygısız ve ihtiyâtsizce ortalıkta dolaşıyorlardı. Mehmet Bey'in Selçuklu ordusunun gelişinden haberi Fersan köprüsü havâlisindeyken oldu. tedbir olarak hemen Cimri'yi ülke içlerine gönderdi. Kendisi de iki kardeşi, amca oğulları ve güvendiği bir kaç askeriyle durumu tetkik için geri de kaldı. Amacı, çevreyi araştırdıktan sonra Cimri'ye katılmaktı. O, bir geçite geldiği zaman bir gurup Moğol askeri ile karşılaştı. Karamanoğlu mızrakla hemen onların üzerinde saldırdı. Moğollar'da sıkışık vaziyette kalmamak için, bulundukları yerden kaçtılar. Daha müsâit bir yere ulaştıklarında Karaman Oğulları üzerine ok yağdırmaya giriştiler. İşte bu oklardan biri Mehmed Bey'e isabet etti ve onu yere

⁴⁰³ İbn Bibi, el-Evâmîrül-Alâiyye, s. 703; Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler s. 284.

düşürdü . Kardeşleri onun yerden kurtarıp götürmek istediler. Ancak Mehmet Bey çoktan ölmüştü. Bu durumda çekilmeyi denediler. Fakat oklardan kurtulamadılar. Aldıkları yaralarla bir çoğu oracıkta can verdiler. Durumu gören Karaman Oğulları'nın diğer efradı da etrafa dağıldı. Bu çarpışmada Karaman Oğulları'ndan Mehmed Bey'den başka, iki kardeşi ve dört tanede amcazâdesi ölmüştü. Çarpışmadan sonra öldürülenlerin yanına gelen Moğol ve Selçuklu kuvvetleri, bunların yıllardır kendilerine kan kusturan Mehmed Bey ve mâiyeti olduğunu görünce çok sevindiler ve hemen başını gövdesinden ayırarak Sultan Gıyaseddin ile Vezir Fahreddin Ali'nin yanına gönderdiler. Oradan'da Sâhib-i Dîvân'a yolladılar. Karaman Oğulları, reislerinin öldüğünü duyunca gelip naaşları alıp defnettiler. Bundan sonra, Selçuklu kuvvetleri bütün sahil boyunca Türkmenleri kovalayıp. Büyük bir kısmını öldürüp esir aldılar. Ayrıca bol miktarda ganimet ele geçirdiler. Daha sonra Moğol birlikleri, Niğde yolu üzerinden Kaz Ova kışlağına giderken, Sultanla, Vezir Fahreddin Konya yolunu tuttular⁴⁰⁴. Bu son olayla şüphesiz Cimri ve onu destekleyen Karaman Oğulları büyük bir darbe yediler. Reisleri Mehmed Bey ve bir çok efrâdını bu mücadelede yitiren Cenûbun bu gözü pek Türkmenleri, güçlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdi. Bundan sonra Türkmen hareketlerinin ağırlık merkezi Batı Anadolu'ya kaymış, buralarda Germiyan Oğulları gibi yeni

⁴⁰⁴ İbn Bibi, el-Evâmîrül-Alâiyye, s. 704-5; Turan Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 567-8.

güçler ortaya çıkmaya başlamıştır. Karaman Oğulları'nın etkin olarak tekrar tarih sahnesinde gözükmesi XIV. asrın başlarına rastlar.

Sâhib-i Dîvân Cüveynî, asayışı bir ölçüde sağladıktan sonra dinlenmekte olduğu Kaz-Ova kışlağında Kastamonu Simre, Sinop gibi Uç bölge sahiplerine hilat ve hediyelerle birlikte, onları kendilerine çekmek için mektuplar "İstimalet-nameha" gönderdi. Kaynağın ifâdesiyle, bu muhâlifleri "İlhan"ın himâye edici dergâhı dairesine" soktu. Sıra nizâm ve kanunları yeniden yerleştirmeye gelmişti. Önce uygunsuz kanun ve yükümlülükleri uygulamadan kaldırdı. Yerine herkesin gücüne göre ödeyebileceği miktar kadar vergiler ihdâs etti. O babda halkın vergilerini yıldan yıla ödemesi ve bundan başka hiç kimsenin herhangi birinden resm-i müsâdere istememesi hükmü getirildi⁴⁰⁵.

İlhanlı tarihçisi Reşidüddin'e göre de Sâhib-i Dîvân Cüveynî Anadolu'da harab olmuş şehirleri tekrar imar ettirmeye başladı. O zamana kadar bu ülkede uygulanmamış olan İlhanlı vergi sisteminin özü durumundaki Tamga vergisini Anadolu'da ilk defa ihdas etti⁴⁰⁶. Bu suretle Selçuklu ülkesi de doğrudan İlhanlı mâlî sistemi içine alınmış oluyordu. Tabiki bu verginin konulmasındaki amaç, yıllardır İlhanlılar'a vermekle yükümlü olduğu haraç ve angaryaları ifa etmekte güçlük çeken Selçuklu Devleti'nin gelirlerine el koyarak, bunları doğrudan İlhanlı hazinesine aktarmak ve sonra da Anadolu'nun ihtiyaçları için

⁴⁰⁵ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâtiyye, s. 705-6.

⁴⁰⁶ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı Abaka. s. 33: Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 286.

gerekli parayı İlhanlı hazinesi vasıtasıyla ödemekti. Bu sistem Gazan Han döneminde (1295-1304) daha da geliştirilecektir. Böylece bağımsız bir devletin şartlarından olan vergi toplama Selçuklular'dan alınmaktadır. Kısacası devlet alelâde bir eyâlet konumuna düşüyordu. Sultan'ın ise ismini basılan paralara vermek ve hutbelerde adının zikredilmesi gibi sembolik gösterilerden başka değeri yoktu.

Anadolu'da yeni sistemi kuran Sâhib-i Dîvân Cüveynî Engûri, Zalifre, Honas ve Lâdik Türkleri ümerası ile Sahil boyundaki Simre, Sinop, Samsun, Bafra ve havâlisindeki Türklerin taşkınlıklarını yatıştırdı ve onları usûl-i dâire etrafına dâhil etti. Baba Tuğraî zamanından kalan borçlar hâlâ ödenmemiş ve Selçuklu devletinin de ödeyecek gücü kalmamıştı. Cüveynî, bu borçlara karşılık o dönemde Selçuklular'ın en zengin ve kumaşları ile ünlü Erzincan'ın ve çevresinin şerî gelirlerini İlhan'ın Hassa ve İncuları dairesine koydu. Yani, şehrin gelirlerine fiilen el kondu. O, bundan sonra Anadolu'daki işlerini tamamlayarak, İlhan Abaka'nın huzuruna gitmek üzere Tokat ve Koyulhisar tarafına yollandı. Anadolu'ya da oğlu Hoca Harun'u, Pervane Muineddin'den boşalan makama yani idâri vâliliğe bıraktı. Askerî komutan ise Gühergay Noyan'dı. Şemseddin Cüveynî, ayrılırken Sultan Gıyâseddin'le Vezir Fahreddin'e Cimri'nin peşini bırakmamalarını da istemişti. Onlarda bu doğrultuda hareket edeceklerdi⁴⁰⁷.

⁴⁰⁷ İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 721-3, sayfa 725'de Cüveynî'nin Anadolu'nun durumunu İlhan'a arz için Nâibüs-Sultan, hakim ve Divan kadısı Celaleddin Ebu'l-Mücahid Mahmud el-Hac'î yanında götürdüğü yazılıdır.

Reşidüddin'e göre Sâhib-i Dîvân Cüveynî, Malatya vâililiğini Memlûk emirlerinden olup, İlhanlılar'a sığınmış olan İzzeddin Aybek eş-Şâmî'ye tevîz etmişti. Bunun karşılığında Aybek eş-Şâmî, her yıl İlhanlı hazinesine 5.000 dinar ödeyecekti. Ancak Şâmî, göreve geldikten bir süre sonra Malatya halkını soyarak Suriye'ye kaçtı. Ayrıca Cüveynî'nin Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Derbend-i Elburz ve Legizistan diyârlarına girerek, oradaki halkı itâat dairesine soktuğunu da kaynağımızdan öğreniyoruz⁴⁰⁸.

3- Cimri İle Muharebe ve Onun Katli

Aksarayî'ye göre Cimri, Karamanoğlu Mehmed Bey'in öldürülmesinden sonra Karahisar-ı Devle (Afyon) taraflarına kaçmış ve oralarda Sultanlık iddiasında bulunmaya devam ediyordu⁴⁰⁹. Sultan Gıyaseddin ve Vezir Fahreddin Ali, Kaz-Ova'dan ayrıldıktan sonra doğrudan Ankara tarafına geldiler. Buradan ülkenin her tarafına fermanlar göndererek Cimri'ye karşı çıkılacak sefer için asker istediler. Fermana uyupta ilk gelenler arasında Germiyan'lı Alişiroğlu Hüsameddin'le Pervane'nin çocukları ve adamları vardı. Ordunun toplanma işi tamam olduktan sonra⁴¹⁰, Cimri'nin bulunduğu Karahisar-ı Devle'ye doğru hareket edildi. Amorion (Emirdağ) yakınlarında, Barçınlu havâlisine gelindiği sırada

⁴⁰⁸ Reşidüddin, Câmî'ü't-Tevârih-Destan-ı **Alâka**, s. 33.

⁴⁰⁹ Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 130.

⁴¹⁰ Aksarayî, a.g.e., s. göst. yerde Ankara'da bir ay kaldığı yazılı. Ayrıca Selçuklu ordusu için Amid'den Ankara'ya kadar her yerden insanların geldiği ifade edilir.

ordunun öncüleri haber getirdiler ki Cimri, Arap ve Türkler'den müteşekkil ordusuyla Pınarbaşı mevkiine gelmiştir. Bu haber karşısında tecrübeli emirler, Cimri ile hemen karşılaşmanın doğru olmayacağı fikrini ileri sürdüler. Zira Sultan'ın emrindeki ordu her ne kadar büyükse de Sultan'a zâhiren bağlı idiler. Bu sırada da çocukları ve yakınları için geçici bir süre izin alarak yurtlarına dönmüş olan Germiyan Türkleri, tekrar geri gelerek orduya katıldılar. Ancak Sultanın isteği ile Selçuklu ordusu Cimri ile karşılaşmak için Melifdon (Bolvadin) bölgesine yöneldi. Küçük bir sudan geçildikten sonra, etrafı taraması için bir birlik öne çıkarıldı. Bunlar Cimri'nin karavullarından bir kaç tanesini yakalayarak Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay'ın yanına getirdiler. Burada sorguya çekilen esirlerin öldürülmesine karar verilemedi. Zira bu vilâyetten olan Türkmenleri öldürmenin sakıncalarını tartışılarken 17 Muharrem 677'de⁴¹¹ Cimri karşılarına çıktı. Selçuklu ordusu da gerekli hazırlıkları yapıp, savaş düzeni aldı. Sonra iki ordu Afyon yakınlarında⁴¹² kıyasıya bir savaşa tutuştular. İlk hamleyi Cimri'nin askerleri gerçekleştirdi. Saldırının şiddetinden Selçuklu ordusunda bir anda panik başladı ve bozulma emâreleri gözüktü. Ancak tam o sırada, dağın eteklerinden hızla aşağı doğru inen Melikü'l-Ümerâ İzzeddin Muhammed b. Süleman Tuğrai, Emir Bedreddin İbrahim b. Hoteni, ve Ser-Leşkerî Alemüddîn Kayser sürâtle Cimri'nin ordusu üzerine saldırdı. Neye uğradığını

⁴¹¹ Tarih İbn Bibî'de 676 yılı, Bkz.. s. 727, Anonim Selçukname'de ise 678 olarak, Bkz.. s. 41. verilir. İkisinde de ay ve gün aynıdır. Bize göre ise 677 yılıdır. Zira Sultan Gıyaseddin'le Vezir Fahreddin'i Cimri'nin üzerine gönderen Şahip-i Divan Cüveyni 676 güzünde Anadolu'ya gelip 677 başlarında ayrılmıştı. Bkz.. yukarı sayfalar.

⁴¹² Anonim Selçukname'de Burgulu olarak veriliyor. Bkz.. s. 40.

anlamayan Cimrinin ordusu ise dağıldı⁴¹³. Böylelikle çok kiritik bir zamanda önemli bir zafer kazanılmıştı. Eğer savaş Cimri'nin lehine neticelenseydi, bütün Anadolu'nun onun eline geçmesi işten bile değildi. Buna Moğollar bile mâni olamazdı. Savaşın kaderini değiştiren son saldırıyı gerçekleştirenlerin ihtiyât kuvveti olmaları muhtemeldir.

Zaferin ardından takip edilen Türkmenlerden bir çoğu öldürüldü. Cimri'nin elinde bulunan Sultan Alâeddin'in çetri, Emir Alemüddin Kayser geri almayı başardı ve Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e teslim etti. Sultan da ona bir çok ihsanlarda bulundu. Ayrıca, Cimri'nin ordu kumandanı Saru Ala'da yakalanarak Sultan ve Vezir Fahreddin'in yanına getirildi. Bu kişi Fahreddin Ali'nin çocuklarını öldüren (savaşta) kişiydi. Bu sebeple kurtuluşu için; kurtuluş akçası olarak 100.000 dinar teklif ettiyse de kabul edilmedi ve başı kesildi. Bundan sonra Cimri'nin ordusundan bir el getirene hediye, ayak getirene bir günlük ücret, kafa getirene de altın, at ve elbise ödenmeye başlandı. Kaynağın belirttiğine göre savaş meydanından hiç bir Cimri yanlısı Türkmen sağ çıkamadı. Cimri de Alişiroğlu Hüsameddin'in adamları tarafından yakalandı. Onu, Sultanların giydiği kırmızı çizmesinden tanımışlardı. Cimri'nin üzerindeki elbiseyi çıkarıp, siyah bir çul giydirdiler. Germiyanlılar Cimri'yi iki gün yanlarında tutup, üçüncü gün savaş meydanından ayrılmakta olan Sultan Gıyaseddin'e giderek durumu anlattılar. Sultan, ümeradan Celâleddin Ebubekir Karahisarî'yi ki Emir-i Meclis idi- göndererek Cimri'yi yanına getirtti. Sorgusu yapıldıktan sonra derisini yüzdüler ve

⁴¹³ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 727; Aksarayî, Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 131-2.

içine saman doldurduktan sonra geçtikleri yerlerde halka gösterdiler⁴¹⁴. Bu şekilde Cimri hâdisesi kapanmış oldu. Ancak etkileri hiç bir zaman giderilemedi. Onun hareketi, Selçuklu devleti idaresinde bulunan bir çok ricâl ve âlim tarafından iyi karşılanmamış asi gözüyle bakılmıştır⁴¹⁵. Bunun böyle olması da doğaldı. Zira bu hareket, sadece bir kişiye mal edilemezdi bu daha çok bir Türkmen hareketiydi ve İranî esaslara göre teşkilâtlanmış Selçuklu devletini tehdid ediyordu. Ancak şunu da belirtmekte yarar vardır ki bu mücâdelede Türkmenlerin hepsi birlikte hareket etmemiştir. Germiyanlılar buna iyi bir örnek olabilir. Karaman Oğulları'nın tarihini yazan Şikârî'deki bir kayıt da bu durumu açıkça sergiler. Ona göre, Selçuklular'la Karaman Türkmenleri arasında 1276 yılında yapılan bir savaşta Alişir, Teke, İsfendiyar ve Zulkâdir Selçuklular safında yer alırken, Karaman Oğulları ile birlikte olanlar Eşref, Turgut, Aydın, Menteşe Bey ve Bayburd Türkmenleri Karaman Oğullarının yanında yer aldılar⁴¹⁶. Moğol tahakkümü arttıkça, ilerde bu gruplar birleşip aynı safda mücadeleye katılacaklardır.

Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Vezir Fahreddin, Cimri işini halledip Burgulu havalisine geldiği zaman, Sinop hâkimi Emir Tayboğa huzura gelerek Canitliler'in (Trabzon-Rum İmparatorluğu) büyük bir

⁴¹⁴ İbn Bîbî, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 728-9; Aksarâyî, Mûsâmeretül-ahbâr, s. 133; Anonim Selçuknâme, s. 41.

⁴¹⁵ Bu konu için bakınız Ebubekir b. Zeki, Ravzatul-Küttâb ve Hadikâtul-Albâb, (Yay. A. Sevim), Ankara, 1972. s. 13-7. Burada Cimri ve etrafındakiler, zalim, kan dökücü ve merhametsiz kişiler olarak vasıflandırılıyor. Ayrıca için bkz. A. Sevim, Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not. Belleten XXIV (24/97) 1961, s. 66-70.

⁴¹⁶ Şikârî Tarihî, s. 30-40.

orduyla gelerek Sinob'u kuşatıklarını, ancak o diyan korumakla görevli Çepni Türkmenlerinin karşı koymasıyla geri çekildiklerini anlattı. Sultan, bu müjdeli haberi getirdiği için Tay Boğa'yı ödüllendirdi ve geri gönderdi. Burgulu Sahrasına gelindiği zaman Honaz ve Ladik halkı gelerek Emir-i Bozork-u Uç⁴¹⁷ olan Ali Bey'den şikâyetçi oldular. Söylendiğine göre O, Baybars'ın Anadolu'ya girdiği sırada Selçuklu Hanedanı'na isyânda bulunmuş ve karışıklıklar çıkarmıştı⁴¹⁸. Onu huzura çağırdılar. Ali Bey, burada suçunu itiraf etti. Sonuçta suçu sâbit olduğu için Afyon'a sürüldü ve bir süre sonra da burada öldü. Bundan sonra sultan ve vezir, bir müddet daha Afyon, Sandıklı ve Şuhud beldelerinde dolaşarak Uç Türkmenlerini itaâte davet ettiler. Suç işlemiş olanların affedildiğine dair bir ferman-ı aman verildi. Ardından da Konya'ya dönüldü⁴¹⁹.

Bu arada Sâhib-i Dîvân Cüveynî ile birlikte İlhan'ın yanına gitmiş olan Emir Celâleddin Mahmud geri döndü. Getirdiği fermana göre, İlhanlı ve Selçuklu yöneticilerinden işlerin iyi yürütülmesi ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesini istiyordu. Bu durumda Emirler Anadolu'dan hemen topladıkları mühimmâtı Melikü'l-Ümerâ Azizeddin Muhammed b. Süleyman Tuğraî vasıtasıyla Tebriz'e yolladılar. Azizeddin

⁴¹⁷ İfade Aksarayî'den alınmıştır. Bkz., Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 132.

⁴¹⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 729; Aksarayî'de Ali Bey'in Cimri'yi def için yardıma çağırıldığı halde gelmediği ve asıl suçunun bu olduğu yazılıdır. Bkz. s. 132.

⁴¹⁹ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 729; Aksarayî; Mûsâmeretü'l-ahbâr, s. 132-3.

İlhanlı payitahtında gayet iyi karşılandı ve taltif edildi. O, Beylerbeyliği mansıbı ile ödüllendirildiği gibi, Fahreddin Ali, Nâib-i Saltana ve Celâleddin Mahmud b. el-Emirü'l-Hac'da İstifa makamına yükseltildiler⁴²⁰. Selçuklu devletinde yeni bir yönetim göreve başlıyordu. Ancak bunların pek bir gücü yoktu ve gittikçe artan Türkmen hareketleri karşısında adeta seyirci gibiydiler. Bundan sonra Anadolu'da mücadele Türkmenlerle, Moğollar arasında yaşanacaktır.

4 - Gıyaseddin Mesud'un Kırım'dan Kaçarak Abaka'nın Yanına Götmesi ve Yeni Gelişmeler

Daha önceden zikredildiği gibi saltanat davasını kaybederek Anadolu'dan önce Bizansa, sonra da Altınordu ülkesindeki Kırım'a sığınan Sultan II. İzzedin Keykavus, 1280 başlarında burada ölmüştü. Ölmeden önce de oğullarına vasiyette bulundu. O en büyük oğlu II. Gıyâseddin Mesud'un Selçuklu tahtına geçmesini isterken, kendisinin vatanında gömülmesini istiyordu. Sultan İzzeddin vefât ettikten sonra, babasının vasiyetini gerçekleştirmek için Gıyâseddin Mesud adamlarıyla kaçma planları hazırlarken, diğer kardeşi Alâeddin Keyumers'in gizlice Kırım'dan ayrıldığı haberini aldı. Yaptırdığı bir araştırma sonucunda onun Kastamonu havâlisinde olduğunu ve buranın yöneticilerinin onu hapsedtiklerini öğrendi. Bu durumda vakit kaybetmeden Anadolu'ya

⁴²⁰ İbn Bibi, *el-Emirü'l-Hac*, s. 730-1

geçip oradan da Abaka'nın huzuruna, gitmek gerektiğini anlayan şehzade hemen bir plan yaparak adamlarıyla bir gece gizlice denize açıldı, maceralı bir yolculuktan sonra Sinop'a ulaştı. Burada geldiğini duyan halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Kastamonu hâkimi Emir Muzaffereddin Yavlak Arslan b. Alp Yörük, şehzâdenin hâpiste bulunan kardeşi Alâeddin Keyumers'i alarak huzura geldi. Gıyâseddin Mesud kardeşini affetti ve mâiyetine aldı. Sonra da hep birlikte "hâkim-i memâlik, hâfız-ı sugur-u Rum" Samagar Noyan'ın yanına gittiler. Burada şehzade, geliş amacını Moğol noyanına anlatarak beraberinde getirmiş olduğu hediyeleri sundu. Samagar Şehzade'yi gayet iyi ağırladı ve sonra gideceği zaman da yanına Emir Muzaffereddin'i mülâzım olarak görevlendirdi. Yola çıkan kafil, bir çok badireler atlattıktan sonra İlhan'ın huzuruna ulaştı ve İlhan'ın huzuruna çıktı⁴²¹. Abaka ona çok iltifatta bulundu. Gıyâseddin'in Selçuklu tahtına geçme isteğinin yerine getirerek Amid, Harput, Malatya ve Sivas gibi Anadolu'nun en büyük ve önemli merkezlerini bahşetti. Ancak Gıyâseddin Mesud Abaka'nın ölümüne kadar buralara gidemedi⁴²². Böylece Sultan İzzeddin'in vasiyeti yerine getirilmiş oluyordu. Abaka'nın ölümüne kadar Tebriz'de bekleyen Gıyâseddin Mesud, ancak Ahmed Teküder zamanında Anadolu'ya gelebilmiştir⁴²³.

⁴²¹ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 735-41; Aksarâyî, *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 134'de Gıyâseddin Mesud'un, Samsun üzerinden Erzincan'a varıp İlhan'ın huzuruna çıktığı yazılıdır. Bu sebeple huzura çıktığı yerin neresi olduğunu kesin açıklamamıştır.

⁴²² İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 741-2; Ebu'l-Fereç, *Tarih*, II, s. 605; Baybars-ı Mansurî, *Zübdetül-Fikre*, s. 93a-94b.

⁴²³ Bkz. Aksarâyî, *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 137.

Aynı sıralarda da 679/1280 yılında ölen Taceddin Mutez'in yerine oğlu Mucireddin Muhammed, Abaka'dan yarlık olarak Anadolu'ya geldi. Onun vazîfesi, Moğollar'da padişahların şahsi malı sayılan ve Anadolu'da da mevcut olan İncu'ları, (İncuha-i Rum) yine özel emlâkinden olan Mukataaları ile hazinenin alacağı olan Mal-ı Balış'leri toplayarak İlhanlı taht merkezine göndermekti⁴²⁴.

1280 baharında Abaka, Mucireddin Yezdî'yi Sâni-i Dîvân Şemseddin'in ortaklığına getirdikten sonra⁴²⁵, Anadolu'dan meyafarikin, Cezire ve Diyarbekir'den bazı bölgeleri hatunları Kutuy ve Olcay Hatunlara ihsan etmiştir⁴²⁶. İlerde görüleceği gibi mecdülmül Sâhib-i Dîvân ortaklığına geldikten sonra Cüveynî'nin kuyusunu kazmak için elinden geleni yapacak, sonunda da bonu öldürmeyi başaracaktı.

E — İLHANLILAR'IN MEMLÜK HAREKÂTI VE ABAKA'NIN ÖLÜMÜ

1- Mengü Timur'un Suriye Seferi

Memluk Sultanı Baybars'ın 1277'de Anadolu'da gerçekleştirdiği sefere karşılık intikam almaya yemin eden Abaka, Sultan Baybars'ın anı ölümüile büyük bir fırsat yakaladı Baybars'ın yerine yerine geçen önce oğlu, sonra da Kılavun el-Elfî Mümlük ülkesine tam olarak hâkim olamamıştı. Ayrıca sultanlık müddeilerinden Sungur el-Aşkar'ın

⁴²⁴ Aksarâyî, a.g.e., s. 134.

⁴²⁵ Benakîf, Târih-i Benakîf, s. 434.

⁴²⁶ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih, Destan-ı Abaka, s. 36.

kendisinden yardım istemesi üzerine vaktin geldiğini düşünen Abaka, hemen bir ordu hazırlanmasını emretti⁴²⁷. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra plana göre ordu üç kola ayrıldı. Birinci kol, Anadolu'daki Moğol ve Selçuklu birliklerinden oluşturuldu. Bunlar Samagar⁴²⁸ komutasında 679 (1280 yazı) ortalarında harekete geçerek Fırat'ı aşıp Antep, Bagras ve Derbsag bölgelerini işgal ettiler (Eylül 1280). Moğollar'ın Suriye'ye girmekte olup, Sungur el-Aşkar'ın onlarla işbirliği yapacağını öğrenen Memlûk Sultan'ı Kalavun, ordusunu toplayarak Suriye'ye doğru yola çıktı. Sungur el-Aşkar'a da bir mektup yazarak, düşmanla işbirliği yapmanın hain olacağı şeklinde tehditlerde bulundu ve işbirliği önerdi. el-Aşkar da ülkesi için tehlikenin farkına vararak bu teklifi kabul etti. Memlûk Sultanı Gazze'ye ulaştığında, Moğol ordusu Haleb'e doğru yürüyüşe geçmişti. Onlar, 2 Ekim'de Haleb'e vardıklarında şehri boş ve terk edilmiş olarak buldular. Ahâli, Moğol korkusundan Dimaşk'a kaçmıştı. Şehre rahatça giren Moğollar ne var, ne yoksa yağmaladılar. Cami ve diğer yapıları yıktılar. Oradan Hama'ya doğru inerlerken, o sırada Sultan Kalavun'un Dimaşk'a ulaşip ordu toplamakta olduğu, sâbık müttefikleri el-Aşkar'ın da Sehyun'dan üzerlerine doğru hareket ettiği haberini aldılar. Hemen geri dönerek Fırat gerisine çekildiler⁴²⁹.

⁴²⁷ İbn Kesir, el-Bidâye, XIII, s. 307; Ebu'l-Fida, Muhtasarü'd-Düvel, s. 14; Ebu'l-Fereç, Tarih, s. 606; Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih Destan-ı Abaka., s. 40'da Abaka'nın Mısırlılar'ın İlhanlı topraklarına tecavüz edip yağma ve garetlerde bulunduğu için sefere karar verdiği yazılıdır.

⁴²⁸ Ebu'l-Fereç'de Kongurtay olarak geçiyor. Bkz.. Tarih II, s. 606.

⁴²⁹ İbn Kesir, el-Bidâye, XIII, s. 307-8; Baybars-ı Mansurî, Tuhfetü'l-Mülukiyye, s. 94-5; Zehabi, Düvel-i İslâmiye, s. 180-1; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 606.

Anadolu'daki Selçuklu-Moğol ordusunun bir anlamda keşif niteliği taşıyan bu hareketinden sonra, İlhan Abaka bu kez çasıl kuvvetlerle iki koldan Memlûkler üzerine yüklenmeyi düşündü. Bu amaç ile hazırlıklara başladı. Bunun yanında da düşmanını iki taraftan sıkıştırmak için Suriye sahillerini ellerinde tutan Frank Prenslükleriyle de ittifâk yapma yollarını denedi. Ancak İngiliz Hospitaller'i dışında bu teklife pek itibar eden olmadı. Zira onlar Moğollar'ın artık Memlûkler karşısında başarılı olacaklarına pek inanmıyorlardı. Bu arada Sultan Kalavun'da boş durmamış ve rakibi Sungur el-Aşkar'la anlaşma yaparak Antakya ve Efamiye'ye ona iktâ etmişti. İki taraf da birbirlerine karşı hazırlık yaparken İlhan Abaka 680 başında (1281 Nisan-Mayıs) Tebriz'den hareket etti. Kardeşi Mengü Timur'u da (kardeşi) önden Anadolu'ya göndererek, buradan toplayacağı kuvvetlerle Suriye üzerine yürümesini istedi. İlhan, Bağdad üzerinden Habur ve Rahbetü'l-Şam'a ulaştı. Ancak Fırat'ı geçmedi. Geri dönerek 680 Rebiü'l-ahir 9'da (28 Temmuz 1281) Sincar'a vardı. Onun niçin geri döndüğünü kaynaklar zikretmez. Ancak mevsimin yaz olduğuna bakarak sebebin sıcaklar olduğunu söyleyebiliriz. İlhan, orada bir iki kale yıktırıp yağmaladıktan sonra kendisini avlanmaya verdi⁴³⁰.

Öte yandan kardeşi Mengü Timur, Anadolu'ya gelerek Kayseri ile Elbistan arasında karargâh kurmuştu. Burada Selçuklu ve diğer tâbi devlet güçlerinin kendisine katılmasını bekliyordu. Memlûkler'in

⁴³⁰ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı ~~Abaka~~ s. 40; Benakıf, Tarih-i Benakıf, s. 436.

durumunu araştırmak üzere de Caltar isminde birini birkaç bin kişilik bir kuvvetle öncü olarak çıkarmıştı. Karşı tarafa gelince o sıralar Dimaşk'ta bulunan Sultan Kalavun, Moğol şehzâdesinin Anadolu'ya gelip, kendileri üzerine yürümek amacıyla hazırlık yaptığını öğrenmişti. O'da durumu araştırmak için bir keşif gücü çıkardı (680 C. ahîr-1281 Eylûlü). Bunlar Elbistan yakınlarındaki Honi sahrasına geldikleri zaman, Moğol öncü kuvvetleriyle karşılaştılar. Yapılan çarpışmada Moğollar'ın öncü komutanı Caltar mağlub ve esir düştü. Dimaşk'a getirilen ve sorgulanan Caltar, Moğollar'ın 80.000 kişilik⁴³¹ bir kuvvete sahip olduklarını söyledi. Bunun üzerine Sultan ordunun takviyesi için yeni hazırlıklara giriřti⁴³².

Mengü Timur hazırlıklarını tamamlayıp havalarında soğumasını bekledikten sonra, 680 Recep ayı başında (1281 Ekimi ortalan) Sarız, Elbistan ve Honi üzerinden harekete geçti. Aynı sıralarda da Abaka, yanında Mardin sahibi olduğu halde Rahbe taraflarında gözükte. Durumdan rahatsız olan ve iki ateş arasında kalmaktan korkan Memlûk sultanı Abaka'nın bulunduğu tarafa doğru bir keşif kolu çıkardı. Kendisi de Dimaşk'tan çıkarak ordu toplanma yerine gelip, ülkenin dört bir yanından gelen askerlerin düzeniyle meşgul olmaya başladı. Tam bu sırada da Mengü Timur komutasındaki Moğol ordusunun Maraş'ı geçip Harim surlarına ulaştığı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan'da Humus tarafına yöneldi. Sungur el-Aşkar'a da mektup yazarak yardıma

⁴³¹ Zehebi'ye göre 100.000 Bkz.. Düvel-i İslâmiye s. 182.

⁴³² İbn Devadarî, Kenzû'd-dürrer, VIII, s. 241-2; Baybars-ı Mansurî, Tuhfe-i Memlûkiyye, s. 98; Aynî İkdü'l-Cuman, II s. 270-1.

gelmesini istedi. el-Aşkar'da böyle bir zor bir zamanda Sultan'ı yalnız bırakmayarak, Humus'a gelerek onunla buluştu. Birlikte harp hazırlıklarına başladılar⁴³³.

Aynı sıralarda Moğol şehzâdesi, 50.000'i Moğol ve geri kalan 30.000 kişisi Selçuklu, Gürcü, Ermeni ve Franklar'dan oluşan 80.000 kişilik muazzam bir güçle Anadolu'dan çıkmış ve geçtiği yerleri, yerle bir ederek Suriye topraklarına girmişti. Haleb'i talan ettikten sonra Memlûk ordusunun bulunduğu Humus'a ulaştı. Yöredeki halk korkularından önceden iç bölgelere kaçmışlardı. Burada iki rakip birbirine yaklaşıncı savaş düzeni aldılar. Hazırlıklarını bitirdikten sonra iki ordu 14 Recep 680 (29 Ekim 1281)'de Humus'un kuzey tarafında karşılaştılar. Memlûk ordusunun sağ kanadını: Hama hâkimi Melik Mansur, Dimaşk nâibi Hüsâmeddin Laçin, Emir İzzeddin Aybek gibi ünlü komutanlar ve askerleri oluştururken, Sol kanadında da başta meşhur Sungur el-Aşkar vardı. Merkezde de her zaman olduğu gibi Sultan ve hassa askerleri bulunuyordu. Moğollar cenahında ise merkezde, Şehzade Mengü Timur'la beraber Tekna, Doladay, Kara Togay b. Yeşmut ve Çuşkab gibi tecrübeli emirler bulunurken, sağ kanatta ünlü Alınak Noyan, Taycu Bahadır, Şehzade Hülecü, Karabukay, Samagar ve Baltu; sol kanatta ise Mazuk Aka, Hindikur ve Gürcü Meliki vardı. Görüleceği gibi her iki tarafında sol kolu zayıftı. Nitekim savaş başlar başlamaz Moğollar'ın sağ kolu Memlûkler'in sol koluna hamle ederek yerinden oynattı ve geriye

⁴³³ İbn Devadari, *Kenzü'd-dürrer*, VIII, s. 242-3; Baybars Mansurî, *Tuhfe-i Mülûkiyye*, s. 99; Aynî, *İkdu'l-Cuman*, II, s. 272; Zehebi, *Düvel-i İslâmiyye*, s. 182.

doğru sürdü. Merkez tarafından da Mengü Timur, Kılavun üzerine yüklendi. İki taraf arasında da çok şiddetli bir muharebe oluyordu. Müslümanlar çok zor duruma düşmelerine rağmen inatla dayanıyordu. Bu arada Moğollar'ın sağ kolu, karşısındaki Memlûk kuvvetlerini gerileterek Hıms şehrinin dış mahallerine kadar girmişlerdi. Ancak merkezle irtibâtı kopardıkları için, bu durum tehlike de yaratıyordu. İşte böyle kiritik bir ortamda Emir İsa b. Menha ve adamları⁴³⁴, yağma yapmak amacıyla Memlûk ordusuna yardıma koşup, Moğol sol kanadını ani bir saldırı ile çökertmeleri savaşın kaderini değiştirdi. Memlûkler'e mücâdele etmek için yeni bir azim geldi. Böylece yeniden bir araya toplandılar. Moğollar ise ne olduğunu anlayamamış, şaşkın bir durumdaydılar. Üstelik sağ kanatlarından da bir haber yoktu. Bu vaziyet karşısında Mengü Timur telaşa kapılarak kaçmak istedi. Ancak Moğol emirleri onu tuttular. Nevar ki bu sefer de Memlûkler'in ardı ardına gelen yoğun saldırıları karşısında tekrar kaçmaktan başka çare bulamadılar. Müslümanlar da onların ardına düşerek bir çoğunu öldürdüler. Moğollar'ın sağ kanadına gelince, Memlûk sol cenahını dağıtıp geri döndüklerinde Şehzade'yi yerinde bulamadılar. Bu durum karşısında onlarda bozgun halinde geri çekildiler⁴³⁵. Böylece tarihe Humus Vakası⁴³⁶ olarak geçen bu büyük savaş, Memlûkler'in lehine neticelenmiş ve Moğollar'ın Suriye'ye hâkim olma düşleri bir kez daha

⁴³⁴ Ebu'l-Fereç'e göre Tağlib kabilesi. Bkz.Tarih II. s. 607.

⁴³⁵ İbn Devadarî, Kenzü'd-dürer, VIII, s. 243-4; Baybars-ı Mansûrî, Tuhfe-i Mülûkiyye, s. 99-100; Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Ayyar, s. 40-1, Zehebi Düvel-i İslâm, s. 183; Vassaf, Tarih-i Vassaf, s. 190-2.

⁴³⁶ Zehebi, a.g.e, s. 182'de Vaka-i Hıms olarak geçer.

sükut-u hayâle uğramıştır. Şurası da hakikattir ki bu savaşlar iki ülke içinde büyük yıkım ve zaiyalara neden olmuştu. Tabiki Anadolu'da bundan nasibini almıştır.

2 - Abaka Han'ın Ölümü

Abaka yenilgi haberini alınca çok sinirlendi. Suçluların ve kusuru olanların bulunması için yaz ortasında Kurultay yapılmasını emretti. Kendisi de ertesi sene gidip, bu mağlubiyeti telafi edeceğine dâir söz vererek Dicle'den geçip 2 Şaban 680 (16 Kasım 1281) de Bağdad'a ulaştı⁴³⁷. Savaşın mağlubu Mengü Timur'da çok geçmeden Bağdad'a, Abaka'nın yanına vardı. Huzurda İlhan'a, tekrar Suriye üzerine sefer yapmayı taahhüd ettikten sonra hazırlık yapmak üzere geri döndü. Cezire bölgesinde bulunan Kardü adasına vardığı sırada bir anlaşmazlık sonucu yerlilerden birinin zehirlenmesi sonucu öldü (16 Muharrem 681) 26 Nisan 1282⁴³⁸. O Abaka'dan iki hafta sonra ölmüştür. Böylece İlhanlılar değerli bir şehzadeyi kaybettiler.

Öte yandan bir süre Bağdad'da devlet işleriye meşgul olan Abaka 680 Zilkade ayının 3'ünde (12 Şubat 1282) buradan hareket etti Zilhicce ayının altısında (18 Mart 1282) Hemadan'a ulaştı. O, son zamanlarda Suriye yenilgisinin de tesiriyle aşırı olarak içip eğlenmeye başlamıştı. Burada da böyle bir eğlence gecesinde aniden rahatsızlandı. Daha ne olduğu anlaşılmadan, başını altından bir kürsü üzerine koyarak can

⁴³⁷ Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih-Destan-ı Abaka, s. 41; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 436.

⁴³⁸ Reşidüddin, a.g.e. s. 42; Benakîfî, a.g.e. s. Gösterilen yerler: İbn Devadârî'ye göre 680 Şaban 23 (8 Aralık 1281)'de Dimaşk'a gelen yüz kadar atlı Mengü Timur'un öldüğünü söylemişlerdir. Rivayete göre Abaka Rahbe'de iken bozulan Tatar askerleri oraya ulaşmış ardından da Mengü Timur yaralı olarak gelmiştir. Abaka ona kızarak ona şöyle dedi: "Hiçbir mazeret kabul etmiyorum. Kusur havada da değildir. İlhan Bağdad şehrinde diğer emirlere de çıktıktan sonra Hemedan tarafına gitti. Mengü Timur'da Cezire'ye gitti. Bkz. Kenzû'd-dürer VIII, s. 248.

verdi (20 Zilhicce 680-12 Nisan 1282)⁴³⁹. Abaka'nın ölümü şüphesiz İlhanlılar için olduğu kadar Selçuklu içinde de önemli bir hâdisedir. Buna karşılık Abaka'nın ölümü Memlûkleri dolayısıyla sevindirmiştir. Yılardır Baybars'la ikisinin izlediği bölgede çatışma politikası önce Baybars, sonra da Abaka'nın ölümüyle yerini daha ılımlı bir sürece terk edecekti. Güçlü kişiliğinin yanında iyi bir devlet adamı da olan Abaka, babasının kurduğu devlete hukûkî bir nizâm vererek Gazan Han'a kadar sürecek sistemin uygulayıcısı olmuştur. Bunun yansımaları şüphesiz Anadolu'da da görülecektir. Bilhassa hükümdarlığının son yıllarında, Türkiye Selçuklularının devlet bünyesinde ve ekonomik alanda yeni sistemler uygulayarak ülkenin başka mecralara sürüklenmesine öncülük etmiştir.

⁴³⁹ Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih, Destan-ı Abaka s. 42-2. Benakî, Tarih-i Benakî s. 436, Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 136, Vassaf, Tarih, s.218.

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNİN YIKILIŞI

A – ABAKA HAN'DAN ARGUN HAN'A KADAR TÜRKİYE SELÇUKLU İLHANLI İLİŞKİLERİ

1 – İran'daki Durum, Ahmed Teküder'in Saltanatı ve II. Mesud'un Selçuklu Tahtına Oturması

Abaka öldükten sonra Moğol şehzade ve emirleri kimin tahta geçeceği konusunu tartışmaya başladılar. Şehzadelerden Kongurtay, Hülecü ve Cuşkab, emirlerden Şiktur Noyan, Suncak Aka, Arab ve Karabukay Abaka'nın kardeşi Ahmed'in hükümdarlığını münâsip görürken, Olcay Hatun ve maiyeti o sırada daha ölmemiş olan diğer kardeşi Mengü Timur'u, Emîr Buka, kardeşi Aruk ve Akbuka'da İlhan'ın oğlu Argun'u destekliyorlardı. Durumun kanşık bir hal aldığı sırada, ümerâdan Şişî Bahşî Şehzade Argun'u padişahlık iddiasından vazgeçirmeyi başardı. O sırada Mengü Timur'da ölmüş olduğundan, Ahmed Teküder taht için tek aday durumuna geldi. Bütün Moğol ileri gelenleri 26 Muharrem 681'de (6 Mayıs 1282) Ahmed'in tahta geçmesi için anlaştılar. Şehzade Argun, Horasan vâililiği ile taltif ediliyordu. Bu

şartlar dahilinde o, müneccimlerin uğurlu gün saydıkları 13 Rebiülevvel 681 (21 Haziran 1282) Pazar günü, sağ elinden kongurtay ve sol elinden de Şiktur Noyan tutmak sûretiyle tahta çıkarıldı. Din olarak Müslümanlığı seçtiği için ünvânını Ahmed koydular. Cülûs merâsimi sona erdikten sonra, vaktiyle Hülâgu'nun biriktirdiği altınları Şahî adasından getiren Sultan Ahmed, herkese para dağıtmaya başladı. Öyle ki ordudaki sıradan bir nefere bile 120 dinar vermişti⁴³⁹. Bizce bu savurganlık ilerde İlhanlı mâliyesini iflâsa götüren nedenlerden biri idi.

Cülûs törenlerinden sonra devlet işlerine dönen yeni İlhan, ilk icraatı olarak kendisinin tahta çıkmasında büyük emekleri olan Kongurtay'ı Temmuz 1282'de Anadolu vâililiğine gönderdi. Ayın sonuna doğru da Emir Akbuka'yı ona yardımcı olarak yola çıkardı. Devlet mansıplarını dağıttıktan sonra kendisi de Şeyh Abdurrahman adlı bir Türkmen şeyhiyle tanışarak dostluk kurdu, sık sık onun Arran'da bulunan dergâhına gidip gelmeye, semâlarına katılmaya başladı. Ahmed, kendini şeyhe o kadar kaptırmıştı ki bu sebebden devlet işleri aksamaya ve emirlerde hoşnutsuzluklarını dile getirmeye başlamışlardı. Hatta bazıları şehzade Argun'la hükümdar olması için gizli ittifâk bile yapmışlardı. Ancak Sultan Ahmed bütün bunları görmezlikten gelerek Şeyhle günlerini harcıyordu⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Reşidüddin, Câmiü't-Tevârih-destan-ı Abaka... s. 44-5; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 437; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 609, Turan, O, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 576, Vassaf, Tarih, 219-20.

⁴⁴⁰ Reşidüddin, Câmiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka... s. 47, Sümer, F., Anadoludaki Moğollar, s. 57.

Anadolu'da ise Gıyaseddin Keyhüsrev tahtta olmasına rağmen Aksarayî'ye göre Sultan Ahmed yanında bulunan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu Gıyaseddin Mesud'u Anadolu'ya gönderdi ve Selçuklu ülkesini ikiye bölerek batı bölgesini ona verdi. Sultan II. Mesud Anadolu'ya girip Erzincan'a geldiğinde, Taceddin Mutez'in oğlu Mücireddin Emirşah onu karşıladı. Bu harekete memnun olan Sultan, Mücireddin'i Saltanat Nâibliğine atadı ve ilgili yarlığı almak üzere onun İlhan'ın katına gönderdi. Sultan G. Keyhüsreve ise, kendine haber verilmeden ülkesinin İlhan tarafından ikiye bölünerek yarısının başkasına verilmesini hazmedememiş ve kuskün bir şekilde Erzincan'a çekilmişti. Ayrıca yeni İlhan'ı tebrike de gelmemişti. Bunlarda Sultan Ahmed'in dikkatini çekecektir⁴⁴¹.

Öte yandan Sultan Gıyaseddin Mesud'un, Abaka devrinde de Anadolu'da Sultanlık yaptığına dair işaretler vardır. Nitekim 629/1232 tarihinde binâ edilmiş Uluborlu'daki Alâeddin Camiin'de 680/1281-2 tarihli bir kitabe vardır. Buna göre cami'nin Sultan Gıyaseddin Mesud'un saltanat sürmekte olduğu 680 tarihinde tamir gördüğü yazılıdır⁴⁴². Ayrıca Memlük kaynaklarına göre Sultan Ahmed, 681 Cemazievvel 19'da⁴⁴³ (25 Ağustos 1282) Mısır'a elçilikle gönderdiği Emir Bahaeddin Selçuklu sultanı Mesud'un atabeki idi⁴⁴⁴. Bütün bunlar, Sultan Mesud'un hiç olmazsa 680 yılı sonunda Anadolu'da hükümdar ortağı olarak

⁴⁴¹ Aksarayî, *Müsâmeretül-ahbâr*, s. 137-8.

⁴⁴² Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 234-5.

⁴⁴³ *Tarih Benakîfî*'den alınmıştır. Bk. *Tarih-i Benakîfî*, s. 438.

⁴⁴⁴ İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-U'sur fî Sîret-i Melik Mansur*, (Yay. Dr. Murat Kâmil-M. Ali Neccâr), Kâhîre 1961, s. 5; İbn Devadârî, *Kenzü'd-dürrer*, VIII. s. 249.

saltanat sürdüğünü bize göstermektedir⁴⁴⁵. Yine buradan devamla diyebiliriz ki, Abaka ölüp yerine Ahmed Teküdar tahta çıktığında, Sultan Mesud onu tebrik için Tebriz'e gitti ve orada iyi karşılandıktan sonra tekrar makamına iade edildi. Anadolu'nun diğer yarısına hükmeden III. Gıyaseddin Keyhüsrev ise Erzincan'a geldiğinde Selçuklu tahtının tekrar ikiye bölündüğünü öğrenince, İlhan'ın katına gitmekten vazgeçti ve Erzincan'da ikamete başladı ki bu durum Kongurtay'ın gelişine kadar sürmüş olmalıdır.

2- Teküder'in Memlûklerle Barış Yapma Teşebbüsü ve Gerçekleşmemesi

Öteden beri Memlûklerle devamlı olarak savaş ve düşmanlık içinde olan İlhanlılar, Teküdar devrinde bu politikayı değiştirme yoluna gittiler. İlhan Teküder, sözünden çıkmadığı Şeyhi Abdurrahman ve Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin telkinleriyle ünla alim Kutbeddin Şîrâzi ve Sultan Mesud'un atabeki, Emir Bahâeddin'i 19 Cemaziyel Ahir 681'de (25.8.1282) sulh teklif eden bir mektupla Mısır'a gönderdi. İslâmi bir tarza "Bismillahirrahmanirrahim, be-kuvveti'l-Lâh, bâ-ikbâl-i Kaan, Heza Fermân Ahmed İla Sultân-ı Mısır" diye başlayan mektupta, Teküder artık müslüman olduğundan bahisle bundan böyle Müslümanların rahat ve huzur içinde yaşaması için çalışacağını, bu Sultan Kalavun'a kendileri gibi müslüman olan Memlûklerle düşmanlığa gerek olmadığını

⁴⁴⁵ Sultan Veled'in İbîdîdanâmesine göre de 25. Rebiülahir 1280 tarihide (15 Ağustos 1281)'de Mesud tahta geçti. bkz. Anonim Selçukname s. 43./not.

bildirmekteydi. Elçiler Mısır'a varıp mektubu verdiler. Memlûk Sultanı mektupta yazılanları okudu ancak İlhanlı hükümdarını inandırıcı bulmadı. Bu sebeble İlhan'a karşılık yazılan cevapta "Moğollar'ın müslüman olduklarına pek inanmadıklarını, zira Kongurtay'ın Anadolu'da müslüman halka neler çektirmekte olduğunu bildiklerini ifade ile "Eğer siz banş için samimi iseniz işgal ettiğiniz yerlerden geri çekilmeniz gerekir. Ondan sonra sulh görüşmelerine başlarız", denildi. Memlûklerden gelen bu açık ve sert mesajı rağmen Teküdar onlarla anlaşma yapabilme umuduyla bu kez Şeyh Abdurrahman'ı elçi olarak Mısır'a göndermeye karar verdi⁴⁴⁶.

Öte yandan taht müddeîlerinden Horasan valisi Şehzade Argun 1282 kışını geçirmek üzere Bağdad'a gelmişti. O buralarda boş durmayarak Siyah Kuh'da kışlamakta olan Abaka Han'ın hassa komutanlarıyla haberleşmeye başladı. Hassa ordusunun başında bulunan Şehzadeler Keyhatu ve Kongurtay, ümeradan Togaçar, Cavkur, Doladay Aydacı, İci Tutgavul, Cuşi ve Konçkabal Şehzade Argun'un tahta geçmesi arzusundaydılar. Sultan Ahmed ise bu ilişkiyi uzaktan endişe ile takip ediyordu. Şehzade Argun buradaki kendi yanlısı güçleri örgütledi ve komutanları Cuşkab, Aruk ve Kurmuşî'ye Diyarbekir yöresinde kışlamalarını emretti. Bu sayede Anadolu'dan kendisine karşı bir hareketin önüne geçmiş olacaktı. Şehzade 1283 baharında Horasan'a doğru yola çıktı. Rey'e ulaştığında buranın şihnesini dövdürdü ve elleri ayakları bağlı bir şekilde Sultan Ahmed'e gönderdi. Bununlada

⁴⁴⁶ İbn Abdüzzahir, Teşrifü'l-Eyyam, s. 6-9; İbn Devadari, Kenzü'd-dürr VIII, s. 249-52, 258-60; Ebu'l-Fereç, Tarih II, s. 611, Vassaf, Tarih, 234-5.

yetinmeyip her vakit İlhan'ın katına Sahib-i Divan Şemseddin'in kendini zehirletmek istediğine dair elçiler gönderdi. Bu sebeble İlhanlık katında da gerginlik artıyordu⁴⁴⁷.

Şehzade Argun Rey üzerinden Mazenderan'a vardığı zaman Aykacı Noyan bir tümenle gelerek ona katıldı. Buradan Amu Derya bölgesini korumak ile görevli Hindu Noyan'a kendine katılması için çağrı yaptı. Ancak Hindu Noyan gelmedi ve Şehzade'yi İlhan'la arasını düzeltmeye çağırdı⁴⁴⁸.

3 - Kongurtay'ın Öldürülmesi ve Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in

Azli

Sultan Ahmed'in İlhanlı tahtına çıkması için büyük çaba harcayanlardan biri olan Şehzade Kongurtay, mükafatını Anadolu valiliğine tayin edilerek almıştı. Anadolu'da Sultan III. G. Keyhüsrev o sıralarda Erzincan civarında ikamet etmekteydi. Sultanın bulunmamasını fırsat bilen Karamanlı ve Eşref oğlu Türkmenleri harekete geçerek Konya ve Akşehir vilayetlerine saldırarak buralarda korkunç yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardı. Sultan Gıyaseddin durumu öğrenince hemen Moğollar'a bildirdi ve acele yardım istedi. İşte o anda da Kongurtay'da Anadolu'ya gelmekte idi. İkisi Erzincan'da buluşup Konya'ya Türkmenler üzerine yürüdüler ve sabahleyin Türkmenler'in gafil olduğu bir sırada baskın yaparak Konya

⁴⁴⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abakâ.. s. 48-9.

⁴⁴⁸ Reşidüddin, a.g.e., s. 49.

ve çevresindeki bir çok Türkmen'i katlettiler. Bu olaylar sırasında Konya şehri o kadar harap olmuştu ki, kaynağımızın kaleme alındığı bir asır sonrasında bile şehir mamur hale gelememişti. Türkmenleri Konya çevresinden uzaklaştırmakla yetinmeyen Moğol Şehzadesi Kongurtay onları tümünden yok etmek amacıyla arkalarından gitti. Ermenek'ten Mut beldesine kadar Karaman bölgesini talan etti ve bir çok Türkmen öldürdü. Öyleki eğer Sultan Ahmed'den haber gelipde Moğol şehzadesi bölgeden çekilmeseydi belkide Karaman diyarında tek bir Türkmen kalmayacaktı⁴⁴⁹. Bu katliam o kadar korkunç olmuştu ki etkisi Mısır'a kadar ulaşmış, Memlûk hükümdarı Kongurtay'ı Sultan Ahmed'e şikayet etmişlerdi⁴⁵⁰.

Yukarıda değindiğimiz gibi Sultan Ahmed Mümlüklerle ne pahasına olursa olsun bir sulh anlaşması yapabilmek amacıyla Şeyh Abdurrahman'ı elçi olarak görevlendirmişti. Beri yandan da Kongurtay'a haber salıp Memlûkler'le barış için yapılacak Kurultay'a davet etti. Şehzade de bu davete icabetle yanına Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i de alarak yola çıktı. Kaynağın belirttiğine göre Anadolu'nun diğer yansına hükmeden Sultan Gıyaseddin Mesud'da kurultaya katılmak için İlhanlı başkentine gitmişti⁴⁵¹. Kongurtay yola çıktığı zaman yakınlarından Çerik isimli birini Anadolu'dan topladığı çeşitli hediyelerle birlikte Şehzade Argun'a yolladı ve bu zamana kadar kendisiyle ilgilenemediği için de özür diledi. Argun Kongurtay'ın elçisini çok iyi

⁴⁴⁹ Anonim Selçukname, s. 42.

⁴⁵⁰ İbn Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, s. 260; Ayrıca bkz. Kalkaşandî, *Subhû'l-Aş'a* V. s. 212.

⁴⁵¹ Anonim Selçukname, s. Gösterilen yerler.

karşıladı ve ona iltifatlarda bulundu. Elçi dönerken de Kongurtay'a verilmek üzere iki aded gerdanlık (zincir) gönderdi. Sultan Ahmed durumu öğrenince Kongurtay'dan şüphe etmeye başladı. Zira açıkça kendine isyan etmiş birine hediye gönderiyor saygı duyuyordu. Bunun yanında yakınlarının verdiği habere göre Kongurtay Moğol yılbaşının başladığı gün Sultan Ahmed'i yakalayıp hapse atmak için Şehzade Argun'la anlaşmıştır. Bu konuda Küçük Okçu ve Şadi Ahtacı da kendilerine yardımcı olacaktı. Bu haber karşısında iyice kuşkulanan ve kendinden emin olamayan Sultan Ahmed yılbaşından bir gün önce damadı Alınak Noyan'ın evine gitti ve onu, osırada payitahta yeni gelmiş olan Kongurtay'ı yakalamakla görevlendirdi. Ertesi gün sabahleyin Alınak Kongurtay'ı kolayca ele geçirerek İlhan'ın huzuruna getirdi. Kongurtay sorgulandıktan sonra Moğollar'ın Peçin yılı başı olan 682 Şevval 27'de (20 Ocak 1284) öldürüldü. Şehzade ile işbirliği içinde oldukları iddia edilen Küçük Okçu da katledilirken, Bağdad civarında Şehzade Argun adına faaliyet gösteren Çuşkab ve diğer ümera ile Tebriz'de bulunan Togaçar, Konçkabal, Doladay, Cuşi ve Çavgur tutuklandılar. Diğer bir Argun yanlısı şehzade Keyhatu'da tutuklu olarak İlhan'ın huzuruna getirilirken bir yolunu bularak Şehzade Argun'un yanına kaçmış ve durumu ona anlatmıştı. Şehzade o sırada Save'de bulunuyordu⁴⁵².

Bundan sonra Sultan Ahmed 683 yılı Muharreminde (1284 Martı) Argun'un işini bitirmek amacıyla Moğol, Müslüman, Ermeni ve

⁴⁵² Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 50-1; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 614; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 439; Vassaf, Tarih s. 250-2; Kaynak burada Ahmed'in Kongurtay'ı öldürttüğü için gözden düştüğünü yazar.

Gürcüler'den müteşekkil 100.000'i aşkın bir ordunun başında harekete geçti. Öncü olarak Alınak, Kutup, Eşik Tuğlu, Yasar Agul, Şadi ve Tugay gibi ünlü Noyanları 15.000 kişilik bir kuvvetle gönderdi. Argun'da bu arada ordu toplamakla meşguldü. Önden giden Alınak Kazvin'e ulaştığı sırada Sultan Ahmed'de 683 Safer 7'de (14 Nisan 1284) 8 tümen askerle Mugan'dan hareket etti. Ayın 13'ünde (20 Nisan 1284) Argun Talikan civarında görülmüştü. İlhan, Alınak'a haber göndererek Şehzade'yi takip etmesini istedi. Derhal takibe geçen Alınak ile Şehzade Argun 683 Safer 16 (23 Nisan 1284)'de Kazvin hududundaki Ak Hoca mevkiinde karşılaştı. Ancak Şehzade Argun'un şiddetli saldırısı karşısında dayanamayan Sultan Ahmed'in yanına kaçtı⁴⁵³.

İran'da taht kavgaları yaşanırken Anadolu'da da yeni gelişmeler oluyordu. Öldürülen şehzade Kongurtay'la birlikte İlhan'lık katına gitmiş olan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'de cezaya uğramış, Selçuklu tahtından azledilerek Erzincan'da yaşamaya mecbur edilmiştir. Buna sebep herhalde Kongurtay'a olan yakınlığı olsa gerektir. Gıyaseddin'in azledilmesinden sonra Selçuklu saltanatı gene o sırada İlhan'ın huzurunda bulunan II Gıyaseddin Mesud'a verildi ve o saltanat yarlığı ile birlikte Anadolu'ya gönderildi. II. Mesud Konya'da 682 Zilkade sonunda bütün Selçukluların hükümdarı olarak (Şubat 1284) tahta oturdu⁴⁵⁴. O cülüs merasiminden sonra devlet mansıplarını yeniden belirledi. Bu görevlendirmede vezirlik Fahreddin Ali'de kalırken saltanat

⁴⁵³ Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 51-2; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 613-4; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 439.

⁴⁵⁴ Tarih Anonim Selçukname'den alınmıştır s. 42. Baybars-ı Mansuri, Zübdetü'l-Fikre, s. 138a, Ayni, İkdül-Cuman II, s. 319-20.

naipliğine Mücireddin Emirşah, müstevfiliğe Hoca Nasireddin, pervaneliğe de İmadeddin Zencanî getirildi. Kaynağın belirttiğine göre bilhassa İmadeddin Zencanî'nin vakıf ve imaretlere yeniden faaliyet izni vermesi ile Anadolu'da insanlar rahat ve huzur ortamına kavuştular⁴⁵⁵.

Bunun yanında önceden Memlûklerle sulh yapmak üzere Sultan Ahmed tarafından görevlendirildiğini gördüğümüz Şeyh Abdurrahman hazırlıklarını tamamladıktan sonra Mardin'e gelmişti. Burada kendisine bir Memlûk elçisi gelerek Sultan Kalavun'un onu görüşme yapmak üzere Şam'da beklediğini söyledi. Bunun üzerine Şeyh 682 yılı Şevval 10'da (3 Ocak 1284) harekete geçti. Harran, Bire ve Halep yoluyla Zilhicce ayının 12. günü (13 Mart 1284) Dimaşk'a ulaştı. Ancak Memlûk sultanı orada yoktu. sözünü tutmamış çekip gitmişti. Belkide uzun süre onu bekleyememişti. Şeyh Dimaşk'ta Memlûklerce hemen haps edildi ve bir süre sonra da orada öldü⁴⁵⁶. Memlûklerle sulh teşebbüsü de boşa gitmiş oldu.

İran'da taht mücadelesi bütün şiddetiyle devam ediyordu. Alınak'ı mağlub etmesinden sonra süratle üzerine gelen Sultan Ahmed'den kurtulmak için Şehzade Argun Horasan yolunu tutmuştu. Ardından da Sultan Ahmed'in öncüleri bölgeye girerek zulüm ve yağmalar yapmaya başladılar. Şehzade bunu öğrenince vakit kazanarak dağılmış olan

⁴⁵⁵ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 139-40. Anonim *Selçukname*, s. 42.

⁴⁵⁶ Ebu'l-Fereç, *Tarih*, II. s. 612-3; Reşidüddin, *Camî'ü't-Tevârih-Destan-ı Abaka*, s. 50; İbn Devadarî, *Kenzü'd-dürrer VIII*, s. 261-5. Burada şeyhin hapsedilmeyip aksine iyi karşıladığı, bir süre sonra Memlûk Sultanının da Mısır'dan gelerek Sulh görüşmeleri için Şeyhi kabul ettiği tam görüşmeler yapılırken Sultan Ahmed'in ölüm haberinin geldiği ve görüşmelerin kesildiği yazılıdır.

ordusunu toplamak için İlhan'ın huzuruna bir elçi göndererek "Kendisinin asla Aka'sına kılıç çekmediğini ancak Alınak'ın gelip kendilerine saldırıp mallarını yağmalaması sonucu onu def etmek zorunda kaldığını" söyledi. O sırada Kazvin hududunda bulunan Sultan Ahmed bu sözlerle kulak asmadı ve yürüyüşüne devam etti. Argun bunun üzerine barış teklifini bir defa daha tekrarladı ve Şehzade Keyhatu'yu İlhan'ın huzuruna gönderdi. Tekliflere Sultan Ahmed kayıtsız kalırken başta Buka olmak üzere bazı emirler barıştan yanaydı ve çeşitli bahanelerle Sultan'ı Argun'a saldırmaktan alıkoyuyorlardı. Sultan bunu anlayınca Buka'ya kızdı ve onu ordu komutanlığı görevinden alarak yerine Akbuka'yı tayin etti. Tabiki buna gücenen Buka'da gizlice Argun tarafına meylederek Ahmed Teküdar'ın sonunu hazırlayacaktı. Bu arada da Şehzade Argun 683 Rebi'ül-ahir 9'da (25 Haziran 1284) Kelat Kuh'a varmıştı. Bunu haber alan Ahmed'in öncü komutanı Alınak buraya geldi ve kaleyi kuşattı. O işi uzatmamak için "Eğer teslim olursa İlhan tarafından affedileceği" yolunda sözlerle Argun'u iknaya uğraşıyordu. Sonunda Şehzade ikna olarak Alınakla⁴⁵⁷ beraber Ahmed'in karargahına geldi Sultan Ahmed yeğenini iyi karşıladı ve hürmet etti. (13 Rebi 683-28 Temmuz 1284). Bir süre sonra Ahmed, Kutuy Hatunu ziyaret etmek amacıyla Ordugahdan ayrıldı ve yerine de Alınak'ı vekil olarak tayin etti. Sultan'ın ayrılmasını fırsat bilen Buka'da gizlice harekete geçti. O emirlere gerçekte İlhan Argun'un hakkı olduğuna inandırmaya uğraşıyordu. Kendisini Aruk, Cuşkab, Kurmuşî ve Arksun Noyan destekliyorlardı. Bunlar Sultan

⁴⁵⁷ Ebu'l-Fereç'de Şehzade Argun'u Sultan Ahmed'e teslim olması için ikna edenin Emir Buka olduğu yazılıdır. bkz. Tarih. II. s. 614.

Ahmed'in Şehzade'yi İsfarayın yakınlarında öldüreceğine dair bir söylenti duyunca Argun'u kaçırmaya karar verdiler. Bu amaçla bir Toy düzenleyerek Alınak ve adamlarını sarhoş etiler. Gece olupta ordu komutanı ve nöbetçiler sızınca Argun'u göz hapsinde tutulduğu çadırdan çıkardılar. Doğruca Buka'nın evine gittiler. Orada silahlarını kuşanıp atlarına binerek tekrar Ordugah'a geldiler ve hiç bir şeyden habersiz sızmış bir halde yatan Alınak ve adamlarını öldürdüler. ordugaha da sahip oldular. Sultan Ahmed daha yarı yolda iken Emirlerden Akbuka, Legizi, Amkacın gelerek durumu bildirdiler. Ahmed hemen ordu toplayarak savaş yapılması fikrini ortaya attı. Ancak o arada gelen Mazuk Kuşcu adamlarının öldürüldüğünü ve diğerlerinin Argun'la ittifak yaparak üzerlerine doğru gelmekte olduklarını söyledi. Bunun üzerine Sultan Ahmed geri döndü. Kalpuş ve İsfareyn üzerinden Irak'a doğru yollandı. İlhan'ın arkasından bir zamanlar Kongurtay tarafından Argun'a elçi olarak gönderilmiş olan Çerik 4.000 kişi ile gönderildi⁴⁵⁸.

Bir taraftan Sultan Ahmed takip edilirken diğer taraftan yeni İlhan'ın kim olacağı konusunda tartışmalara başlamıştı. Emir Buka Argun'a meylederken, Aruk, Cuşkab'ın Tekna'da Hülecü'nün hükümdar olması gerektiğini söylüyorlardı. Durumun nazik bir hal aldığıın gören Buka derhal müdahale ederek yeni İlhan'ın seçim işini Sultan Ahmed'in yakalanması sonrasına bırakmayı teklif etti. Orada bulunanlar biraz da isteksiz olarak bunu kabul edince Buka, Argun'u tahta geçirtmek için

⁴⁵⁸ Raşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka. s. 55-8; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 440; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 615, Vassaf, Tarih, 256-8'de geniş malumat vardır.

gerekli zamanı bulmuş oldu. O ve Şehzade Argun 683 Rebiü'l-ahir 25'te (13.7.1284) Ahmed Teküder'in peşine düştüler. Yüzağaç mevkiine geldiklerinde Sultan Ahmed'in önceden tutuklatmış olduğu Togaçar, Konçkabal, ve Doladay Tebriz'den gelerek Argun'a katıldılar. Böylece Şehzade biraz daha kuvvetlenmiş oldu. Bu arada da Sultan Ahmed Derbent taraflarında yakalanmış Argun'un huzuruna getirilmişti. Ona Kongurtay'ı niçin öldürdüğü ve Alınak'ı neden üzerlerine gönderdiği soruldu. O hata yaptığını kabul ederek bir daha yapmayacağını söyledi. Sultan Ahmed'i annesi Kutuy Hatun'un hatırına bağışlayacaklardı. Ancak öldürülen Kongurtay'ın annesi ve çocuklarının feryadları ile tam o anda şehzadeler Hülecü ve Cuşkab'ın Hemedan'da isyan hazırlığı içinde olduğu şeklinde alınan haberler sonucu Ahmed'in öldürülmesine karar verildi ve o 683 Cemadielevvel 26 gecesı (11.8.1284) Kongurtay'ı öldürtmesine kısas olarak öldürüldü⁴⁵⁹. Onun öldürülmesi bilhassa İlhanlı tebası içinde ekseriyeti teşkil eden Müslümanlar ve Selçuklular için bir kayıp sayılabilir. Zira Argun'un dönemi onlar için pek te parlak olmayacaktı.

B — ARGÜN HAN DÖNEMİ

1 - Argun'un İlhanlık Tahtına Oturuşu ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Öldürtmesi

⁴⁵⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abakā., s. 58-9; Benaklîf, Tarih-i Benaklîf, s. 441-2; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 616.

Genç şehzade, amcasının öldürülmesinden hemen bir gün sonra 27. Cemadilevvel, 683 (12.8.1284)'de Yüzağaç mevkiinde sağ elinden Şehzade Hülecü ve sol elindende Anbarcı tutmak suretiyle tahta çıkartıldı. Geleneksel olarak herkes kemerlerini boynuna takarak diz çöktü ve yeni İlhan'ın şerefine kadeh kaldırdılar. Cülüs merasiminden sonra harekete geçen Argun, önce bütün beldelelere fermanlar göndererek Sultan Ahmed zamanında yapılmış bütün işler ve çıkarılmış fermanların geçersiz olduğunu beyanla bundan böyle herkesin gene eski dönemdeki (Abaka) ata ve ecdad yolunda yürümesi luzumu ile halkın işlerinin başına dönmesini" istedi. Ardından idaresi altındaki ülkelere yeni valiler tayin etti. Cuşkab ve Baydu Bağdad ve Diyarbekir, Acay Gürcistan, oğlu Gazan; Horasan, Mazendaran, Kumis Rey valiliklerine atanırken Keyhatu ve Hülecü'de Anadolu valisi oluyorlardı. Kendisinin İlhanlık tahtını elde etmesinde en büyük payı olan Emir Buka'da vezarete getirildi⁴⁶⁰.

Artık sıra kendi muhalif ve düşmanlarını temizlemeye gelmişti. İşe ünlü Çormagun Noyan'ın torunu Abukan'ı öldürtmekle başladı. Onu Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî takip etti. Argun'un Sahib-i Divan'a karşı beslemiş olduğu düşmanlığın sebebi onun Şehzade'nin babası Abaka'yı zehirletmiş olduğu yolundaki rivayetle saltanat mücadelesinde tavnını kesin olarak Ahmed Teküdar'ın tarafına koymuş olmasıydı. Argun mücadeleyi kazanıpta İlhanlık tahtına oturduğu zaman kendisinin sonunun da geleceğini bilen Cüveynî Ahmed'in yenilgi

⁴⁶⁰ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 62-3; Benaklî, Tarih-i Benaklî, s. 442; Vassaf, Tarih, s. 281; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar s. 59.

haberini alınca derhal Cacurm'dan hareketle İsfahan'a gitti. Şehir yöneticisinin kendisini içeri almak istememesi üzerine oradan ayrılarak Kum kentine geldi. Oradaki şehir ileri gelenleriyle yaptığı toplantıda ahali onu Hürmüz adasına göndermek istediysede o çocuklarının Moğollar elinde esir olduğunu söyleyerek bunu kabul etmedi ve teslim olarak yeni İlhan'ın insafına sığınmaya karar verdi. Tam bu sırada da İlhan'ın yanından gelen bir elçi "Huzuruna gelmesi halinde Argun'un kendisini affedeceğini" söylemesi üzerine Sahip yola çıktı. Önce eski dostu Emir Buka'nın yanına vardı. Oradan da ikisi birden İlhan'ın huzuruna çıktılar 11 Recep 683 (23 Eylül 1284). Ancak Argun söz verdiği gibi ona iyi davranmadı. Oğlu haps edildi ve malları yağmalandı. Bu hengamede düşmanları Fahreddin Müstevfi ve Hüsameddin, Sahib'in kışkırtmaları sonucu dostu Emir Buka'da ona cephe aldı. Hep birlikte Sahib'ten 2.000 Tümen altın kefalet olarak istemeye karar verdiler. Sahib Cüveynî durumu öğrenince Buka'ya elçi göndererek şöyle dedi: "Benim şu anda 1.000 dinardan fazla naktim yoktur. Bana bu cezayı vermeyin. Padişah'a vezir öldürtmeyi öğretme. Yarın senin başın da tehlikeye girer". Emir Buka da bu sözleri dinlemedi ve onu yargılamak üzere Doladay Yargıcı ve Kadan'î görevlendirdi. Yargılama sonunda Sahib'den herhangi bir nakit elde edemediler. Cüveynî öldürüleceğini anladığından mallarını yazacağı bahanesiyle kağıt ve kalem istedi. Bunlar temin edilince de vasiyetnamesini yazdı. Çocuklarını ve servetini Şeyh Fahreddin'e havele etti. Bundan sonra Moğollar ona işkence edip sopa ile dövdüler. Bir şey elde edemeyince de 683 Şaban 4'de (16 Ekim

1284) Ebher şehrinde onu şehit ettiler⁴⁶¹. İlhanlı devletinin kurulup gelişmesi ve teşkilatlanmasında çok büyük roller oynamış biri olan Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî'nin ölümü elbette büyük bir kayıptı. Ancak o kişisel ihtiraslara kurban edilmişti. Onun ölümü İlhanlı devleti içinde devamlı kanayan bir yara haline gelecek iç çekişme, entrika ve vezir öldürmeleri de beraberinde getirecekti. O Anadolu'daki Moğol yağma ve zulmünü hafifletmek için çok caba göstermiş, bu uğurda değerli hizmetleri olmuştur. Onun için Aksaray'ı ondan övgü ve sitayişle bahsetmiştir⁴⁶².

2) Anadolu'da Türkmen, Selçuklu-Moğol Mücadelesi

İlhan Argun düşmanları saydığı kişileri temizlemeye devam ediyordu. Sırada Sultan Ahmed tarafından azledilerek Erzincan'a sürülmüş olan Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev vardı. Argun onun amcası Kongurtay'ın öldürülmesine pay sahibi olduğuna inanıyordu. Bu sebeben Erzincan'a bir adam göndererek genç Sultan'ı yayın kırışi ile boğdurtmak suretiyle öldürttü⁴⁶³. Sultanın öldürülmesi Anadolu'da bir

⁴⁶¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka... s. 64-5; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 442-3; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 616-7.

⁴⁶² Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 145.

⁴⁶³ Baybars-ı Mansurî, Zübte'l-Fikre, s. 152a-b; Aynî, İkdül-Cuman, II, s. 319-22; Ebu'l-Fida, Ahbar-ı Muhtasar.. s. 18; Sultan Gıyaseddin'in ne zaman öldürüldüğü münakaşalıdır. Ebu'l-Fereç onun ölümünü Sahip Şemseddin'in katlinden sonra verir ki bizcede makbûldür. Bkz. Tarih II, s. 617, Anonim Selçukname'ye göre (bkz. s.44) Sultan Ahmed'in öldürülmesiyle aynı hafta içinde katledilmiştir (Temmuz-1284). Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide, s. 479'da Selçuklu sultanının öldürülüş tarihini 682 yılı olarak gösterir.

etki yapmadı. Onun ölümü üzerine kaynağımızın belirttiğine göre anası iki çocuğu alarak İlhan'ın katına çıktı. Orada bu çocukların ölen Sultan Gıyaseddin'in çocukları olduğunu dolayısıyla Selçuklu tahtının yansında hakları bulunduğunu iddia etti. Moğollar bu meseleyi Bahaeddin adlı birine havale ederek çocukları Anadolu'ya gönderdiler. Sultan Mesud o sırada Kayseri'de idi. Müddeiler Kayseri'ye de uğrayarak Sultan ve Vezir Fahreddin'le saltanat meselesini münakaşa ettiler. Bir sonuç alınamayınca da Konya'ya doğru hareket ettiler. Oraya varınca da Mustevfi Hoca Nasireddin ve Emir-i Dad Nizameddin'in yardımlarıyla 17 Ramazan 683'de (27 Kasım 1284) tahta çıktılar. Cülus merasiminin ardından çocukların vasisi Sultan Gıyaseddin'in rikabdan Şeca Eyne'yi Karamanoğlu Güneri Bey Eşrefoğlu Süleyman Bey'in yanına göndererek birine Beylerbeylik diğerine de Naiplik mansıbını verdiğini bildirdi ve onları payitahta davet etti. Bu faaliyetleri Kayseri'den izlemekte olan Vezir Fahreddin derhal Konya'ya gelerek Sultan'ın anasına Türkmenler'in şehre gelmesinin sakıncalarını anlattı ve kentin korunması için birlikte hareket edilmesi çağrısını yaptı. Ancak Vezirin bu teklifleri kabul görmedi. Ardından Karaman ve Eşrefoğlu Türkmenleri Konya üzerine geldiler ve şehre girdiler. Sultan Rükneddin'in olduğu söylenen çocukları tekrar tahta oturtular. 8 Rebi'ü'l-evvel 684 (14 Mayıs 1285)⁴⁶⁴.

Öte yandan Sultan II. Mesud maktul Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in çocuklarının Türkmenler vasıtasıyla tahta geçmeleri üzerine İlhan'ın huzuruna gitmek üzere harekete geçti. Bunu duyan

⁴⁶⁴ Anonim Selçukname, s. 44

Gıyaseddin'in anası ve çocukların vasisi de peşinden gitti. İşte böyle bir ortam da Bahaeddin Vürukurdî'nin de ölümünü fırsat bilen Vezir Fahreddin ve adamları Konya'ya bir baskın yaparak çocukları tahtan uzaklaştırdılar ve şehri ele geçirdiler (23 Rebiü'l-ahir, 684-28 Haziran 1285). Böylece Türkiye Selçukluları'nda yönetim tekrar tek elde toplanmış oldu. Öte yandan Sultan Mesud'un arkasından Tebriz'e giden Sultan Gıyaseddin'in anası burada yapılan yargılamada gerçeği itiraf ile bu iki çocuğun düzmece olduğunu söylemişti. Bu durumda Moğollar çocukların öldürülmesine ve Sultan Mesud'un Selçuklu tahtında rakipsiz oturmasını kararlaştırdılar. Bununla ilgili yarılık 4 Recep 684'de Konya'ya ulaştı (5 Eylül 1285)⁴⁶⁵.

a) Şehzade Keyhatu'nun Anadolu'ya Gelişi

Anadolu valiliğine tayin edilen Şehzade Keyhatu ve Hülecü'de 684 başlarında (1285 baharı) Anadolu'daki Türkmen hareketlerinin artması üzerine İlhan Arsun tarafından bu ülkeye gönderildiler⁴⁶⁶. Gerçekten o sırada Karaman ve Eşref Oğulları'nın Konya üzerine yürüyüp öldürülen Sultan Gıyaseddin'in olduğu iddia edilen çocukları Selçuklu tahtına oturtmasından başka Hamdullah Kazvinî'nin bildirdiğine göre, Menteşe ve Ertuğrul'da Antakya'dan başlayıp Alaye ve Ladik'e (Denizli) kadar bütün sahilleri işgal ederek Moğolları buradan çıkarmışlardır⁴⁶⁷. Bunun

⁴⁶⁵ Anonim Selçukname s. 45, Bu bilgiler diğer kaynaklarda yoktur.

⁴⁶⁶ Aksarayî, *Müsameret*, s. 145; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 479.

⁴⁶⁷ Hamdullah Kazvinî, a.g.e., s. gösterilen yerler.

yanında da ilerde daha tafsilatlı olarak zikredeceğimiz gibi Aydın Bey gibi bir çok Türkmen Beyi'de Batı Anadolu'da Bizans topraklarına karşı harekete geçerek bir çok şehir ve belde ele geçirmeye başladı.

Şehzadeler Keyhatu ve Hülecü 1285 yılını Erzincan'da geçirdiler. Onların ihtiyaçlarını Vezir Fahreddin Ali karşılamaya çalıştı, ancak başarılı olamadı. Anonim Selçukname'ye göre vezir o ana kadar ne biriktirdiyse Moğollar'a harcamış, beş parasız kalmıştı⁴⁶⁸. Naib-i Saltana Mücireddin Emirşah ve Beylerbeyi Azizeddin ise bu hususta Vezir Fahreddin'e yardımcı olmuyorlardı. Bir keresinde Vezir Karahisar-ı Devle'den 400.000 dirhem nakit Erzincan'a yollamış bu meblağ bir günde tükenmişti. Keyhatu ve Hülecü Mücireddin Emirşah'la Beylerbeyi Azizeddin'i niçin yardım etmedikleri konusunda yargıladıklarında onlar bu hususta mühür ve yetkinin Vezirin elinde olduğunu bu sebepten "Sizin ihtiyaçlarını onun karşılaması gerekir" demek suretile kendilerini savunmuşlardır. Şehzade Keyhatu ve Hülecü 685 yılı girene kadar (1286 baharı) Erzincan'da kaldılar⁴⁶⁹.

Sultan Mesud o sırada İlhan'ın yanından dönmüş Sivas'ta ikamet ediyordu. O buradan Konya'da bulunan Emir-i Dad'a bir ferman göndererek düzmece oldukları anlaşılan çocukların öldürtülmesini istedi. Emir-i Dad fermanı alınca derhal harekete geçerek Sultan Mesud'un annesinin yanında olan çocuğu alarak Konya'ya getirdi ve 684 Şevvalinde (Aralık 1285) kale kapısının üstüne asmak suretiyle öldürttü.

⁴⁶⁸ Anonim Selçukname, s. 47.

⁴⁶⁹ Aksarayî, Müsamemetü'l-ahbâr, s. 146.

Üç gün sonra ceset indirilerek Türkmenler arasında dolaştırıldı. Bu olaydan sonra Sultan Mesud yanında Saltanat Naibi Beylerbeyi, Pervane ve Müstevfi ile beraber İlhan'ın yanına gittiler. Onların yokluğunu fırsat bilen Fahreddin Müşrif ve Emir-i Dad Nizameddin Konya'da mal toplamak bahanesi ile çok haksızlık ve zulümler yaptılar. Şikayet üzerine Moğollar'dan bir heyet Anadolu'ya geldi. Ancak durumda bir değişiklik olmadığı gibi tezi tersine Fahreddin Müşrif ve Nizameddin halktan topladıklarından çok daha fazla mal talep ettiler. Bu durumda Moğollar'ın isteklerinin karşılayamayacağını anlayan Emirler'den Fahreddin Eşrefoğlu'nun yanına Emir-i Dad'da Karamanlılar'a kaçtı (7 Muharrem 685-3 Mart 1286)⁴⁷⁰.

685 (1286) yılı içinde Şehzade Hülecü İlhan Argun'dan gelen yarlık üzerine İran'a geri döndü. Keyhatu ise Erzincan'dan hareketle Sivas'a oradan Kayseri ve son olarak da Aksaray'a ulaştı. Emrinde 20.000 zırlı asker vardı. Moğollar'ın gelmekte olduğunu işiten şehir halkı can korkusundan buradan kaçtılar. Moğollar şehre girince sanılanın aksine yağma ve kıtal yapmadılar. Ne aldılarsa parasını ödediler. Bunda Şehzade Kayhatu ve Vezir Fahreddin'in almış olduğu güzel tedbirlerin payı çoktu. Aksaraylılar bu alış veriştin o kadar karlı çıkmışlardı ki İlhanlılar'a yıllık olarak ödedikleri 200.000 dirhem olan vergileri 400.000 dirheme yükselmişti⁴⁷¹. Keyhatu kendileriyle fazla ilgilenmeyen Naip Mucireddin Emirşah'ı yargılanması için Tebriz'e gönderdi. Mucireddin

⁴⁷⁰ Anonim Selçukname, s. 46.

⁴⁷¹ Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 146-7; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 60.

burada yapılan yargıda suçsuz bulunup, tekrar eski görevine iade edilerek Anadolu'ya gönderildi.

b) Türkmen Hareketlerinin Artması

Bu arada Sultan Mesud'da bir süredir yanında bulunduğu İlhan Argun'u yanından ayrılarak 7 Rebiü'l-Evvel 685'de (3 Mayıs 1286) Konya'ya geldi. Onun gelişiyle Karaman Türkmenleri faaliyetlerini durdurdular. Ancak bu kez de batıdan Germiyan Oğulları harekete geçtiler. Gerçekten de bir süredir Selçuklular'ın batı sınırlarında önemli faaliyetler ve hareketlenmeler olduğunu Bizans kaynakları bize haber veriyorlar⁴⁷². Onlar bir taraftan Bizans toprakları üzerinde ilerlerken diğer yandan Moğol hakimiyetindeki Anadolu'yu kurtarmak için teşebbüslerde bulunuyorlardı. Bu amaçla Germiyanlı Türkmenleri Gorgurum üstüne (Beyşehir yakınları) saldırıya geçerek bir çok yeri tahrip ettiler. Sultan Mesud Selçuklu ve Moğollar'dan oluşan bir orduyla Türkmenlerin üzerine hareket etti. Ordunun komutanı Moğollar'dan Nabşı oğlu Baltu idi. Yolda, Baltu ordusundaki Türkmenleri bağlatarak düşmanlarını üzerine çekmek istedi. Ancak bu plan başarısız olunca bu kez bunlardan bir kısmını öldürttü. Bunun üzerine Selçuklu ordusundaki esir Germiyanlı emirler, Germiyan Beylerine haber uçurdular. Onlarda bir gün Sultan'ın ordusuna baskın yaparak Selçukluları bozdular ve emirleri kurtarıldı (17 Ramazan 685-7 Kasım 1286). Daha sonra

⁴⁷² Bu konuda bkz. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 24-6.

toparlanıp harekete geçen Sultan, Germiyan vilayetine girerek bir çok yeri yakıp yıkıp pek çok ganimet elde ettikten sonra geri dönüp Kayseri'ye geldi. Onun gitmesini fırsat bilen ve o sırada dağlara çekilmiş olan Germiyanlı Türkmenleri tekrar Selçuklu arazisine girdiler. Karahisar-ı Sahib'te bulunan Vezir Fahreddin'in torunu onlara karşı çıktı. Yapılan savaşta sayıca üstün olan Germiyanlılar galip geldiler ve Vezir'in torununu öldürdüler (686 başı-1287 Bahar). Sultan ve Vezir Fahreddin bu haberi duyunca Moğollar'dan da destek kuvveti alarak tekrar Türkmenlerin üzerine yürüdüler. Karşılarına hiç bir kuvvet çıkmayan Selçuklu -Moğol ordusu Germiyan arazisine girerek üç gün boyunca yağma ve kıtal yaptıktan sonra Karahisar-ı Sahib'e döndüler. Sultan ise Konya'ya geldi (17 Şevval 686-15 Kasım 1287). Türkmenlerin gerçekleştirdiği bu hareketler sonucu halk perişan olmuştu. Birde bu olaylar sebebiyle buna artan askerî masraflar eklenince reayanın elinde kalan bir kaç kuruşta devlete gitmişti⁴⁷³.

Germiyanlılar'ın hareketleri biraz sukunet bulurken bu kez de Karaman Oğulları faaliyete geçip Moğollar'ın vasalı olan Ermeni Krallığına bağlı Tarsus'a akın yaptılar ve bir çok yeri tahrip ettiler. Türkmenlere karşı koyamayacağını anlayan kral Moğollar'dan yardım istedi. Sultan Mesud ve Vezir Fahreddin'de, o sırada Şehzade Keyhatu'nun yanında idiler. Keyhatu hemen emir vererek Sultan'la Vezir'in, Türkmenler üzerine gitmesini ve yanına bir miktarda Moğol

⁴⁷³ Anonim Selçukname, s. 47-8; Cahen, Cl., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 288.

askeri almasını istedi. Bunun üzerine harekete geçen Selçuklu-Moğol ordusu Karaman diyarına girerek Larende ve etrafını tahrip ettiler. Karaman Oğulları daha önceden sarp dağlara gizlendiklerinden onların elinden kurtuldular (9 Zilhicce 686-15 Ocak 1288). Bu sefer Beyşehir emiri Eşrefoğlu Ilgın'a saldırdı isede başarılı olamadı ve bozguna uğramış halde geri çekildi (26 Muharrem 687-1 Mart 1288). Bütün bunların sonunda Türkmenler bağlı bulundukları Selçuklu hükümdarına itaat ve özürlerini bildirmek için gelmeye karar verdiler. Zira yıllardır sürüp giden kavgalar iki tarafada büyük zarar veriyordu. Önce Karaman ve Eşref Oğlu Türkmen reisleri huzura gelerek el öptüler ve aralarında ahidler yapıldı. Ardından da Germiyanlı Reisler geldiler. Sultan'a ihtiram gösterip bağlılık yemini ettiler (29 Cemazievvel 687-1 Temmuz 1288)⁴⁷⁴. Bu şekilde Anadolu'da rahat ve huzurlu günlerin geri gelme umudu belirmişti.

3 - Vezir Fahreddin Ali'nin Ölümü ve Fahreddin Kazvinî'nin Yerine Yollanması

Selçuklulara elli kusur yıl hizmette bulunan, devletin bekasının teminatı ve bir çok sosyal ve hayır kurumlarının banisi Vezir Fahreddin Ali yaşının hayli ilerlemiş ve son zamanlarda Moğollar'ın bitmek bilmeyen istekleri karşısında hastalandı ve bir daha kendine

⁴⁷⁴ Anonim Selçukname, s. 48-9.

gelemiyerek 25 Şevval 687'de (24 Kasım 1288) Akşehir'de vefat etti⁴⁷⁵. Onun ölümü zaten iyice zayıflamış olan Selçuklu devletinin tamamen güçsüzleşmesine yol açtı. Bundan sonra devlet İran'dan gönderilecek memurlar tarafından yönetilmeye başlanacak bu da Anadolu'da yeni huzursuzluk ve kanşıklıkların kaynağını teşkil edecekti.

Vezir Fahreddin Ali'nin ölümü üzerine yerine Selçuklu ricalin den değilde İranlı olup meşhur tarihçi Hamdullah Kazvinî'nin amcası Fahreddin Kazvinî İlhan Argun tarafından Selçuklu vezaretine atanarak Anadolu'ya gönderildi⁴⁷⁶. Kazvinî Fahreddin Anadolu'yu iltizam karşılığı almıştı ve Moğollar'a çok mal vaat etmişti. Yeni vezir o sırada İlhan'ın yanında bulunan Naip Mücireddin Emirşah'la beraber yola çıktılar. O maiyyetine Tebrizli, Hemedanlı, Iraklı, İsfahanlı, Horasanlı, Gürcü, Alan, Merendli, Nahçıvanlı, Tiflisli ve Arran'lı memurlardan oluşan kalabalık bir heyet aldı. Daha yolda iken mansıpları bu memurlar arasında paylaştıırken İstifa makamına kardeşi Cemaleddin, Pervaneliği de diğer kardeşini getirtti. Heyet 687 Zilkade'de (Aralık-1288) Erzurum'a ulaştı⁴⁷⁷.

Yeni Vezir'in Anadolu'yu iltizamlarla elde ettiğini duyan ve bunun kendileri için fakirlik ve zulüm anlamına geldiğini bilen halk galeyana gelmişti. Uçlardaki Germiyan Türkmenleri hemen harekete geçtiler.

⁴⁷⁵ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 150; Anonim Selçukname, s. 49.

⁴⁷⁶ Aksarayî, a.g.e., s. 148; Anonim Selçukname, s. 49; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 479.

⁴⁷⁷ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 149; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 61

Ancak Denizli yakınlarında Selçuklu-Moğol ordusuyla giriştikleri savaşı kaybettiler ve Denizli Sahib Fahreddin Oğullarının eline geçti (688 başları-1289 baharı). Bundan sonra Beylerbeyi Azizeddin yöreden ayrılıp Moğol şehzadesi Keyhatu'nun yanına gidince Germiyanlılar tekrar ayaklandılar ve bir çok yeri yakıp yıktılar. Bölgede iki taraf arasında cereyan eden çarpışmalarda bir çok kişi telef oldu. Sonunda da Selçuklu-Moğol ordusu duruma hakim olmayı başardı. Sultan Mesud bu kez Türkmenlerle akrabalık kurarak onları dizginleme yolunu denedi ve bu amaçla kardeşi Rükneddin Keyumers'e Eşrefoğlu'nun kızını istedi. Ancak Eşrefoğlu kızını vermediği gibi bu sebeble Beyşehir'e gelmiş olan Şehzade Rükneddin'i da tutuklattı (688 sonları-1289 sonbaharı). Olay Konya'da duyulur duyulmaz büyük kanışıklık çıktı ve şehir Runud (ayak takımı) tarafından yağmalandı. Sonunda Karamanoğlu'nun araya girmesiyle Eşrefoğlu Şehzade'yi serbest bıraktı böylece olaylar yatıştı (689 ortaları-1290 baharı)⁴⁷⁸.

a) Yeni Vezirin Anadolu'da Yaptıkları ve Azledilmesi

Vezir Kazvinli daha önceden hiç tanımadığı Anadolu'ya gelir gelmez ülkedeki durumu ve şartları görmeden Moğollar'a vaad ettiği parayı bir an önce toplamak için harekete geçti. Bu amaçla vilayetlerin bac ve haraçlarını olağan üstü artırdı. Eskiden 5 tagar vergi veren beldeye 50, 5000 dinar ödemesi gereken yere de 50.000 dinar vergi

⁴⁷⁸ Anonim Selçukname, s. 50-1.

yüklüyor ve bunları memurları vasıtasıyla zorla tahsil yoluna gidiyordu. Bu durum bütün ülkede huzursuzluk ve kanışıklıklara yol açmaya başladı. Yeni vergiler toplanamadığı gibi daha önceden alınmakta olan öşür vergisi de gereği gibi tahsil edilemedi. Toplanan vergilerin de epey bir kısmı memurların masraflarına harcanıyordu. Kaynağımızın belirttiğine göre Selçuklu Devleti gelir kaynaklarının en önemlilerinden olan ve gayri-müslimlerden alınan Cizye vergisi konusunda dahi Kazvinî ve adamları tamamen cahil idiler⁴⁷⁹. Bu durumda Mücireddin Emirşah ülkenin mâlî olarak ikiye ayrılmasını teklif etti. Moğol ümerası da bunu uygun görünce teklif gerçekleşmiş oldu. Buna göre Kayseri'den Uç vilayetlerine kadar daha önce İzzeddin Keykavus'a verilmiş olan Anadolu'nun batı bölgesi Fahreddin Kazvinî'ye verildi. Beraberinde yardımcı olarak Moğol emirlerinden İci Tutgavul bulunuyordu. Mücireddin'e ise Kayseri'nin doğusundaki vilayetleri Danişmendiye, Sivas ve Tokat ile Kastamonu, Sinop ve Samsun sahil bölgeleri düştü. Yardımcısı ise yargıcı Doladay idi. Kaynağın belirttiğine göre her iki idareci kendilerine ayrılan bölgelere giderek faaliyetlere başladılar. 688-90 (1289-91) yılları arasında kendi bölgelerini idare eden bu iki yöneticiden Mücireddin çok başarılı olarak huzuru sağlamış ve halkın refahına katkıda bulunmuştur. Kazvinî Fahreddin ise ne huzur, ne de rahatlık sağlayabilmiştir⁴⁸⁰.

⁴⁷⁹ Aksarayî, *Mûsameretü'l-ahbâr*, s. 152-3.

⁴⁸⁰ Aksarayî, *Mûsameretü'l-ahbâr*, s. 153-4.

Kazvinî Fahreddin, kendine ayrılan yörelerden Konya'ya gelince Sultan ve adamları onu iyi karşılamadılar. Buna çok kızan Vezir Sultan'ın sofrasında hiç konuşmadı ve sonra evine kapandı. Konya'nın ileri gelenleri onun gönlünü almak için elbiselik kumaş, bal mumu, şeker ve kuzu gibi hediyelerle evine gittiler. Ancak Vezir onlara yüz vermediği gibi tehditler de savurdu. Konya halkı ne yapacağını şaşırılmış bir durumda idiler. Bu arada Karaman Oğulları kalabalık bir askeri gurubu eşliğinde Sultan'ın elini öpmek için gelmişlerdi. Vezir Kazvinî Türkmenlerin gücünü görünce korkuya düştü ve daha dikkatli hareket etmeye başladı. Bundan sonra Kazvinî yeni kanunlar vaaz etmeye başladı. O cümleden olarak Tuz satımı, Koyun vergisi (Kopçur) gibi konularda yeni uygulamalar başlattı. Bunlar şehir halkının hoşuna gitmedi ve şikayetler başladı. Bu durum karşısında o dönemde gittikçe güçlenmekte olan ve kelime anlamı kardeşlik olan Ahilik⁴⁸¹ teşkilatının ileri gelen reislerinden Ahi Ahmed Şah aracı olmak ve ahaliyi yatıştırmak için Vezir Kazvinî'nin huzuruna çıktı ve halkın şikayetlerini aktırdı. Kazvinî son derece samimi sözleri dinlemediği gibi Ahmed Şah'a da hakaret etti. O da sinirlenerek huzurdan ayrıldı (689 Cemazielahiri-1290 Haziranı) Olayı öğrenen Konya halkı Vezir aleyhinde tezviratta bulundular. Ünlü mutsavvıf Mevlana Celaleddin'in oğlu Sultan Veled onu yeren şiirler yazdı. Bundan sonra makamına gitmek için yola çıkan Kazvinî'yi orada bir sürpriz bekliyordu. Onun yaptığı zulümler İlhan

⁴⁸¹ Ahilik hakkında bk. N. Çağatay, Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik. II. Baskı, Ankara, 1988. ss. 8-22.

Argun'un kulağına gitmiş oda vezirin çağırılmasını talep etmişti. Kazvinli'yi şikayet eden kişi de aşağıda tafsilatlı bir şekilde anlatacağımız gibi İlhan'ın pek itibar ettiği Sivas kadısı Kudbeddin Şirazî idi⁴⁸². Vezir makamına varınca orada, Keyhatu ve Samagar Noyan'dan gelen elçilerle karşılaştı. Kazvinli makamına dahi giremeden elçiler onu yakalayarak önce Keyhatu ve Samagar Noyan'ın bulunduğu Sivas'a oradan da İlhan'ın huzuruna Tebriz'e gönderildi. Ayrıca onunla birlikte Mücireddin Emirşah'da çağırılmıştı⁴⁸³.

İlhanlı ülkesinde de bu vakte gelinceye kadar bazı önemli değişiklikler olmuştu. Argun'un İlhanlı tahtına oturmasını sağlayanların başında yer alan Emir Buka vezirlik makamı ile ödüllendirilmişti. Ancak o bu mansıba geçtikten sonra gittikçe şımarmış kendini herkesten hatta İlhan'tan bile büyük görmeye başlamıştı. Bu durum devlet ricali ve emirler arasında huzursuzluklara sebep olmuştu. Sonuçta vaziyet Argun'a anlatılınca Argun hiç tereddüd etmeden vezirinin öldürülmesini emretti. Emir Buka 687 Zilhicce 21'de (17 Ocak 1289) Tebriz'de feci şekilde öldürüldü. Onunla beraber olan Uruk, Ucan ve Şehzade Cuşkab'ı da arka arkaya öldürdüler. Argun bu büyük çaplı temizlik hareketinden sonra Bağdad'ın Sahib-i Divan'ı Yahudi asıllı Sa'düddeve'yi başkente çağırarak Vezirliğe tayin etti (688 Cemazielahir başı-1289 Haziran sonu). O Bağdad'da görevliyken Moğollar'ın istediği parayı halktan zorla da

⁴⁸² Anonim Selçukname'de bu isim Şemseddin Konevî olarak geçiyorki yanlıştır. bks. 53.

⁴⁸³ Anonim Selçukname, s. 52-4; Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr s. 156.

olsa toplamayı başarmış, böylece de İlhan'ın gözüne girmişti. Sa'düddevele yönetime gelir gelmez akrabalarını ve yakın adamlarını yüksek mansıplara atamaya başladı. Bu meyanda kardeşi Fahrüddevele'yi Bağdad, amcası oğlu Mühezzibüddevele'yi Tebriz ve diğer kardeşleri Eminüddevele'yi de Diyarbekir hakimliklerine atadı. Ardından İlhan Argun'u da etkisi altına almayı başardı. Öyleki İlhan büyük emirlere bile yüz vermeyip sadece vezirle görüşmeye başladı. Tabii olarak bu durum Şiktur Noyan, Togaçar ve Samagar gibi emirlerin tepkisini çekmekteydi. Ancak o bütün bunlara aldırmadan devleti istediği gibi yönetmeye devam ediyordu⁴⁸⁴.

689 başlarında (1290 baharı) Derbend ve Horasan yörelerinde çıkan ayaklanmaları bastıran Argun aynı yılın Şaban ayının 13'ünde (21 Ağustos 1290) Vustan ve Van üzerinden yazlık mekanı Aladağ'a geldi. Orada ikamet ederken kendisinin çok itibar ettiği Sivas kadısı Kutbeddin Şirazi huzura gelerek Mağrib Denizi (Akdeniz), Boğazlar ve sahiller Devletin Batı ve Kuzey vilayetleri kapsamaktadır, hakkında bilgiler sundu. İlhan bu konuşmayı çok beğenerek dinliyordu. Şirazi Anadolu'nun durumu hakkında da malumat aktarmaya başladı. Amuriye'yi (Emir Dağ) anlatırken İlhan birden dikkat kesildi ve Kadı'dan buradaki vaziyetleri bir daha açıklıkla anlatmasını istedi. O da gayet açık yüreklilikle durumu izah edince İlhan çok memnun oldu. Vezir Sa'düddevele'yi çağırarak Anadolu'nun yöneticilerinin çağırılmasını

⁴⁸⁴ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka... s. 68-75; Ebu'l-Ferec, Tarih, II. s. 636-7; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 446.

istedi. Bu meyanda Naib Mucireddin Fahreddin Kazvinî oğlu Hacı Leyli, Şehzade Keyhatu tarafından İlhan'ın yanına Aladağ'a gönderildi. Onlar huzura geldiklerinde Kadı Şirazi, Naip Mucireddin hakkında Saddüvle'ye tavassutta bulundu ve o cezadan kurtuldu. Kazvinli Fahreddin haps edilirken oğlu Hacı Leyli'de öldürüldü. Oğlunun öldürülmesinden bir hafta sonra da Fahreddin Kazvinî'yi katlettiler (689 Ramazanı - Eylül, 1290)⁴⁸⁵. Aynı ayın 23'ünde (29 Eylül 1290) Emir Akbuka, Mucireddin'in yardımcısı Doladay, Kazvinli Fahreddin'in yardımcısı İci ve Kapan Anadolu'dan geldiler. Şevval'in 5'inde de (11 Ekim 1290) Emir Akbuka tekrar Anadolu'ya döndü. Argun'da Tebriz'e doğru yola çıktı⁴⁸⁶

*b) Ahmed Lakuşi' ve Kılavuz Oğlu'nun Kazvinli'nin Yerine
Gönderilmesi*

Anonim Selçukname'ye göre İlhan Argun Kazvin Fahreddin'i geri çağırdıktan sonra Anadolu valiliğine Samagar'ı naipliğe de Mecdeddin'i (Atabek olabilir) atadığına dair bir ferman gönderdi (20 Cemazielahir, 689-1 Temmuz 1290). Yeni görevliler hemen vazifelerine başlarken Sultan Mesud istifa makamına Hoca Nasireddin b. Yavlakarslan'ı atadı. Kazvinli Fahreddin'in zulmünden etrafa dağılmış olan ahali de yeni kişilerin göreve geldiğini duyunca yurtlarına döndüler. Ülke yeniden

⁴⁸⁵ Hamdullah Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 479'da amcası Fahreddin'in Anadolu'da önemli işler gerçekleştirip sükuneti sağladığını ancak kendisini çekemeyen Vezir Sadüdevle'nin hismine uğradığını yazar.

⁴⁸⁶ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Destan-ı Abaka., s. 76-7; Aksarayî, Musameret, s. 161-2; Anonim Selçukname, s. 53.

şenlenmeye başladı. Aynı sıralarda harekete geçmek isteyen Germiyanlılar Samagar Noyan'ın üzerlerine gelmekte olduğunu işitince itaate devam ettiler. Ancak bu durum kısa sürdü. Yapılan bazı şikayetler sonucu Samagar İlhan tarafından görevinden alındı ve Anadolu tekrar Keyhatu'ya verildi. Keyhatu'da o sırada Turhal'da bulunan Samagar'ı alarak İlhan'a gönderdi (Şevval 689-8 Ekim 1290). Samagar giderken Hoca Nasireddin'i görevde bırakması için Keyhatu'ya rica da bulunmuştu. Keyhatu bu isteğe uyarak o sırada Kırşehir'de bulunan Nasireddin'i yanına çağırdı ve her ikisi Zilkade'nin 25'inde (29 Kasım 1290) Konya'ya geldiler⁴⁸⁷. Moğol Şehzadesi burada Hoca Nasireddin'i Moğollarla Müslümanlar arasındaki problemleri çözme ve yakınlaşmayı sağlamasından dolayı Naipliğe atadı ve kendisine tam yetki verdi (28 Zilhicce 689-3 Ocak 1291). Keyhatu bundan sonra Sultan Mesud'u da yanına alarak Akşehir'e gitti. Naip Nasireddin Konya'da kalmıştı. O adaletli ve dürüst yönetim göstererek herkesin takdirini kazanmayı başardı. Daha önceleri Kazvinli Fahreddin vergi almak amacıyla herkesin ev, mülk, bağ, dükkân, su kaynakları ile esnafın adlarını deftere kaydedmek yani bir nevi tahrir yapmak istemişti. Ancak ölümü buna mani oldu. Tabiki bu işe en çok sevinen de Anadolu halkı olmuştu. Zira bu gerçekleşseydi, halk ciddi olarak vergi vermek zorunda kalacaktı. Hoca Nasireddin böyle bir uygulamaya gitmek istemedi. Ancak tekrar Konya'ya dönen Keyhatu'nun halkın mallarının yazılmasını istemesi üzerine o Konya ileri gelenlerini toplayarak anlaşma

⁴⁸⁷ Anonim Selçukname, s. 54.

yaptı ve ahalinin elindekinin ancak 1/10'nu tahrir ettirdi. Böylece şehirli bir büyük bir külfetten kurtulmuş oldular. Bu arada Keyhatu Ilgın'a gitmişti. O burada bir köylünün tarlaya tohum saçtığını görünce atından indi ve tohumları kendi eteğine alarak saçmaya başladı. Bir yandan da Türkçe olarak "Yükü beş akçaya, yükü beş akçaya var gendüm" diye şarkı mınıldanıyordu. Onun bu hareketleri Anadolu halkı arasında sempati topluyor ve bir nebze olsun iki taraf arasındaki düşmanlık duyguları azalıyordu. Bu gibi olgular ileride sayıları çok daha az olan Moğollar'ın yavaş yavaş Türk toplumu içinde kaynaşmasına yol açacaktı. Moğol Şehzadesi'nin veya idaresinin Anadolu'da o sırada ki tutumu hakkında bir örnek de dikkat çekmektedir. Buna göre Keyhatu bir gün avlanmak için yola çıktığı esnada eli ve torbası avla dolu bir Moğol'a rastladı. Onu avcılığından dolayı takdir ettikten sonra bir isteğinin olup olmadığını sordu. Moğol'da verdiği cevapta "Moğollar yine eskisi gibi ülkede vursun kırsın ve herşeyi talan etsin" dedi. Onun bu isteğine son derece kızan Keyhatu Moğol'u hemen oracıkta öldürtür. Bu örnek kısmende olsa Moğol yönetiminin Anadolu'da talan ve çapul yapma politikalarından vaz geçtiklerini gösterir⁴⁸⁸.

Argun Han'ın ölümü 3 Rebiüevvel 690'da (6 Mart 1291) Anadolu'ya ulaştığında şehzade Keyhatu sahilde kışlamakta idi. Konya'da bulunan Hoca Nasireddin haberi alır almaz derhal Keyhatu'nun yanına giderek durumu anlattı ve beraber Konya'ya döndüler. Ardından da 16

⁴⁸⁸ Anonim Selçukname s. 55-8.

Cemazielevvel'de (17 Mayıs 1291) İlhanlık payitahtına doğru hareket ettiler⁴⁸⁹.

Aksarayî'ye nazaran Kazvinli Fahreddin görevden el çektirildikten sonra Vezir Sa'düddeve Anadolu yöneticiliğine Kılavuzoğlu ile Sahib Şemseddin Ahmed Lakuşî'yi getirdi⁴⁹⁰. İki vezir yarlıkla Anadolu'ya gönderilirken, yanlarına da yardımcı olarak da Moğol emirlerinden Boğdi Yargıcı verildi. Ayrıca Kazvinli Fahreddin ve Mucireddin Emirşah'ı getirmesi için heyetle beraber Göçebe Elçi adlı biri İlhan tarafından yollandı. Asıl mesleği av işlerini tertiplemek olan Kılavuzoğlu'nun divan işinden anlamayacağı ve herşeyi karıştıracığı malumdur. Onlar Sivas'a geldiklerinde Kazvinli Fahreddin ve Mucireddin Emirşah'ı yargıladılar ve her ikisini de suçlu bularak haps ettiler. Öteyandan Anadolu'ya geldiği günden beri Kılavuzoğlu o kadar kötü yönetim göstermeye başlamıştıki fesad ve karışıklıklar arttı. Onlar halkın elindeki emlakın geri alınmasına dair yarlıkla gelmişlerdi. Bu durum Anadolu'da büyük gürültü kopardı. O sırada Anadolu valisi olduğunu gördüğümüz Samagar Noyan bu karara karşı çıkarak uygulanmasına fırsat vermedi. Bu hal Anadolu halkının büyük teveccühüne sebep oldu. Kılavuzoğlu ne kadar çabaladı ise de yarlığı uygulatabilmedi. Ardından da Mucireddin ile Kazvinli Göçebe Elçi ile beraber İlhan'lık katına yolladılar⁴⁹¹. Aksarayî'deki bu bilgiler Anonim Selçukname'deki eksik bu kısımla bilgileri tamamlamaktadır. Buna göre Argun Han Kazvinli Fahreddin ve

⁴⁸⁹ Anonim Selçukname, s. 58; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 62.

⁴⁹⁰ Hamdullah Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 479'da da Kazvinli Fahreddin yerine Ahmed Lakuşî'nin vezir olarak gönderildiğini yazar.

⁴⁹¹ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 159-60.

Mücireddin Emirşah'ı yanına çağırırken Kılavuzoğlu ve Lakuşi'yi de onların yerine gönderiyordu. Bunlar Anadolu'ya gelince Sivas'ta iki yöneticiyi yargıladıktan sonra İlhanlık katına gönderdiler. Şunu da belirtmeliyiz ki, Samagar Noyan'ın görevden alınma sebebi bizce onun Anadolu'ya yeni gönderilmiş olan Kılavuzoğlu'nun uygulamalarını mani engellemesidir.

C — KEYHATU VE BAYDU HAN DÖNEMLERİ TÜRKİYE SELÇUKLU İLHANLI İLİŞKİLERİ

1-Argun Han'ın Ölümü ve Keyhatu'nun İlhanlığı

İlhan 24 Muharrem 69 tarihinde (27 Ocak 1291) kışlamak için Arran'a vardığında aniden rahatsızlandı. Gerçekten de onun sağlığı son yıllarda pek iyi değildi. Devlet işlerini Vezir Sa'düddeve'ye bırakmış ve bir köşeye çekilmiş inzivaî bir hayat sürüyordu. Hükümdarın bu durumu devlet bünyesinde işlerin bir çoğunun aksamasına ve insanlar arasında başı boşluğa yol açıyordu. Ayrıca Vezirle emirlerin arası son derece açıktı. Argun Budist rahiplere kanarak mevcut hastalığından kurtulmak ve ölümsüzlüğe erişmek için onların hazırladığı kükürt ve civa karışımı bir ilaç içmişti. Bu ilaç Han'ı iyileştireceğine sağlığını daha da bozdu. İlhan adeta komaya girdi, Vezir Sadeddin devlete daha çok hakim bir konuma geldi. Böylece bir durumda harekete geçen Togaçar, Konçkabal, Tükel ve Togan gibi büyük emirler düşmanları olarak gördükleri Vezir Sa'düddeve'ye karşı ittifak kurdular. Önce vezirin yakını

olan emirleri temizlemeye başladılar. Ardından da Vezir'i yakaladılar ve 690 Rebiülevvelinde (Mart 1291) yargılayarak idam ettiler. Argun Emirlerinin bu faaliyetlerini hasta yatağında çaresizlik içinde izliyor fakat bir şey yapamıyordu. Nihayet o da bu karışıklık ortamında fazla yaşamadı ve vezirinin ardından 7 Rebiülevvel 690'da (10 Mart 1291) vefat etti⁴⁹². O arkasında, güçlü bir devlet ve ordu bırakmıştı. Döneminde Memlûkler'le ciddi bir çatışma yaşanmamış dolayısıyla Türkiye Selçukluları sıkıntıya düşmemiştir. Ancak bunun dışında Argun döneminde de Selçuklular diğer devletlerle bağımsız olarak ne bir ilişkiye girebilmiş ne de ekonomik faaliyetlerde bulunabilmişti. Aksine olarak elinde bulundurduğu toprakların bir bölümünü o sırada yeni filizlenmeye başlayan Türkmen Beyliklerine kapırmışlardı. Böylece onlar da küçülmüş ve güçsüzleşmişlerdi. Bu dönem aynı zamanda Türkmen Beylerinin Bizans'tan toprak kazanıp kendi Beyliklerini kurmaya başladıkları dönem olmuştur.

Argun Han öldükten sonra İlhanlı tahtına kimin geçirileceği hususunda emirler arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Sonuçta meseleyi çözmek için bütün adayları payitahta çağırılmasına karar verildi. Bu amaçla ayın 12'sinde (15 Mart 1291) Şehzade Gazan'ı çağırarak için Kapan Ahtacı'yı Horasan'a, 13'ünde (16 Mart) Baydu için Taytak Noyan'ı Bağdad ve Legizi de Keyhatu'yu davet için Anadolu'ya gönderildiler. Aralarında Togaçar, Togan ve Konçkabal gibi ünlü noyanlar, İlhan

⁴⁹² Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Destan-ı Abaka... s. 78-9; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 446-7.

Argun'un oğlu Gazan'ın otoriter ve sert mizacından çekindiklerinden nisbeten daha ılımlı olan Baydu'yu tercih ediyorlardı. Şiktur ve Samagar gibi "Sağ Kol" emirleri de onu destekliyorlardı. Emirler durumu hükümdar seçimlerinde çok etkili olan hanedana mensup hatunlara açtılar. Ayın 16'sında da (19 Mart 1291) Samagar Noyan'ı Legizi'nin ardından Anadolu'ya gönderdiler. Kaynağımız onun Anadolu'ya niçin gittiğini yazmazsa da emirlerin Baydu'yu saltanata geçirme kararını Keyhatu'ya bildirmek için olduğu tahmin edilebilir. İşler bu şekilde devam ederken Lurlular'ın İsfahan'a saldırması ve Tebriz'de bulunan Baydu yanlısı emirlerin Şehzade'nin yardımına koşmak için başkentten ayrılması her şeyi bir anda değiştirdi. Durum o sırada Aladağ'a ulaşmış olan Keyhatu'nun lehine döndü. Onun geldiğini duyan Şehzade Suka, Emir Çoban ve Kurmuşî Hanedana mensup hatunlarla beraber 22 Cemazielevvel 690'da (23 Mayıs 1291) Şehzade'ye katılmak için Aladağ'a hareket ettiler. Bunların ardından "Emir-i Çahar Hezar" (4.000'ler emiri)⁴⁹³, Kıyat boyundan Bulargu ile Timur Buka ve Konçkabal'ın da Keyhatu'nun yanına geçmesiyle Baydu'nun hükümdarlık için şansı kalmadı ve Keyhatu 690 Recep 24'de (23 Temmuz 1291) Aladağ'da Moğol hatun, ümera ve şehzadelerinin ittifakıyla İlhanlı tahtına seçildi⁴⁹⁴.

⁴⁹³ Bu terime ilk defa rastlıyoruz. Daha çok Onlu sisteme dayanan Türk ve Moğol askeri teşkilatında (10,100,1000 ve 10.000) yeni bir olgu olarak karşımıza çıkıyor. Ancak günümüz açısından kıyaslırsak 4.000'ler emirini Alay Komutanına (Albay) benzetebiliriz.

⁴⁹⁴ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 80-2; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 447; Aksarayî, Mûsamemetü'l-ahbâr, s. 169-70; M. Ayetî, Tahrir-i Tarih-i Vassaf, Tahran, 1348, s. 157-8.

Clus merasiminin ardından muhalif emirlerin yargusuna başlandı. Togaçar, Konçkabal ve Anadolu'da bulunan Samagar ve Tekna suçlu bulundularsa da İlhan tarafından afedildiler. Sadece Emir Ordukiya'yı öldürten Togan kısas olarak katledildi. İlhan bundan sonra diğeri işlerle meşgul oldu⁴⁹⁵.

2 - Anadolu'daki Durum

İlhan Argun'un ölümü ve Keyhatu'nun Anadolu'yu terk etmesinden sonra Türkmenler tekrar ayaklandılar. Bunun yanında Konya'da da Rnud'lar kaşıklık çıkarmaya başlamışlardı. Keyhatu'nun giderken şehrin yönetimine bıraktığı Bahaeddin Kutluca, duruma hakim olamıyordu. Bunun yanında zalim biri olduğı içinde halk tarafından sevilmiyordu. O sırada Konya'da bulunan Sultan Mesud'un kardeşi (R. Keyumers olmalı) ile de arası açıktı. Böyle bir ortamda şehzade şehrin şihnesi (vali) Bahaeddin'i huzuruna çağırarak konuşmak istedi. Ancak o gururundan gelmedi. Buna çok öfkelenen şehzade 2 Cemazielahir 690'da (2 Haziran 1291) şihne'nin evine bir baskın düzenleyerek onu öldürttü. Konya nisbeten sükuna kavuşmuş iken bu seferde Karamanlılar aynı sıralarda Eşrefoğlu'na saldırarak Beyşehri'ni ele geçirmiş Eşrefoğlu da dahil halktan pek çok kimseyi de katletmişti. Bu haber Konya'yı tekrar kaşırdı ve ayaklanan Rnud'lar kentte pek çok

⁴⁹⁵ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih, Destan-ı Abaka.. s. 83: Benakıfı, Tarih-i Benakıfı, s. 447.

yağma ve kıtalde bulundular. Halk evinden çıkamaz oldu. Kkışıklık ancak Recep ayının 29 (28 Temmuz 1291)'unda İzzeddin Balaban ve Hakim Celaleddin'in yardımlarıyla bastırılabilirdi. Konyalıları o sırada Kayseri'de bulunan Sultan Mesud'dan yardım istemişlerdi. Ancak o sıralarda Memlûk askerinin bu bölgedeki faaliyetleri onu gelmekten men ediyordu⁴⁹⁶.

Karamanoğulları Beyşehrini elde ettikten sonra Halil Bahadır komutasında büyük bir orduyla Konya üzerine hareket ettiler. Haber kentte duyulunca ahiler ve ileri gelenler toplanarak Hakim Cemaleddin'in katına geldiler. Burada Türkmenlere karşı nasıl çıkılacağı görüşüldü. Sonuçta şehrin içerden savunulmasına karar verildi. Bu amaçla kale kapıları tahkim edildi ve surlar onarıldı. Bir müddet sonra Karamanlılar gelerek şehri kuşattılar. İlk etapda kentin kale dışında kalan bölümünü ele geçirdiler ve burada yağmalar yaptılar. Şaban ayının 2'sinde (2 Ağustos 1291) Konyalıları bir huruç hareketiyle Karamanlıları püskürttüler. Ancak sayılarının azlığı nedeniyle daha fazla dayanamayarak iç kaleye geri döndüler. Bu hareket sırasında çok zaiat vermişler ve güçleri de azalmıştı. Bu sebeple iç kapıya dayanan Türkmenler fazla zorlanmadan burayı açtılar ve içeri girdiler. Tam üç gün yağma ve kıtalde bulundular. Ancak tam bu sırada Sultan Mesud'un Moğol askerleriyle beraber gelmekte olduğuna dair haber

⁴⁹⁶ Anonim Selçukname, s. 60; Gerçektende o sırada Memlûk ordusu Kala'tü'r-Rum'u muhasara etmekte ve Anadolu toprakları içinde de keşif ve akın hareketlerinde bulunmaktaydılar. Bkz. Aybek Devadarı, Kenzû'd-Dürer VIII, s. 323-4.

gelince Türkmenler şehri bırakıp kaçtılar. Fakat bir süre geçipte Moğol askerleri ortada görülmeyince onlar tekrar Konya'ya gelerek burayı yağmalamaya devam ettiler. Türkmen baskısından çaresiz kalan Konyalılar Ladik hakimî alan Fahreddin Ali'nin torununu çağırmaya karar verdiler. Daveti kabul eden bu kişi büyük bir orduyla Konya üzerine geldi. O, Karamanlılar üzerine ani baskın yaparak onların kaçmasına sebep olduğu gibi bir çok da ganimet ele geçirdi, yedikleri darbeden yılmayan Türkmenler bu kez de Beyşehir taraflarına saldırdılar. Fahreddin Ali'nin torunu, Sultan Mesud'un kardeşi ve İzzeddin Balaban'la beraber Konya'dan çıkarak bunların üstüne yürüdü. Türkmenler gene yenildiler ve hayvanlarının büyük bir bölümünü kaybettiler. Selçuklu güçleri onları Aksaray yakınlarında Obrucuk mevkiine kadar takip ettiler. Ardından da Konya'ya döndüler⁴⁹⁷. Bir müddet sonra Selçuklu ordusu Karaman diyarına gitmeye karar verdi. Hakim Cemaleddin onlarabunun sakıncalı bir hareket olduğunu söylediye de sözünü dinletemedi. Konya'dan hareket eden Selçuklu ordusu Karaman içlerine girerek Larende'ye kadar yağma ve kıtal hareketlerinde bulundular. Ancak burada Karamanlılar ortaya çıkarak Selçuklu ordusuyla savaştılar ve onları geri çekilmeye mecbur ettiler. Bu savaşta her iki taraftan da çok insan ölmüştü. Selçuklular İzzeddin Balaban'ı kaybederken Karamanlılar'dan da Seyfeddin Türkeri ölmüştü. Bundan sonra Türkmenler Konya'yı sıkıştırmaya başladılar. Çaresiz

⁴⁹⁷ Anonim Selçukname, s. 60; Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 588-90.

kalan halk da Kayseri'de bulunduğu anlaşılan Sultan'dan yardım isteyince Sultan Mesud o sırada İlhanlı tahtına yeni çıkmış olan Keyhatu'ya durumu ilettili ve yardım diledi. Yeni İlhan'da bu davete icabet ederek Anadolu'ya sefere çıktı⁴⁹⁸.

3 - Keyhatu'nun Selçuklu Ülkesine İkinci Defa Gelişi ve Katliamları

Keyhatu Anadolu'daki kanışık durum ve Selçuklu idaresinin müşkil vaziyeti karşısında İlhan seçilmesinin ardından daha 2 ay bile geçmeden 4 Ramazan 690 (1 Eylül 1291)'da Aladağ'dan Anadolu üzerine yürüdü. Kendi yerine vekil olarak da Şiktur Noyan'ı tayin ederek Tebriz'e gönderdi. Ayrıca o sırada Memlûkler tarafından muhasara edilmekte olan Kala'tu'r-Rum'un yardımına Mengü Temür ve Togaçar'ı vazifelendirdi⁴⁹⁹.

İlhanlı hükümdarının gelmekte olduğu Zilkade başında (Kasım 1291) Konya'da duyuldu. Nihayet Keyhatu ayın başlarında Anadolu'ya girdi⁵⁰⁰. Sultan Mesud onu Kayseri'de karşıladı. Buradan Konya'ya gelen İlhan ordusunu ikiye ayırarak bir bölümünü Akşehir tarafına gönderiren diğer kısmıyla birlikte Karamanlılar üzerine yürüdü O, Herakliye'yi

⁴⁹⁸ Anonim Selçukname, s. 61, Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 170, Burada kaynağımız Keyhatu'nun önceden Anadolu'da kaldığı 8 yıl içinde ülkenin havasını ve suyunu çok sevdiğini yazar.

⁴⁹⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 83-4; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 447-8; Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 605.

⁵⁰⁰ Anonim Selçukname, s. 61: Aksarayî'ye göre (Mûsameretül-ahbâr, s. 170) Keyhatu Anadolu'ya 691 baharında (1292 baharı) gelmiştir. Ancak bu tarihin İlhanlı kaynakları ile de mükayese edildiğinde doğru olma ihtimali zayıftır.

(Konya Ereğlisi) yağmaladıktan sonra Larende şehrine yöneldi ve burayı yani Karamanoğullarının başkentini ele geçirdi (19 Zilkade 690-21 Aralık 1291). Ardından da hırsını alamamış olacak ki şehri baştan başa ateşe verilmesini istedi. Keyhatu, Tekin Timur'u da dağlara kaçarak kurtulabilmiş olan diğer Karamanlıları takip için gönderdi. Torosların dik yamaçlarında insan avına çıkan Tekin Timur bir çok Türkmen'i katlettikten sonra geri döndü. Moğolların bu seferiyle Karamanlılar ve Türkmenler çok ağır bir darbe almışlardı. Öte yandan diğer Moğol kuvvetleri de Eşrefoğlu vilayetine girerek, buralarda da bir çok yağma ve katliamlarda bulundular (16 Zilhicce 690-16 Aralık 1291). Kaynağın bildirdiğine göre Moğollar istila ve talan ettikleri bu beldelerden 7.000'den fazla tutsak aldılar. Buda uğranılan felaketin bir göstergesi olsa gerektir⁵⁰¹.

Anadolu'daki tüm Türkmenleri sindirmeye azmetmiş olan İlhanlı hükümdarı Karaman ve Eşrefoğlu'ndan sonra Ladik Türkmenleri üzerine hareket etti. Fakat Ladik ahâlisinin kendisine direnmesi ve şehrin kapılarını açmaması üzerine şehri ok yağmuru ile abluka altına aldı ve teslim olmaya zorladı. Şehrin teslim aldıktan sonra üç gün kenti yağmalattı ve insanları vahşice öldürttü (29 Zilhicce 690-23 Aralık 1291). Ladik'ten sonra Menteşe Türkmenleri üzerine yürüyen İlhan burada da bir çok tahrip ve kıtâller yapıp Türkmenleri itaat altına aldıktan sonra bir

⁵⁰¹ Anonim Selçukname, s. 61-2.

çok esirle (691 Muharrem - 1292 Ocak) Konya'ya döndür⁵⁰². İlhanlı hükümdarının Menteşe Türkmenleri üzerine niçin yürüdüğü anlaşılabilir değildir. Zira Menteşe arazisinin büyük bölümü Selçuklu Devleti sınırları dışındaydı ve bizzat Menteşe Bey tarafından Bizanslılardan elde edilmişti. Bunun yanında Germiyan Türkmenleri üzerine niçin yürümedikleri de düşündürücüdür.

Moğol hükümdarının Anadolu'ya geldiği ve Türkmenlerle uğraştığı sıralarda Sultan Mesud'un kardeşinin oğlu IV. Rükneddin Kılıç Arslan saltanat davasına kalkışmış ve Türkmenler'in desteğini alarak Uçlarda isyan etmişti. İlhan Keyhatu bu sebeple isyanı bastırmak için Kastamonu taraflarına gitti ve Türkmenleri itaat altına alarak geri döndü. İlhan'ın dönüşünü fırsat bilen Türkmenler Kastamonu hakimi Muzafereddin Alpyürük etrafında toplanıp yeniden isyan ettiler. Bunun üzerine İlhan kendisi gitmeyip Sultan Mesud ile Naip Mücireddin ve Vezir Necmeddin Ferruh'u, yanında Moğol emirlerinden Anıt, Köktay ve Gerey'le birlikte isyancıların üstüne gönderdi. Selçuklu ordusu (Moğol takviyeli) Kastamonu yakınlarına geldiklerinde bir derbent nahiyesinde konakladılar. Burada iken Türkmenlerin nerede olduklarını anlamak için de bir keşif kolu çıkardılar. Öncüler döndüklerinde Türkmenlerin çok kalabalık bir sayıda olduğunu iletince telaşa kapılan Sultan ve Emirler İlhan Keyhatu'dan acele yardım istediler. Fakat Keyhatu Türkmenleri önemsemediğinden yardımın gerekli olmadığını bilirdirdi. Selçuklular

⁵⁰² Anonim Selçukname, s. 62; Cahen Cl., Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, s. 291.

bilmedikleri bozkırlarda kendi başlarına kalmışlardı ve onlar Türkmenlerin bir gece baskını yapmalarından korkuyorlardı. Zira birkaç kez baskın tehlikesi atlatmışlardı. Sonunda Selçuklular korku içinde beklemektense hareket edip derbentleri geçmeye karar verdiler ve bir sabah güneşle beraber yola çıkıp derbentlere girdiler. Öte yandan Türkmenler onları başından beri adım adım takip ediyorlardı. Öncü olarak önden giden Giray komutasındaki 400 kişilik kuvvet derbenti kolayca geçmiş ve hiç bir saldırıya uğramamıştı. Ardından gelen Sultan ve emrindeki asıl ordu da derbentten geçmeye başladı. Ancak onlar Giray gibi rahatlıkla buradan geçemediler. Pusu kurmuş olan Türkmenler diğer yoldan gelerek Selçuklu ordusunun önünü kesti ve onları dar bir yerde kıştırarak savaşmaya zorladı. Çok şiddetli geçen savaş Türkmenler kazandı. Sonuçta Selçuklu ordusu dağılmış, herkes bir yöne gitmişti. Sultan Mesud, maiyeti ile beraber esir düştüler. Moğol binbaşlarından Anit ise kaçmaya çalışırken yolda öldürüldü. Türkmenler esir aldıkları Sultan ve emirleri Kastamonu'ya doğru yola çıkardılar⁵⁰³. Öte yandan önden gitmiş olan Giray, hezimete uğrayıp kaçmakta olan Anit'in askerlerini görünce durumu anladı ve hemen Derbent'e geri döndü. Burada Türkmenlerin Sultan ve emirleri esir olarak götürmekte olduklarını görünce hemen üzerlerine baskın yaptı ve onları ok yağmuruna tuttu. Neye uğradığını şaşırان Türkmenler paniğe kapıldılar ve bozgun halinde dağıldılar. Böylece Sultan ve emirler

⁵⁰³ Aksarayi, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 170-4; Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s 611-2.

kurtarıldı. Daha sonra Derbent'te bir süre bekleyen Sultan ve emirler Türkmenlerin dağılıp kendi bölgelerine gittiklerini öğrenince onların ülkesine girmenin tehlikeli olacağını düşünerek geriye dönmeye karar verdi. Sonuçta yola çıkan kabile Osmancık kalesine ulaşınca kadar korku içinde ilerlediler. Ancak buradan sonra yolların güvenli olması sebebiyle rahatça Konya'nın yolunu tuttular (690 sonları-1291 sonları)⁵⁰⁴. Bizans kaynaklarına göre bu savaş esnasında Şehzade Rükneddin hayatını kaybetmiştir. Bölgedeki Türkmenler de bundan sonra daha batıya kayarak Sakarya nehri boyunca Bizans'la mücadelelere girişmiştir⁵⁰⁵.

Bu dönemde Konya'da bulunan İlhan Keyhatu 13 Sefer 691'de (6 Şubat 1292) Kayseri'ye geldi. Burada ikamet ederken devlet mansıplarına yeni atamalar yaptı. Buna göre sultanlık gene II. Gıyaseddin Mesud'da ve Naiplik de Mucireddin Emirşah'da kalırken vezirliğe Sahib Necmeddin, valiliğe de Taştımur Hıtaî getirildiler. Bundan sonra 691 Baharında (1292 Nisan- Mayıs) Anadolu'dan ayrılan İlhan Keyhatu doğrudan Aladağ'a gitti⁵⁰⁶. Burada 691 Recep 12'de 29 Haziran 1292 İlhan ikinci defa tahta oturtuldu. Yaz mevsimini burada geçiren İlhan Güzün gelmesiyle birlikte Tebriz'e hareket etti. Oraya Sadreddin Zencanî bir çok hediyelerle huzura gelerek İlhan'dan Vezirlik mansıbını istedi. Aynı göreve emirlerin desteğine Sahib ve Anadolu

⁵⁰⁴ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr* s. 176-91.

⁵⁰⁵ Bu konuda bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında* s. 613-4.

⁵⁰⁶ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 179-80.

Vezirliğine tayin edilmiş olan Ahmed Lakuşî'de bu mücadeleyi sonunda Zencanî kazandı ve 691 Zilhicce 6'da (18 Kasım 1292) vezirliğe getirildi. İlhan Kal'atü'r-Rum'a saldırmış Memlûkler'i def için Recep ayında Taycu Ağul, Togaçan ve Buktay Ahtacı'yı o yöne göndermişti. Ancak onlar gelmeden Memlûkler burayı Recep sonunda ele geçirmişlerdi⁵⁰⁷. Böylece Memlûkler Anadolu'daki İlhanlı askeri gücünü tehdid eder bir konuma geldiler.

Keyhatu'nun ayrılmasından sonra Anadolu'da Türkmenler yeniden harekete geçtiler. Bunlardan Karaman Türkmenleri 691 Şabanı'nda (Haziran-Temmuz 1292) Konya ve çevresine saldırarak yağma ve talanda bulundular. Karşı harekâta geçen Selçuklu ordusu onları takiple bir kısmını öldürdüler ve malları da geri aldılar. Öldürülen Türkmenler arasında Karaman Oğulları'nın ileri gelenlerinden kimselerde vardı. Onlar bunun intikamını almak amacıyla Halil Bahadır komutasında bir orduyu Konya üzerine gönderdiler. Halil gelerek Kırkpınar mevkiine yerleşti. Korku içinde bekleyen Konya halkını şehzade Rûkneddin teskin etti ve onları Karamanlılar'a karşı savaşa hazırladı. Selçuklu başkentinde bunlar olurken durumdan istifade eden Eşrefoğlu Gevele kalesini bir gece baskınıyla ele geçirmişti (15 Zilhicce 691-27 Kasım 1292). Payitahtın kuşatılıp etrafındaki yerlerin de Türkmenlerce ele geçirilmesi Selçuklular'ı çok zor bir durumda bırakmıştı. Bu karışık vaziyette Sultan'ın kardeşi ile Hakim Cemaleddin ve kentin ileri gelenleri Eşreoğlu'na bir mektup

⁵⁰⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Destan-ı Abaka... s. 84-6; Benakittî, Tarih-i Benakittî s. 448.

yazarak Gevele kalesinin Selçuklular'a geri verilmesinin gerektiği aksi halde Moğollar'ın hışmına uğrayacaklarını anlattılar. Eşrefoğlu da tekrar Moğolları Anadolu'ya çekmemek için bu isteğe razı oldu ve kaleyi 29 Muharrem 692 (10 Ocak 1293)'de tekrar Selçuklulara teslim etti. Ancak kanışıklıklar bu hadiselerden sonra da sona ermemişti. Alaiyye'nin bir Frank saldırısına maruz kalarak bir süre işgal edilmesi ve Memlûkler'in Kal'atü'r-Rum'u ele geçirdikten sonra halka yaptıkları muameleler Anadolu'da da kendini hissettirdi. Taşkınlık ve yağmacılık arttı ve yolların güvenliği kalmadı. Bu ortamda Keyhatu'nun yanına giden Konya hakimi Cemaleddin ve Vali Taştımur yarlıklarla geri dönerek o sırada Kayseri'de bulunan Sultan Mesud'un yanına geldiler. Burada Sultan'ın kardeşinin (Rukneddin olmalı) isyan ederek Burgulu'ya gittiğini öğrendiler. Cemaleddin Konya'ya yollanırken Sultan ve Taştımur'da yanında Müstevfi olduğu halde Burgulu'ya gittiler. Burada Şehzade'yi ikna ettikten sonra beraberce Kayseri'ye geldiler. Taştımur ise Konya'ya döndü⁵⁰⁸.

Moğol valisi Taştımur Konya'ya gelince ahali üzerine vergiler salmaya başladı. Koyduğu vergiler den biri olan Kopçur yeni hayvan sayım vergisi halkın tepkisine neden oluyordu. Vali vergiyi zorla tahsil etmeye kalkınca halk onu Sultan Mesud'a şikayet etti. Sultan da büyük ihtimalle İlhan'dan aldığı izinle Taştımur'u Konya'dan uzaklaştırarak Ankara taraflarına gönderdi⁵⁰⁹.

⁵⁰⁸ Anonim Selçukname, s. 63-4.

⁵⁰⁹ Anonim Selçukname, s. 64; Sümer F. Anadolu'da Moğollar, s. 63.

Keyhatu, Anadolu'dan ayrıldıktan sonra buraya tayin ettiği Moğol ve Selçuklu emirleri arasında ihtilaf çıkmıştı. Bunlardan her biri kendi bölgesinde iltizam üzerine mal toplamaya başlamışlardı. Ancak bunların ayrı ayrı uygulamaları karışıklıklara yol açmış durumu içinden çıkılamıyacak bir hale sokmuştu. Bu vaziyet karşısında her biri 692 senesinde (1293) İlhan'ın huzuruna vardılar. Burada yeni görev taksimi yapıldı. Buna göre Anadolu'daki Dalay arazisinin (İlhanlı Devlet arazisi yani mirî arazi) yöneticisi olan Hasan Bey ile İlhanlılar da İlhan ve ailesinin hususi arazisi manasındaki İncu' arazilerinin idarecisi Taycu, görevlerinden alındı. Bu yerlerin yöneticiliğine aynı zamanda naiblik görevini de sürdüren Mücireddin Emirşah getirildi. Ayrıca İncu ve Dalay'ların idaresi için yeni müstevfiler de görevlendirildi. Mücireddin'in kardeşi Rükneddin Ahmed'de naibe yardımcı olarak vazifelendirilirdi. Kaynağın belirttiğine göre bir yere, iki kardeş, bir emir-i yargucu yerine iki, bir müstevfi'lik yere dört, bir yazıcı gereken mansıba sekiz ve bir münşilik makamına da on kişi tayin edilmişti. Bu kadro şişkinliği devlet yapısındaki durumu daha da vahimleştirdi. Öyle ki her bir mansıp sahibi diğerinin aleyhine çalışmaya, entrikalar çevirmeye başlamıştı.. Eyaletlerdeki Yargucu ümeralar vilayetlerdeki mutasarrıflar üzerinde büyük bir baskı ve zulm kurmuşlardı. Her yerde fitne hakimdi. İşler aksamaya devletin nizamı bozulmaya yüz tuttu. Memurlar amirini dinlemez oldular. Selçuklu bürokrasisindeki bu bozulma artık devletin son günlerini yaşamakta olduğunun bir

göstergesidir⁵¹⁰. Devlet çökerken, ortaya çıkan boşluğu yeni güçler doldurmaya başlamıştı. Bunların en önemlilerinden biri ve özellikle büyük şehirlerde güçlü olan Ahiler'di. Konya'da Ahilerin reisi olan Ahi Ahmed Şah'ın⁵¹¹ kardeşi öldüğü zaman (15 Muharrem 694-5 Aralık 1294) 15.000'e yakın insan cenazesini kaldırmış, kentte 40 gün dükkanlar açılmamış ve herkes yas tutmuştu⁵¹².

4 - Kağıt Para Çav'ın Va'zı ve Bunun İlhanlı Hakimiyeti Altında

Bulunan Yerlerde Yarattığı Kargaşalıklar

İlhanlı devleti kurulduğundan beri mâlî sistemisağlam temellere oturtulamamış ve devlet kendisini besleyecek yeterli kaynaklara Sahib olamamıştı. Çok sayıda memurlar zümresi ile büyük bir orduya Sahib olduğu için İlhanlılar'ın sağlam gelirlere ihtiyaçları vardı. Bu sebeple halktan şiddet ve baskı yoluyla normalin üstünde vergi toplamaya çalışmışlar buda maliyeyi olumsuz yönde etkilemiş halkın işlerini bırakıp kaçmalarına yol açmıştı. Kaynaklarının kuruduğu bir ortamda ellerinde ne altın nede mücevherat kalan İlhanlı yönetimi yeni çareler arıyorlardı. Bu amaçla 693 Cemadielahir başında (18 Nisan 1294) Çin'de akraba

⁵¹⁰ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 180-3.

⁵¹¹ Ahi Ahmed Şah Mevlevî kaynaklarında da bahsi geçen çok zengin ve nüfuzlu bir zattır. Eflakî, Ariflerin Menkıbeleri, II. s. 74'de onun hakkında "Fetaların sultanı, zamanın az yetiştirdiği kişilerden, Konya mülkünün fütüvetdarlarının başı" gibi ifadeler kullanır.

⁵¹² Anonim Selçukname, s. 65.

Moğol Kaanlığı tarafından uygulanmakta olan Çav⁵¹³ adlı kağıt para için toplantı yapıldı ve sonuçta İran'da da uygulanabilirliği konusunda araştırma yapılmasına karar verildi. Bir süre sonra Vezir Sadreddin ve bazı ümera bu paranın tedavüle çıkarılabileceği yönünde Keyhatu'ya rapor verdiler. İlhan da Pulat Çingsan'dan (Kaan'ın temsilcisi) bu para hakkında bilgi istedi. O da Çav'ın üzerinde padişahın damgası olan bir kağıt para olup dirhem karşılığı kullanıldığını asıl nakdin ise balış olduğunu bunun da hazine de bulunduğunu anlattı. Savurgan bir yapıya Sahib olan İlhan Keyhatu Pulad'ı dinledikten sonra vezirinin de teşvikiyle Çav'ı çıkartmaya karar verdi. Ancak emirlerden Şiktur Noyan (İlhan naibi) bu uygulamaya karşı çıkarak: "Kağıt para ülkenin harap olmasına sebep olur. Padişahın şerefi lekelenir, ordu ve reaya dağılır" dediyse de sözlerini dinletemedi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Çav İlhan'ın emriyle 19 Şevval 693'de (14 Eylül 1294) tedavüle çıktı. Keyhatu yayımladığı fermanla da "Kim bu parayla alış veriş etmezse cezalandırılacağı" ilan etti⁵¹⁴. Menşei uzak-Doğu'ya dayanan kağıt paranın Yakın-Doğu'da da kullanılma teşebbüsü bir cesaret örneği olduğu kadar, bu iki bölge arasındaki ekonomik ve kültürel ilişki ve etkileşimin de boyutlarını gösterir. Bu konuda da Reşidüddin tarafında kaleme alınan ve özel bir çalışmayı gerektirecek kadar hacimli eseri

⁵¹³ Çav hakkında bkz. K. Jahn, İran'da Kağıt Para, (Çev. M. Altay Köymen) Belleten (VI/23-4), 1942, s. 269-308.

⁵¹⁴ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Destan-ı Abaka.. s. 87; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 448; Ebu'l-Fereç. Tarih, II, s. 644.

Tansukname-i İlhanî'de⁵¹⁵ bu durumu açıkça görebiliriz. Marko Polo'lu Avrupa'nın Uzak-Doğu'yu yeni yeni keşfettiği sıralarda Çin ile Yakın-Doğu arasında sıkı bir işbirliği ve iletişim mevcuttu.

Kağıt para Çav kılıç zoruyla ancak bir hafta tedavülde kalabildi. Halk ve esnaf alış verişlerde hep kıymetli maden kullanmaya alışık oldukları için yeni para karşısında şaşkına döndüler. Bundan başka da hiç kimsenin bu paranın gerçek değeri konusunda bir bilgisi mevcut değildi. Alış veriş kesilip de tüccarlar mal getirmez olunca halk şehirden kaçmaya başladı. Kıtık sefalet ve yağmacılık aldı yürüdü. Herşey karaborsa idi. Bazı köşelerde gizliden gizliye altın ve gümüşle alış veriş görülmeye başlandı. Pazarlardan alınan ve devletin en önemli gelirlerinden olan Tamga vergisi azaldı. Bu felaket karşısında halkın yoğun şekiyatlerini de gözönüne alan Keyhatu nihayet tedavüle çıkmasından yaklaşık bir ay sonra Çav'ı kaldırmak zorunda kaldı. Eski sisteme dönülünce de hayat bir anda şenlendi ve pazarlar canlandı⁵¹⁶. Bu işten umduğunu bulamayan İlhanlı maliyecileri de yeni çözümler peşine düştüler.

Çav'ın İlhanlı payitahtı Tebriz dışında da tedavüle çıkarıldığını görüyoruz. Aksaray'ın ifadesine göre tedavüle çıkarılan Çav adlı altı tamgalı kağıt para Horasan'dan Rum Denizine (Karadeniz) kadar olan bölgelerde deprem etkisi gösterdi. Tüccarlar ülkeye mal getirmeyerek

⁵¹⁵ Reşidüddin, Tansuknâme-i İlhanî, (Yay. M. Minovî), Tahran, 1972, s. 24-42.

⁵¹⁶ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka, s. 87-8; Ebu'l-Fereç, Tarih, II, s. 645.

Şam tarafına yöneldiler. Vilayetlerde büyük kanşıklıklar çıktı. Sonuçta da onu kaldırmak zorunda kaldılar⁵¹⁷. Bu ifadeye dayanarak kağıt paranın Anadolu'da da bir müddet tedavülde kaldığını söyleyebiliriz.

5 - Baydu'nun İsyanı ve Keyhatu'nun Öldürülmesi

İlhanlı ülkesinin kanşıklığa düşmesi ve Keyhatu'nun basiretsiz icraatları sonucu ortaya çıkan hoşnutsuzluk ortamından yararlanmak isteyen bazı ilhanlı emirleri Baydu'yu tekrar saltanata oturtmak için harekete geçtiler. Bir süredir gizliden gizliye faaliyette bulunan Baydu sonunda Bağdad'da isyana başladı ve buranın valisi Muhammed Sekürçi'yi öldürttü. Olayı İlhan'a Garbatay haber verdi ve Doladay, Konçkabal, Tukul, Elçiday Noyanlar ile Bukday'ın Baydu ile beraber kendisine karşı birleştiklerini ilave etti. İlhan asi emirleri tutuklayıp Tebriz'e getirmesi için Emir Akbuka'yı görevlendirdi. Akbuka Gürcistan'da bulunan Tukul'dan başkasını yakalayarak payitahta getirdi. İlhan bundan sonra Akbuka'yı Togaçarla beraber Baydu'yu yakalaması için 694 Rebiülahir 28'de (16 Mart 1295) yola çıkardı. Yolda Togaçar Baydu'ya gizlice haber göndererek ortaya çıkması halinde kendisini destekleyeceğini bildirdi. Akbuka'nın olaydan haberdar olması üzerine durmun tehlikeli bir hal alacağını düşünen Toğaçar bir gece gizlice ordugahdan ayrılarak asi Şehzade Baydu'ya katıldı. Bu durumda Akbuka çaresiz bir şekilde geri Keyhatu'nun yanına döndü. Emirinin

⁵¹⁷ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr , s. 234.

ihaneti karşısında hayrete düşen İlhan Anadolu'ya gitmek istedi. Ancak etrafındakiler bunun gereksiz olduğunu Şehzadeyi yenebilecek güçte olduklarını söyleyerek İlhan'ı bu fikrinden caydırdılar. O Arran'dan hareket ettiği sırada hapisteki Konçkabal ve Doladay'ın bir yolunu bularak kurtuldukları haberi geldi. Onlar da Baydu'nun yanına geldiler. 694 Cemazielevvel 3'da (21 Mart 1295) Keyhatu'nun güçleriyle Baydu'yu tutan emirler Hemedan önünde savaşa tutuştular. Savaş sonunda zafer Baydu tarafının oldu. Yenilgi haberini alan Keyhatu Anadolu'ya kaçmak için yola çıktı. Öte yandan Tugal Gürcistan'dan Keyhatu'nun üstüne doğru harekete geçmişti. Müttefik güçler Kür Irmağı kenarında buluştular ve o sırada Pilsuvar'da bulunan Keyhatu'yu yakalayarak 6 Cemazielevvel 694 (24 Mart 1295) de öldürdüler⁵¹⁸ Böylece İlhanlılar'da ilk defa emirler bir İlhan'ı katletme cüretini göstermiş oluyorlardı. Bu da devlet içinde Noyanların ne kadar güçlendiği ve merkezi otoritenin zayıflamaya başladığının açık bir göstergesidir. Garip bir cilvedir ki İlhanlı hükümdarları da tıpkı Selçuklu hükümdarları gibi güçten düşüyor, buna mukabil de emirler güçlenip yarı bağımsız duruma geliyorlardı. Gazan Han döneminde merkezi otoritenin sağlanması için pek çok ünlü emir katledilmiş ve devletin parçalanması bir zaman için önlenmişse de daha ondan sonra otuz yıl geçmeden İlhanlı Hanedanı sona ermiştir.

⁵¹⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka... s. 89; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 449.

Zayıf bir şahsiyet olan Keyhatu devrinde İlhanlı devletinde önemli gelişmeler yaşanmamıştı. Onun en büyük ve acı faaliyetleri Anadolu'da Türkmenleri katletmesi ile birde başarısızlıkla sona eren kâğıt para çıkarma olayıdır. Bu dönemde Anadolu'da Türkmenler her ne kadar Moğollar'dan darbe yemişlerse de bu durumdan yılmamışlar ve kendi devletlerini kurma yolunda adımlar atarak gerek Bizans gerekse Selçuklu arazisinden toprak kazanmaya devam etmişlerdir. Ayrıca bu devirde Selçuklu devletinin zaafa uğramasıyla ortaya çıkan boşlukta yeni yan siyasi ve sosyal güçlerin belirmeye başladığını görüyoruz. Bunların en belli başlılarından biri olarak Ahileri sayabiliriz.

6 - Baydu'nun Hanlığı

Keyhatu'nun öldürülmesinden sonra emirler Cemadiyelevvel'in 19'unda (7 Nisan 1295) Horasan'da bulunan Şehzade Gazan'a bir elçi göndererek Keyhatu'nun ölüm haberini verdiler. Aynı sırada da Baydu'ya haber gönderildi ve gelip tahta oturması istendi. Bu talep üzerine Şehzade de Tebriz'e doğru hareket etti. Öte yandan Keyhatu'nun öldürüldüğünü öğrenen Gazan'da payitahta doğru yola çıkarken önden Tebriz'e bir elçi göndererek karacu (köle) emirlerin bir İlhan'ı öldürmelerinin Cengiz Han yasasına aykırı olup onların cezalandırılmaları gerektiğini bildirdi. Gazan'ın bu tutumunu gören

emirler de Baydu'yu alalecele 8 Cemazielahir 694'de (25 Nisan 1295) tahta çıkardılar ve cülus merasimi yaptılar⁵¹⁹.

Baydu tahta çıktıktan sonra devlet mansıplarına yeni atamalar yaptı. Saltanatını borçlu olduğu Emir Togaçar'ı Anadolu valiliğine atarken, yardımcılığına da (Anadolu'da) Keyhatu'nun veziri Sadreddin Zencanî'yi getirdi. İlhan kendi vezirliğinde de Cemaleddin Destcerdani'yi atadı. Ancak Togaçar ile Zencanî Baydu ile Gazan Han'ın mücadelesinden dolayı Anadolu'ya gelememişlerdir. Sadece Togaçar Gazan hükümdar olduktan sonra Anadolu'ya geldi⁵²⁰.

Aksarayî'ye göre de Baydu İlhan olduktan sonra etraf ülke ve vilayetlere elçiler ve tahsildarlar göndererek yöre halkından ağır vergiler istedi. Moğollar'ın isteklerini karşılayamayan halk çaresizlik içinde oturdukları yerleri terk ederek dağlara ve mağara kovuklarına sığındılar. Koyu bir müslüman düşmanı olan Baydu sayesinde Hristiyan ve Budistler bütün İlhanlı ülkesi ile Anadolu'da müslümanların medrese, tekke, cami ve mescidlerine tecavüz edip onları yıkmaya başladılar. Kaynağımızın belirttiğine göre zulüm o dereceye varmıştı ki, az daha ezan sesleri, namaz ve niyazdan eser kalmayacak camiler Budist ve Hristiyan mabedine dönecekti. Bu vaziyet karşısında halk gizliden gizliye

⁵¹⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka.. s. 89-90; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 450-1.

⁵²⁰ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih Tarih-i Mübarek-i Gazanî, (Yay. K. Jahn) London, 1940, s. 86.

toplanıp ne yapacaklarını tartışıyorlardı ki müslüman Gazan Han'ın Baydu'yu saf dışı bırakması onları kurtardı⁵²¹.

Öte yandan Sultan II. Mesud'un kardeşi Rükneddin Keyumers, mizacında başlayan değişiklikler sonucu serkeşliğe ve halka kötü davranmaya başlamıştı. Sultan her ne kadar ona nasihat ettiyse de dinletemedi. Şikayetler İlhan Keyhatu'ya kadar gidince Han o sırada Anadolu'da tümen komutanı olarak bulunduğu anlaşılan Nabşioğlu Baltu'ya şehzadeyi dizginleme görevini verdi. Baltu askeriyle Konya üstüne yürüyünce şehzade şehirden kaçtı ve Demirli Hisar kalesine sığındı. Çok geçmeden kale Moğollar tarafından kuşatılınca çaresiz kalan Şehzade de teslim olmak zorunda kaldı. Moğol komutanı Baydu onu cezalandırmaya kıyamadı ve kızını vererek kendine damat yaptı. Bu hadise Keyhatu'nun öldürülüp Baydu'nun İlhanlı tahtına oturduğu 694 Cemadielahir ayında olmuştur (Nisan 1295)⁵²².

7 - Baydu-Gazan Han Mücadelesi ve Selçuklular

İlhan Argun'un oğlu Şehzade Gazan Horasan'dan Tebriz'e doğru harekete geçip Tahran-ı Rey (şimdiki Tahran)'e ulaştığında Baydu'yu tahta çıkarmak için emirlerin anlaştığı haberini aldı. Gazan'ın atabeyi olan Emir Nevruz bunun doğruluğunu anlamak için Emir Mulay ve

⁵²¹ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 185-6; Reşidüddin, Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 60'da da Baydu'nun her tarafa elçi gönderip mal toplamaya giriştiğini yazar.

⁵²² Anonim Selçukname, s. 65-6; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 64.

Yağmış'ı Baydu'ya gönderdi. Şehzade ve maiyetide Moğolca adı Kongur olan ve daha sonra Olcayto devrinde Sultani'ye adını alacak olan yere geldiklerinde elçiler geri döndü ve Baydu'nun tahta çıkarıldığını bildirdiler. Şehzade Gazan bu duruma çok üzüldü ve ne yapacağını bilmez bir duruma düştü. Atabeği ve İlhanlı döneminin çok büyük ve dikkat çekici simalarından olan Emir Nevruz onu teselli ederek fırsat kollanmasını tavsiye etti. Yine onun tavsiyesiyle geri dönülmeyp Baydu ile görüşülmesine karar verildi. Böylece hem onun durumu anlaşılabilecek hemde Şehzade üzerindeki kuşklar azalacaktı. Nihayet görüşme Meraga yakınlarında gerçekleşti. Baydu şehzadeyi iyi karşıladı ve o sırada yanında yeterli kuvvet olmadığı için ona sulh teklifinde bulundu. Gazan önce bunu yanaşmazken, sonradan Nevruz'un telkiniyle kabul etti. Görüşmeler sonunda her iki taraf da İlhanlı devletinin gibi ikiye bölünmesini kabul ettiler. Buna göre Horasan, Mazenderan, Irak, Fars ve Kirman'ı içine alan Doğu bölümünü Gazan Han Anadolu'da dahil Batı bölgesini de Baydu alıyordu. Bu konuda aralarında anlaşma da yapıldı.⁵²³

Fakat bir süre sonra Payitaht Tebriz'e Bağdad ve Mugan'dan yeni birliklerin gelmesi iki taraf arasındaki güç dengesini Baydu lehine bozmuştu. Fırsatı kaçırmak istemeyen Togaçar ve onunla birlikte hareket den bir kaç emir Gazan'ı hazır ordugahda iken yakalamak için Baydu'yu teşvik etmeye başladılar. İlhan ise ahde vefasızlık olacağı

⁵²³ Residüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek Gazanî, s. 60-8; Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 651; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 452; H. Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 602.

düşüncesiyle buna yanaşmıyordu. Bu sebeben bazı emirler Baydu'ya tavır aldılar. Bunlardan Tukaı kadim yurdu Gürcistan'a gitti. Şehzade Gazan'da Baydu cenahındaki olayların duyunca hızla ordugahı terk ederek Siyah-Kuh mevkiine geldi. İlhan onu geri çağırınak için ardından adam gönderdiyse de Şehzade gitmedi. Yolda Gazan'ın emirleri şehzadeye bağılı kalacaklarına dair yemin verdiler. Müslüman olmayan Burin, Kutlugşah ve bazı ümere altın kase ile ant iğerken, Nevruz, Buralgu ve Mulay Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettiler. O arada Nevruz Gazan Han'a "Eğer müslüman olursan halkın duasıyla zafer senin olacak" dedi. Şehzade de elini kalbinin üzerine koyarak bu vartayı atlattıktan sonra müslümanlığı seçeceğini bildirdi. Bundan sonra emirler asker toplamak için kendi yurtlarına gitti. Gazan Han 8 Recep 694'de (24 Mayıs 1295) Siyah Kuh canibine yöneldi. O Nevruz ve Buka Yargucu'yu hissesine düşen Fars ve Irak'ın mallarını toplamak ayrıca asker de devşirmek için gönderdi. Ardından Erektimur'u Baydu'ya göndererek kendisinin önceden yaptıkları anlaşmaya sadık olduğunu bildirdi. İlhan bu söze karşı gerçekten sadık olup olmadığını anlamak için Gazan'dan ordugaha çağırıldı. Şehzade gelmedi, ancak Nevruz ve Toktemur'u gönderdi. Bunlar gelir gelmez tutuklandılar Baydu'nun karargahında bir hafta hapis kaldılar. Bu süre zarfında sorgu ve işkenceye tabi tutulan emirlerden bir cevap alınamayınca kurultay toplandı. Burada bazı emirler onların öldürölmesini istediler. Ancak son anda Nevruz'la gizli ittifak yapmış olan Togaçar buna karşı çıkarak tutukluların salıverilmesinden yana görüş bildirdi. Diğer güçlü emirlerden Konçkabal ise derhal öldürölmesinde ısrar ediyordu. Olay Baydu'ya ulaşınca o

Nevruz'u yanına çağırarak özel bir görüşme yaptı ve ona şöyle bir teklifte bulundu "Eğer kurtulmak istiyorsan Gazan'ı bana teslim edeceğine dair yemin ve ahd ver. Bende seni çıkartayım". Nevruz'da yardımcı olanacağına dair tereddüdsüz yemin etti. İlhan'da onu hapisten çıkartarak Gazan'ı yakalaması için vazifelendirdi. Masraflarını karşılamak üzere de Yezd şehrinin gelirlerinden 1000 dinarı üzerine havale yaptırdı. Nevruz ve Tokdemir 14 Recep 694'de (30 Mayıs 1295) Baydu'nun ordugahından ayrıldılar ve ayın 27'sinde (13 Haziran 1295) Şehzade'nin yanına vardılar. Orada durumu arzettikten sonra hemen savaş hazırlıklarına başladılar. Baydu Nevruz'un yemininde durmadığını öğrenince onu bıraktığına pişman oldu. Ancak iş işten geçmiş av kaçmıştı⁵²⁴.

Baydu'ya karşı son darbeyi indirmek için hazırlıklara başlayan Gazan etrafındakilerin ısrarı ve de müslümanlığı seçerse Allah'ın ve müslüman tebanın yardımıyla hükümdarlığı elde edebileceği inancıyla 694 Şaban (Haziran-1295) başında büyük alimlerden Şeyh Sadreddin İbrahim Hamevi'nin ve emirlerin huzurunda kelime-i şehadet getirerek Müslüman oldu. Onunla beraber bir çok emir ve komutan da müslümanlığı seçtiler. Merasimden sonra Şehzade Şeyh ve imamlara ihsan ve inamda bulunduktan sonra onları maaşa bağladı. Ayrıca hakimiyeti altında bulunan her beldeye mescid, medrese ve hangâhlar

⁵²⁴ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 73-5; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 455.

yapılması konusunda emir verdi. O, Ramazan ayını da oruç tutarak geçirdi⁵²⁵.

Öte yandan Baydu'nun tarafında kanşıklıklar dahada artamaya başlamıştı. Vezirliğe Cemaleddin Destcerdanî'yi getirdiği için Baydu ile arası açılan Togaçar ve maiyeti Gazan Han ile anlaşma yolları arıyorlardı. Nihayet bir yol bulundu ve sabık hükümdar Argun Han'ın yakınlarından Şeyh Mahmud Dineverî iki taraf arasında elçilik görevini üstüne aldı Şeyh görevi alınca derhal harekete geçti ve Dimavend yakınlarında Şehzade'ye ulaştı. O Baydu'nun kuşkulananmaması için yolculuğunu İlhan'ın adamlarından biriyle yapmıştı. Şeyh Mahmud, Togaçar'ın ittifak teklifini Gazan'a iletti. Ayrıca da Emir Çaban, Kurmuşî ve Buğday Ahtacı gibi büyük emirlerinde kendisini İlhan görmek istediklerini bildirdi. O, Baydu'nun müslümanlara zulm eden liyakatsiz biri olup, Konçkabal, Tukal ve Toladay Aydacı'dan başka destekçisi de olmadığını ilave etti. Şehzade Gazan bu duruma son derece sevindi ve şeyhe iltifat etti. Ona geri dönüp Baydu aleyhindeki çalışmalarını sürdürmesini istedi. Şeyh Mahmud'da geri payitahta dönerek durumu Togaçar ve diğer emirlere iletti⁵²⁶.

Şehzade Gazan'dan olumlu cevabın alınmasından sonra Baydu'ya muhalif emirler bu kez de Keyhatu'nun eski veziri ve Togaçar'ın en yakın adamı Sadreddin Zencanî'yi Gazan'a gönderdiler. Zencanî, rakibi

⁵²⁵ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih s. 76-80; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 455.

⁵²⁶ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 80-6.

Cemaleddin Destcardanî'yi vezir yaptığı ve kendisini de Anadolu'ya adeta sürgüne yolladığı için Bıydu'ya son derece kızgındı. Bu sebeple onlardan intikam almak amacıyla Togaçar'la birlikte Gazan'ın saflarına geçmeye karar vermişti. O "Anadolu'ya gidiyorum" diye herkesi aldatıp ve bir miktar da para topladıktan sonra Tebriz'den çıktı ve doğrudan Gilan yolunu tuttu. Sadreddin'in kaçtığını öğrenen İlhan arkasından Konçkabalı gönderdiyse de onu yakalayamadı. O, 7 Şevval 694'de (20 Ağustos 1295) Firuz-Kuh mevkiinde Gazan'a ulaştı. Burada durumu anlatarak emirlerin büyük çoğunluğunun kendisini tahta geçirmek için hazır olduklarını söyledi. Şehzade durumu Nevruz ve Kutlugşah'la müzakere etti. Nevruz Sadreddin'in etkili ve doğru sözlü biri olduğunu söyleyince Gazan onun söylediklerine inandı. Sadreddin'i onu çağırarak şöyle dedi "Eğer Togaçar bizimle olursa biz kazanırız". Sadreddin'de karşılık olarak "Bu konuda Togaçar'a kefil olduğunu ve kuşkularının yersiz olduğunu belirttikten sonra desteğe karşılık tek isteğinin Şehzade'nin İlhan olduktan sonra kendisini vezirliğe getirmesi" olduğunu söyledi. Gazan Han'ın bu pazarlıktan biraz canı sıkıldı. Fakat yapacak başka çare yoktu ve Atabeki Nevruz'un da ısrarıyla öneriyi kabul etti. Sadreddin'de vaziyeti hemen Togaçar'a bildirerek Şehzade için hazırlık yapmasını istedi. Bütün bu anlaşma ve ittifaklardan sonra 694 Şevvalinde (1295 Ağustos) Gazan, Rey taraflarına yöneldi. Emir Nevruz Sadreddin Zencanî ile birlikte önden gidiyordu. Yolda ünlü emirlerden Kurmuşî ve Çoban'da Şehzade'ye katıldılar. Hep birlikte Rey'e vararak asker topladılar. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Emir

Nevruz'un komutası altında Baydu'ya karşı harekete geçildi. Bu arada Anadolu'da dahil bir çok ülke ve eyalet valilerine de elçiler gönderilecek yardım istendi. Gazan kendisine katılanlarla birlikte 12 tümeni (120.000) kişiyi bulan muazzam bir güçle payitahta doğru ilerliyordu. Baydu'nun komutanlarından Toladay durumu İlhan'a arz edince o çok şaşırды ve ne yapılması lazım geleceğı hususunu Togaçar'a danıştı. O da vakit geçirilmeden bir ordu toplanıp Gazan'ın üzerine yürünmesine salık verdi. Bunun üzerine Baydu süratle büyük bir ordu toplayarak kendinden hiç bir şekilde şüphelenmediğı Togaçar'ın emrine verdi. Emir Togaçar Tebriz'den Şehzade Gazan yönüne doğru harekete geçti ve 694 Zilkade 15'de (26 Eylül 1295) Süleyman Şah mevkiine geldi. Aynı sıralarda Gazan'da o bölgeye gelmişti. Eğer Togaçar yine saf değiştirip, Baydu tarafına meyletse idi, Gazan ve Nevruz'un hiç şansları yoktu. Ancak Togaçar bu kez belki de Sadreddin'in etkisiyle saf değiştirmede ve bir ok dahi atmadan bütün ordusuyla Gazan Han'ın saflarına geçti⁵²⁷. Artık Baydu'nun sonu gelmişti.

İlhan Baydu Togaçar'ın tüm ordusuyla Gazan'a katılmış olduğunu öğrenince herşeyin bitmiş olduğunu anladı ve hemen yakın adamları Konçkabal, Çiçek ve İlçiday ile birlikte artık tutunamayacaklarını bildikleri Tebriz'i terk ile Gürcistan'a Tuka'ın yanına gitmeye karar verdiler. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Ucan istikametine yöneldiler. Baydu'nun kaçtığını öğrenen Gazan Tebriz'e doğru yürüyüşünü

⁵²⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 87-91; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 455.

hızlandırdı. Yolda diğer emir ve şehzadeler ona katılıp bağlılıklarını sunuyorlardı. Öte yandan Gürcistan'a kaçmak isteyen İlhan Baydu ise yolda Nevruz'un adamları tarafından Şehzade'nin yakalanak huzuruna getirildi ve 694 Zilkade 23'de (5 Ekim 1295) Gazan'ın emriyle Emir Sutay tarafından öldürtüldü⁵²⁸. Baydunun öldürülmesinden sonra Gazan Han 3 Zilhicce 694'de (14 Ekim 1295) Tebriz'e girdi. Orada yeni Han'ı Togaçar ve bazı namlı emirler karşıladılar ve ona Yeni İlhan'ın kendisinin olduğu müjdesini verdiler. Gazan aynı gün saraya girerek padişahlık tahtına oturdu⁵²⁹. Artık İlhanlılar da yeni bir dönem başlıyordu.

Sekiz ay gibi çok kısa sürede İlhanlık yapan Baydu dönemi daha çok iç savaş ve karışıklarla geçmişti. Bu sebepten merkezi otorite İlhanlılar'da iyice zayıflamış, buna bağlı olarak ekonomik durum kötüleşmiş ülke yakılıp yıkılmıştı. Bu zarardan Anadolu'da nasibini almıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bir yandan vergi memurları, diğer yandan da gayri müslimlerin (İlhan'dan yüz bulan) baskısı halkı canından bezdirmişti. Durumu Anonim Selçuknamedeki şu ifade çok iyi özetlemektedir: "Bu zamanda alem birbirine karıştı. Herkes kendi başına emir oldu.Düzen kalmadı"⁵³⁰.

D. GAZAN HAN DEVRİ, İLİŞKİLERDE YENİ DÖNEM

⁵²⁸ Reşidüddin, a.g.e., s. 93; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 456.

⁵²⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 91-2; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 456.

⁵³⁰ Anonim Selçukname, s. 66.

1 - Gazan'ın Hükümdar Olması

Meşhur Argun Han'ın oğlu olan Gazan İlhanlılar'ın olduğu kadar müslümanlığı seçtikten sonra da İslâm dünyasının en önemli hükümdarlarından birisi oldu. En büyük özelliklerinden olan kanun yapıcılığı ve reformistliği ancak Osmanlı Devleti'nin en büyük hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman'la kıyaslanabilir. Küçük yaştan beri yöneticilik yapan Gazan en son olarak ülkenin en büyük eyaleti olan Horasan valiliği görevinde bulunuyordu.

Gazan Han tahta oturduğu sırada ülkenin durumu hiç de iyi bir durumda değildi. Her yerde kanışıklık ve başı bozukluk vardı. O cülus merasiminden sonra mutad olduğu üzere kendine muhalif olan emirlerin sorgulamasını yaptı. Muhaliflerin başında gelen Emir Konçkabal Bulgan Hatun'un himayesine rağmen Zilhicce 4'de (15 Ekim) öldürüldü. Yardımcılarından Toladay, Çiçek ve Aydacu dayak yeme cezasıyla kurtuldular. Bu sıralarda Horasan'a Çağataylılar'ın saldırdığı haberi gelmesi üzerine Gazan Han oraya Nurin Aka'yı gönderdi. Ardından da kendisinin Han'lık makamına çıkmasında en büyük destekçisi olan Emir Nevruz'u da Ceyhun'dan Suriye'ye ile Doğu Denizi'nden (Hazar) Batı Denizi'ne (Akdeniz) kadar olan yerlerin kısacası bütün İlhanlı topraklarının (ta'bi ülkeler dahil) veziri ilan etti. Şimdiye kadar bu kadar geniş yetkili vezirliği İlhan' Argun Emir Buka'ya tahsis etmişti. Nevruz göreve başlarken Han'a yeni öneriler götürdü. Buna göre Gazan artık müslüman olduğuna göre Altamga'ya Allah ve Peygamberimiz Hz.

Muhammed'in ismi yazılmalıydı. Ayrıca mali ve bürokratik konularla ilgilenecek bir Sahib-i Divanlık nasp etmenin doğru olacağını yeni Han'a ilettiler. Gazan bütün bunları olumlu karşılayarak kabul etti. Sahib-i Divanlığa önceden vezirlik sözü verilmiş olan Sadreddin Zencanî getirildi. Bunlardan başka mansıplara yeni atamalar yapılarak, uluğ bitikçiliğe, Şerefeddin Simnanî, istifa makamına Muineddin, müşriflik makamına da Fahreddin Hasan getirildiler. Ardından Gazan, kışlamak üzere 6 Zilhicce 694'de (17 Ekim 1295) Mugan'a hareket etti⁵³¹. Gazan Han'ın İlhanlı devlet yapısında yeni düzenlemelere giderken en önemli yeniliğin vezirliği yetki bakımından ikiye ayırması olduğunu görüyoruz. Yeni sistem bazı istisnalar hariç İlhanlılar'ın sonuna kadar devam edecek ve iyi yönlerinin yanında iki yönetici arasındaki rekabetler sonucu devlete ağır bedelleri de olacaktı.

Gazan Han Mugan'daki kışlağında toylar verip padişahlık kutlamaları yaptırırken bir yandan da eyalet valilerinin tayinlerini yapmaya başladı. Yeşmut oğlu Sukay'ı Horasan'a tayin ederken, Emir Mulay'a Diyarbekir Togaçar'ı da Anadolu'ya gönderdi (1 Muharrem 695-10 Kasım 1295). Gazan Han çok güçlü ve entrikacı bir emir olan Togaçar'ı merkezden uzaklaştırmakla ondan ne kadar çekindiğini ortaya koyar. Nevar ki yeni Han bu hareketiyle Baydu ile olan mücadelesinde Togaçar ve Sadreddin Zencanî ikilisine vermiş olduğu sözleri tutmamış oluyordu. Bu da yeni mücadelelere sahne olacak bir gelişmeydi. Gazan

⁵³¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 94-6; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 456; Ayetî, Tahrîr, s. 198.

Han Togaçar'ı Anadolu'ya göndermesinin ardından Şehzade Sukay'ı Horasan'a Çağataylılar'ın saldırması sonucu Emir Barula ile birlikte Safer'in 24'ünde (4 Ocak 1296) yola çıkardı. Aynı sıralarda Diyarbekir'de meskun Uyratlar'ın Emiri Tugay Gürkan ile emir-i hazereler Yesutay b. Taştémir ve Köktay Bahadır'ın yanlarında kabile mensupları olduğu halde Suriye'ye doğru kaçtıkları haberi geldi. Yeni vali Mulay arkalarından yetiştiyse de yapılan savaşta mağlup oldu ve onların Memlük arazisine girmelerini engellemeyedi⁵³². Baybars Mansurî'ye göre Uyratlar Keyhatu ile Baydu arasındaki İlhanlık mücadelesinde Baydu'yu desteklemiş, dolayısıyla mücadele sonucunda Keyhatu'nun öldürülmesine yardımcı olmuşlardı. Şimdi yeni Han olan Gazan'ın bundan dolayı kendilerini cezalandıracağını düşünerek İlhanlı topraklarını terk etmeye karar vermişlerdir⁵³³.

2 - Yeni Han'a Karşı Selçuklu Ülkesi'ndeki İsyanlar

İlhanlılar'da taht kavgaları nedeniyle ortaya çıkan boşlukta emirler ve şehzadeler başlarına buyruk olmuşlar ve istediklerini alamadıkları zaman hemen isyana yönelmeye başlamışlardı. Bu durumda devleti zayıflattığı gibi parçalanma tehlikesi yaratıyordu. Türkiye Selçuklularında yaşanan parçalanma süreci İlhanlılar'a da sıçramış gibiydi. İsyançı emirlerin en önemlilerinden biri olan Togaçar

⁵³² Reşidüddin, Camiü't-Tevarih, Tarih-i Mübarek Gazanî, s. 96-7; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 456-7.

⁵³³ Baybars-ı Mansurî, Zübde't-ül-Fikre, s. 196b-197b.

Anadolu'ya yani Selçuklular'ın başına vali tayin edilmişti. O bu ülkeye gelince Danişmediye vilayetinde Tokat'ı mekan tuttu ve buradan Anadolu'ya hükmetmeye başladı. Aksarayî'nin ifadesine göre Moğol Noyan'ı Selçuklu ülkesini ele geçirmek istiyordu. Ona karşı Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un hiç bir direnme gücü olmadığı gibi devlet adamları arasında ülkeyi çekip çevirecek Pervane çapında emirler de yoktu. Bu yüzden Togaçar istediği gibi hareket etme imkânına Sahibtî⁵³⁴.

Öte yandan İran'da da Gazan'a karşı yeni isyanlar görülmeye başlanmıştı. Onun Horasan'a gönderdiği Şehzade Suka ve Emir Barula Han'ın kendilerine bir komplo kurduğu yolundaki dedikodulara inanarak yolda isyan etme fikrine kapıldılar ve bu hususta aralarında kengeş yaptılar. Durumu öğrenen Emir Nevruz hemen üzerlerine baskın yaptı ve onları daha hazırlık aşamasında iken dağıttı. Çarpışmalar esnasında Emir Barula ölmüş Suka ise kaçmıştı. Arkasından gönderilen Horkudak Şehzade'yi Harkan civarında yakaladı ve Rey'e getirdi. Burada iken bir baskınla çadırında Sukay öldürdüler. 8 Rebiulahir 695'de (14 Şubat 1296)'da Horasan'dan gelen elçiler Gazan'a Suka'nın öldürüldüğünü müjdeliyordu. Gazan tam rahatlamışken bu seferde Arslan Agul'un Pilsuvar'da isyan ettiği haberi geldi. Han asileri def için Çoban, Sülemiş, Kurmuşî, Tuğrulca ve Taytak'ı büyük bir orduyla gönderdi. İki taraf Bilkan hududunda savaşa tutuştu. Önceleri Arslan Agul'un üstün durumda olmasına rağmen tavkiye alan Gazan Han'ın

⁵³⁴ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 189-90; O. Turan, *Selçuklu Zamanında Türkiye*, s. 616.

güçleri Agul'u mağlup ettiler ve Agul yakalanarak 23 Cemazielevvel 695'de (29 Mart 1296) öldürüldü. Aynı sıralarda Sahib-i Divan Sadreddin Zencanî zimmetine para geçirdiği gerekçesiyle yargıçlar tarafından sorguya çekildiler. O Bulgan Hatun'un himayesine girmek suretiyle kurtulabildi. Gazan ülkedeki bütün bu karışıklık ve isyanların sebebi olarak Togaçar'ı görüyordu. Kaynağın ifadesine göre bu fitnenin ortadan kaldırılması gerektiğine karar verdi ve bu amaçla Emir Harmancı'yı 695 kışında (1296 Şubat-Mart) Anadolu'ya gönderdi⁵³⁵.

Emir Togaçar o sırada halkı vergi ve zulüm altında ezmekteydi. Anadolu'da bulunan diğer tümen komutanlarından Baltu ona muhalif olmakla beraber elinden bir şey gelmiyordu. Selçuklular'dan ise Beylerbeyi Azizeddin Baltu ile olan anlaşmazlığı sebebiyle Togaçar'ın safında yer almaktaydı. Togaçar Anadolu'ya geldikten sonraki ilk kışını önce Delice'de daha sonrakileri ise Demirli Karahisar (Kayseri yakınlarında) civarında geçirmekte idi. Tam bu sırada da Gazan Han'ın gönderdiği Emir Harmancı Anadolu'ya gelmişti. O, Togaçar'ın öldürülmesi ve bu hususta bütün emirlerin ortak hareket etmesi yönündeki Hanlık yarlığını Baltu ve Arab'a gösterdi. Bunun üzerine hemen harekete geçen müttefikler Togaçar'a Demirli Karahisar'da bir baskın yaptılar. Düşmanlarına karşı hazırlıksız olan Togaçar fazla direnemedi ve Delice tarafına kaçtı. Baskın sırasında Moğol Noyanın

⁵³⁵ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek Gazanî, s. 98-101; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 457'de Emir Harmancı'nın Anadolu'ya gönderilmesinin tarihini Cemadielahir 695 (Nisan-1296) olarak veriyor.

karargahında bulunan Selçuklu ricalinden Beylerbeyi Azizeddin yakalanırken Pervane Muhammed Sinop tarafına kaçmayı başardı. Bundan sonra müttefikler Togaçar'ı takip ederek onu Sivas'a kadar kovaladılar. Bahar mevsimi geldiği zaman asi emiri burada kıştırdılar. Togaçar direnmek istediye de etrafındaki askerlerin yüz çevirmesiyle çabası boşa çıktı ve yakalanarak oracıkta öldürüldü (1296 baharı)⁵³⁶. Onun öldürülmesiyle Gazan tehlikeli bir düşmandan kurtulmuş oldu. Ancak Anadolu'daki Moğol Noyanların sebep olduğu isyanlar sona ermedi. Şimdiye kadar Anadolu'daki yöneticiler genellikle Türkmen hareketleriyle uğraşırlardı. Bundan sonra ise Moğol komutanlarından kaynaklanan kanışıklıklarla yüz yüze gelmeye başladılar. Bu ortamda rahat nefes alabilen Türkmenler de Bizans ve Selçuklu topraklarında ilerleyip güçlenmeye başladılar. Hatta birer birer bağımsızlıklarını bile ilan ettiler.

Togaçar'ın öldürülmesinden çok uzun süre geçmemişti bu sefer Baltu Anadolu'da Gazan Han'a karşı isyan etti. Abaka devrinden beri Anadolu'da görev yapan Nabşı oğlu Baltu zeki tecrübeli ve cesur bir komutandı. Yıllarca burada valilik yapmış olan Samagar'ın ölümü ile oğlu Arab'ın onun yerini dolduramaması, hele bir de Togaçar'ın ortadan kaldırılması sonucu Baltu iyice kuvvetlenmiş adeta rakipsiz kalmıştı. Bunu fark eden Gazan Han onu bir kaç kez huzurna çağırması ise de Baltu

⁵³⁶ Akırcayağı, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 191-6; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 101; Benakifi *Tarih-i Benakifi*, s. 457; H. Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 603.

her seferinde özür beyan ederek bu davete uymamıştı. Baltu Togaçar'ın öldürülmesinden sonra adeta bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştı. Kendisiyle beraber çağınlan Sultan Mesud ve emirleri de Gazan Han'a gitmekten men etmesi onun niyetini açıkça ortaya koyuyordu. Kaynağa göre sadece Muciredidn Emirşah Moğol Noyanı'ndan kurtularak Han'ın yanına ulaşabilmişti. Gazan Anadolu'daki bu tehlikeli gelişmeyi önleyebilmek ve Baltu'yu güçlenmeden ortadan kaldırmak için Emir Kutluğ Şah'ı üç tümen askerle Selçuklu ülkesine gönderdi (696 başı-1296 Ekimi)⁵³⁷.

Baltu, Kutluğ Şah'ın büyük bir ordu ile üzerine doğru geldiğini işitince kaçarak bir dağa gizlendi ve onlara pusu kurdu. Kutluğ Şah Sülemiş, Arab, Burultay Agul ve Abışka olduğu halde asi Baltu'nun pusu kurduğu yere yaklaşmakta idi. Abışka öncü güçlerin başında olarak önden geliyordu. O, Baltu'nun gizlendiği dağa ulaştığında asi Noyan, Abışka'nın üzerine çullandı ve onu bozdu. Ancak ardından asıl ordunun geldiğini görünce kaçtı. Ancak Kutluğ Şah, onu takipe devam edince iki taraf Malya ovasında karşı karşıya geldiler. Burada yapılan çarpışmada Baltu, Kutluğ Şah'ın ordusunun ilk saldırısına bile karşı koyamadı ve meydanı terk etti. Kutluğ Şah düşmanın tehlikeli olmaktan çıktığını

⁵³⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-Gazanî, s. 105; Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 199-202; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 456.

görünce peşine düşmeyi gerek görmedi ve Sülemiş'i onu takip için görevlendirdi. Kendisi de Arran'a kışlağa gitti⁵³⁸.

Sülemiş ve Samagar oğlu Arab, Baltu'yu takibe başladılar. Baltu yardım ve destek almak amacıyla yedek kuvvetlerinin bulunduğu Gorgurum'a (Beyşehir) geldi. Ancak orada bulunduğu anlaşılan asker, para ve maiyetinden hiç bir şey bulamadı. Zira hepsi batıya kaçmışlardı. Bu durumda çaresiz kalan Noyan geri dönerek kendisine müttefikler aramaya başladı. Ona Karaman Türkmenleri yardım teklifinde bulundu. Baltu'da Türkmenler'le ittifak yaparak o yöne doğru yollandı. Yanında kendine sadık bir kaç bin hane bulunuyordu. O Türkmen bölgesine girdiği zaman beklemediği durumla karşı karşıya kaldı. Türkmenler sözleride durmayarak Baltu'nun ordugahına saldırmış yağma ve kıtal hareketine girişmişlerdi. Bu hareket sonunda Baltu'nun yanında bir kaç kişiden başka kimse kalmadı. O bundan sonra Uçlarda bir yerden bir yere giderek Türkmenler'den yardım almaya çalıştı, fakat bir şey elde edemedi. Bu arada bir kaç kez Sülemiş'le çatışmaya girmiş her seferinde dekurtulmayı başarmıştı. Baltu sonunda Anadolu'nun kendisi için güvenilir bir yer olmadığını düşünerek Kilikya Ermeni Krallığı'na sığınmaya karar verdi. Onun amacının buradan Mısır'a iltica etmek olduğu anlaşılıyor. Kaynağın ifadesine göre "Müslüman yeminine değil kafir andına itibar etti" ve Sis tarafına yollandı. Ailesi ve maiyeti

⁵³⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-Gazanî, s. 105; Aksarayî'de Öncü komutanı olarak Samagar oğlu Arab gösterilir ve Baltu ile onun savaştığı belirtilir. bkz. Müsameretül-ahbâr, s. 202.

Anadolu'da perişan bir halde kalmıştı. Asi Noyan için şansızlık burada da sürdü Ermenî Kralı her zaman olduğu gibi Baltu'ya verdiği sözde durmayarak yanına gelmiş olan Sülemiş ve Arab'a teslim etti⁵³⁹. Reşidüddin'e göre Baltu 696 Şaban başında (1297, Mayıs sonu) yakalanarak Tebriz'e gönderildi. Burada yargılandıktan sonra da 25 Zilhicce 696'da (14 Ekim 1297) Gazan Han'ın emriyle Tebriz'de öldürüldü⁵⁴⁰. Böylece yaklaşık bir yıl süren ve Anadolu'yu kanışıklık içinde ve harab bir şekilde bırakan bir isyan daha sona ermiş oldu. Ancak Anadolu bir süre daha sükuna kavuşamayacaktı. Anonim Selçukname'nin bildirdiğine göre Baltu isyanı sırasında Gazan'ın memurları Konya'ya gelmişler ahaliye zulm etmeye başlamışlardı. Bunları, büyük ihtimalle vergi almaya gelmişlerdi. O sırada Anadolu'da büyük bir güç olmaya ve Selçuklu sultanlarının zayıflamasıyla ortaya çıkan boşluğu doldurmaya başlayan Ahiler'in reisi Ahi Ahmed Şah Moğol elçilerini kentten kovmuştu (12 Safer 696-11 Aralık 1296). Bu şekilde Ahiler'de açıkça Moğol idaresine başkaldırma cesaretini gösteriyorlardı. Sultan'ın ise bu olup bitenler karşısında yapacak pek bir şeyi yoktu.

3 - Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un Azli ve Devletin İyice

Zayıflaması

⁵³⁹ Aksarayî, Müsamemetül-ahbâr, s. 201-6.

⁵⁴⁰ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 111-2, 117; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 458-9.

Moğol tahakkümü altına düştüğünden beri devamlı güç kaybeden Selçuklu Sultanlığı şimdi artık bir güç olmaktan çıkmış olarak son demlerini yaşamaktaydı. Ordusu ve bunu besleyecek serveti olmadığı için hiç bir yerde otoritesi yoktu. Yalnız iki şeyi vardı ve bu sebeple Moğollar tarafından muhafaza olunuyordu. Birincisi darp edilen sikkelerin üzerine adının yazılması diğeri de hâlâ kendine bağlılık gösteren bürokrasi örgütü idi..

Sultan II. Mesud'da Baltu isyanı sırasında mecburen asi Noyan'ın saflarında yer almak zorunda bırakılmıştı. Kutluğ Şah Anadolu'ya gelmesi ve bunun üzerine Baltu'nun kaçması dolayısıyla, Sultan'da bulunduğu sahil bölgesinden gelerek Emir Kutluğ Şah'ın yanına vardı. Sultan o herc-ü merc içinde birçok malını da kaybetmişti. Korku içinde Moğol Noyan'ının huzuruna çıkan bir zamanların tarihe şanlı sayfalar yazdırmış Selçuklu hanedanının bu son ferdi kendini affettirmek için pek çok mazeretler öne sürdü ve özürler diledi. Onun bu durumuna acıyan Emir Kutluğ Şah kendisini himayesine aldı ve birlikte Gazan'ın yanına gitmek için yola çıktılar. Gazan Han'ın huzuruna varılınca Kutluğ Şah, Han'dan mazereti için onu bağışlamasını istirham etti. Kıymetli emirinin ricasını kırmayan Gazan Han sorgulanması sırasında onun ölüm cezasına çarptırılmasına engel oldu. Bununla beraber Anadolu'ya dönmesine müsaade etmeyerek Hemedan'da mecburi ikamete tabi tuttu⁵⁴¹. Kaynağın anlattığına göre Sultan'ın bu sürgün ve hapis

⁵⁴¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 121; Aksarayî, Mücameretül-ahbâr, s. 206-8.

dönemlerinde ne parası nede maiyeti kalmamış, Anadolu'dan da kendisini hiç arayan çıkmamıştır⁵⁴². Sultan II. Mesud'un bu azliyle Selçuklu Devleti içinde ve Anadolu'da tam bir boşluk doğdu. Devleti oluşturan müesseseler çürüyüp yıkılmaya toplumda da gruplar birbirlerinden kopmaya ve yeni oluşumlar gerçekleştirmeye başladılar.

4) Ülkenin Dört Mali Bölgeye Ayrılması ve Sultan III. Alâeddin Keykubad'ın Selçuklu Tahtına Getirilmesi

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Naib Mücireddin isyan sırasında Balıu'nun elinden kurtularak Gazan Han'ın davetine uygun şekilde yola çıkmıştı. Ancak olaylar onun istediği gibi gelişmedi. Mucireddin'in yola çıktığı sıralarda Gazan Han'da Tebriz'den çıkarak Bağdad tarafına hareket etmiş Hemedan civarına geldiği sırada da Sahib-i Divanlık makamını Cemaleddin Destcerdanî'ye vermişti (8 Zilkade 695 -8 Eylül 1296). Sadece bir ay kadar görevde kalabilmiş olan bu vezir Gazan'ın da tasvibiyle Anadolu'daki mansıplarda değişiklikler yaptı. Buna göre Pervanelik makamında Muineddin Mehmed Bey kalırken, vezirliğe Cemaleddin Mehmed, niyabete Kemaleddin Tiflisi ve istifa makamına da Şerefeddin Osman getirildiler. Ayrıca Pervane Muineddin emaret-i mutlak yani diğer emirlerin önünde bir makam sahibi olmuştu. Kaynağımızın sıralamasında da Pervanelik bilhassa başa yazılmıştır⁵⁴³.

⁵⁴² Aksarayî, a.g.e., s. 208-9.

⁵⁴³ Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 209-10.

Bundan önce vezirlik makamı, Pervane Muineddin Süleyman'ın ölümünden sonra en yüksek mansıp halini almıştı. Anlaşıldığına göre Gazan Han, Abaka dönemindeki Anadolu'nun yönetim sistemine dönmüş ve idarenin başına da meşhur Muineddin'in torunu olan Pervane Muineddin Mehmed'i getirmişti.

Bunların dışında yapılan bir yenilikle önceden bir veya en çok iki kişiye iltizama verilen Anadolu şimdi 4 mali bölgeye ayrılıyor ve yukarıda zikredilen 4 kişiye iltizama verilmeye başlanıyordu. Mali anlamda taksimatı yapılan Anadolu'daki bu dört bölgenin sınırları ve kapsadığı alanları kabaca şöyle sıralayabiliriz. I. bölge: Kastamonu sahillerinden başlayıp güneyde Konya bölgesine kadar uzanmaktaydı. Daha batı da kalan beldeler ise daha çok Türmenler'in kontrolünde ve bu bölgeye dahil değildi., II. bölge: Amasya'dan Samsun kıyılarına oradan da güneye kıvrılıp Aksaray'a kadar uzanan bir sahaydı. III. bölge: Niğde ve Kırşehir vilayetlerini kapsamakta, IV. ve son bölge de Danişmendiye vilayetini Sivas'ı içine alıyordu. Bu taksim esasına göre emirler Anadolu'ya gönderildiler. Her birinin üzerine Mücireddin Emirşah döneminde olduğu gibi 60'ar tümen iltizam yazıldı⁵⁴⁴. Bu durumda Selçuklu'ların vereceği vergi yükü Hülagu döneminde yapılmış olan anlaşmaya nazaran artmakta, yıllık toplam 240 tümeni bulunmaktaydı. Bu meblağ Hamdullah Kavzinî'nin eserinde geçen 1331 tarihli vergi listesindeki 330 tümenlik rakam kadar değilsede yine önemli bir

⁵⁴⁴ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 209-10.

meblağı⁵⁴⁵. Moğolar yıllık haraçdan vaz geçip iltizam usulüne geçtiği Fahreddin Kazvinî'nin⁵⁴⁶ döneminden beri Anadolu'da vergi toplamak için çok gayret sarfetmişler hatta bu uğurda zulüm yapmaktan da kaçınmamışlardır. Ancak yinede istedikleri meblağı bir türlü toplayamamışlar ve bu sebeble bir çok mültezim katledilmişti.

Sonuçta Anadolu'ya tayin edilen dört mültezim yanlarına askeri vali olarak Emir Pehlivan'ı da alarak bu ülkeye doğru yola çıktılar. Yan yola gelmişlerdi ki Gazan'a gitmekte olan Mucireddin Emirşah ile karşılaştılar. Onun Gazan Han ile görüşmesinin kendileri için sakıncalı olabileceğini düşündüklerinden Mucireddin'i bırakmayıp yanlarında alıkoydular ve onu Anadolu'ya birlikte dönmeye zorladılar. Bir yandan da onunla anlaşmaya çalıştılar. Mucireddin de çaresizlik içinde de geriye döndü. Erzurum civarına gelince hemen buradan mal tahsiline giriştiler. Ancak ne para ne de zahire toplayabildiler. Borç bile bulamadılar. Zira Anadolu halkının durumu ile bu ülkeden nasıl vergi toplanacağı konusunda bilgileri yoktu⁵⁴⁷.

Emir Togaçar'ın isyanı sırasında yağmalanan ve yakılan defterler de Moğol idarecileri için büyük problem olmuştu. Bilhassa Kemaleddin Tiflisî onları bulmak için çok emek sarfetmiş ancak bir sonuç

⁵⁴⁵ H. Kazvinî, Nüzhetül-Kulûb, s. 94.

⁵⁴⁶ Kaynaklar Selçuklu Anadolu'sunun gelirlerinin iltizama verilmesinden ilk defa Vezir Sahip Fahreddin Ali'nin ölümünden sonra yerine geçen Kazvinî Fahreddin döneminde bahsediyorlar. Bilhassa bu konuda Tarih-i Guzide, s. 491 ve Aksarayî'nin Müsameretül-ahbârinde vazih bilgi vardır. s. 166.

⁵⁴⁷ Aksarayî; Müsameretül-ahbâr, s. 211-25; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 620-1.

alamamıştı. Bu uğurda kaynağımızın müellifi Aksarayî'nin Tiflisî'nin bu gayretlerini takdir eden bir kaside kaleme aldığını görüyoruz⁵⁴⁸. Gerçektende bu mühim kayıttan da ortaya çıkıyorki Selçuklu devri mali defterleri ve kayıtları isyanlar ve iç savaşlar dolayısıyla mahvolduğu için Osmanlılar'a oradan da bize kadar intikal edememiştir. Osmanlılar mali konulardaki bu eksikliğini ilerde de belirteceğimiz gibi İlhanlı maliyecilerinin yardımıyla giderebilmiştir.

Anadolu'ya gönderilen 4 mültezimden her biri sonunda kendi yörelerine gelerek işe başladılar. Bunlardan Pervane Mehmed Bey mukaatası Kastamonu bölgesine geldi. Yöre halkı babası Muineddin'in şöhretinden dolayı onun etrafında toplandılar. O bu bölgenin gelirlerini kendi askerinin ihtiyacı için harcamaya başladı. Oradan Çankın'ya gelerek halkın malını yağma ve talan yaptırdı. Ahalinin nakit, eşya ve mallarından ve varsa Türkmenler'den ordu toplamak için kullandı. Ardından da Konya'ya giderek yöre eşrafı ve zenginlerinin mallarını kendisi ve maiyetinin giderleri için harcadı. Pervane Mehmed bütün bu salımlarını toplayabilmek için ahaliye sayısız eziyet ve cefa çektirmişti. Halk ancak onun ölümüyle kurtulabildi⁵⁴⁹.

Amasya'dan Samsun'a kadar uzanan bölge ile Aksaray civarını iltizam olarak alan Kemaleddin Tiflisî mağrur bir adamdı. Yöreye geldiği zaman halk onu şenliklerle karşıladı. O ise gelir gelmez memurları

⁵⁴⁸ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 216.

⁵⁴⁹ Aksarayî, *a.g.e.s.* 217-9.

hemen toplayarak hâkin sırtına ağır vergiler yükseltti. Öşrû normalinden fazla toplattığı için çiftçiler topraklarını bırakıp kaçmaya başladı. Tiflisî Amasya'da kaldığı süre içinde yaptıklarından dolayı halkın nefretini kazanmıştı. O da şehirde fazla barınamayacağını anladığından bir gün gizlice buradan ayrıldı. Yolda Turhal yakınlarında yol kesicilerin baskınına uğradı ve canını zor kurtarmış bir halde geri döndü. Ardından tekrar yola çıkarak Samsun'a ulaşabildi. Burada masraflar için gerekli nakit ihtiyacını ayanı bozuk para bastırtmak suretiyle giderme yolunu denedi. Ancak halk bu vaziyeti hemen anladığından parayı kabul etmediler. Tiflisî'nin de planları suya düştü. Oradan Aksaray'a geçen Tiflisî, burada da diğer şehirlerden farklı olmayan faaliyetlerde bulundu. Ağır vergilere dayanamayan halk da ardından bir şey bırakmadan bölgeyi terk ettiler. Öyleki döneminin en görkemli şehirlerinden olan Aksaray Tiflisî sayesinde adeta bir viraneye dönmüştü⁵⁵⁰.

Müstevfî Şerefeddin Osman da diğerlerinden farklı bir kişi olmadığını gösterdi ve hissesine düşen Niğde-Kırşehir yöresinde normalin üstünde vergi topladı. Ödeyecek parası olmayanların elin de nesi varsa alındı. Yine ilginç olarak bu dönemde Moğollar'ın müslüman olmalarına rağmen tekke şeyhleri ve zaviyelerinden de vergi almaya başladıklarını görüyoruz. Parası olmayan şeyhler de çaresizlik içinde zaviyelerini rehin bırakıyorlardı.

⁵⁵⁰ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 219-23; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 621.

Son olarak mültezimlerden sonra kendi bölgesi Sivas'a gelen Vezir Cemaleddin, Selçuklular'ın bu son derece zengin ve verimli bölgesinde iyi niyetine rağmen başarılı çalışmalar gerçekleştiremedi. Zira kurumlar çalışamaz hale gelmişti. Vilayet kaleminde 4 müstevfi görev almakta olup ikisi Dalay ikisi de İncu divanında idiler. Onlar görevlerinde o kadar başarısız olmuşlardı ki sonunda halkın şikayetleri karşısında vezir Cemaleddin'de bir şey yapmamıştır⁵⁵¹. Halkla yönetim arasındaki en büyük sorun vergi toplanması meselesiydi. İlhanlı devletinin giderek büyüyen masrafları ile buna karşılık bunu karşılayamaması ve sonucunda meydana gelen gelişmeler huzursuzluk hoşnutsuzlara sonuçta da doğol alarak da tepkilere sebebiyet veriyordu. Aksarayî'deki kayıttan da anlaşılıyor ki Sivas ve Danişmend bölgesi İlhanlı hükümdarlarının en çok İncu'su ile devlet mülkünün (Dalay) bulunduğu bölgeydi.

Vergilerin toplanamaması sonucunda devletin ordu ve memurların maaşlarının ödenmemesi sıkıntılara neden oldu. Anadolu'da bulunan emirlerden Ayacı, Baytimur ve Samagar oğlu Arap durumu görüşmek üzere o sırada Anadolu valisi olan Melik Pehlivan'ın bulunduğu Konya'ya gittiler. Burada emirler divan görevlilerini toplayarak onlardan maaşlarını talep ettiler. Divan görevlileri ise hazineden ödenecek maaşlar için gerekli Divan-ı Bozorg beratına İlhanlı merkezinden altamga vurulmadığından havale çıkarılamadığını (İlhanlı

⁵⁵¹ Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 226-9.

hazinesinden) bu sebeble de ödeme yapılmadığını bildirdiler. Bunun üzerine maaşları ödenmeyen Moğol emirleri her tarafa yayılarak yağma ve çapulculuk yapmaya başladılar. Halkın mallarını gasbettiiler. Ülke kanışıklık ve huzursuzluk içine yuvarlandı⁵⁵².

İlhanlı hazinesi ve yönetimi düşülen bu kötü durumu biraz olsun düzeltmek düşüncesiyle yeni bir faaliyete girişti. Bu da Anadolu'daki emlak Sahiplerinin mallarının⁵⁵³ istimlak edilerek kamulaştırılmasıydı. Bu amaçla Timur Yargıcı Anadolu'ya geldi. Ancak ahaliden gördüğü büyük tepki üzerine hiç bir istimlak yapamadı. Bunun yerine emlak sahibinin kendi mülkünün mültezimi olarak vergisini doğrudan hazineye gönderme usulü kabul edildi. Eskisi gibi 4 mali bölgesi Anadolu'da her bir bölge (vilayet) 60 tuman toplam olarak 240 tümen vergi ödemeye devam edecekti. Bu durumda Timur Yargıcı geri döndü. Ancak her zamanki gibi bu usul da işlemeyecekti⁵⁵⁴.

Anadolu'da bütün bunlar olurken İlhanlı devletinde de yeni gelişmeler yaşamaya başladı ki bu da tabiatıyla Selçuklu ülkesini etkileyecekti. Henüz çiçeği burnundaki vezir Cemaleddin Destcerdanî Şeyh Mahmud ile sabık vezirlerden Sadreddin Zencanî'nin entrikaları sonucu gözden düşmüş ve -695 Zilhicce 26'da- (25 Ekim 1296) 696

⁵⁵² Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 230-1.

⁵⁵³ Gerçekten bu dönemde Anadolu'da özel mülkiyet ve bu çeşit vakıfların oldukça arttığını görüyoruz. Vakfiyelerdeki özel mülkler için A. Temir'in yayınladığı 1272 tarihli Caca Bey Vakfiyesi iyi bir örnektir. Ayrıca Türkiye Selçuklularındaki mirî arazinin mülk arazisi haline dönüşmesi için bkz. O. Turan, Türkiye Selçuklularında, Toprak Hukuku, Belleten (XIII/47). 1948, s. 549-74.

⁵⁵⁴ Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 231-2.

Muharrem 9'unda (8 Kasım 1296) yargılandıktan sonra öldürüldü. Yerine Keyhatu'nun da vezirliğini yapmış olan Çav'ın mucidi Sadreddin Zencanî getirildi⁵⁵⁵. Ancak o da bu mansıpta fazla tutunamadı. Zira o da devlet hazinesinden zimmetine para geçirmekteydi. Vezir suçunu Gazan Han'a istediğinden fazla miktarda para getirmeyi başardığı için affettirebilmişti. Bununla birlikte bir süre sonra büyük emirlerle çatışmaya girmesi ve onlar hakkında ileri geri konuşması onun sonunu hazırladı. Nihayet Gazan Han'ın emriyle yakalandıktan sonra yargılandı ve sonuçta suçlu görülerek 21 Recep 697'de (4 Mayıs 1298) Emir Kutluğ Şah tarafından katledildi.

İlhanlı Devleti içindeki bu istikrarsızlık Türkiye Selçuklularında da sürüyordu devam etmekteydi. Sultan II. Mesud'un Tebriz'e çağrıldıktan sonra geri gönderilmemesi ve yerine de birinin tahta oturtulmaması sonucu ülke adeta başsız kalmıştı. Bu ortam içinde Ahiler'le devlet güçleri arasında mücadele ve çatışmalar yaşanmaya başladı. Ahiler'in lideri Ahi Ahmed Şah bu çatışmalarda hayatını kaybetti (17 Şevval 697-28 Temmuz 1298)⁵⁵⁶. Durumun vahim bir hal alması üzerine Gazan önce öldürülen Sadreddin Zencanî'nin yerine vezirliğe 3 Zilhicce 697'de (11 Eylül 1298) Hoca Sa'deddin'i atadı. Ardından da Selçuklu tahtına Sultan Mesud'un kardeşi Feramurz'un oğlu III. Aleaddin Keykubat'ın çıkarılması için yarlık çıkardı. 697 sonu (1298 sonbahar). Ayrıca Anadolu valiliğine

⁵⁵⁵ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mûbarek-i Gazanî, s. 117-20; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 457.

⁵⁵⁶ Anonim Selçukname, s. 69.

Bayancar, yardımcılıklarına da, Buckur ve Körtimur'u tayin etti ve bunları Selçuklu ülkesine gönderdi⁵⁵⁷. Aksarayî'ye göre meşhur vezir Ahmed Lakuşî'de onlarla beraber Anadolu'ya geldi. O sırada Pervane Mehmed, vezir Cemaleddin, Kemaleddin Tiflisî ve Şerafeddin Osman Anadolu'da kendilerine ayrılan bölgelerdeki mültezimlik görevini 2 yıldan beri sürdürüyorlardı. Bu süre zarfında onların uygulamalarından ülke müellifin deyiimiyle "Harabü'l-Basra" olmuştu⁵⁵⁸. Bu şartlar altında Sultan Aleaddin Keykubad 2 Muharrem 698'de (10 Ekim 1298) Konya'ya geldi ve ayın 5'inde de (13 Ekim 1298) Selçuklu tahtına oturdu. Kaynağa göre ertesi gün Ahiler'in sıkıştırması sonucu memurunun (Şrapşalar) yine o cemiyetin yeni reisleri Ahi Caruk eliyle öldürülmesi için ferman çıkardı⁵⁵⁹. Böylece devletin temelini teşkil eden Selçuklu adli sistemi ve kanunları dışlanmış, ceza yetkisi başka zümrelerin eline geçmiş oluyordu. Adeta devlet işlevini yitirmiş durumdaydı. Ayrıca olay Selçuklu devletinde Ahiler'in o anda ulaştıkları güç açısından da çarpıcıdır.

Yukarı da da bahsedildiği gibi 698 başında (1298 Sonbahar) yeni görevliler Anadolu'ya geldiler ve göreve başladılar. Azledilenler ise merkeze çağınlarak kendilerinden hesap soruldu. Onlarla beraber Mücireddin Emirşah da İlhanlı ülkesine yollanmıştı. Gazan Han o sırada kışlamak üzere Bağdad'a yönelmiş ve 22 Safer 698'de (29 Kasım 1298)

⁵⁵⁷ Reşidüddin Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mubarek-i Gazan-i, s.121; Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 236-9.

⁵⁵⁸ Aksarayî, a.g.e., s. 2138-9.

⁵⁵⁹ Anonim Selçukname, s. 67.

Vasit'a gelmişti. Mücireddin'de onun huzuruna çıkmak için buraya geldi. Ancak hemen görüşme imkanı bulamadı. Mucireddin urada Gaza ile görüşmeyi beklerken Anadolu'da Sülemiş isyanının patlak verdiği haberi İlhan'a ulaşmıştı⁵⁶⁰.

5 - Sülemiş'in İsyanı ve Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine Etkisi

Sülemiş, Noyan Baltu isyanının bastırılması ve asi noyanın yakalanmasından büyük yararlıklar göstermişti. Bu sebeble O, Anadolu valiliğinin kendisine verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak Gazan Han onu değilde Bayancar'ı Anadolu'ya gönderince Sülemiş gücendi ve isyan için fırsat kollamaya başladı. Bu sırada İlhanlı hükümdarı Memlükler'deki kanşık durumdan istifade ile Suriye'ye bir sefer yapma düşüncesindeydi. Bu amaçla kendisi hazırlıkları tamamlamak için Bağdad tarafına giderken Sülemiş'i de 25.000 kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi ve ona burada kış vakti hazırlıklarını tamamladıktan sonra 698 yılı (1299) ortalarında Suriye'ye inmesini emretti. Emri alan Sülemiş hemen hareketle Anadolu'ya yollandı. Ancak o burada Suriye için değil hana isyan için hazırlık yaptı Kaynağa göre Aksaray kadısı başta olmak üzere Anadolu'da bir çok idareci onun isyanına destek verdi. O sırada Anadolu valisi olup Bayancar ve Buckur onun isyan haberini alınca yanında bulunan az bir kuvvetle Sülemiş'in

⁵⁶⁰ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazan-î s. 121; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 239.

üzerine yürüdüler. Fakat kuvvetlerinin kifayetsizliği sonucu yenildiler. Emir Bukçur esir düşerken Bayancar savaşsırasında öldürüldü. Bu savaşta Sülemiş'i Anadolu'daki Moğol komutanlarından İkbâl ve Taştımur desteklemişlerdi⁵⁶¹.

Savaşı kazanan Sülemiş'in gücü ve itibarı artmıştı. Artık Anadolu'da kendine karşı çıkacak bir kuvvet bulunmuyordu. O bundan sonra Danişmendiye vilayetine giderek Kazovayı kendine üs yaptı. Buradan Uçlar'da Moğollar'a muhalif olan Türkmenler ile İlhanlılar'ın ezeli düşmanı Memlûkler'den yardım çağırısında bulundu. Sülemiş'in çağırısına ilk cevap verenler uzun yıllardır Moğollar'la amansız mücadele içinde olan Karamanlı Türkmenleri oldu. Onlar 10.000 kişilik bir kuvvetle destek vaad ettiler. Öte yandan Memlûkler'den de yardım sözü geldi. Bu ve diğer desteklerle birlikte kısa zaman da Sülemiş'in etrafına toplananların sayısı 60.000 gibi muazzam bir büyüklüğe ulaştı. Denebilir ki Sülemiş'in bu hareketine Anadolu'nun her tarafından katılanlar olmuştur. O bundan sonra Selçuklu sultanlığını yanına alıp hazinesine de el koyarak maddi bakımdanda güçlendi. Artık rahatça İran'daki Han'a kafa tutabilirdi⁵⁶².

⁵⁶¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 121; İbn Devadârî, Kenzü'd-Dürer, (Neşr. Robert Roemer). Kahire, 1379. C. IX, s. 8-9; Aksarayî, Müsamere'tül-ahbâr, s. 239-40.

⁵⁶² İbn Devadârî, Kenzü'd-Dürer, c.IX, s. 9-10; Bektaş el-Fahîrî, Geschichte der Memlûken-Sultane, (Neşr. K. Zetterssen). Leiden, 1913 s. 54-5 (c. 8-9); İbn Tagrıberdî, en-Nücumü'z-Zahire, c. VIII. s. 118-9.

Gazan Han Anadolu'daki Sülemiş'in isyanını öğrenince Memlûkler'e karşı sefere çıkmaktan vaz geçti ve Beylerbeyi Emir Kutluğ Şah'ı büyük bir kuvvetle onun üzerine yolladı (698 Cemadielevvel 12-15 Şubat 1299). Kutluğ Şah Bağdad'dan hareketle Diyarbekir yoluyla Anadolu'ya girdi. Önden de öncü kuvvetlerinin komutanı olarak Emir Çoban gidiyordu. Ordu Anadolu'ya girdiği zaman Kutluğ Şah, Gazan Han'ın çağırması üzerine yerine komutanlığa Emir Sutay'ı bırakarak geri döndü⁵⁶³. Memlûk kaynaklarına göre ise Gazan Sülemiş'in isyan haberini alınca ordusunu üç kola ayırmıştı. Kadısı yanında 35.000 kişilik bir kuvvet bıraktıktan sonra kalanların 15.000'i Sutay, 10.000'ini Hinducan ve 10.000'ini de Bulay'ın emrine vererek Anadolu'ya gönderdi. Toplam mevcudu 35.000 kişiyi bulan orduya Bulay öncü birliklerinin komutanı olarak gidiyordu⁵⁶⁴.

İlhanlı ordusu Anadolu topraklarına girdiği sırada Emir Sülemiş'de o vakitlerde Sivas'ı kuşatmakla meşguldü. O Gazan'ın ordusunun gelmekte olduğunu işitince derhal kuşatmayı kaldırıp üssüne döndü ve savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Öte yandan Anadolu içinde hızla ilerleyen Moğol ordusunun öncü kuvvetler komutanı Emir Çoban 24 Recep 698'de (27 Nisan 1299)⁵⁶⁵. Erzincan Akşehir'i'nde Sülemiş'le karşı

⁵⁶³ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 122.

⁵⁶⁴ İbn Devâdarî, a.g.e., IX., s. gösterilen yerler. İbn Tannverdi, a.g.e., VIII., Gösterilen yerler.

⁵⁶⁵ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 245'de savaş tarihini Şaban Ayı olarak veriyor. Yukarıdaki tarih Reşidüddin'den alınmıştır. Bkz. s.122. İbn Devâdarî, Moğol öncü kuvvetlerinin komutanı olarak Mulay'ın adını vermektedir. (Bkz. Kenzû'd-dürer, IX, s. 9-10.)

karşıya geldiler ve hemen savaşa tutuştı. Çok şiddetli geçen savaşı müttefiklerinin kendisini terk etmesi sonucu Sülemiş kaybetti. Destekçisi Moğol Noyanlarından Taştımur Hitaî, İsen, Çerkes ve Kerze gibi komutanlar yakalanırken, kendiside yanında 500 kişi olduğu halde savaş alanından güçlkle kaçabilmişti. O, Sivas üzerinden hızla geçerek Memlükler'e sığınmak maksadıyla güneye yöneldi ve Receb'in sonunda Behisni'ye ulaştı. Aynı sıralarda da Memlük yardım kuvveti yola çıkmıştı. Ancak Sülemiş'in bozgun halinde gelmekte olduğunu işittikleri vakit geri dönmüşlerdi. Sülemiş 12 Şaban 698'de (15 Mayıs 1299) Dimaşk'a oradan da Mısır'a Sultan Muhammed b. Kılavun'un huzuruna vardı. Memlük hükümdarı ona çok iyi davrandı ve mücadelesini sürdürebilmesi için, yanına 4.000 kişilik bir kuvvet verdi. Sülemiş bu kuvvetlerle Anadolu'da tekrar şansını denemek istedi. Ancak İlhanlı komutanları buna izin vermedi ve onu Ankara civarında yakalayarak Tebriz'e götürdüler. Orada yargılandıktan sonra 29 Zilhicce 698'de (28 Eylül 1299) öldürüldü. Cesedini daha önce hiç kimseye yapmadıkları bir şekilde ateşte yakıldı⁵⁶⁶. Bu uygulama bile İlhanlı yönetiminin Sülemiş isyanından ne kadar korktuğu ve hareketin büyüklüğü hakkında fikir verir. Sülemiş isyanı Anadolu'da bir dönüm noktası teşkil eder. Bu isyan sonunda Anadolu'daki Moğol askeri ve idari sisteminin tamamen çöktüğünü söyleyebiliriz. Öyleki Moğollar bundan sonra Anadolu'da meşhur Çoban oğlu Timurtaş devrine kadar eski Selçuklu topraklarını bile korumaktan

⁵⁶⁶ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 123-4; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 460; Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 245-7, 269-71; İbn Devadârî, Kenzü'd-dürer, c.IX, s. 11-2; Bektaş Al-Fahîrî, Geschichte der Memlûken, c. IX. s. 56-7; İbn Tagrıberdî, en-Nücumû'z-Zahire, c. VIII. s. 117-21.

aciz kalmıştır. Bundan sonra yıllardır baskı altında tutulan Türkmenler Moğollar'ın birbirine düşmesi neticesinde harekete geçerek birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. İnsiyatifi ele geçiren bu güçler aynı zamanda Anadolu'nun yarım kalmış fethini tamamlama hamlesini başlatmışlardı. İşte böyle bir ortamda ilerde bir cihan devleti olacak Osman Beyliği filizlenmeye başladı. Moğollar'ın artık bundan sonra Anadolu'da Kayseri'den daha batıya sözleri pek geçmiyordu.

6 – Mucireddin Emirşah'ın Selçuklu Saltanat Naipliğini Tekrar Elde Ederek Anadolu'da Nüfuzunu Artırması

Sülemiş İsyanı patlak verdiği zaman Bağdad civarında Gazan Han'la görüşme imkanı arayan Mucireddin nihayet bu isteğine ulaşmış ve huzura çıkmasının ardından daha önce Kemaleddin Tiflisi'nin uhdesindeki Niyabet-i Saltanat makamını elde etmeyi başarmıştı. Bunun yanında Selçuklu mansıplarına yeni atamalar da yapılmış Müstevfiliğe Şerefeddin Osman'ın yerine Şerefeddin Abdurrahman getirilirken, Pervanelik Muineddin Mehmed ve Vezirlik de Cemaleddin'in üzerinde eskiden olduğu gibi kalmıştı. Yeni Selçuklu idarecisi orada İlhanlılarla yeni bir anlaşmada imzaladılar. Buna göre önceden Şerefeddin Osman zamanında uygulamaya konulan Moğol askerinin iâşe ve iânesini sağlamak amacıyla 3.000 çift öküz tarafından işletilen ve 300.000 tagar mahsül veren bir arazinin Selçuklu ülkesinde bulunup işletilmesi yolundaki yükümlülüğü devam etmekte bunun yanında yeni olacak

Anadolu'daki her çiftlikten 100 dinar vergi alınması şeklinde yeni bir uygulama başlatılıyordu. Bu durumda da gösteriyor ki Selçuklu devleti ortadan kalkıkça özel mülkler artmış ve ülkede çoğunluğu oluşturmaya başlamıştı. Bunların dışında da ülkede mevcut 50.000 kişilik bir kuvvetin ihtiyacını karşılama görevi de Selçuklulara yükletilmişti⁵⁶⁷.

Yeni idarecileri Sülemiş isyanının sonunda Anadolu'ya geldiler. Fakat büyük bir hayal kırıklığına uğradılar Zira ülkede ne 3.000 çift öküz ne de istenilen büyüklükte arazi vardı. İsyanlar dolayısıyla ülkede ne öküz, ne tohum ne de zahire kalmıştı. Askerlerin iâşesini sağlaması da mümkün değildi. Bu durum karşısında mültezimler o kadar şaşkınlığa düşmüşlerdi ki her hangi bir durumda İlhanlı merkezine gitmeme ve gönderilen yarlıklara uymamayı bile düşünmüşlerdir. Hülâsa mal toplayamama telaşı hepsini sarmıştı⁵⁶⁸.

Sülemiş isyanından sonra nisbeten sakinleşen ortamda mültezimler Moğol komutanlarının da desteğini alarak Anadolu'da faaliyetlerini sürdürmeye çalıştılar. Bunlardan Mücireddin Emir Şah Emir Sutarı'nın desteğiyle beraber Kayseri yöresinde faaliyet gösteriyordu. Diğer bir İlhanlı noyanı Emir Çoban ise o sırada Memlûk sınırını denetlemek üzere güneye inmiş bulunuyordu. Pervane Muineddin Mehmed Bey'de iltizam yeri Kastamonu canibine gitmişti. O, halkının rahat ve zengininin çok olduğu Çankırı'ya yardımcılarından Nasireddin Çelebi'yi gönderdi.

⁵⁶⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 242-3.

⁵⁶⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 244-5.

Çelebi orada iyi bir çalışma ve halkı hoşnut etti ve onlardan 700 at, 10.000 koyun, buğday ve diğer mahsüllerden 500.000 adet tagar toplayarak Aksaray'a Emir Sutay'ın yanına geldi. Bu başarısından dolayı idareciler onu Aksaray bölgesi Naibü'l-Hazara'sı yaptılar. Bu durumda Pervane Muineddin Mehmed'de şevketi ve kuvveti artmış bir halde Konya'ya geldi. O, Burada da yardımcılar vasıtasıyla mal tahsil etmeye başladı. Ancak halka kötü muamele yapması yüzünden başarılı olamadı. Sonuçta isyan eden ahali onun yardımcılarından çoğunu öldürdüler. O da çaresiz tekrar Kastamonu tarafına gitmek zorunda kaldı. Yolda Uç Türkmenlerinin saldırısına uğrayıp eşyaları yağmalanınca da Mücireddin Emir Şah'ın idari bölgesi Sivrihasar'a sığındı ve hakkı olmadığı halde oranın tüm vergilerini topladı. Ardından da tekrar Kastamonu taraflarına yöneldi. Kente gelince burdan yine oldukça bol miktarda tagar ve mal topladı. Ancak topladıkları malları Moğollara vermeyerek kendisi ve toplayacağı orddusu için harcamaya başladı. Bu açıkça bir isyandı. Nitekim Pervane'nin tavrı hemen İlhanlı katına bildirildi. Oradan da Pervane'nin hemen def edilmesine dair bir ferman geldi. Derhal harekete geçen Moğollar ne kadar uğraşılsa da onu yakalayamadılar. Fakat Pervane'yi ölümcül bir hastalık yakaladı ve sonunu getirdi⁵⁶⁹.

Aksaray ve Eyüphanlı civarının vergi mültezimi Rükneddin Pervane de istenilen miktara ulaşabilmek için bazen halka zor

⁵⁶⁹ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 247-50; O. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 626.

kullanıyordu. Ayrıca topladıkları malın bir kısmını da zimmetine geçiriyordu. Şikayet üzerine yakalandı ve yargıcılar tarafından sorguya çekildi. Sonuçta suçlu bulunarak öldürüldü, malı da yağmalandı. Niğde ve çevresinin mültezimi Müstevfi Şerefeddin Osman'da Moğol askerleri için istenilen meblağa ulaşabilmek için halkın varını yoğunu almaya çalıştı. Vermek istemeyenlere ise zulm yaptı. Öyleki onun bir çift öküzü bulmak için çiftçinin evlerini bile yıkmaktan çekinmediği belirtilmektedir⁵⁷⁰.

O sırada Irak bölgesindeki işlerle meşgul olduğu için Anadolu'ya diğerlerinden yaklaşık bir yıl sonra yani 699 başlarında gelebilen (1299 sonbaharı) vezir Cemaleddin bir yıl öncesinin vergilerininide toplamak isteyince karışıklık çıktı. Bunun üzerine vezir azledilerek İran'a gönderildi⁵⁷¹.

Kaynağımıza göre mültezimler içinde en başarılı ve yetenekli olan Mücireddin Emir Şah idi. Onun mültezimlikten başka idari vazifeside bulunmaktaydı. Bu sebeple O önce ortağı mustavfi Ş. Abdurrahman'la kendi yöresi Kayseri'de işleri yoluna koyduktan sonra Emir Sutay'la beraber Niğde taraflarına giderek buradaki Endoğu kalesinde bir kaç yıldır yol kesen ve halkın malını soyan Kongur Türk'ü kuşattılar. Kurtulamayacağını anlayan asi bir süre sonra gelerek itaatini arzetti. Bundan sonra Mucireddin ve Emir Sutay Niğde ile Adana arasındaki

⁵⁷⁰ Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 252.

⁵⁷¹ Aksarayî, Mûsameretül-ahbâr, s. 253.

Toros geçitlerinde stratejik bir öneme Sahib Luluve (Ulukışla) kalesi sahibi Sabikeddin'in yörede eşkiyalık yapması sebebiyle onun üzerine yürüdüler. Sabikeddin'de üstün kuvvetler karşısında direnmeyeceğini anladığından kaleden çıkıp teslim oldu ve itaatini arz etti. Sutay'da onu affederek tekrar yerine iade etti. Bu sıralarda Selçuklu ve Moğol otoritesinin zayıflamasından dolayı Anadolu'nun her yerinde çeşitli isyanlar ve eşkiyalık hareketleri yaşanıyordu. Moğol emiri Sutay askeri güçle istikrarı temine çalışırken Mucireddin'de Saltanat Naibi sıfatıyla ona yardımcı oluyordu. Sultan Alâeddin'in ise olayları seyretmekten başka yaptığı bir şey yoktu. Faaliyetlerine Luluve'den sonra da devam eden Emir Sutay ile Mucireddin Emirşah bu kez de Niğde ile Eyüb Hisarı arasında sarp bir yerdeki Seferihisar Kalesinde üslenmiş olup yöreyi haraca kesen ve yağma faaliyetlerinde bulunan Türkmenler üzerine yürüyerek kaleyi kuşattılar. Kısa süre sonra burayı ele geçirerek Türkmenleri kılıçtan geçiren müttefik güçler ve ardından da Aksaray'a döndüler⁵⁷².

Yine aynı zamanlarda Boğdın oğlu Bedreddin ile kardeşi Helire Köyü mağaralarında 300 adamıyla beraber üslenmiş ve Niğde ile Sivas suyu (Kızılırmak) arasındaki bölgede eşkiyalık yapmakta ve yöreyi haraca kesmekte idiler. Halk onların yüzünden adeta canından bezmişti. Aksaray imam ve şeyhleri buna bir çare bulmayı düşündüler. Eşkiyanın bulunduğu yer o kadar dik ve engebeli idi ki askerlerin onları kolay

⁵⁷² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 253-4; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 628-9.

kolay yakalama imkanı yoktu. Bu sebeple Bedreddin'i Selime vilayetini kendisine ıkta edecekleri vaadiyle kandırıp yanlarına çağırdılar. O da kardeşiyle beraber bu vaade inanıp Aksaray'a gelince hemen orada yakalanıp öldürüldüler. Böylece bölge eşkiyalardan kurtulmuş oldu. Bütün bu başarılar Mücireddin Emir Şah'ın ününü ve şöhretini artırıyordu⁵⁷³.

Babası Pervane Muineddin Mehmed'in Kastamonu yöresinde Moğollar'a isyan ettiği sırada ölmesinden sonra oğlu Mesud Bey'i Karadeniz Sahil bölgesinde faaliyet halinde görüyoruz. O babasının yarım bıraktığı işi tamamlamak düşüncesiyle Samsun üzerine saldırarak burayı ele geçirdi. O dönemde Samsun Mutasarrıfı olan Rükneddin Rahat Sivasî ona karşı koymakta aciz kalmıştı. Samsun Selçuklular için önemli bir liman ve ticaret merkezi olduğu kadar burada bir darphane'nin de bulunması şehrin önemini artırıyordu. İşte Mesud Bey'de bu darphaneye el koymuştu. Bu durum karşısında Mücireddin Saltanat Naibi olması hesabıyla Mesud Bey'in üzerine sefer düzenledi. O ordusunu gemiler vasıtasıyla Canik bölgesinden dolaştırarak Samsun'a geldi. Mücreddin'in geldiğini duyan Mesud Bey'de burayı bırakarak mukatası Sinop tarafına kaçtı. Böylece Samsun tekrar Selçukluların eline geçti. Bundan sonra Mesud Bey Sinop'ta ikamet ederken 1.000 kadar Frank askeri deniz yoluyla buraya gelmiş ve alış veriş etmek maksadıyla sahile çıkmışlardı. Bir miktar alış veriş yaptıktan sonra şehir halkının

⁵⁷³ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 254-5.

gafletinden yararlanarak kılıçlarını çektiler ve orada bulunanlarla birlikte Mesud bey'i esir aldılar. Öyle anlaşıyorki bunlar köle ticareti yapan kiralık askerlerdi. Bu dönemde köle ticareti çok yaygın bir durumdaydı. Mesud Bey kurtulmak için onlara 9.00.000 dirhem gibi yüksek bir meblağ ödedi. Bu olaydan sonra Mücireddin Emir Şah'la iyi geçinen Mesud Bey ona damad olmuş ve ikisi beraber yörede emniyet ve sükuneti için çalışmaya başlamışlardı⁵⁷⁴.

7 – Nizamüddin Yahya'nın Yeni Malî Düzenlemeler Yapmak Amacıyla Anadolu'ya Vezir Ünvanıyla Yollanması ve Öldürülmesi

Daha önceleri Horasan bölgesinde vezirlik ve naiplik yapmış olan Nizamüddin Yahya 699 yılı (Kasım 1299-Ağustos 1300) içinde Anadolu'ya gönderildi. Amacı İlhanlı idaresi için ülkenin mal, tevcihat ve avarizat gelirlerini toplamak ve yeni kanunları uygulamaya koymaktı. Zira o sırada İlhanlı vezirleri Saadeddin Saveci ile Tabib Reşidüddin tüm bölgelerde geçerli olmak üzere yeni kanunlar çıkartmışlardı. Bu kanunlara göre belli ve ekilebilir bir arazi sahibi her evli çift bir bundan böyledinar vergi vermekle yükümlü olacaktı⁵⁷⁵. Nizamüddin Yahya'da Anadolu da bu kanunu vaaz etmeye geliyordu. O Irak üzerinden yola çıktı. Yanında Nişapur ve Horasan'lı katipler,

⁵⁷⁴ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 257.

⁵⁷⁵ Bu uygulama Osmanlılar'daki çift resmine "Resm-i çift" çok benziyor. Mukayese için bkz. H. İnalcık, Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu. Belleten XXIII /92. s. 575-92

Azerbaycan'lı hacipler, Kuhistan'lı tahsildarlar, Kirmanlı amiller, Mazenderan ve Isfahanlı mülazımlardan oluşan kalabalık bir maiyeti vardı. Yarığa göre bu çift resmini kendi ve maiyetinin masrafları için harcayacaktı⁵⁷⁶.

Aynı sıralarda da Sultan III. Aleaddin Keykubad o sırada Halep yöresinde bulunan Gazan Han'a arz-ı ubudiyet etme ve gerekirse onun Suriye seferine katılmak için yola çıkmış Erzincan taraflarına varmıştı. Nizameddin Yahya ve adamları da tam o sırada bu bölgeye geldiler ve iki kafilе karşılaştı. Nizameddin Yahya burada Sultan'ın Gazan Han'a götürmekte olduğu hediyelere el koydu. Bu olay bir Selçuklu Sultanının düştüğü durumu göstermesi açısından ilginçtir. ardından erzincan'a giren Mültezim, şehir idarecilerinin çift resmi vergisi olarak değil bir 10 dinar önermelerini dahi kabul etmedi. Halbuki yarıklıkta bir dinar alınması yazılı idi. Nizameddin Yahya 2-3 bin dinarlık ödeme gücü olan yerlere 50.000 dinar vergi yükü yazdırdıktan sonra Erzincan'dan Sivas'a geldi. Burada da zalimce tutumunu sürdüren Moğol idarecisi ve Kızıl adlı bir sarrafa tam 15.000 dinar vergi yükletmişti. Amasya'ya vardığında ise oranın Amili Taceddin Pervane evladı üzerine 8.000 dinar vergi harvale ederek onlardan zorla aldığı bu meblağı şahsi giderlerini karşılamak için kullandı. Tokat'ta ise maktul Kadı Sadreddin'in zevcesinden iki yüz ciltlik çok kıymetli kitabı talan etmesinin yanında ailenin emlakı üzerine de 20.000 dinar vergi yazdı. O, Ülkedeki bütün mutasarrıf ve görevlilere

⁵⁷⁶ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, 256-7.

baskı yaparak onların gelirlerine de göz dikti. Artık halkın dayanacak gücü kalmamıştı. Nizamüddin ise zorla topladığı mallarla Anadolu'da lüks içinde yaşıyordu. Maiyetinde çalışan Müstevfi Şerefeddin Abdurrahman onun bu zulümlerine fazla dayanamamadı ve o sırada Samsun'da bulunan Mücireddin Emir Şah'ın yanına kaçtı. Burada Naib'e Nizameddin Yahya'nın yaptığı tüm sahtekarlık ve zulümleri anlattı. Yaptıklarının ortaya çokmasından korkan Nizameddin Yahya ise Anadolu'ya gelirken yanında getirdiği batîni bir fedaiyi Abdurrahman'ın peşinden gönderdi. Fedai Samsun'a geldi ve sikke ayarından anladığını söyleyerek Şerefeddin'in hizmetine girdi. Kısa zamanda da kendini kabul ettirdi. Bu sayede Müstevfi'nin yanına kolayca girip çıkabilen fedai bir gece yansı Şerefeddin uyurken onu yatağında bıçakladı ve kaçtı. Sabah olupta olay öğrenilince Mücireddin, şehir ileri gelenleri ile birlikte fedainin peşine düşerek onu saklandığı yerden çıkardılar ve yargıladıktan sonra kısas olarak öldürdüler. Şerefeddin Abdurrahman 10 gün hasta yattıktan sonra hayata veda etti. Fedainin sorgulanmasından müstevfinin öldürülmesi işinin arkasındaki asıl kişinin Nizameddin Yahya olduğu ortaya çıktı. Bunun üzerine Mücireddin onun hakkında karar verebilmek için bütün Anadolu emirlerine yazı yazarak toplantıya çağıracaktı⁵⁷⁷.

8 - Gazan Han'ın Suriye Seferi ve Selçuklular'ın Bu Sefere Katılması

⁵⁷⁷ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 258-68; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 631-3.

Anadolu'da çıkan Sülemiş isyanı dolayısıyla Memlûkler üzerine düşündüğü seferi erteleyen İlhanlı Hükümdarı isyanın bastırılmasından sonra tekrar harekete geçti. O sırada Memlûk Sultanı'ndan kaçarak Moğollar'a sığınmış olan Emir Kıpçak'da Gazan'ı bu sefere teşvik ediyordu. Bunun yanında Memlûkler'in Sülemiş'e vermiş oldukları açık destekde Gazan'ın seferi için önemli bir faktör teşkil ediyordu. O hazırlıklarını tamamladıktan sonra 19 Muharrem 693'de (16 Ekim 1299) Tebriz'den yola çıktı ve hızlı bir yürüşten sonra Safer'in 25'inde (22 Kasım 1299) Nusaybin hududuna vardı. Burada Kutluğ Şah'ı önden gönderdi. Bir süre sonra kendisi de harekete geçerek Rebiülevvel'in 7'sinde/2 Aralık 1299 Haleb'e vardı. Ayın 25'inde de (20 Aralık 1299) Hims'dan geçerek Selimiye kenarına indi. Memlûk ordusunun da o civarda olduğunu öğrenince de savaş için daha elverişli olan ve Hims'a üç fersah (24 km.) uzaklıktaki Barik suyu kenarına gelerek ordugahını kurdu ve savaş hazırlıklarına başladı. Sağ kanadı en güvendiği komutanlar Emir Mulay, Satılmış ve Kutluğ Şah'ın kumandasına verirken öncü olarak Emir Çoban ve Sultan Yasavul'u gönderdi. Kendisi merkezde yer alırken Emir Tuğrulca'yı da merkezin önüne yerleştirdi Sol kanatta ise İl Basmış, Çiçek ve Kurmuşî yer alıyordu. 27 Rebiülevvel 1299'da/22 Aralık 1299 büyük savaş başladı. Memlûkler doğrudan Gazan Han'ın bulunduğu çadıra doğru yüklendiler ve Moğol saflarından da bir çoğunu yararak ve 10.000'e yakın da Moğol öldürdüler. Ancak Kutluğ-Şah'ın büyük direnç göstermesi sonucu çadıra yetişmeye güçleri yetmedi. Savaşın kritik bir anında daha önce yaptıkları gibi Araplar'dan 5.000 kişiyi pusuya yatırmış olarak beklettiğini öğrenen Gazan hemen tedbir alarak Kürbuka'yı

onlar üzerine gönderdi O, Arapları daha pusudan çıkmadan bastırarak onları bozguna uğrattı. Diğer taraftan Memlûk ordusunun sağ kanadının da bozulmaya başlamasıyla Memlûk kuvvetlerinde çözülme oldu ve çok geçmeden bozgun halinde kaçışmaya başladılar. Böylece ilk defa Moğollar Memlûk ordusuna karşı net bir zafer kazanmış oluyorlardu. Ancak bu zafer de kalıcı olmayacak, Moğollar'ın Suriye'yi ele geçirmesine yetmeyecekti. Gazan Han zaferden sonra Hims'a girdi ve Memlûk hazinelerini ele geçirdi. Ardından da Dimaşk'a yönelerek Rebiülahir'in 9'unda şehrin önlerine geldi (5 Ocak 1300). Burada kendisini Dimaşk ahalisi karşıladı ve aman dilediler. Gazan halka aman verdikten sonra buraya görevliler tayin etti. Dimaşk emirliğini daha önceden kendisine sağınmış Memlûk emiri Kıpçak'a verirken şihneliğine Emir Kutluğyar'ı atadı.. Bahar mevsimine kadar yörenin muhafazasını da Emir Kutluğ Şah ile Çoban'a bıraktı. Yaz mevsimi gelince de görevi Emir Mulay devralacaktı. Gazan bölgede işleri düzenledikten sonra Cemazielevvel'in 15'inde/8 Şubat 1300 Dimaşk'tan ayrıldı ve ayın 24'ünde/17 Şubat 1300 Fırat'tan geçerek Bağdad'a yöneldi. O burada kışlarken 5 Recep 699'da/27 Mart 1300 Kutluğ Şah Suriye'den gelerek Emir Kıpçağın kendilerine ihanet ederek tekrar Memlûkler safına geçtiğini bildirdi. Bunun üzerine İlhanlı hükümdarı Bağdad'da kalmayarak İran'a yöneldi ve Ramazan ayının 15'inde/7 Mayıs 1300-Meraga'ya ulaştı⁵⁷⁸.

⁵⁷⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 124-31; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 460-2; Aybek Devadârî, Kenzü'd-dürer. C.IX. s. 15-7; Zehebî, Düvel-i İslâm, s. 202-3; Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 271-6; H. Müstevfî, Tarih-i Güzide, s. 605.

a) Şam'a II. Sefer

İlk seferde zafer kazanılmasına rağmen Suriye Moğollar tarafından elde tutulamamıştı. Gazan Han bu kez hataya düşmeden ülkeyi tamamen ele geçirmek amacıyla yeniden hazırlık yaptı ve ilk seferinden yaklaşık bir yıl sonra harekete geçti. O, Kutluğ Şah'ı önden gönderirken kendisi de 15 Muharrem 700/30 Eylül 1300 tarihinde Tebriz'den yola çıktı. Rebiülevvel 4'de/17 Kasım 1300, Musul'a gelen İlhanlı hükümdarı burada bir süre eğlendi. Bu süre zarfında da Emir Mulay ve Çoban'ı Moğollara karşı keşif yapmak amacıyla (öncü) olarak ileriye çıkardı. Ardından da kendisi hareketle Cemadievlevvel başında Haleb şehrine, oradan da ayın 7'sinde/18 Ocak 1301-Kinnesrin'e ulaştı. Bu yürüyüşleri sırasında karşılarına herhangi bir Memlük gücü çıkmamıştı. Bu sırada Anadolu'dan Emir Sutay ve Şibavci gelerek İlhanlı ordusuna katılmışlardır. Herhangi bir Moğol öncü gücünü karşısında göremeyen Han onların korktuğunu düşündü ve müslüman halka daha fazla eziyet vermemek için ileri gitmedi. Gazan Kutluğ, Şah'ı yörenin yönetim için bırakıp 12 Recep 700'de/23 Mart 1301-Suriye'den ayrıldı ve Ramazan'ın 24'ünde/3 Mayıs 1301- Ucan'a ulaştı⁵⁷⁹. Bu son seferlerle İlhanlılar, Memlükler karşısında önemli bir toprak kazancı olmamakla beraber psikolojik bir üstünlük sağlamışlar, bunun yanında bölgenin en güçlü devletinin kendileri olduğunu göstermişlerdir. Ancak şunu da

⁵⁷⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 131-4; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 463; H. Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 605.

belirtmeliyiz ki her iki ülke de iç yapıları itibarıyla rahatsız bir döneme giriyordu.

b) Anadolu'daki Durum

İlhanlı hükümdarı Suriye seferine çıkarken Türkiye Selçuklu Sultanı III. Alâeddin, Sülemiş isyanından sonra Gazan'a bağlı olduğunu göstermek amacıyla yola çıkmıştı. O, Diyar-ı Rebia'da iken yetişip onun huzuruna çıktı ve arz-ı ubudiyet etti. Gazan Han Sultan'ı çok iyi karşılayıp iltifatlar ettiği gibi kaynağımızın o sırada sınırlarını Erzurum'dan Antalya sahili ile Diyarbekir'den Sinop' a kadar uzandığını belirttiği Türkiye Selçuklu topraklarının yönetimini tekrar ona verdi. Ayrıca Sultan Şehzade Hülecü'nün kızıyla da evlendirecek kendine akraba edindi. Onun yanında Gazan Han Selçuklu. Bu arada devlet mansıplarında da bazı değişikliklere giderek yeni atamalar yaptı. Bu meyanda Mücireddin eskisi gibi naibü's-sultan olarak kalırken, vezirlik Alâeddin Savî, atabeklik Kadı Mecdeddin Karahisarî, müstevfilik Nasireddin Mehmed ve eşraf-ı memaliklik Seyyid Şerefeddin Hamza Alevî üzerine tevdi edildi. Eskiden olduğu gibi bu görevlendirecek, Anadolu'dan iltizam üzere mal toplayacaklardı. Gazan Han Sultan Alâeddin'e kös sancak, bayrak, alem ve seçkin atlardan vererek tantanalı bir şekilde uğurlama yaptı. Kafile Diyar-ı Rebia'dan Diyarbekir'e doğru yollandı. Kaynağa göre zayıf bir karaktere Sahib olan III. Alâeddin yardımcılarını Mecdeddin Karahisarî ve Seyyid Hamza'nın tesirinde kalarak daha Anadolu'ya girer girmez zulümlere başladı. Harput'a geldiklerinde zamanın ünlü alimlerin

mütefessir Kadı Seyyid Mecdeddin'i mal vermeye zorladılar ve tehditle ondan 500.000 dirhem para aldılar. Buradan Malatya'ya geçen Sultan, kötü uygulamalarını burada da sürdürdü. Huzurlarına birçok değerli hediyelerle gelen eşrafdan Nureddin Şihab-ı Divanî'den 40.000 dinar daha istediler. Veremeyince de işkence ile onu öldürdüler. Babasının öldürüldüğünü duyan Malatya ordu komutanı Kutbeddin isyan ederek şehirde vergi toplamakta olan muhassılları öldürttü İsyân haberini duyan Sultan derhal orduyu çağırarak Malatya'yı kuşatmaya gitti. Ancak Kutbeddin'in çok iyi savunma yapması ve kuşatmacılara çok zaiyat verilmesi sonucu kuşatma kaldırıldı ve Sultan ve adamları Divriği taraflarına gittiler. Burada da halktan yüklüce mal topladılar, vermeyenleri ise öldürdüler. Öyleki erektiğinden fazla vergi vermek istemeyen bir hristiyanı öldürerek mallarını müsadere ettiler⁵⁸⁰.

Geçtikleri yerleri çöle çeviren Sultan ve adamları o dönemde Anadolu'nun en zengin şehri olan Sivas'a geldiklerinde Ramazan ayı başlamıştı (Ramazan 700/Mayıs 1301). Herkes orucuyla niyazıyla uğraşırken Sultan ne oruç tutuyor ne de başka vecibeleri yerine getiriyordu. Üstelik bununla da yetinmeyerek iştret ve şarabı fazlalaştırmıştı. Bu sebeple halkın nazarında itibarı ve saygınlığı iyice azaldı⁵⁸¹.

⁵⁸⁰ Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 280-2.

⁵⁸¹ Aksarayî, Mûsamemetül-ahbâr, s. 282-3.

Yarlık hükmüne göre Sultan'dan ayrılarak mal iltizam etmek için Danişmendiye vilayetine giden Seyyid Hamza da burada Horasanlı tahsildarlar ve Moğol muhafızlarıyla dehşet saçtı. Hangi şehire gittiyse halk orayı terkederek başka yerlere kaçtı. Öyleki vilayet ıssız ve virane bir yere dönmüştü. Ayrıca o dini konularda ehl-i sünnete göre hareket etmiyor bu da toplumda ikilik yaratıyordu. Naip Mucireddin ve Vezir Alâeddin yapılan zulümleri ortadan kaldırmak için çok uğraştılar. Ancak Sultanı bu iki işinin tesirinden kurtaramadılar. Çaresiz kalan Naip, Gazan Han katına gitmeye karar verirken Vezir de Moğol komutanı Abışka'ya sığındı ve durumu anlattı. Sonra ikisi Sultan ve adamlarının icraatlarını Gazan Han'a yazdılar. Bu şikayet üzerine Han'lık katından bir yarlık geldi. Bu yarlıkta Selçuklu sultanının bundan böyle Moğol valisi yani Abışka Noyan'ın yanından ayrılmaması ve ondan izinsiz faaliyetlerde bulunmaması yazılı idi. Abışka yarlığı alır almaz, derhal Sivas'a giderek Sultan'ı ve maiyetini alarak o sırada yazlamakta olduğu Yabanlu'ya götürdü 7 Şevval 700/15 Haziran 1301. Burada yapılan yargılamada Seyyid Hamza ile Müstevfi Nasireddin suçlu görülerek kazığa oturtulmak suretiyle öldürüldüler. Bu manzara karşısında korkuya kapılan Sultan Alâeddin Konya'ya kaçmak suretiyle Moğollar'dan kurtulmayı düşündü. Bu amaçla bir gece yola çıktı ve gizlene gizlene Ürgüb'e kadar geldi. Ancak Moğol kuvvetleri burada kendine yetiştiler ve küçük bir çatışmadan sonra Sultan ve adamlarını ele geçirdiler. Bu çatışma esnasında sultanlığa ait bir çok kıymetli taşlar, altından gerdanlıklar ibrişimler de Moğollar'ın eline geçti. Kaynağımız bir gerdanlığın yaklaşık

1200 miskal (6000 gr) ağırlığında olduğunu beyan etmektedir⁵⁸². Sonuçta Sultan ve adamları yakalanarak Abışka Noyan'ın bulunduğu yaylağa getirildiler. Yargıdan sonra suçlu görülen görevliler katledilirken Sultan ve Atabek Mecdüddin Karahisarî İlhanlık merkezine gönderildiler⁵⁸³.

7 - Sultan III. Alâeddin' Keykubad'ın Azli ve II. Mesud'un İkinci Defa Selçuklu Tahtına Çıkarılması

Moğol Noyanı Abışka tarafından İran'a gönderilen Sultan burada yargıcalar tarafından yargılandıktan sonra idam cezası ile cezalandırıldı. Fakat karısı olan Şehzade Hülecü'nün kızının araya girerek şefaatçi olması sonucu cezası affedildi. Bununla birlikte Sultanlık'tan azledildi ve maaş karşılığı İsfahan'da zorunlu ikamete tabi tutulmaktan da kurtulamadı. O İsfahan'a gittikten kısa süre sonra görevlilerden birinin saldırısına uğrayarak burada öldürüldü⁵⁸⁴. Sultan Alâeddin'in hükümdarlık ettiği 698-700 yılları arasındaki kısa sürede Anadolu büyük sahne olmakla beraber tarihinin dönüm noktalarından birini yaşama sürecine girmiştir. Bu da bir çok Türkmen Beyliği bağımsızlığını ilan eük tarihinde yeni bir sayfa açılmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Tarihde görüldüğü en büyük devletlerden biri olan Osmanlı cihan devletinin

⁵⁸² Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 283-89; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 634.

⁵⁸³ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 290.

⁵⁸⁴ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s.291; F. Sümer, *Anadolu'daki Moğollar*, s. 71.

kuruluş temelleri bu yıllarda atılırken manidar bir şekilde meşruiyetini bir Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubad'ın elinden almak istemiştir⁵⁸⁵.

Sultan Alâeddin'in azledilmesiyle boşalan Selçuklu tahtına ikinci kez II. Gıyaseddin Mesud getirildi. O sırada Anadolu'da Sultan Alâeddin zamanında görevli memurlar hesap vermek için merkeze çağırılmışlardı. Bunlardan Seyyid Hamza cezadan kurtulduysa da ölümcül bir hastalığın pençesinden kurtulamayarak hayata veda etti. Müellifimiz Aksarayî'nin de hamisi olan ve 20 yılı yakındır Selçuklular'a hizmet etmiş Mücireddin Emirşah ise yargıdan sonra suçlu bulunarak 7 Recep 700/16 Mart 1301'de Arran'da öldürüldü. Kaynakta onun suçunun ne olduğu yazılı değildir. Bunun yanında Anadolu'ya geldiğinden beri halka zulümden başka birşey göstermeyen ve mallarını soyup zimmetine geçiren Nizamüddin Yahya'da kendisinin öldürttüğü Müstevfi Abdurrahman Şeref'in çocuklarının şikayeti sonucu 702/1302 Yazı, başında Hemedan yakınlarında Yalnız Ağaç'ta asılmıştır⁵⁸⁶.

Sultan Mesud 702/1302-3 yılında Musul üzerinden Gazan Han'ın yarlığı ile Anadolu'ya geldi ve Selçuklu tahtına oturdu. Bu sırada İlhanlı hükümdarı Memlükler'e karşı üçüncü seferine çıkmış ve 702 Recep (Şubat 1303) ayında Musul yakınlarına ulaşmış bulunuyordu⁵⁸⁷.

⁵⁸⁵ Bu konuda hemen bütün Osmanlı kaynaklarında bilgi vardır. Msl. bkz. Mehmed Neşî, *Kitab-ı Cihan-Nüma*. (Yay. M. Altay Köymen-F.R. Unat). II. Baskı, Ankara 1987, T.T.K Yayını C. I. s. 107-9.

⁵⁸⁶ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 140-1; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 291-4.

⁵⁸⁷ Reşidüddin, a.g.e., s. 143-5.

Gıyaseddin Mesud'da Gazan'ın maiyetinde olup Musul'dan Selçuklu ülkesine yöneldiğine göre onun Selçuklu tahtına oturuşunu 702 Receb'i ile Şaban ayı (Şubat-Mart 1303) arasında olduğunun ihtimali çok yüksektir. O tahta oturunca İlhanlı idaresi tarafından mansıplarda herhangi bir değişiklik yapılmadı. O sırada Cahı oğlu adlı biri Niğde ile Aksaray arasındaki Develi Karahisar kalesinde isyan etmiş ve bir çok vilayeti hakimiyeti altına almıştı. Recaya onun zulümlerinden bıkmıştı. Abışka Noyan Sultan Mesud, vezir Alâeddin ve diğer emirlerle beraber kale üzerine yürüdüler. Bir aylık bir muhasaradan sonra kale tam ele geçirilmek üzereyken İlhanlı katından gelen bir haber üzerine kuşatmadan vaz geçilerek geri dönüldü⁵⁸⁸. İleride bahsedeceğimiz gibi İlhanlı katından gelen haber Gazan Han'ın ölümü haberi idi.

E. GAZAN'IN ISLAHATLARI VE TÜRKİYE SELÇUKLULARINA ETKİLERİ

Gzn Han devlet adamlığının yanında mali, iktisadi ve idari alanlardaki ıslahatçılığı ile de dikkat çekmiştir. Ondan önce de İlhanlı hükümdarları pek çok alanda yarlıklar vaz ederek devleti aksayan yönlerini gidermeye gayret etmişlerse de hiç biri başarı kazanamamıştı. Gazan Tahta çıktığı zaman ülke iç kanışıklık ve savaşlar yüzünden büyük bir mali ve idari kaos yaşıyordu. Vergiler iyi toplanmıyor görevliler halkı eziyorlardı. Gazan bütün bunlara son vermek için hükümdar olur olmaz

⁵⁸⁸ Aksarayî, a.g.e., s. 294-5.

hemen ıslahatlara başladı. Bu sebeble yarlıklar çıkardı ve yeni müesseseler teşekkül ettirdi. O gerçekleştirdiği ıslahatların meyvelerini kendi döneminde tam olarak alamadıysa da sonrasında gelen halefleri zamanında görülmeye başlandı. Bize göre bu yenilikler bir şekilde bile olsa yeni kurulan Türk beyliklerinde de etkisini hissettirecektir. Şimdi onun ıslahatlarını ara başlıklar halinde görelim.

1 - Paranın ve Ölçülerin Islahı

Ortaçağda bir hükümdarın kendi adına sikke bastırması onun devleti ve ülkesi üzerindeki hakimiyet sembollerinden birini simgeliyordu. O dönemde alışverişte daha çok altın ve gümüş sikkeler kullanılıyordu. İlhanlılar Yakın-Doğu'ya geldiklerinde de bu sistem cari idi. Ancak paranın ayan her bir yöre, ülke ve devlete göre farklılık göstermekteydi. İlhanlı devleti de kendine ait parası olan bir çok tabi sultanlığı içinde barındırdığı için sınırları dahilinde farklı ayarda paralar tedavülde bulunmaktaydı. Bu da bilhassa ticari işlemler ve alışverişlerde problem yaratmaktaydı. Bazen tacirler bu karışıklık sebebiyle mal satmıyorlar veya alış veriş para değilde kumaş üzerinden yapıyorlardı. Bunun yanında kile, tagar, kafiz gibi ağırlık ve mesafe ölçülerin de her bölgede farklılıklar göstermesi vergi toplanması sırasında karışıklık ve haksızlıklara sebebiyet veriyordu. Bu dönemde İlhanlı devletinde tabi devletlerden Fars, Kirman, Gürcistan, Mardin, Melikleriyle Türkiye Selçuklu Sultanları'nın kendi adlarına darp

ettirdikleri sikkeler tedavüldeydi. Kaynağın belirttiğine göre tabi devletlerin çeşitli vezin ve ağırlıklardaki bu sikkelerin içinde en kıymetli olanı Selçuklu Sultanlığı'nın parası idi ve ayanı mutad ölçüsünün 9/10'una ulaşabiliyordu⁵⁸⁹. Buradan yola çıkarak şöyle diyebiliriz ki bütün Moğol yıkım ve soygunlarına rağmen Selçuklu ülkesi diğer İlhanlı tabiyetinde olan ülkelere göre daha zengin ve müreffeh bir hayat sürüyordu.

Bütün bu karışık durumlar içinde Gazan Han İlhanlı ve ona tabi ülkelerde tek bir paranın tedavülde bulunması için bir yarlık çıkardı. Buna göre darp ettirilecek sikkenin vezni ve ağırlığı her yerde aynı olacak, üzerinde de Hristiyan olan Gürcistan hariç-Allah ve Rasûlünün ismi bulunacaktı⁵⁹⁰.

Gerçekten de Gazan Han'ın sağlığında böyle bir paranın bastırıldığını görüyoruz. Gazan Han'a kadar Anadolu'da Moğol hükümdarları kendi adlarına para bastırmamışken onun döneminden itibaren bu ülkede yoğun şekilde Gazan Han'ın paralarını görüyoruz⁵⁹¹. Bu da Anadolu'da yeni sistemin hemen uygulanmaya başladığını gösterir. Bu türden darp ettirilen ilk paraya 700/1300-1 tarihinde

⁵⁸⁹ Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 282-5.

⁵⁹⁰ Reşidüddin, a.g.e., s. 286; Ayrıca mukayese için bkz. İkbâl, Abbas, Tarih-i Moğol, ez Hamle-i Cengiz'da Teşkil-i Devleti Timur, 5. baskı, Tahran 1364, s. 294-5.

⁵⁹¹ Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye-Meskukât-ı İlhamiyye, C.III., İstanbul 1318, s. 40 vd.

rastlıyoruz⁵⁹². Bundan sonra artık Ülkede Selçuklular yıkılancaya kadar Gazan'ın paraları cari oldu.

İlhanlı hükümdarı paranın yanında uzunluk ve ağırlık ölçüleri alanında dâsılahata gitmiştir. Zira bir yörenin kilesi veya kafizi bir diğerini tutmuyor bilhassa vergi alınırken kargaşa ve itirazlara sebebiyet veriyordu. Gazan bu konuda çıkardığı yarlıkla da bütün ülkede ağırlık ölçüsü birimi olarak Tebriz kilesinin bundan böyle uygulanacağını kafiz, tagar ve ceriple alış verişi edilemeyeceğini ve vergi alınamayacağını ilan etti⁵⁹³. Bütün bu çalışmaların asıl amacı İlhanlı devletini daha bir güçlendirmek ve yapısını merkezileştirmekti. Ancak imparatorluk içindeki tabî hanedanlar da buna engeldi. Moğollar başlangıçta işgal edip tabî duruma düşmüşleri hanedan veya kiralıklara dokunmamışlar ve halkı bu yerel melikler vasıtasıyla yönetmeyi tercih etmişlerdi. Ancak zamanla bu hanedanların gücü zayıflayıp halk arasında gözden düşmeye, başlayınca Moğollar nezdinde önemleri kalmadı ve onlar tarafından zamanla ortadan kaldırıldılar⁵⁹⁴. Selçuklu hanedanlığı da ilk zamanlarda halkın tepkisini azaltmak, Türkmenler'i dizginlemek ve adına para basmak gibi işlevleri yerine getirmesi için Moğollar tarafından muhafaza edilmişti. Nevarkı zamanla diğerlerinde olduğu gibi bu hanedanın da zayıflaması Türkmenler'in itaatten çıkması

⁵⁹² İsmail Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye*, İstanbul 1309, s. 93-4.

⁵⁹³ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 286-7.

⁵⁹⁴ Bu şekilde ortadan kaldırılan bir tabî devlet olan Fars Atabekleri için bkz. E. Merçil, *Fars Atabekleri*, s. 122-3.

ve son olarak da paranın tek merkezde basılması politikasına geçilmesiyle Moğollar'ın Selçuklu sülalesine pek ihtiyaçları kalmayacaktı. Selçuklular için Kaçınılmaz son kapıda gözüküyordu.

2 - Malî ve İdarî Islahatlar

Gazan Han tahta oturduğunda ülke iktisaden çökmüştü ve hazine tam takır bir durumdaydı. Hülagu zamanında toplanmış olan servet, hazinedarlar tarafından çalınmış, ondan sonra binbir güçlükle biriktirdikleri de Keyhatu tarafından savrukca harcanmıştı. O, günden bu güne kötüleşen ekonomik durum için çareler aradı ve sonunda da sorunu çözmek için yeni yarıklar vazetti. Buna göre halktan gereğinden fazla vergi alınmayacağı gibi yarığın ilan edildiği ilk üç yıl içinde de herhangi bir şey talep edilmeyecekti. Kaynağa göre bu tedbirin hemen faydası görüldü ve gelirler bir anda artmaya başladı. Bundan başka Han, han, hamam, imaret ile resmi binaların yapımı için halktan angarya olarak alınan tabgur, hayvan ve eşyaların istenmesini yasakladı. O bu iş için özel vakıflar kurdurdu. Bu vakıflar içerisinde Ebvabü'l-berr adlı vakıf meşhurdur. Vakfın kuruluş amaçları arasında kente gelen giden tüccarların içşesi ile malların korunmasını sağlamak da vardı⁵⁹⁵. İdarî alanda yayınladığı bir başka yarıklıkta da O, Cengiz Han devrinden beri cari olan kadılar, danışmendler ve seyyidlerden vergi alınmaması uygulamasını şeri bir hüküm haline getirmekte, ayrıca iki Moğol veya bir müslümanla bir Moğol arasındaki davalara her ayın

⁵⁹⁵ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanîs, 182-91.

ikisinde o yörenin şihne, melik, bitikçiler, kadılar ve danışmendlerden oluşacak mecliste şer'î hukuka göre bulunacaktı. Kent merkezlerinden uzak kazalara da kadılar gönderilecek ve bunlar kentteki kadı tarafından her ay denetlenecekti. Bu kadılar köy ve kasabalarda dava ile idari işlere bakıp hüküm vermeye, emlak sicillerini yazmaya hutbe okumaya ve emlak satışına nezaret etmeye yetkili olacaklardı⁵⁹⁶.

Halktan aşın vergi talep etme ve bunu karşılayamayanlara vergi memurlarının zulmü İlhanlı devleti zamanında sık sık karşılaşılan bir durumdu. Bunun Anadolu'daki örneklerini yukarıdaki satırlarda zikretmiştik. Durumu düzeltmek amacıyla İlhanlı hükümdarı bu alanda da bir yarlık ihdas ettik sizce en önemli ıslahatı budur. Bundan önce vilayetler o bölgenin hakimine iltizam usulüne göre belirli bir meblağ üzerinden veriliyordu. Yönetici yöreye geldiği zaman verdiği paranın karşılığını almak ve ihtiyacını karşılamak amacıyla halka yılda 2-3 bazen de 8-10 kere vergi salıyordu. Ancak toplanan verginin bir kısmı Moğollar tarafından o yöreye gönderilen elçilerin masraflarına, bir kısmı da kendi ihtiyaçlarına gidiyor kalanın büyük bir bölümünde bölgede görevli şihne ve bitikçiler arasında paylaşınlıyordu. Sonuçta hazineye gönderilecek para kalmadığı için hazine memurların maaşlarını ödemişiyordu. Bu durumda mültezim hazineye para bulmak için tekrar vergi toplama yoluna başvuruyor, bu da halkta hoşnutsuzluk yaratırdı. Halk o kadar bezmişti ki vergi vermemek için evini yakıyor, bağını

⁵⁹⁶ Reşidüddin, a.g.e., s. 197-210.

sürüyordu. Gazan bütün bunlara son vermek için çıkardığı yarlıkla vergi toplama yetkisini bölge hakimlerinin üzerinden aldı. Bunun yerine her vilayete bir bitikçi tayin ederek bunların köy, kasaba ve şehirlerdeki mülkleri ve akarları kayd etmesini istedi. Bunlar bütün İlhanlı topraklarını dolaşarak halkın elinde ne varsa (mülk, vakıf, arazi, dükkân vs) yazdılar ve hepsini "Defter-i Kanun" adlı bir defterde topladılar. Ardından da yerel yöneticilerin hazineye para almak için havale ve berat yazmaları yasaklandı. Bu işi sadece hazine yapacaktı. Bitikçilerde vilayetlerde kayd edilmiş mülklerdeki vergi toplama işine nezaret edeceklerdi. Halk artık devletin hakkını aracılara değil doğrudan hazineye, merkeze uzak olanyerlerde de muayyen bir yere yapılmış ve İlhanlı merkezine götürülmeyi bekleyen birimlere teslim edeceklerdi. Yarlığın ilan edilmesinin olumlu etkileri hemen görülmeye başladı. Bu sayede zenginleşmeye başlayan hazine memurlarına ödemeyi zamanında yapabildi. Vergi ikaybı da en aza indirilmişti. yeni uygulamanın verdiği kolaylık sonucu ahali tekrar evlerine dönerek işlerinin başına geçtiler. Devlet de onları teşvik için birkaç yıl koyun, şarap, tavuk, tuzgu ve yam gibi avarız vergilerini almadı⁵⁹⁷.

Görüldüğü gibi İlhanlılar da ülkelerinde Osmanlılar'ın tahrir sistemi adı verilen bir uygulamayı getirmişlerdir. Ayrıca iltizam usulünden vaz geçilerek bunun yerine vergilerin doğrudan reaya tarafından hazineye

⁵⁹⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 243-255; Vergilendirme sistemi için, ayrıca bkz. Cahen, Cl. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 319-269.

gönderilmesi usulü benimsenmiş bu sayede de vergi israfı önlenerek halkın rahat etmesi sağlanmıştır. Bu da Şüphesiz bu uygulamaların hepsi Anadolu'da da cari idi. Aksarayî'nin bildirdiğine göre Save'li Alâeddin (vezir) Anadolu'da Gazan Han tarafından tahrir toplanacak vergilere nezaret etmek için ilk Uluğ bitikçi olarak da vazifelendirmiştir (701/1301-2)⁵⁹⁸. Bu da gösteriyor ki İlhanlı hükümdarının ıslahatları sonucu Selçuklu ülkesinde iltizam usulünden vaz geçilmiştir. Save'li Alâeddin'in Gazan'ın ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

Yine Gazan'ın önemli ıslahatlarından biri olarak vergi toplama zamanını tesbit ederek her yöreye ahalinin görebileceği şekilde taş veya tahta levhalar üzerine yazdırmasıdır. Buna göre yılda biri Nevruz da (yeni ilkbahar) diğeri de Sonbahar'da olmak üzere iki defa Kopçur vergisi alınacaktı. Tamga vergisinde ise levhada yazılanın dışına çıkılmayacaktı⁵⁹⁹. Ayrıca Gazan her yıl çeşitli vilayetlere giden elçilerin seyahat esnasında halktan zorla eşya, mal ve hayvan alımını yasakladı. Onların bütün ihtiyaçları "Yam" adını verilen ve her üç fersahda bir bulunması gereken kurumlar tarafından karşılanacaktı⁶⁰⁰. Yine önemli bir yenilik olarak hanedan mensubu olanların - özellikle kadınların - ihtiyaçlarının karşılanması yolunu sayabiliriz. Hülagu devrinde her bir hanedan mensubuna ganimetten pay verilir ve ihtiyaçları bu şekilde giderilmeye çalışılırdı. Abaka ve Argun Han zamanlarında ise nisbeten

⁵⁹⁸ Aksarayî, *Müsameretül-ahbâr*, s. 291.

⁵⁹⁹ Reşidüddin, *Cami'üt-Tevârih*, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 257-65; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 344.

⁶⁰⁰ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 267-75.

daha iyi bir uygulama olarak bir yerin gelirinin onlar üzerine havale edilmeye başlandı. Ancak vergi toplamada ortaya çıkan sorunlar sonucu başarılı olunamadı. Gazan Han onlar için birer İnci-i has tayin ederek gelirlerini güvenceye almış ve böylece halka musallat olmalarını önlenmiştir⁶⁰¹.

3 - Askerî Islahatlar

İlhanlı hükümdarı mali ve idari yeniliklerinin yanında askerî alanda da çok önemli değişiklikler yapmıştır. Onun devrinden önce Moğol askerine mersum, ıkta, maaş veya tagar olarak adlandırabileceğimiz gelirlerden herhangi bir şey verilmiyordu. Tabi ki büyük komutanlar bunun dışındaydı. Aksine olarak da onlardan sahip oldukları hayvanlar için kopçur vergisi alınıyordu. Gazan tahta oturur oturmaz önce askerlere belli bir miktar tagar (erzak, emtia) vermeyi denedi ve bunun karşılanmasını Anadolu da dahil bütün vilayetler üzerine havale etti. Ancak onun toplanmasının masraflı olması üzerine bundan vazgeçildi. Bunun üzerine İlhanlı hükümdarı 703/1303 yazı başlarında yayınladığı bir yarıklıkda toplanan her on tagardan ancak ikisinin askerlere ulaştığını beyan ettikten sonra artık bu sistemi kaldırdığını yerine askerlerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları vilayetlerin kendilerine ıkta edildiğini ilan etti. Çok önemli yarıklar getiren bu sisteme göre her askerin ihtiyacı ve masrafları bağlı

⁶⁰¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî., s . 330.

bulunduğu vilayetin gelirlerle karşılanacaktı. Yine önemli bir husus da İktaların büyüklüğü konusundaydı. Buna göre iktalar 1000'er kişilik olacak ve asla bu miktarı aşmayacaktı. Yani bir ikta veya mukata olarak verilen şehrin geliri 1000 tane askeri besleyecek büyüklükte olacaktı. Yine iktaların yönetimi ve işleyişi askerlerin nezaretinde yürütülecekti⁶⁰². İlhanlı yönetiminde iktidarı 1000'er kişilikle sınırlandırmasını, onların yönetime karşı getirebilecek yeni bir gücün değişmesini önlemeye yönelik kaygılarından kaynaklandığını düşünebiliriz. Zira geçmişte böyle herkeze yönelik güçlü hareketlerle karşı karşıya gelmişlerdi. Ancak gene de bu iktidarın Osmanlı dönemindeki tımarlar gözönüne getirilirse epeyce büyük olduğu görülmektedir⁶⁰³.

Yarlığın yayınlanmasından sonra geçen 2-3 ay gibi bir sürede Amu Derya'dan Suriye'ye kadar (Anadolu dahil) olan İlhanlı arazisinde askerlere iktaları dağıtıldı. Bundan sonra askerler halktan turgu, tagar gibi angaryalar istemeyecek, buna karşılık reaya da Tebriz vezniyle 50 men (5 kile) buğdayı "anbar-ı hassa'ya" askerin ihtiyacı için teslim edecekti. Emir-i Hazereler İktaların işleyişi ve güvenliğinden sorumlu olacaklar, ancak ne tasarrufunda bulundurabilecek ne de üzerine havale yazılacaktı⁶⁰⁴. Anadolu'da Moğolların genelde iki veya üç

⁶⁰² Reşidüddin, Camiü't-Tevarih-Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 295-99; Cahen, Osmanlılar'dan Önce, s 122-3.

⁶⁰³ Osmanlı tımarları için bkz. İslâm Ansiklopedisi, "Tımar maddesi", c. XII/1.

⁶⁰⁴ Reşidüddin, a.g.e., s. 300-10.

tümenlik bir kuvvet bulundurdukları⁶⁰⁵ düşünülürse azami olarak 1000 kişilik iktalar'dan ancak 30 adet iktanın Selçuklu ülkesinde bulunabileceğini gerçektir. Bu iktalarında nerelerde bulunduğu malumumuz değilse de H. Kazvinî'nin beyanına nazaran büyüklük itibarıyla hemen akla Sivas, Kayseri, Konya, Erzincan, Malatya, Aksaray, Niğde Kırşehir gibi önemli merkezler olabileceği gelir⁶⁰⁶. Sonuçta diyebiliriz ki Anadolu'nun bir çok vilayetinin şehirleri Moğol askerlerine iktâ olarak verilmişti.

Son olarak askeri alanda Gazan Han'ın gerçekleştirdiği yenilik ordudaki asker sayısını artırmasıdır. Çünkü Horasan, Fars, Kirman, Diyarbakır ve Anadolu gibi uç ve düşmanla çevrili bölgelerde daima askere ihtiyaç vardı. Bir düşman saldırısı anında yeterli olmayan kuvvetlerin yardımına başka bölgelerden asker göndermek zahmetli ve pahalı bir işti. Bu eksikliği gidermek için İlhanlı hükümdarı vaz ettiği yarılıkla "bundan böyle her evden ve her iki kardeşten birinin zorunlu olarak askere alınarak iktalı olarak istihdam edilmesini emretti"⁶⁰⁷. Tabiki bu durumda Anadolu'daki Moğol askerinin sayısı da artmış olacaktı. Bize göre bu tedbirin faydasından çok zarar olduğu açıktır. Ordunun askeri gücünü artırmak daha çok masrafa ve kontrolü güç bir düzeye gelmesine, daha da önemlisi kanat ordularının güçlenerek merkezi

⁶⁰⁵ Aynî, İkdü'l-Cuman, II, s. 319'da Argun Han döneminden bahsederken Samagar, Tuğril ve Balargu'nun Anadolu'da Ahmed Teküdar (1282-4)'den beri Anadolu'da üç tümenle bulundukları yazılıdır.

⁶⁰⁶ H. Kazvinî, Nüzhetü'l-Kulûb, s. 94.

⁶⁰⁷ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 312.

orduya üstün bir konuma gelmesine yol açacaktır. Nitekim de öyle olmuştur. İlhanlı devletinin son zamanlarında sınır vilayetlerinde bulunan kanat orduları merkezi otoritesi dinlemeyerek başına buyruk hareket etmiş bu da İlhanlı devletinin parçalanma sürecine götürmüştür.

4- Ziraî Islahat

Gazan'ın uygulamaya koyduğu ıslahatlar içinde en etkili olanı ve Reaya tarafından hemen hissedilen şüphesiz Ziraî alandakidir. Bilindiği gibi Cengiz Han'la başlayan ve gittikçe genişleyerek Yakın ve Orta-Doğu'ya kadar uzanan Moğol istila dalgası bir çok beldeyi, yöreyi ve şehri yakıp yıkmıştı. Bunlar arasında hemen akla gelen en önemli merkezler olarak Belh, Şapurğan, Merv, Serahs, Herat, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Meraga, Erdebil, Gence, Bağdad, Musul, Erbil'i sayabiliriz⁶⁰⁸. Bu şehirlerin her birinin İslâm medeniyetinin birer numunesi ve yıldızı olduğu düşünülürse yok edilmelerinin medeniyeti nasıl çöküşe götürdüğü açıkça görülür. Eğer bugün Avrupa'nın Paris, Roma, Londra, Berlin gibi önemli merkezlerini yok ederseniz Avrupa'nın hali nasıl olurdu acaba? Bunun yanında Moğollar Anadolu'dan da Kayseri, Erzurum, Sivas gibi bir çok şehir ve köyü ya yıkmış ya da insanların kaçması sonucu virane olmasına sebep olmuşlardı. Kaynağın de-yimiyle ülkenin 9/10'u haraptı. Ayrıca Hülagu, Abaka, Argun ve Key-

⁶⁰⁸ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 352-3; B. Spuler, İran Moğolları, s. 345.

hatu'nun yeni şehirler inşa ettirmek için halktan zorla haraç toplatması viraneliği daha da artırmıştı. Gazan bütün bu yanlış uygulamaları bunları yasak etti. Yeni şehirlerin inşası için gerekli malzemenin halktan değil bu iş için tesis edilecek vakıflar yoluyla sağlanmasını emretti. Sonra O, bütün emir ve devlet erkanını toplayarak onlara "ülkenin atalarının yaptığı zulümler nedeniyle tahrip olduğunu bu sebeple yıkımı düzeltmenin kendilerine düştüğünü belirtip şöyle devam etti. "Ülkede divanî, incu ve şahsi mülk adı altında mevcut üç tür araziden mevcuttur. Kim bunlardan bakımsız olan divanî mülkünü bayındır hale getirirse arazinin o kişiye bırakılacağını ve bu kişinin haracını devlete ödeyeceğini söyledi". Ayrıca bu ıslahata göre bir kişi isterse kendine ait mülkü satabilirdi. Bu durumda devletin alacağı haracı satın alan şahıs ödeyecekti. Gazan toprakla ilgili problemlerin çözümü topraktan gelecek gelirler için "Divan-ı Hasılat" adı altında yeni bir teşekkül kurdu. Bu teşekkülün en önemli görevi her yılın tarım politikasını belirlemek çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yardımcı olmakta. Yine yapılan bu ıslahata göre bir arazinin imarı üç aşamada gerçekleşecekti. Eğer o yer sulaksa fazla uğraşmadan orada sulu ziraate geçilecekti. Su yoksa bentler yapılarak su temin edilecekti. Böyle yerden ilk yıl için vergi alınmayacak, ikinci yıl yarısı üçüncü yılda verginin tamamı tahsil edilecekti. Gazan ayrıca çiftçilere tohumluk ve tarım aleti dağıttı. Bunun sonucunda arazilerini terk etmiş olan çiftçiler tekrar yerlerine döndüler

ve tarlalarını ekmeye başladılar. Sonuçta İlhanlı ülkesinde üretim ve bunun sonucunda da vergi gelirleri artmaya başladı⁶⁰⁹.

Burada bizim dikkatimizi çeken nokta Anadolu'nun da dahil olduğu İlhanlı devleti sınırları içinde o dönemde üç tür mülkiyet şeklinin ortaya çıkmış olmasıdır. Ancak bu dönemde Selçuklu ülkesinde hangi arazi türünün ağırlıkta olduğunu bilememekle beraber özel mülkiyetin oldukça yaygınlaşmaya başladığını görebiliyoruz. Bununla ilgili bir kaç belge ile vakfiye suretleri bu güne kadar gelmiştir⁶¹⁰.

5 - Gazan Han'ın Son Seferi ve Ölümü

İlhanlı hükümdarı yukarıda zikrettiğimiz bütün bu ıslahatların ardından üçüncü kez Suriye üzerine sefere çıkmaya karar verdi. O Memlükler'i mutlaka dize getirmek istiyordu. Memlük devleti de o sırada iç çekişmeler sebebiyle yıpranmış bir manzara arz ediyordu. Gazan Han hazırlıklarını tamamladıktan sonra 702 Muharreminde/1302 Eylül-Ucan'dan hareket etti. Hemadan sınırına vardığı sırada Bizans elçileri kendisine ulaştılar ve Türkmenler'den duydukları rahatsızlıkları dile getirerek İlhanlı hükümdarından yardım istediler. Gazan da ilgileneceğini söyleyerek onları savdı. Ardından yürüyüşüne devam

⁶⁰⁹Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih--Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 346-56; Spuler, İran Moğolları, s. 346-7.

⁶¹⁰Selçuklular'ın son dönemlerinde tarla satışına ait bir belge günümüze kadar gelmiştir. Bunun için bkz. M.Z. Oral, Sultan Hatun Senedi, Belleten, (XIX/75). Ankara 1955, s. 385-90; Ayrıca Selçuklu vakıfnamelerinde bir çok yerde mülk ifadesine rastlıyoruz. Misal için bkz. A. Temir, Emir Cacabey vakfiyesi.

ederek 28 Recep 702 (16 Mart 1303)'de Rahbe kalesine ulaştı. Burayı kolayca ele geçirdikten sonra Emir Kutluğ Şah, Emir Çoban ve Mulay komutasındaki bir orduyu önden keşif için gönderdi. Kendisi de Şaban'ın 6'sında 26 Mart 1303 hareket etti ve Haleb yakınlarına vardı. Burada kendisini bekleyen öncü kuvvetlerle birleşti ve bir süre burada istirahat etti. O esnada da Nisan ayı gelmiş sıcaqlar kendini hissettirmeye başlamıştı. Bu sebeple İlhanlı hükümdarı daha ileriye gitmedi ve yerine Emir Kutluğ Şah, Çoban ve Mulay'ı yolladı. Kendisi de Sincar tarafına yöneldi. Burada huzura gelen Mardin Artuklu hükümdarı Necmüddin İlgazi'yi itaatkarlığından dolayı ödüllendirerek ona kendi ülkesine ilaveten Diyarbekir, Diyar-ı Rebia ve Musul vilayetlerini de ihsan etti⁶¹¹. Böylece Artuklular bölgede önemli bir güç haline geldiler.

Gazan'ın Suriye üzerine gönderdiğı Emir Kutluğ Şah idaresindeki Moğol ordusu Haleb'den hareketle Suriye içine daldı. Onlar geçtikleri yerleri talan edip yağmalarken halk da önlerinden panik içinde kaçıyorlardı. Moğol güçleri hiç bir engelle karşılaşmadan Dimaşk yakınlarına kadar gelmişti ki burada büyük bir Memlük gücü onları karşıladı. 2 Ramazan 702'de/20 Nisan 1303 yapılan ve çok şiddetli geçen savaşı kanatlılar arasındaki bağılantının kopması sonucu Moğollar kaybettiler. Sonuçta her bir emir kendi kuvvetleriyle ayrı ayrı geri döndü. Kutluğ Şah ayın 19'unda/8 Mayıs 1303 Gazan'ın yanına gelirken birliğinin büyük bir kısmını muhafaza etmeyi başarmış olan Çoban,

⁶¹¹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mübarek-Gazanî, s. 134-46; Benakifi, Tarih-i Benakifi, s. 467.

ancak 17 Şevval'de/5 Haziran 1303 hanın yanına ulaşabilmişti. Bu savaşta Moğollar'ın kaybı büyüktü. Bu sebeble İlhanlı hükümdarın Zilkade'nin 12'sinde 28 Haziran 1303 mağlup komutanlar hakkında bir soruşturma açtırdı. O sırada kendisi Ucan'da bulunuyordu. Yargılama sonunda Agutay Noyan ve Togan Timur suçlu görülerek idam edildiler⁶¹². Bu şekilde Gazan'ın üçüncü Suriye seferi de kayda değer bir sonuç alınamadan sona ermiş oldu.

İlhanlı hükümdarı yazlamakta olduğu Ucan'dan hareketle 25 Muharrem 703'de/15 Eylül 1303 Tebriz'e gelmişti. Burada çıkacağı yeni bir Suriye seferinin hazırlıklarına başlamıştı ki aniden hastalandı. Bir süre tedavi gördükten sonra biraz iyileşir gibi oldu ve bunun şerefine 19 Rebiülevvel'de/2 Kasım 1303 Tebriz'de bir resmi geçit yaptırdı. Ardından da Ucan'a doğu harekete geçti. Yolda hastalığı yeniden nüksetti. Öyleki ata binemeyecek duruma gelmişti. Onun bu ağır hali Tebriz'de duyulunca Şeyhler'den Pir Yakup Boğdanî ile Kemaleddin, Şehzade Alafrenk'i (Keyhatu'nun oğlu) tahta geçmesi için Tebriz'e çağırdılar. Sahib-i Divan Saadeddin olayı öğrenince hemen müdahale etti ve Alafrenk'in Tebriz'e gelmesine engel oldu. Ayrıca durumu da Gazan Han'a bildirdi. Bundan çok memnun olan Gazan iyileşir iyileşmez hemen komplocuları cezalandırdı. Hoca Saadeddin'e de büyük ihsan ve hediyelerle ödüllendirdi. O, 703 Şaban sonunda/Nisan 1304 seyahat edebilecek bir duruma ulaşınca bu kez Rey tarafına yöneldi. Sıhhati iyi

⁶¹² Reşidüddin, Cami'ü't-Tevârih. Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 146-50; Benakîfî, Tarih-i Benakîfî, s. 467; İkbâl, A. Tarih-i Moğol, s. 276-7.

olup ata binebiliyordu. Fakat Save yakınlarına geldiği zaman hiç beklenmedik şekilde tekrar rahatsızlandı. Bu kez durum çok ciddi idi. Artık kendisi de öleceğini anlamıştı. Bu sebeple aile efradını, maiyetini ve emirleri huzuruna çağırdı. Hep birlikte Ramazan sonunda Mayıs 1304 Kazvin hududuna ulaştılar. Burada etrafındakilere bir çok ihsanlarda bulunduktan sonra onlardan veliahd olan küçük kardeşi Olcaytu'ya sadık kalacakları, gerçekleştirdiği reformları uygulamaya devam edecekleri konusunda söz aldı. Ayrıca bir de vasiyetname yazdırarak herkesin buna uymasını istedi. Sonuçta Moğollar'ın büyük hükümdarlarından Gazan Han doktorların bütün uğraşmalarına rağmen 12 Şevval 703'de/18 Mayıs 1304'de, ardında büyük eserler ve güçlü bir devlet bırakarak Kazvin yakınlarında hayata gözlerini yumdu. Onun ölümü bütün İlhanlı ülkesini yasa boğmuştur. Yedi gün yas tutuldu. Minarelerin uçlarına kilim asıldı ve halk üzerindeki yırtarak çul giydiler. Cenazesi Tebriz'e getirildi ve sağlığında hazırlattığı Şenb-i Gazan'daki kümbete defnedildi⁶¹³. Öldüğünde de daha 32 yaşında olup ancak 8 yıllık hükümdarlık yapmış olan Gazan⁶¹⁴ daha pek çok şey yapabilirdi. Onun ölümüyle İlhanlı devleti ile Yakın-Doğu ve Anadolu yeni bir sayfaya doğru yöneleceklerdi.

⁶¹³ Reşidüddin, Cami'ü't-Tevarih. Tarih-i Mübarek-i Gazanî, s. 150-60; Benakîfî, Traih-i Benakîfî, s. 470; Spuler, İran Moğolları, s. 117-8.

⁶¹⁴ Bilgi Benakîfî'den alınmıştır, bkz. s. 470.

F. OLCAYTU DÖNEMİ, ANADOLU'DA UÇ BEYLERİNİN HAREKETİ VE TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN SONU

1 - Olcaytu Dönemi ve Türkiye Selçukluları

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Gazan Han öleceğini anlayınca yerine kardeşi Olcaytu'yu tayin etmiş ve ona İslâm dininde karar kılması, yaptığı reformları koruması, halktan Nemari ve Tabkur gibi avarız vergiler almamasını vasiyet etmiş ve ardında da ölmüştü. O sırada Horasan'da bulunan Şehzade Olcaytu'da ağabeyinin ölüm haberini alır almaz derhal yola çıkmıştı. Yolda iken kendisine rakip olabilecek Şehzade, Alafrenk'i ortadan kaldıran Şehzade 2 Zilhicce 703'de/6 Temmuz 1304 Ucan'a geldi ve ayın 15'inde de İlhanlı tahtına oturdu (19 Temmu 1304). O, Cûlus merasiminden sonra da bir yarlık yayınlayarak Gazan Han devrinde yapılan ıslahatların aynen devam edeceği, reayanın mal, ev, tarla gibi mülklerinin koruma altında olduğu ilan etti. Ayrıca umumi bir af da çıkardı. Gazan'ın devrindeki görevlileri gene işlerinin başında bıraktı. Bu meyanda Emir Kutluğ Şah beylerbeyliği, ünlü tarihçi Reşidüddin'le Saadeddin Sarvecî de vezirlik mansıbında kaldılar⁶¹⁵.

Anadolu'da ise Gazan'ın ölümü herkesi şoka sokmuş devlet erkânı işleri bırakmış, bunu fırsat bilen bir kısım müfsidler isyan çıkarmaya,

⁶¹⁵ A. Kaşanî, Tarih-i Olcaytu, (Çev. Derya Örs). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara 1992, s. 58-72; Hafız Ebru, Zeyl-i Camiü't-Tevârih, (Yay. Dr. Hamdaba Beyanî), Tahran 1317, s. 2-7.

ortalığı karıştırmaya başlamışlardı. Yeni İlhanlı hükümdarı durumu haber alınca derhal kayınpederi İrencin'i ülkede asayişin sağlamak amacıyla 3 Zilhicce 704'de/28 Haziran 1305 Anadolu'ya gönderdi⁶¹⁶. Moğol Emiri Selçuklu ülkesine gelir gelmez hemen isyancılar üzerine hareket etti. O sırada Türkmen emirlerinden İlyas adlı birisi Konya taraflarında bir Han'a sığınmış teslim olmayı reddediyordu. İrencin Noyanı iki ay 20.000 kişilik bir süvari ile geceli gündüzlü hanı ele geçirmek için uğraştı. Han'ın etrafına mancınıklar, aradeler kurdurarak taşlar attırdı. Ancak bir türlü hanın içine giripte İlyas'ı ele geçiremedi. Bundan cüret alan isyan için öteden beri fırsat kollamakta olan kişiler de her biri birer ribat veya han (Kervansaray) bularak isyan yolunu seçtiler. Anadolu'nun her yeri karışıklık içinde kaldı⁶¹⁷.

Aynı yıl içinde Sahib-i Divan Saadeddin'in kardeşi Şerefeddin Misafir yeni vergiler toplamak amacıyla Anadolu'ya geldi. kendisi iyi niyetli olmasına rağmen yeteneksiz biriydi ve üstüne üstlük Horasanlı ve Kirmanlı yardımcılarının da Anadolu'yu bilmemeleri bunların birçok hatalı ve kusurlu uygulamalar yapmasına neden oluyordu. Vilayetler üzerine yazılan vergi miktarını toplamaya giden memurlar istenilenden fazlasını elde etmeye heveslenince karışıklık çıktı. Sonuçta Şerefeddin bir şey elde edemedi geri döndü. Ancak vilayet mutasarrıflarının yanlış uygulamaları ise devam etti⁶¹⁸.

⁶¹⁶ Kaşanî, Tarih-i Olcaytu, s. 85; Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 299.

⁶¹⁷ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 299; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 635.

⁶¹⁸ Aksarayî, a.g.e., s. 299-300.

Aynı zamanda İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun kayınpederi olan Anadolu Valisi İrencin Noyan 706 Muharreminde/1306 Temmuzunda bir çok hediye ve iyi koşumlu Anadolu atlarıyla İlhanlı merkezine döndü⁶¹⁹. Olcaytu onu çok iyi karşıladı ve ihsanlarda bulundu. Sonra İrencin, Han ile beraber Gilan seferine katıldı. Başarılı geçen bu sefer sonunda da Olcaytu onu Anadolu valiliği ile ödüllendirdi. (706 sonu-1307 baharı). İrencin büyük bir orduyla görevi için yola çıkarken önden de meşhur Togaçar Noyan'ın akrabalarından Bulargu'yu yolladı. Bulargu Anadolu'ya gelince askerleriyle kışlamak için Sis (Kozan) yöresine geldi (1307-8 Kışı) Burada ikamet ederken Ermeniler'in müslüman mabedlerinde domuz beslediklerini görünce çok üzüldü ve yanına tekfur çağırarak onu bu hareketinden dolayı azarladı. Aynı zamanda, Olcaytu'ya da haber göndererek Sis beldesinde bir mescid yaptırarak buradaki müslümanları korumak istediğini belirtti. İlhanlı hükümdarı da bu fikri münasip görünce Moğol emiri hemen faaliyetlere girişti. Bu arada bahar gelmişti (1308 baharı). Bulargu'nun faaliyetlerinden son derece rahatsız olan Ermeni Kralı Moğol Noyanını ortadan kaldırmak için planlar yapmaya başlamıştı. Bu amaçla maiyetindeki emirlere Noyan'a karşı gelmesi için ağır hediyeler gönderdiyse de bir sonuç alamadı. Bundan haberi olan Bulargu derhal harekete geçerek Ermeni kralını yakalayarak cezalandırmak istedi ve bunun için Erzen'e kalesine 20 kadar muhafız yerleştirdi. Ermeni kralı öldürüleceği düşüncesiyle derhal Memlûk sultanına bir ulak göndererek Bulargu'nun kendisine

⁶¹⁹ Kaşanî, Tarih-i Olcaytu, s. 92.

göndermekte olduğu yıllık haracı engellediğini, bu sebeple bu yılki vergisini gönderemeyeceğini bildirdi. Mektubu alan Sultan durumu araştırmak amacıyla Bulgargu'nun yanına elçiler yolladı. Bu elçiler vasıtası ile Kralın korkunç niyetini anlayan Moğol komutanı kesin olarak onu öldürmeye niyetlendi. Onun huzuruna geleceği zamanda tertibat aldı ve o gelince de kılıcını çekerek işini bitirdi. Aynı zamanda beraberinde gelen oğlunu da öldürdüler. Krallarının öldürüldüğünü gören Ermeniler hemen karşı saldırıya geçerek Erzene Kalesi'ndeki Moğollar'ı şehit ettiler ve Bulgargu'nun da etrafını sardılar. Bu arada Selçuklulardan bir birlik yetişerek Ermeniler'e karşı durdular. Bir süre savaşıldıktan sonra iki taraf komutanları meselenin çözümünü İlhanlı hükümdarına bırakarak çekildiler. Bulgargu da Anadolu yolunu tuttu. Aynı sıralarda da kralın kardeşi ağabeyini öldürenlerin cezalandırılmalarını istemek için yola çıkmıştı. Durumu öğrenen Bulgargu Kayseri'ye varınca o sırada Sivas'ta olduğunu öğrendi maktul Ermeni Kralının kardeşini yakalatıp hapse attırarak onun Tebriz'e gitmesine mani oldu. Bu arada da bütün bu karışıklıklar ortamında Emir İrencin Anadolu'ya gelmişti. O, derhal idareyi ele alarak olaya el koydu ve Kralın kardeşini serbest bıraktı. Bulgargu'ya da iyi davranarak gönlünü aldı. Durum da olduğu gibi Olcaytu'ya bildirdi. İlhanlık Bulgargu'yu almak için merkezden Emir Horkudak'ı yolladı. Kaynağımızın Gazi olarak vasıflandırdığı Bulgargu İlhanlı payitahtına giderken geçtiği Sivas ve diğer Anadolu şehir ve kasabalarında halk onu tekbir ve salavat ses karşılayıp uğurlamışlardı. Bu örnek Anadolu'da o sırada gaza ruhunun

ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir. İşte Osmanlılar bu ruhu yakalayarak bir cihan imparatorluğu kurabilmişlerdir. Sonuçta İlhanlı merkezinde yargılanan Bulargu önce affedildi. Ancak onu çekemeyen bazı idarecilerin Olcaytu'yu tahriki ile Sultan'ın Ermeni Kralını elden kaçırmama düşüncesi Bulargu'nun sonunu hazırladı. Onu 707 sonları/1308 baharı içinde şehid ettiler.⁶²⁰

2 - Beylikler'in Ortaya Çıkışı

Selçuklu devletinin son yıllarında Batı Anadolu'da Bizans'la Selçuklu toprakları arasında kurulup gelişen Türkmen beylikleri hakkında ülkemizde ve yurt dışında birçok müstakil araştırma yapılmıştır⁶²¹. Burada bizim amacımız Selçuklular'ın bir nüvesi olarak gördüğümüz bu yeni oluşumların Selçuklu tarihi içinde nasıl kurulup geliştiğini ve ana unsurları olan Selçuklular'la ilişkilerini incelemek olacaktır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasının öncesinde olduğu gibi sonrasında da Anadolu'ya bir çok göçebe Türkmen unsuru gelmişti. Bu unsurlar Selçuklu sultanları tarafından Uç tabir edilen sınır bölgelere yerleştirilmeye başlandılar. Bu yerler daha çok tarıma elverişsiz dağlık ve engebeli arazilerden oluşuyordu ve Türkmenler buralarda yarı bağımsız hayat sürüyorlardı. Geçimlerini ise hayvancılık ile düşmana karşı

⁶²⁰ Kaşanî, Tarih-i Olcaytu, s. 114-8; Spuler, B., İran Moğolları, 120-1.

⁶²¹ Mesela Himmet Akın, Aydın Oğulları, M. Çetin Varlık, Germiyan Oğulları; Poul Wittek, Menteşe Beyliği ve Osmanlı İmp. Doğuşu bu alanla örnek olarak sayılabilir. Ayrıca bkz. Bibliyografya

çıkılan seferler sonucu elde edilen ganimetlerden sağlıyorlardı. Aynı zamanda son derece muharip olduklarından Selçuklu devletine askeri hizmetlerde de bulunmaktaydılar⁶²².

Haçlı seferleri sırasında da büyük yararlıklar gösterip onların yıpratılması görevini büyük bir başarıyla yerine getiren bu Türkmenler XIII. asrın başında Selçuklu devleti içinde de güçlerini göstermeye başladılar. Öyleki 1204 yılında Selçuklu tahtına oturan I. Gıyaseddin Keyhüsrev bunu Türkmenler'in desteği ile sağlayabilmişti⁶²³. Öte yandan aynı tarihlerde İstanbul'un Latinler tarafından zaptı ve İznik'te yeni bir Rum imparatorluğu kurulması sonucu Bizanslılar'ın Anadolu içlerine daha fazla önem vermeleriyle Türkmenler'in Uçlardaki faaliyetleri azalmaya başladı. Hatta geri Selçuklu arazisine geri dönenler bile oldu. Bu durum karşısında İznik-Rum'ları ile Selçuklular arasında bir savaş çıktı. Selçuklu sultanının şehid olduğu savaş sonunda Menderes nehri sınır olarak kaldı⁶²⁴.

Ünlü Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad döneminde bir çok Türkmen aşireti Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya gelmişti. Gittikçe artan ve ülkedeki nüfuz dengelerini bozan bu göç karşısında Selçuklu idarecileri çaresiz kaldılar. Kendilerine doğru dürüst yer gösterilmeyen bu unsurların bir çoğu Selçuklu-Eyyubî ve Selçuklu-Kilikya Ermenileri

⁶²² Sultan Alâeddin Keykubat Alaiye seferine çıkarken Uçlar'dan da yardım istemişti. bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 315.

⁶²³ Ebu'l-Fereç, *Tarih*, II, s. 486.

⁶²⁴ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 396-7.

sınırları arasındaki dağlarda sıkışıp kaldılar. Selçuklu idaresi ise o sırada ancak Karamanlılar gibi cüzi bir Türmen topluluğunu Ermeniler'den yeni fethedilen Akdeniz sahil bölgesine yerleştirmişlerdi. 1238'de başlayan Baba İshak hareketine işte bu yurtlarından edilmiş, perişan ve çaresiz Türkmenler büyük destek vermişlerdi⁶²⁵. İsyanın bastırılmasından sonra kalan bakiyeler şuraya buraya dağılırken epey bir kısmı da o sırada Larende, Silke arasında faaliyet gösteren Karaman Oğulları maiyetine girdiler. Bu sebeble birden bire gücü artan Karaman Oğulları XIII. asrın son çeyreğine kadar Anadolu'da Moğollar ve Selçukluların en çetin ve zorlu rakipleri oldular. Bunun nedenide yukarıda da belirttiğimiz gibi Bizans sınır bölgesinin iyi korunması sonucu buraya gidemeyen Türkmenlerin güneye yönelerek Karaman Oğulları'na katılmalarıydı.

Bununla beraber o sıralarda Bizans sınırlarında hatırı sayılır bir Türkmen kütlesi hâlâ mevcuttu. Daha çok Denizli ve çevresinde kümelenmiş bu unsurlar Rumlar'ı rahatsız etmeye devam ediyorlardı. Biz o sıradaki Türkmenlerin hareketlerini Bizans kaynaklarından takip edebiliyoruz. Kaynaklar 1256 yılı olaylarını anlatırken kendi sınır bölgelerinde yaşayan Türkmenler için şöyle diyorlardı: "Sınırımız'da yaşayan Türkmenler bize karşı amansız bir kinle doluydular ve devamlı soygun ve ganimet peşinde koşuyorlardı. Selçuklu Sultanına sığınan Michael Komnenos'u da aynı şekilde soydular"⁶²⁶. Yine bu Türkmenler,

⁶²⁵ Bkz. Baba İshak hareketi bölümü. s. 74-7.

⁶²⁶ Biz Bizans kaynaklarındaki Türkmenler ve Selçuklular'la ilgili bölümlerinden buradaki bilgilerin Almanca çevirisinden yararlandık. Bkz. Bruno Lehman, Die Nachrichten des Niketas, Choniates, Georgius Akropolites und Pachymeres über die Selcuken in der Zeit von 1180 bis 1280. Leipzig 1939, s. 59.

Selçuklu ülkesi İlhanlılar'ın tabiiyetine girince Hülagu'ya (1259)'da bir elçi göndererek Selçuklulara değil doğrudan İlhanlılar'a tabi' olmak istediklerini bu amaçla kendilerine bayrak ve sancak gönderilmesini istemişlerdi. Ancak daha sonra Mehmed Bey önderliğindeki bu kitle ile Moğollar'ın arası bozulmuş ve Hülagu onları tedip ettirerek kendine bağlamıştı⁶²⁷.

1261 yılı yazında İznik-Rum devleti kralı VIII. Michael Paleologos İstanbul'u Latinlerden geri alarak Bizans tahtına oturmuştu. İşte bu gelişme Batı Uc'unda yaşayan Türkmenler için çok kazançlı sonuçlar doğmasına yol açtı. Zira İmparator İstanbul'a yerleşirken Anadolu'daki sınırları savunan ve Akrit adı verilen birliklerin buradan çekilerek imparatorluğun daha çok önem verdiği Balkanlara gönderilmiş dolayısıyla Bizans'ın Anadolu'da sahip olduğu topraklar tamamen savunmasız kalmıştı. Bu fırsatı kaçırmayan ve buraları Türkmenler de Bizans topraklarına gelmekte gecikmediler. İşte bize göre sonra Germiyanlı, Menteşelü ve Aydın Oğulları gibi isimler altında beylikler kurmuş büyük Türkmen aşiret Reisleri 1261 yılından sonra açılan Batı Anadolu'daki Bizans bölgelerine gelmeye başlamışlardır. Bu dönemde Anadolu'yu dolaşan Endülüslü şeyh İbn Said ülkenin Türkmenler'le dolu olduğunu belirttikten başka Antalya ile Denizli arasında 200.000 çadırılık Türkmen'in yaşadığını anlatır⁶²⁸. Bu rakam bile Batı ve Güney Batı

⁶²⁷ Bakınız Bölüm. II. s. 171-3.

⁶²⁸ Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Buldan, (Farsça'ya Çev. Abdül Muhammed Ayetî), Tahran 1329. s. 437-8; Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler s. 298.

Anadolu'daki Türkmen nüfuzunun ne kadar önemli boyutlara ulaşmış olduğunu açıkça gösterir. Kaldı ki bundan sonra göçlerle nüfus sürekli artarak önünde durulamayacak bir hale gelecektir.

Bizans kaynakları Türkmenler hakkında ilginç bir tesbit daha yapmaktadırlar ki bu göçer Türkmen ruhuna uygun bir tesbittir. Onların naklettiğine göre Selçuklu ülkesi Moğol hakimiyetine girerken çadır halkı dedikleri Türkmenler için devlet hizmeti birer angarya idi. Onlar te'ba değil bağımsız olmak istiyorlardı⁶²⁹. Bu ifade Türkmenler'in yarım asırdır hem Selçuklu hemde Moğol idaresine karşı mücadele etmesinin en büyük sebeplerinden birini açıklar. Tarihde de görüldüğü gibi onlar uçsuz bucaksız bozkırlarda, dağlarda, vergi memuru, amiri nedir bilmeden bağımsız başına buyruk dolaşıp hayvan sürülerini otlatmak istiyorlardı. Başlarına bir devlet memuru veya görevlisi atandığı zaman tedirgin olmaktaydılar. Türkiye Selçuklularının Türkmenler'le ilişkileri yinede bu meyanda olmuştur. Moğollar'ın bu durumu katkısı ise Anadolu'daki göçebe Türkmen nüfusunun artmasına sebep oldukları gibi baskı altında tutmaları sebebiyle düşmana karşı milli benliklerinin uyanmasına da neden olmuşlardır⁶³⁰.

1277'deki Baybars Anadolu seferi ardından Karamanlılar'ın Konya'yı ele geçirip bir hükümet kurmalarının sonra Türkmenler'in nüfuzu ve etkisi Selçuklu ülkesinde daha çok artmış denge onlar lehine

⁶²⁹ Lehmann, Nachrichten des Niketas, s. 67-8.

⁶³⁰ bkz. Bölüm III, Türkmen Hareketleri kısmı, s. 306-10.

değişmeye başlamıştı. Batı Anadolu'daki ilk ciddi Türkmen hareketlenmeleri de bu tarihten sonra görülür. Germiyan ve Menteşe Türkmenleri'nin başını çektiği bu hareket sonraları gittikçe genişlemiş bir tarafta Bizans arazisinde ilerlerken diğer taraftan Selçuklu ve Moğol güçleriyle Anadolu üzerinde çekişmiştir. Cimri hadisesi sırasında Germiyanlılar güneyin Karamanlı Türkmenlerine karşı Selçuklu güçlerini desteklemesi iki bölge Türkmenleri arasında Anadolu'ya hakim olma meselesi açısından bir rekabetin bulunduğunu bize gösterir⁶³¹. İlerde görüleceği gibi bu rekabet bizce Osmanlılar'la Karamanlı mücadelesi şekline dönüşmüştür.

1261'den sonra başlayan Türk ileri akınlarına karşılık Bizans imparatoru VIII. Michael kardeşi Johannes'i 1269 yılında Batı Anadolu'ya gönderdi. O Aydın-Güzelhisar ve Küçük Menderes mntıkalarını tahkim ederek Türkmenleri buradan çıkardı. Ayrıca buranın yerlisi köylü-asker Magedonitleri'de kuvvetlendirdi. Ancak şimdiki Datça körfezi ve bölgesinde bulunan Strobilos, Stadia ve Thrachia mevkileri elde edemedi ve buralar Türkmenler'in elinde kaldılar. Sonuçta Despot Johannes Türkmenlerle herkesin elindeki topraklarla yetinmesi şartına dayalı bir anlaşma yaparak geri dönmüştür⁶³². Ancak bu anlaşmaya uymayıp Türkmenler despotun dönüşünü fırsat bilip tekrar saldırıya geçtiler ve 1278'e kadar bugünkü adıyla bütün Menteşe ve

⁶³¹ Mukayese için bkz. Cahen Cl., Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler s. 306-9.

⁶³² Lehman, Nachrichten des Niketas. s. 71-2; P. Wittek, Menteşe Beyliği, s. 24-6.

Menderes harvalisini tümünden ele geçirmişlerdi. İmparator'un oğlu II. Andronikos 1278'de bölgeye geldiği zaman bu bölgeleri almak için taarruza geçtiyse de şey yapamadı. Üstüne üstlük bölgede ellerinde kalan tek önemli müstahkem Tralles (Aydın) ve mıntıkası 1282'de meşhur Menteşe Bey tarafından muhasara edilerek ele geçirildi. II. Andrinikos'da bu gelişmeyi ancak Nif'den seyretmekle yetiniyordu. Artık Türkmenler'in önünde Lidya bölgesine kadar hiç bir kuvvet yoktu⁶³³.

İlhanlı hükümdarı Keyhatu'nun 1291-2'deki Anadolu seferi sırasında Karamanlı, Eşref, Denizli Türkmenleri'nin yanında Menteşe Oğullarının üzerine bir sefer yaparak onları itaat altına aldığını görüyoruz ki bunun akabinde Milas'da Selçuklu Sultanı II. Mesud'un adına ait bakır bir para darp ettirilmiştir⁶³⁴. Bu da Menteşe Türkmenleri'nin bir süre Selçuklular'a tabi olduğunu gösterir.

1296 yılında Bizanslı komutan Alexios Türkmenleri Batı ve Güney-Batı Anadolu'dan atmak için önemli bir kuvvetle bölgeye geldi. İlk zamanlarda Türkmenleri geriletmeyi başardı isede sonraları buna güvenip imparatora karşı isyan ederek bölgeyi terketmesi Türkmenlerin işine yaradı ve onlar kaybettikleri yerleri geri aldılar. 1302'ye gelindiğinde ise Manisa hariç Bizanslılar Biga ve Bergama'nın gerisine çekilmişlerdi⁶³⁵. Bunun yanında bu tarihten sonrada Bizans'ın Kuzey-Batı

⁶³³ Wittek, Menteşe Beyliği, s. 26-7; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkley London 1971, s. 251.

⁶³⁴ Ahmed Tevhid, *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiye*, c. III, s. 94.

⁶³⁵ Wittek, a.g.e., s. 40-; Vryonis, a.g.e., s. 252-3; E. Zachariadu, *Trade and Crusade Venice*, 1983, s. 106-7.

uçlarında yoğun Türkmen faaliyeti görülmeye başlanmıştır. Bu meyanda Frigya'da Germiyanlı Bitinya'da Osman Oğulları Kastamonu civarında Umur Oğulları Anadolu'da kalmış son Bizans topraklarına doğru büyük bir hareket başlattılar.

İşte yukarıda tarihi gelişimlerini özetlediğimiz Batı Anadolu Türkmenleri XIV. asrın başlarında Anadolu'da meydana gelen Moğol isyanları ile Selçuklular'ın iyice zayıflaması, Moğollar'ın da hem içte hem de dışta problemleri dolayısıyla kendisine uzak batı Uçlarıyla uğraşamayacak durumda olması⁶³⁶, bu Türkmenlerin birer birer bağımsızlıklarını ilan edip adlarına para bastırmaları ve hutbe okutmalarına imkân vermiştir. Hemen şunu da belirtelim o sırada kurulmuş bulunan Hamid, Teke, Eşreoğlu ve Karaman Oğulları gibi beylikler diğerlerinden daha önemsiz olmamakla birlikte Selçuklu topraklarında birer iç beylik hüviyetin de oldukları için Batı'daki beyliklerin Sahib olduğu Türk tarihinin kaderini değiştirme şansına fazla Sahib değillerdi. Şimdi Batı Anadolu'daki bu beyliklerin kuruluşunu kısaca görelim.

a) Germiyan Oğulları

Adını İran'ın Kirman yöresinden geldiği için bu bölgeden alan Germiyanlılar Anadolu'nun Batı ucunda ilk adını duyuran topluluk

⁶³⁶ Bilindiği gibi 702'de/1302-3 bir Bizans elçisi Türkmenleri cezalandırması için Gazan'a hediyelerle gelmiş, Gazan'da uğraşacağını söyleyip Mısır seferine çıkmıştı. bkz. Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 141.

olarak ayrı bir önem taşır. Moğol istilası sonucu Anadolu'ya gelen aşiret reisleri belirli bir toprak karşılığı Selçuklular'ın hizmetine girmişlerdir. Onlardan bilinen tarihi şahsiyet olan Malatya emiri Alishir Oğlu Muzaffereddin 1240 tarihinde Baba İshak'a karşı harekete geçen ilk Selçuklu emiri olmuşsa da sonuçta mağlup olarak geri dönmüştü⁶³⁷. Bizim ilk defa tesbit ettiğimiz ve şimdiye kadar gözden kaçan bir bilgiye göre Selçuklu Sultanı'nın 1243'de Köseadağ'da Moğollar'a mağlub olmasından sonra karışıklıklar içinde düşmüş olan Anadolu'da Germiyanlı aşireti Gencevi (okunuşu şüpheli) aşiretiyle birlikte Maraş ve Kayseri arasında yol kesicilik ve haramiliğe başlamış, bu sebeple Haleb'e yardım istemeye gitmiş olan Selçuklu veziri Sahib Şemseddin bir süre geri dönememiştir⁶³⁸. Bu bilgi Germiyanlı tarihi araştırmaları için yeni bir ışık tutacak mahiyettedir.

1256'da Baycu'nun Anadolu'ya gelmesi⁶³⁹ ve ardından 1261'den sonra Bizans sınır birliklerinin lavedilmesi sonucu Germiyanlılar Batı Anadolu'ya merkezi Kütahya olan Friky bölgesine yerleşmiştir. Bu zamanda da Selçuklular'a hizmetlerini sürdüren Germiyan Oğulları 1277'de Baybars'a karşı Elbistan savaşında Selçuklu-Moğol kuvvetleri safında yer almışlardır. Savaştan sonra Germiyanlı reisi Emir Şihabeddin

⁶³⁷ İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Korakoyunlu Devletleri., III baskı, Ankara 1984, s. 39.

⁶³⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 512.

⁶³⁹ Baycu'nun Anadolu'ya gelip 1256'da Sultan Önü'nde Selçuklu kuvvetlerini mağlup ettikten sonra bir çok Türkmen aşiretinin Batı Anadolu'ya sınıra yığıldıklarını Bizans kaynakları zikrederler. Bunun için bkz. Lehmann, Nachrichten des Niketas, s. 71-2.

Gazi b. Alişir Baybars'a esir düşmüş daha sonra da Mısır'da ölmüştür⁶⁴⁰. Cimri ile yapılan savaşta da Selçuklular'a yardım eden Germiyanlılar Değirmençay muharebesinde yine ilk defa bizim zikredeceğimiz rakamla 15.000 kişilik bir yardımcı kuvvet vermişler ve Savaş sonunda Cimri'yi yakalayanlar da onlar olmuşlardır⁶⁴¹.

Ancak bir süre sonra Germiyanlılar'ın kendilerine ait olarak addedikleri Denizli, Afyon ve çevresinin Sahib Ata Oğulları'na verilmesi üzerine ayaklanıp yöreye saldırdıklarını ve bu uğurda Selçuklu ve Moğol güçleriyle mücadeleye girdiklerini görüyoruz (Tarih 1286). Her iki tarafın da çok kayıplar verdiği mücadeleler sonunda Türkmenler istediklerini alamayacaklarını görünce bundan vaz geçerek tekrar itaat altına girmişlerdir (1289-90)⁶⁴². Bundan sonra akınlarını Bizans üzerine hasreden Germiyanlılar bunları üst üste darbeler vurarak toprak kazanmışlardır. 699/1299-1300 tarihli Ankara'da Kızılbaş Camii minberindeki bir kitabe göre Germiyanlı reisi Yakub b. Alişir o dönemin Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubad'ın büyük emirlerinden olup "Emirü'l-Ecelü'l-Kebir" ünvanıyla anılıyordu⁶⁴³. Bu durumda diyebiliriz ki Germiyanlılar o sırada Kütahya, Uşak, Tavşanlı, Denizli'nin bir kısmından başka Ankara'ya kadar olan topraklarda hakimiyetlerini genişletmişler hatta Eskişehir ve Afyon'un bir kısmına da sahip olmuşlardır. Bu gün mevcut olan Germiyanlılar'a ait ilk sikke 707/1307-8- yılına aittir ve

⁶⁴⁰ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 86.

⁶⁴¹ İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 615-7.

⁶⁴² Anonim Selçukname, s. 47-54.

⁶⁴³ Halil Ethem, Al-i Germiyan Kitabeleri. TOEM, (sene 1. cüz 2). s. 1113.

gümüştendir⁶⁴⁴. 699/1299 yılında hâlâ Selçuklular'a bağlı olarak gördüğümüz bu Türkmenler'in bu tarihle 707/1307-8- arasında bağımsızlıklarını kazandıklarını söyleyebiliriz..

Yukarıda Bizans'a karşı da büyük darbeler vurduklarını söylediğimiz Germiyanlılardan Yakub bey 1305'de şimdiki Denizli-Buldan nahiyesi yakınlarındaki Tripolis şehrini ele geçirdikten sonra Bizans için sonderece önemli olan Filedelfia'yı (Alaşehir) muhasara etmiştir. Düşmek üzere olan ancak Katalanlar'ın gelmesi üzerine Türkmenlerden kurtulabilmişti⁶⁴⁵. Aynı tarihlerde Subaşı Aydınolu Mehmed Bey'i şimdiki Aydın taraflarına göndererek İzmir'e kadar bu havalinin fethedilmesini istemiştir. Aydınolu bu beldeleri zapt ettikten sonra da kendi adına bir beylik kurmuştur⁶⁴⁶.

Selçuklular'ın zayıflayıp çökmeye yüz tuttuğu bir dönemde bir bölümü Selçuklu topraklarında olmak üzere Bizans hududunda kurulan bu beylik sonra ermekte olan Selçuklular'ın mirasını alarak diğer beyliklere de taşınmış, ayrıca Moğollar'a karşı vatan topraklarının büyük bir bölümünü korumayı da başarmıştır.

b) Menteşe, Oğulları

Beyliğe adını veren Menteşe'nin babasının Selçuklu emirlerinden Meikü's-Sevâhil Bahâedin olduğı tahmin edilmektedir. 1256 yılı olaylarını

⁶⁴⁴ Halil Ethem, Takvim-i Meskukat-ı Selçukiye, III. s. 125.

⁶⁴⁵ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 42; Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 298-9.

⁶⁴⁶ Wittek, Menteşe Beyliği, s. 36-7; Zachariadu, Trade, s. 107.

anlatırken Anadolu'nun idari taksimatı ve şehirleri hakkında bilgi veren Baybars Mansurî'ye göre o sırada 8 idari bölgeye ayrılan Anadolu'da 6. bölge olan Kayseri bölgenin şehirleri olan Niğde, Heraklie (Konya Ereğlisi) ile Bilad-ı Ermenek yanında İbn Münteşe (Menteşe) adıyla geçen bir kent de vardır. Bu yerin şu anda nereye tesadüf ettiğini bilmemiz mümkün değildir. Ancak Kayseri-Ermenek hattı arasında olduğunu kuvvetle söyleyebiliriz. Eğer bu ismin Menteşe Oğullarıyla bir ilişkisi varsa ki – Biz var olduğu düşüncesindeyiz– yukarıda sayılan yerler daha çok Karaman Oğulları'nın bölgesi olması hesabıyla Menteşe ve ahvadının uzunca bir süre Karaman Oğullarıyla iç içe yaşamış olduğuna kesin olarak hükmedebiliriz. Nitekim Anonim Selçukname'deki kayda nazaran 1278'de Konya'yı zapt eden Karamanlı Türkmenlerinin yanında Menteşe Türkmenleri de vardı⁶⁴⁷. Kanaatimize göre Menteşe bu tarihten yani 1278'den sonra Batı Anadolu'ya hareket etmiştir. Gerçekten de onun 1280 tarihinde Maindros (Menderes) çevresine akın yaparak 1282'de Sultan Hisar ve Güzel Hisar'ı ele geçirdiğini görüyoruz⁶⁴⁸. Ardından da fethettiği bu bölgede adıyla anılan bir beylik tesis etmiştir.

⁶⁴⁷ Anonim Selçukname, s. 90; Menteşe'nin Karamanlılarla beraber hareket ettiğini belirtir. Ayrıca Wittek'inde Münecimbaşımdan alıp kabul ettiği kayda göre de Nureddin Sofi Menteşe ve Babasını tabiyetine aldıktan sonra bazı arazileri Menteşe ve Babasına vermiş, Babası ölünce de Menteşe bu sahalarda hüküm sürüyor ve bu beldelerde bundan sonra onun adıyla anılmıştır. Bkz. Wittek, Menteşe Beyliği, s. 49; İşte Baybars-ı Mansurî'deki İbn Münteşe'de bu kastedilen yer burası olmalıdır.

⁶⁴⁸ Wittek, Menteşe Beyliği, s. 26; Zachariadu, Trade, s. 105.

İlhanlı hükümdan Keyhatu'nun 690 sonunda/1291 Kasımı- Menteşe ülkesine yürüyüp pek çok insanı katlettirdiğini görüyoruz⁶⁴⁹. Bu zamanda Menteşe Bey'in sağ olup olmadığı malum değildir. Bu sefere sonunda onların Selçuklular'a tabi olduklarına ve Sultan II. Mesud adına Milas'da sikke kestirdiklerine şahit oluyoruz⁶⁵⁰. Hemen bunun akabinde bu kez 1293'de Alexios komutasındaki bir Bizans ordusunun taarruzuyla karşılaşan Menteşe Oğulları gerçekten çok zor anlar yaşamışlardır. Bu sıralarda Menteşe Bey ölmüş olduğundan beyliğin bazında olan dul karısı Milas yakınlarındaki Melaudion Kalesine çekilmek zorunda kalmıştır. Bununla beraber 1296 tarihinden itibaren Türkmenler karşı taarruzla kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirmişlerdir⁶⁵¹. Bu zamanda Menteşeliler'in reisi Mesud Bey idi. Bundan sonra daha çok Ege Denizi ve adalarda faaliyet gösteren beylik, bu alanda diğerlerine örnek olmuştur. 1301'de güçlü bir filo ile Rodos'a saldıran Türkmenler adanın büyük bölümünü ele geçirebilme başarısını gösterdiler⁶⁵². Daha sonraları Venedikliler'i denizde tehdid edebilecek güce ulaşan Menteşe Oğulları Selçuklular'ın yıkılmaya yüz tuttıkları son zamanlarında bağımsızlıklarını ilan ettikleri sanılmaktadır. Bu beylik Selçuklular'ın yarım bıraktığı Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi işine Güney-Batı Anadolu'yu feth etmek suretiyle bir adım daha ileri götürmüştür.

⁶⁴⁹ Anonim Selçukname, s. 62.

⁶⁵⁰ Ahmed Tevhid, Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye, III, s. 94.

⁶⁵¹ Wittek, a.g.e., s. 40-1; Zachariadu, a.g.e., s. 105-6.

⁶⁵² Zachariadu, a.g.e., s. 6; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 71-2.

c) Aydın Oğulları

Germiyanlı Beyliği subaşlarından olan Aydın oğlu Mehmed Bey 1307'de Sasa Bey'in elinden Birgi ve Efes'i alarak Aydın Oğulları Beyliği'nin temellerini atmıştır⁶⁵³. Beylik kurulduğu sırada Selçuklular artık son günlerini yaşıyorlardı. Aydın Oğulları tarihini yazan Enverî Düsturnâmesi'nde Mehmed bey'in Sultan Alâeddin'den (III) hizmetinde savaşmak için bir Uçlarda bir arazi dilediğini Sultan'ın'da Aydın yöresini onlara bahşettiğini zikreder⁶⁵⁴. Bu rivayete nazaran Uçlara hareket eden Mehmed Bey'in nasıl olupta Germiyanlı subaşı olduğu mübhem bir konu olarak kalmaktadır. Mevlevî kaynakların da bir Germiyanlı subaşı olarak gözüken Mehmed Bey 1307'de Germiyanlı Yakup Bey tarafından Aydın ve havalisinin fethine gönderilmiştir. Daha önce bu bölgedeki Efes ve Birgi şehirleri Menteşe Bey'in damadı Sasa tarafından 1304'de ele geçirilmişti. Aydın Oğlu Mehmed Bey Sasa ile yöre hakimiyeti için girdiği mücadeleyi kazanır ve başşehri Birgi olmak üzere İzmir'e kadar uzanan bir beylik kurar⁶⁵⁵.

Osmanlı kaynakları Aydın'ın bir yörük cemaati olup önemini verdikleri Aydın ilinde öteden beri kışlamakta olduklarından bahisle aynı adı taşıyan reisleri Aydın Bey'in o diyarda yiğitlik ve cıvan mertlikle

⁶⁵³ Wittek, Menteşe Beyliği, s. 36; Zachariadu, Trade, s. 107.

⁶⁵⁴ Enverî, Düsturnâme-i Enverî, (Yay. M. Halil Yinanç), İstanbul, 1929. s. 17-8.

⁶⁵⁵ Enverî, Düsturnâme, s. 18; Zachariadu, Trade, s. 107.

Bizanslılar'a galebe çalip bölgenin serdan olduğundan bahsederler⁶⁵⁶. Farklı kaynaklardaki bilgilerin tahlilinden yola çıkacak şöyle söyleyenebilir. Beyliğin kurucusu Mehmed Bey'den önce babası Aydın Bey kendine bağlı yörük cemaatle uzun süredir yörede kışlamaktadır. O öldükten sonra oğlu Mehmed Bey Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubad'a giderek burayı ondan istemiştir. Şikarî'de de Karamanoğlu'nun yanında – tıpkı Menteşe'de olduğu gibi– bir Aydın Bey'den bahsedilir. Bu Bey devamlı Karamanlılar'ın yanındadır ve onlara en güç zamanlarında bile yardımcı olur. 1278'de Konya zaptedilip yönetimin Türkmenler'e geçmesiyle birlikte Aydın Bey vezir Karamanoğlu Mehmed vasıtasıyla Ladik ve çevresini (Denizli-Aydın) emaret olarak almıştır⁶⁵⁷. İşte Osmanlı kaynaklarındaki Aydın bu zat olmalıdır. Bu gün Aydın adı altında bir vilayet ve şehir merkezimizin bulunması Aydın Bey gerçeğini ve bizim görüşümüzü desteklemektedir. Birgi'de Aydın Oğulları tarafından 712'de/1312-13 yaptırılan Ulu Cami'nin kapı kitabesinde Aydınoğlu Mehmed Bey "Emirü'l-Kebirü'l-Gazi" olarak nitelendirilmiş olup yine aynı kitabede onun burayı 707/1307-8 yılında fethettiği zikredilmektedir⁶⁵⁸.

Kısa süre de büyüyerek Anadolu'yu Türkleştirenler kervanına katılan Aydın Oğulları kurulduktan bir süre sonra İzmir'i de ele geçirmeyi

⁶⁵⁶ İbn Kemal, Tevârih-i Al-i Osman, (Yay. Ş. Turan), I. Defter, II. baskı, Ankara 1991, s. 137.

⁶⁵⁷ Şikarî Tarihi, s. 45-6,

⁶⁵⁸ Uzunçarşılı, İ.H., Anadolu Kitabeleri, II, s. 110-2.

başarmışlardır. Bu durum Hristiyan dünyasının ayaklanarak bir haçlı seferi düzenlemelerine yol açmıştır. Bu beylik bilhassa denizcilikte çok ileri gitmiş ve birikimli Osmanlı dezincisi Piri Reis'in harita ve denizcilik bilgilerine katkı sağlamıştır.⁶⁵⁹

d) Saru Han Oğulları

Bu beyliğin kurucularının menşeinin I. Alâeddin Keykubad'ın saltanatı sırasında Selçuklu hizmetine giren Harezm Şah'ıl beylerden Saru Han'a dayandığı büyük bir ihtimaldir. Beyliğin kurucusu torun Saru Han Bey'i 705'te/1305-6- Manisa yöresinde faaliyet gösterirken görüyoruz. Onun da büyük bir ihtimalle Aydın Oğulları gibi önceleri Germiyan Oğulları himayesinde hareket ettiği düşünülebilir. Osmanlı kaynaklarında Saru Han Bey'i Karesi Bey'le birlikte Sultan II. Mesud'un nökerlerinden (hassa emiri) olup her birinin kendi yöresinde istiklal bulduklarını yazar⁶⁶⁰.

Şikari aslen Moğol kavminden (Kaynak , Harezmşahları genelde bu şekilde ifade ediyor) olup da sonra Selçukluların hizmetine girmiş ve Sultanı'nın kapıcı başlarından biri olmayı başarmış Saru Han adlı birinden bahsetmektedir. Bilindiği gibi Harezmşah Beyleri Selçuklular'a karşı ayaklandığı zaman Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Saru Hanı yakalayarak hapse atmıştı. Kaynağa göre 1260'dan sonra o serbes olarak

⁶⁵⁹ Uzunçarşılı, İ.H., Anadolu Beylikleri, s. 105.

⁶⁶⁰ İbn Kemal, Tevârih-i Al-i Osman, s. 137; Neşri, Cihân-Nüma, s. 51.

eski mansıbı geri verilmiştir. Sonra da Karmaan Oğlu'na elçi olarak gönderilmiş olan Saru Han'ı görüp çok beğenen Mehmed Bey onu maiyetine almak istemiştir. Saru Han Bey de bu teklifi kabul edince Karamanoğlu kendisine Emir-i Alur yapmıştır. Arkasından o da Karamanlılar ile Selçuklular'a karşı mücadelelere katılmıştır⁶⁶¹. Saru Han'dan bundan sonra Karamanlı Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine geçen Mahmud Bey zamanında bahseden kaynak onun Karamanlıların Konya'yı ele geçirdikleri zaman Hamid ve Menteşe Oğulları gibi gelip Mahmud Bey'e biat ettiğini zikreder⁶⁶². Bu bilgiye dayanarak Saru Han Oğullarınada bir süre Karamanlılarla beraber hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki 1313 yılında Manisa'yı ele geçirerek bölgede bir beylik kuran Saru Han da Selçuklu ümerasındandı ve kurduğu beylik de mensubu olduğu devletin unsurlarını taşıyordu⁶⁶³. Saru Han oğullarından İshak Bey tarafından Manisa'da 768/1366-7 tarihinde yaptırılan Ulu Camii kitabesinde beylik ünvanı olarak "Sultan'ül-Muazzam Melikü'r-Rikabü'l-Ümem ve'l-İskender-i Sani" ibaresi geçmektedir⁶⁶⁴. Ne yazıkki Saru Han Oğulları hakkında kaynaklarda daha detaylı bir bilgi mevcut değildir.

⁶⁶¹ Şikarî Tarihi, s. 39-41; Bu olay 1275'deki Selçuklular'ın Karaman seferine denk düşüyor. Bkz. Aksarayî, Müsameret'ül-ahbâr, s. 93-4.

⁶⁶² Şikarî Tarihi, s. 52.

⁶⁶³ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 84.

⁶⁶⁴ Uzunçarşılı, Anadolu Kitabeleri, s. 74-5.

e) *Osman Oğulları*

Kuzey Batı Anadolu'da kurulup gelişerek daha sonra bir cihan imparatorluğu olan Osman Oğulları beyliğinin ilk zamanları yukarı da belirttiğimiz diğer beylikler ile hemen hemen aynı idi. Hatta bu Beyliğin gelişimi biraz da yavaş olmuştur.

Osman Oğulları'nın Anadolu'ya nereden, nasıl ve ne zaman geldiği hatta etnik menşei hep tartışma konusu olmuştur. Bir çok araştırmacı bir aşiretin tek başına Osmanlı imparatorluğunu kuramayacağı inancındadır⁶⁶⁵. Osmanlı kaynakları onların Anadolu'ya geliş zamanları hakkında çeşitli rivayetler ortaya atmışlardır. Bunlardan en muteber olanına göre Selçuklular Horasan'dan İran'a geldikleri zaman onlarla beraber hareket eden Osman Gazi'nin mensubu olduğu Kayı aşireti de 50.000 hanelik göçer halkla Merv yakınlarındaki Mahan⁶⁶⁶ beldesine yerleştiler. Aradan geçen uzunca bir süre sonra Cengiz Han'ın ortaya çıktı. 1219-20 yılları arasında Merv civarına gelmesiyle telaşa kapılan aşiret o zamanki reisleri Süleyman Şah önderliğinde yola çıkarak Anadolu'ya geldiler. Bir süre Erzincan ve çevresinde dolaştıktan sonra iklimin sertliğinden dolayı güneye Halep tarafına indiler. Ancak orada da yeterli otlak bulamayınca geriye ilk

⁶⁶⁵ Bu görüşü savunuların başında H.A. Gibbons gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu. (Çev. R. Hulusi), İstanbul, 1928, adlı eserini bu tez etrafında yazmıştır Bkz. s. 5-25.

⁶⁶⁶ Hoca Saadeddin, Tacü't-Tevarih, (Saledeleştiren, İ. Parmaksızoğlu), III. baskı, Ankara 1992, C. I., s. 25'de böyle diyor. Ancak Neşri Cihan-Nümâ s. 57-9'da aşiretin Mahan'a değil doğrudan Ahlat'a gelip 170 yıl burada yaşadıkları yazılıdır.

yurtlarına gitmeye karar verirler. Bu şekilde yola çıktıktan bir süre sonra Fırat'ı geçerlerken Süleyman Şah burada boğulur ve kendisini Caber kalesinde defnettiği. Süleyman Şah'ın dört oğlu Senkur Tekin, Gün Toğdu, Ertuğrul ve Dündar Anadolu'ya geri dönerek Sürmeli Çukur'a vardılar. Burada Ertuğrul ile Dündar gitmeyip Anadolu'da kalmak istedi ve 400 adamıyla ayrıldılar. Diğerleri ise geri Horasan'a döndüler. Ertuğrul ve kardeşi yaylayıp kışlayarak Batı Anadolu'ya doğru yol aldılar ve Ankara Karaca Dağ'ı beğenerek burada yurt tuttular⁶⁶⁷. Hoca Saadeddin'e göre Ertuğrul Gazi Sürmeli Çukurda iken en büyük oğlu Savcı'yı Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a göndererek kendileri için bannabilecekleri bir yurtluk istemiştir. Sultan Alâeddin de onlara Ankara Karacadağ yöresi ile Söğüt ve Domaniç çevrelerini vermiştir. Onlar kendilerine ayrılan yere giderken yolda Moğollar'a karşı Selçuklu kuvvetlerine yardım etmişler, bundan dolayı da Sultan'ın takdirlerini kazanmışlardır. Sonuçta Ertuğrul Gazi yerleştikleri Karaca Dağ yöresinde gaza ve cihatla uğraşırken 680/1281-2 yılında Söğüt'de ölür. Yerini de oğlu Osman Gazi'ye bırakır⁶⁶⁸.

Osmanlı kaynaklarının zikrettiği rivayet bazı bölümleri hariç kabul edilebilir özelliktedir ve tarihi realiteye uygundur. Zira Anadolu'ya Moğol istilası arefesinde çok miktarda göçebe Türkmen'in geldiği malumdur. Ancak şurası da ilginçtir ki, hiç bir Selçuklu kaynağında, diğer Türkmen

⁶⁶⁷ Neşri, Kitab-ı Cihan Nüma, I. s. 61-3

⁶⁶⁸ Hoca Saadeddin, Tacü't-Tevarih, I. s. 26-7. Bu rivayetlerin değerlendirilmesi konusunda bkz. F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, İstanbul 1981, s. 53-67

gupları Karaman, Eşref, Germiyan, Menteşe vs.'den bahsettikleri halde Selçuklu çağı boyunca Osmanlılar'a dair tek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun sebebi her halde onların bu dönemde mütevazî bir hayat sürmeleri ve Selçuklu ve Moğol güçleriyle muharebeye girmeyip sadece gaza ile uğraşmalarıdır.

Ertuğrul Bey öldükten sonra yerine geçen oğlu Osman Bey önce Ahilerin ileri gelenlerinden Şeyh Edibali'nin kızıyla evlenmiş ve o dönemde güçlü bir topluluk olan Ahiler'in desteğini kazanmıştır. Osman Bey önceleri Bizans'ın yöre komutanlarıyla ufak çaplı çarpışmalara girişmiş ve mütevazî sayılabilecek başarılar elde etmiştir. En büyük başarısı 698/1298-9 da küçük birer Bizans kasabaları olan Bilecik ve İnegöl'ü ele geçirmesidir. Ancak bu küçük başarılar bile Osman Gazi'nin 699'da/1299-1300 Anadolu'da süren kargaşa, İlhanlı Hükümdarı Gazan'ın Selçuklu Sultan'ı III. Alâeddin Keykubad'ı azletmesi ile başlayan otorite boşluğundan da yararlanarak bağımsızlığını ilan edip adına hutbe okutmasına yetti⁶⁶⁹. Görünüşe göre Osman Bey çok hırslı biriydi. O'nun aynı zamanda bağımsızlığını ilan eden diğer beyliklerinkinin yanında kendi beyliği çok küçük, başarıları da daha ufak çaplıydı. İdaresi altında dikkate değer büyüklükte bir şehri bile yoktu. Ancak azim hırs ve yetenek mevcuttu. Beyliğine ilk başkent olarak Bursa'nın Yenişehir kasabasını seçen Osman Bey 701'de/1301-2, bu mütevazî beyliğini emirleri arasında paylaştırmıştır. Bir süre sonra onu

⁶⁶⁹ Neşri, Cihan-Nümâ, s. 104-10; Hoca Saadetî, Tacû't-Tevârih, s. 36-7.

İznik gibi önemli bir merkeze göz dikmiş ve orayı kuşatmaya almış bir durumda göreceğiz⁶⁷⁰. İşte o zaman önceleri bu Türkmen Bey'ine fazla önemsemeyen Bizans uyanarak yanıbaşındaki tehlikeyi biraz ciddiye almaya başladı. Fakat dahili mücadeleler sonucu bitap düşen koca imparatorluğun yapacağı pek bir şey yoktu. Bizans kaynakları Osman Bey'i 1300'lü yılların ilk 10 yılında Bizans arazisini paylaşmaya çıkaran Türkmen Beyleri arasında sıradan biri olarak gösterir. Diğerleri ise, Germiyan Oğlu, Saru Han Oğlu, Sasa, Menteşe, Karasi ve Umur Oğlu⁶⁷¹. İşte bu beyler arasında başlayan yarışı Osmanlılar kazanmış ve ardından da diğer beyliklerle bütünleşerek bir cihan imparatorluğu kurmuştur. Kancaatimize göre böyle bir gücün yaratılmasında Osmanlılar kadar diğer Türkmen Beyliklerinin de payı vardır. Şunu da unutmamak lazımdır ki hepsinin dayanak noktası ve ilham kaynağı Selçuklu ve daha önceki Türk devlet geleneği idi.

3 II. Mesud'un Ölümü ve Selçuklular'ın Sonu

Sultan III. Alâeddin Keykubad'ın azledilmesinden sonra Gazan Han tarafından ikinci kez Selçuklu tahtına oturtulan ve 702 sonlarında/1303 baharı Anadolu'ya gelen Sultan II. Gıyaseddin Mesud, Abışka Noyan'la birlikte bir süre ülkedeki kanşıklıkları bastırmak için uğraşmış ve bue olsa

⁶⁷⁰ Hoca Saadettin, Tacü't-Tevarih s. 37-8. Değerlendirmeler için bkz. F. Köprülü, Osmanlı imparatorluğunun Kuruluşu, s. 122-82.

⁶⁷¹ Wittek, Menteşe Beyliği, s. 17-8.

başarılı olmuşlardı⁶⁷². Ancak Gazan Han'ın ölümü (1304) üzerine ülkede yine isyanlar çıktı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yeni İlhanlı hükümdarı bu isyanları bastırmak için İreğin Noyan'ı 1305 yazında Anadolu'ya gönderdi⁶⁷³. Moğol Noyan'ının Onun buradaki faaliyetlerine Sultan Mesud'un iştirak ettiğine dair kaynağımızda bir kayıt yoktur. Bu durum Sultan'ın o sırada hasta olduğu ihtimaline kuvvet kazandırmaktadır. Bu konuda bize destek veren Aksarayî'de onun bir süredir müzmin bir hastalığın pençesinde kıvrılmakta olduğunu belirtir⁶⁷⁴.

Gerçekten de II. Mesud'un bu ikinci saltanatı Anadolu'da pek tanınmamış ve çok sönük geçmiştir. Uçlardaki Beylerin büyük çoğunluğu çok önceden bağımsızlıklarını ilan etmişler⁶⁷⁵, Sultan Mesud'un saltanata geçmesi de pek bir şeyi değiştirmemiş Türkmen beyleri onu tanımamışlardır. Bu şartlar altında zaten yönetimde hiç söz hakkı olmayan Sultan'ın gün geçtikçe rahatsızlığı arttı. İdare tamamen Moğol emiri İreğin Noyan'ın eline geçmişti. Sultanlığın sona ermekte olduğunu gören ahali de ne yapacağını şaşırarak, bir kısmı da isyan yolunu seçmişti. Nihayet Sultan Mesud uzun süre çektiği hastalıktan

⁶⁷² Bkz. Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 299-300.

⁶⁷³ Kaşanî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 85; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 74.

⁶⁷⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 301.

⁶⁷⁵ Mesela Osman Oğulları 699'da/1299-1300, bkz. Hoca Saadettin, *Tacü't-Tevârih*, s. 36-7; Ayrıca Hamid Oğulları'ndan Dündar Bey, 701/1301-2 tarihinde yaptırdığı Taş Medresesinin (Eğridir'deki) kitabesinde hiç bir Selçuklu Sultanının ismini zikretmeden kendi adına yazdırmıştı ki bu da bir bağımsızlık alametidir. Bkz. *Anadolu Kitabeleri*, II. s. 228-9.

kurtulamadı ve 708 yılında/ 1308-9 hayata gözlerini yumdu⁶⁷⁶. Onun ölümüyle de Selçuklu saltanatı ve devleti tarihe karıştı. Bundan sonra Selçuklu topraklarının bir bölümü Türkmen Beylerinin eline geçtiyse de büyük bir bölümü İlhanlı merkezi tarafından ataan Moğol valilerince yönetilmeye başlandı. 1335'de İlhanlı hükümdarı Ebu Saïd Bahadır Han'ın ölüp İlhanlı devletinin parçalanmasından sonra Selçuklu toprakları üzerinde Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgesi arasında Türk-Moğol Eratnalılar Devleti kurulmuş, buna mukabil Batı ve Güney Anadolu tamamen Türkmen Beylerince ele geçirilmiştir. Bir süre daha Moğol hakimiyet sahasında kalan Anadolu'nun Doğu bölgesinde ise Ak ve Kara-Koyunlu gibi daha çok göçebe ve konfederasyon sistemine dayanan devletler kurulmuştur. XVI. yy.'ın hemen başında Osmanlılar Selçuklu mirasını bir çatı altında toplayabildi. Ancak onlar da aradan geçen iki yüzyılda Anadolu'nun Doğusuyla Batısı arasında oluşmuş olan siyasi sistemlerden gelen farklılığı uzun süre gideremedi. Hatta diyebiliriz ki bu Cumhuriyet dönemine bile yansıdı. Yani bu gün ülkemiz de yaşanan Doğu-Batı ayrımının köklerinin tarihsel bir süreç içinden geldiğini söyleyebiliriz.

Türkiye Selçuklularının yıkılış tarihi araştırmacılar arasında tartışmalıdır. Bir kısmı bizim de kabul ettiğimiz gibi onların yıkılışını 1308 olarak kabul ederken bir kısmı da 1318'e kadar sürdüğünü belirtmektedir. Kaynaklara bakacak olursak bu konuda çeşitli rivayetler

⁶⁷⁶ Kadı Ahmed, el-Veledü's-Şefik, Fatih Ktb. n. 4519, s. 152-b, bu kaynak II. Mesud'un ölümüyle Selçuklu Saltanatının sona erdiğini belirtir.

olmakla beraberkesin bir tarih bildiren Niğdeli Kadı Ahmeddir. O 1333'de Ebu Said Bahadır Han namına kaleme aldığı eserinde II. Mesud'un 708'de öldüğünü (1308-9) ve onun ölümüyle 250 yıldan fazla süren Selçuklu Hanedanı'nın sona erdiğini zikreder⁶⁷⁷. Aksarayî'de onun ölümü vakasını 1305'de İtrecin'in Anadolu'ya gelmesinden sonra anlatıp Sultanın bir yıldan fazla hastalık çektiğini ve ölümüyle devletin zeval olduğunu belirtmekle Kadı Ahmed'i büyük ölçüde doğrular⁶⁷⁸. Bunun dışında İranlı tarihçi Hamdullah Kazvini de tarih vermeksizin III. Alâeddin Keykubad'ın Gazan tarafından azledilmesinden sonra Selçuklu devletinin sona erdiğini, neslinden gelenlerin ise bu sıralarda (1350) Uç ve sahillerde beylik sürdürdüklerini zikreder⁶⁷⁹. Onun söylediğini kabul etmek lazım gelirse Selçuklu Devleti 700/1300-1 tarihinde sona ermiş oluyor. Memlük tarihçilerinden Bedreddin Bektaş el-Fahirî ise son Selçuklu hükümdarı olarak III. Alâeddin Keykubad'ın ismini verir ve onu en son olarak 706 yılı/1306-7 olayları içinde zikreder⁶⁸⁰.

Buna karşılık Osmanlı devrinde yazılmış bir tarihi takvime göre Selçuklular'dan Alâeddin Kılıç Arslan b. Kehüsrev'in 710'da/1310-11 Konya'da tahta çıkarıldığını yazmaktadır⁶⁸¹. ~~Müdevvir~~ kaynağın verdiği bu bilgiyi doğru kabul etmemiz mümkün değildir. Zira yukarıda ~~zılgı~~ edildiği gibi

⁶⁷⁷ Kadı Ahmed, el-Veledüş-Şefik, s. 152a-152 b.

⁶⁷⁸ Aksarayî, Müsameretül-ahbâr, s. 301.

⁶⁷⁹ Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 480.

⁶⁸⁰ Emir Bektaş, el-Fahirî. Geschichte der Memlûken, c. 8-9, s. 133.

⁶⁸¹ Osman Turan, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler 2. baskı, Ankara, 1984, s. 79.

devrin kaynaklarının bir çoğu Selçuklu devletinin yıkılışını 1307-8 arasında göstermektedir. Bu sebeble hadisenin geçtiği tarihte yaşamış ve bu konuda yıkılış tarihi kesin rakamlarla veren Riğdeli Kadı Ahmed'in kaydını yani H. 708'i selçukluların sona eriş tarihi olarak kabul ediyoruz..

Edebî kaynaklarda da Selçuklular'ın yıkılışı ile ilgili bilgilere vekayinamelerin yazısında rastlanmaktadır. Tezkire yazarı (Osmanlı devri) Cemaleddin Mahmud Hulvî'ye göre Şeyh İbrahim Hemedani 709'da/1309-10 Şam'da vefat ettiği sırada Konya hakimi katlolunmuş Babai, Muhlis Paşa 6 ay Konya tahtında oturduktan sonra yerini Karaman Oğlu'na bırakmıştır⁶⁸². Kaynağın verdiği tarih Kadı Ahmed'in zikrettiği 708 tarihine çok yakındır. Kaldı ki Şeyh Hamedani'nin öldüğü zaman bu olaylar olmuş hatta Muhlis Paşa⁶⁸³ 6 ay Konya'da hüküm sürdüğünü düşünürsek iki kaynağın verdiği tarihin denk düşmesi bile mümkündür. Bizim kanaatimize göre katledilen Konya hakimi Selçuklu Sultanı olmayıp onun ölümünden sonra şehir yöneticiliğine getirilen kişi olmalıdır. Zira başka bölümlerde⁶⁸⁴ belirttiği gibi bu kişi Selçuklu Sultanı olsaydı müverrih onu muhakkak belirtirdi. Bu rivayet tarihi açıdan da desteklenebilir özelliktedir. Şikarî'deki bir kayda göre Sultan (II. Mesud)

⁶⁸² Cemaleddin Hulvî, Lemazat-ı Hulvî ez Lemâât-ı Ulvî, (Hazırlayan Mehmed Serhan Tayşi), İstanbul, 1980, c. II. s. 367.

⁶⁸³ Meşhur Baba İlyas'ın oğlu olan Muhlis Paşa'dır. Torunlarından Elven Çelebi'nin yazdığı Menakıbu'l Kudsiyye (Yay. A. Yaşar Ocak, İstanbul 1984) adlı eserinde de sık sık bahsi geçer. Burada anlatılan Konya baskını ile ilgili verilen bilgiden yola çıkan Yaşar Ocak, Muhlis Paşa'nın Konya'yı 1277'de Karamanlılarla beraber ele geçirmiş olabileceğini öne sürer, bkz. Menakıbu'l-Kudsiyye s. LXIII.

⁶⁸⁴ Mesela, a.g.e., s. 398'de 705'de/1305-6 Anadolu'da Selçuklu II. Alâeddin'in bulunduğunu zikreder.

öldükten sonra Selçuklu ülkesinin Sahib Ataoğulları'nın eline geçtiğini duyan Karaman Beyi Mahmud (1300-12) derhal Konya üstüne yürüyerek burayı ele geçirir. Haraç ve baçı vergisini kaldırarak kenti imar eder⁶⁸⁵. Bu kayıttan da anlaşılacağı gibi Karaman Oğulları 1300 ile 1312 arasında Konya'yı bir ele geçirmişlerdir. Bunun II. Mesud'un ölümünden sonra olduğu büyük ihtimal dahilindedir ki ünlü tarihçi Uzunçarşılı'da bu görüşe katılmaktadır⁶⁸⁶.

Anadolu'nun Moğol hakimiyetine girmesinden sonra Selçuklular'la İlhanlılar arasında siyasi alanda inişli çıkışlı bir ilişki olmuştur. İlhanlı yönetimi ülkeyi elinde tutabilmek için Selçuklu saltanatında devamlı olarak yumuşak başlı ve kendilerine bağlı birinin bulunmasını tercih ediyordu. Eğer Sultan en ufak bir muhalefete kalkıştığı zaman onu derhal saltanattan uzaklaştırmaktaydılar. Bu sebeple Selçuklu Sultanları eli kolu bağlı birer bölge valisi konumundaydılar. Komşu devletlerle ilişki kuramıyor ve bağımsız politikalar izleyemiyorlardı. Böyle bir teşebbüs hainlikle itham edilmekte ve cezası da çoğu kez idam olmaktaydı. İşte Selçuklu Sultanlığı bu devamlı baskı ortamı içinde sıkışmış ve gün geçtikçe küçülmüştür. Ordusuda dağıtılarak ülke içindeki hükümranlılığı sona erdirilmiştir. Öyleki askere ihtiyaç olduğu zaman Türkmenler'e müracaat etmek zorunda kalıyorlardı. Buna karşılık Moğol yönetimi yerel beylere destek vererek onların Sultanlığa karşı güçlenmesini teşvik ve tahrik ediyorlardı. Bunda da büyük ölçüde başarılı oldular. Ancak bu

⁶⁸⁵ Şikarî, Tarih, s. 52.

⁶⁸⁶ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 8.

V. BÖLÜM

İLHANLI — SELÇUKLU İLİŞKİLERİ'NİN DİĞER EVRELERİ

1 – Kültürel İlişkiler

Moğollar'dan önce Türkiye Selçuklularının kültür hayatı klasik İslâm medeniyeti örneklerini sergilemekteydi. Resmi dil Arapça olup eserler genelde bu lisanda yazılıyordu. Büyük medreseler genelde Konya, Kayseri ve Sivas gibi merkezlerde bulunmakta ve buralarda dini ilimlerden başka tıp, riyaziye gibi fen ilimleri de okutulmaktaydı. Selçuklu alimlerinin çoğu o dönemde ilmi sahalarda birer merkez olan Bağdad ve Suriye'de öğrenim görmekteydiler⁶⁸⁷.

Selçuklu sultanları da bizzat bu kültüre katkıda bulunup onu çalışmaya da çalışmışlardı. Meşhur Sultan I. Alâeddin Keykubad kaynağın belirttiğine göre ünlü İmam Gazzâlî'nin Kimya'yı Saadet'i ile Nizamülmülk'ün Siyaset-name'sini elinden düşürmüyordu⁶⁸⁸. O günlük yaşantısı dahilinde hafta da bir gün mutlaka spor yapmış; bir gününü de alimlere ve onlarla sohbetlere ayırırdı. Alimlerin eser yazmalarını

⁶⁸⁷ Meselâ Mevlana Celâleddîn, bir süre Haleb'deki medresede eğitim görmüştü. Bak., Eflakî, Menakıbül-Arifin, (Türkçe terc. T. Yavuz) İstanbul 1973, I. s. 159

⁶⁸⁸ İbn Bîbî; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 228.

teşvik eder ve yazılanları mutlaka ödüllendirirdi. Bir keresinde Mirsadü'l İbad adlı eserini Sultan'a takdim eden ünlü mutasavvıf Necmeddin Daye ödül olarak her harfi karşılığında bir dinar almıştı⁶⁸⁹. O Hanefi mezhebinden olup işleri buna göre düzenlerken sabah namazını Şafi mezhebine göre kılıyordu⁶⁹⁰. Yine bu zamanda meşhur mutasavvıf Muhyiü'd-din Arabî, Anadolu'ya medreselerde ders vermiş bu da vahdet-i vücud felsefesinin bilhassa ulema çevrelerinde yayılmasına sebep olmuştur⁶⁹¹. Edebî ve ilmi alanlardan başka Tarih sahasında bu devirde Ravendî'nin Rahatü's-Südûr'u ile Ani'li kadı Burhaneddin'in Enisü'l-Kulub'u gibi örnek çalışmalara yapılmıştır⁶⁹².

XIII. asrın ilk çeyreğinde Moğollar'ın Yakın-Doğu'da gözükmeleri ile İran ve Horasan'dan kaçan birçok sufi ve Türkmen dervişleri Anadolu'ya geldi. Bunun sonucunda da ülke kültürel anlamda bir hareketlilik yaşanmaya başladı ve özellikle tasavvufî manada bir çok büyük ulemanın yetişip eserler vermesine yol açtı. Çok sayıda göçebe unsurunun da gelmesi sonucu önceleri kent kültürünün ve hayat tarzının hakim olduğu Selçuklu ülkesinde kırsal kesim ağır basmaya onların inançları topluma hakim olmaya başladı⁶⁹³. Bunun yanında temellerini

⁶⁸⁹ İbn Bibi; el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 234.

⁶⁹⁰ İbn Bibi; a.g.e., s. 227.

⁶⁹¹ Uzunçarşılı, İ.H.; XII-XIII. Asırlarda Anadolu'da Fikri Hayat ve İhtimali Müesseselere bir bakış, III. T.T.K. Kongresi zabıtları, Ankara, 1950- s. 294.

⁶⁹² Bu konuda bak. F. Köprülü; Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları, Belleten, (VII/27), 1943, s. 387-8.

⁶⁹³ Bilhassa Mevlevî kaynaklarına dayanarak A. Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, II. Baskı Konya 1977, adlı eserinde Selçukluların günlük yaşayış, giyim-kuşam ve adetleri konusunda geniş malumat vermektedir. Ayrıca bu devirdeki durum için bak. M.F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 241-2.

büyük Sufi Mevlânâ Celâleddin'in attığı ve özellikle yüksek tabakaya hitab eden biraz İran mistizminden etkilenmiş entellektüel düzeyde bir akım olan Mevlevilik de bu zamanlarda gelişmeye başlamıştı⁶⁹⁴. İşte bundan sonra Selçuklu Türk toplumunda bu iki ayrı kaynaktan beslenen düşünce sistemlerinin siyasî alanda olduğu kadar kültürel sahada da hakimiyet mücadelesine girişeceklerini göreceğiz.

Gerçekten de Mevlana Celaleddin'in şahsında şekillenip gelişen ve sonra bir tarıkata dönüşerek varlığını bu güne kadar sürdürebilen Mevlevilik, o günün şartları içinde geniş tefekkür ve hoş görüye sahip olarak Selçuklu kent çevresini ve özellikle yönetici kesimi cezbetmişti. Mevleviliğin temelinde mücadele anlayışı yoktu. Onlara göre bir topluluğu veya ülkeyi bir düşman istilaettiye bu Allah'ın böyle takdiri etmesindendi. Mücadele yerine boyun eğip tevekkül etmek gerekiyordu. İşte bu sebebdendirki Mevleviler Moğollar'a karşı husumet duymamışlar zaman zaman da birlikte hareket etmişlerdir⁶⁹⁵. Özellikle Muineddin Pervane, Sahip Fahreddin Ali, Taceddin Mutez, Celaleddin Müstevfi ve Emineddin Mikail gibi Selçuklu ricali tarafından çok hürmet gören Mevlânâ çoğu kez onları kendi görüşleri doğrultusunda yönlendirmeyi başararak Selçuklu idaresi üzerinde söz sahibi olmuştur⁶⁹⁶. Celaleddin dünya edebiyatında da çok önemli yer tutan Divan-ı Kebir, Mesnevi ve Fihi ma Fih gibi eserleri Anadolu'nun Moğol tabiyetine girdiği zamanda

⁶⁹⁴ Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 246-8.

⁶⁹⁵ Köprülü, a.g.e., s. 249.

⁶⁹⁶ Eflaki, Menâkıbül-Arifin I. s. 312-3.

yazmıştır. XIII asrın sonlarında Selçuklu-Moğol idaresinin zayıflaması sonucu Mevlevilik de önemli ölçüde güç kaybetmiştir. Ondan sonra Mevlevî tarikat şeyhlerinin eski güçlerini tekrar kazanmak için Türkmen Beyliklerinden İlhanlı merkezine kadar dolaşıp kendilerine mürid kazandırmaya çalıştıklarını göreceğiz⁶⁹⁷.

Bu zamanda Anadolu'nun kültür yapısını etkileyen yeni zümreler ile düşünce akımları hız kazanmıştı. Çoğunluğu Türkmen şeyhlerinin izindeki bu topluluklar büyük önem ve güç kazanıyorlardı. Bunların başında da gene günümüze kadar güçlü bir uzantı olarak gelebilen Rûfâilik ile Bektâşilik hatta Babailik gelmektedir. Bu grupların etki alanları daha çok kırsal kesim üzerinde yoğunlaşıyordu. Taraftarlarından çoğu da Marco Polo'nun 1271'de⁶⁹⁸ uğradığı Anadolu'da üç etnik gruptan biri saydığı, Mevlânâ'nın "yapmaktan çok yıkıcıdır" diye beğenmediği⁶⁹⁹ Türkmenler idi. Onlar Selçuklu kent merkezlerinde horlanmalarına aldırmadan seçtikleri liderlerinin izinde kendi kültür, gelenek ve dillerini muhafaza hatta yayma mücadelesi içindeydiler. O dönemde en dinamik unsurlar arasında bunlar geliyordu.

Mevlevî kaynakları Anadolu'daki Rûfâiler ve kültürleri hakkında bir miktar bilgi verirler. Bu alanda kaynağın ilk zikrettiği kişi meşhur

⁶⁹⁷ Eflakî, Menâkıbü'l-Arifin, II, s. 239-50.

⁶⁹⁸ Marco Polo, The Book of Ser Marco Polo (trans and edited H. Yule), 3. baskı London 1929, s. 43.

⁶⁹⁹ Eflakî, a.g.e, II, s. 153.

Ahmed Rufai'nin oğlu Taceddin Rufai'dir. Bu zat Mevlânâ devrinde yanında bir çok derviş olduğu halde Konya'ya gelmiş, emirler, şehrin ileri gelenleri, halk ve Fütüvvet erbabı onları karşılayıp Karatay Medresesi'nde ağırlamışlardır. Bundan sonra Rufâiler şehirde halka gösterilerine başladılar. Yaptıkları oyunlar arasında ateşe kendilerini atmak, kızgın demiri ağızlarına sokmak, kamçıdan kan akıtmak, merkep yavrusuna binmek gibi marifetleri vardı. Halk bütün bu yapıları keramet sayarak onlara büyük saygı ve değer vermeye başladılar. Hatta Mevlânâ'nın hanımı da bu gösterileri izlemeye gitmiştir⁷⁰⁰. Kaynaktan anlaşıldığına göre bu zaman da Anadolu'da Rufâiler halk tarafından epey bir revaç ve rağbet görüyorlardı. Mevlânâ'nın onlara karşı tavrının çok sert olduğunu görüyoruz. Zira o Rufâiler'in oyununu seyretmeye giden hanımı Kira Hatun'u affetmemiştir⁷⁰¹. Bununla beraber aradan bir süre geçtikten yani 1310'lara gelindiği zamanlarda Mevleviler ile Rufâiler'in birbirlerine karşı daha anlayışlı olduklarını görüyoruz. Bu zamanda Mevlevi Şeyhi Arif Çelebi Amasya şehrinde Rufâiler'den bir grup ve onların reisi Ahmed-i Küçek-i Rufâi ile karşılaşmış taraflar birbirlerine gayet dostane ve saygılı davranmışlar, beraber sema dönmüşlerdir⁷⁰². Bu da belki mevlevilerin o sırada güçten düşmesinden kaynaklanıyordu.

⁷⁰⁰ Eflakî, Menakibül-Arifin, c. II, s. 149-50.

⁷⁰¹ Eflakî, a.g.e., II, s. Gösterilen Yerler.

⁷⁰² Eflakî, a.g.e., II, s. 287.

Bektaşîlere gelince, bu tarikatın kurucusu Hacı Bektaş da tıpkı Mevlânâ'nın babası gibi Moğollar'ın önünden Horasan'dan kaçarak 1220'li yıllarda⁷⁰³ Anadolu'ya gelmiş ve Kırşehir yakınlarında Hacı Bektaş'ı mesken seçmiştir⁷⁰⁴. Mevlevî kaynakları onun Baba İlyas'ın has halifelerinden olduğunu zikrederler⁷⁰⁵. Biz bunun böyle olup olmadığını ayrıca Baba İshak isyanına iştirakının vuku bulup bulmadığını bilemiyoruz. Ancak Ahiler ile özellikle ve Ahi Evren'le iyi bir dostluğu olduğu malumdur⁷⁰⁶. Mevlevîler onun ve çevresinin normal dini kaidelere uymayan davranışlarını yadırgamışlardır. Kaynaktan anlaşıldığı üzere bazı Selçuklu ricali ona karşı bir zaman saygı ve ihtiramda bulunmuştur. Bunlardan biri olan meşhur Kırşehir hakimi emir Nureddin b. Caca bir gün Hacı Bektaş'ı ziyarete gider. Orada Şeyh'in dış görünüşüne önem vermediğini ve namaz kılmadığını görür. Emir onu namaz kılmak lazım geldiği konusunda uyarınca o abdest almak için su ister. Abdest alırken birden suyun kana dönüştüğü görülür. Şaşkına dönen Emir Caca dhemen Mevlânâ Celâleddin'e giderek durumu anlattı. Mevlânâ emire "onun yaptığı doğru bir hareket değildir. Kanı suya dönüştürseydi daha iyi olurdu diye cevap verdi. Bunun üzerine Emir Nureddin b. Caca Hacı Bektaş'a gösterdiği saygısı azaldı⁷⁰⁷.

⁷⁰³ Mikail Bayram, Evhadüddin Kirmanî ve Evhadîyye Tarikatı, Konya 1993, s. 52-3.

⁷⁰⁴ Hacı Bektaş, Velayetname, (Hazırlayan, Bedri Noyan), Aydın 1991, s. 388.

⁷⁰⁵ Hacı Bektaş, Velayetname, s. 301-2.

⁷⁰⁶ a.g.e. s. 410-1.

⁷⁰⁷ Eflakî, Menakibü'l-Arifin, c. I. 450-1.

Gerçekten de Mevlevî kaynağının yazdıklarına uygun olarak 1260'dan sonra Emir Nureddin'in o sırada Kırşehirini mesken tutmuş olan Ahiler'in liderlerinden Ahi Evren'i (Hacı Bektaş'a yakınlığı ile tanınan) öldürtüp, Bektaşî ve Babaileri büyük bir baskı altına aldığını görüyoruz. Bunun sonucunda da Abdal Musa, Geyikli Baba ve Şeyh Edebalı gibi Türkmen şeyleri uçlara doğru çekilmek zorunda kaldılar⁷⁰⁸. Bu sebeple Türkiye Selçuklularının merkezi bölgelerinde onların etkisi azalırken Uçlar da tam tersine olarak artmaya başladı. Nitekim Şeyh Edebalı Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'in kayınpederi olmuş, Geyikli Baba ise büyük itibar görerek kendisine maişet ve tımarlar verilmiştir⁷⁰⁹.

İlhanlılar tarafından da Baba lakaplı Türkmen şeyhlerine büyük değer verilmiştir. Ahmed Teküdar Şeyh Abdurrahman adlı birinin sözünden çıkmaz ve devlet işlerini bile onunla görürdü⁷¹⁰. Gazan Han devrinde ise Tokatlı ve muhtemelen Kalenderî reislerinden olan Barak Baba İlhan katında büyük itibar görmekteydi. Kaynağın zikrettiğine göre o yanında 100 müridiyle yürürdü. Bunlar pala bıyıklı ve tıraşlı idiler. Saçlarını da boynuz şeklinde örüyorlardı. Sırtlarında zil, zurna ve ağaçtan deynekler taşırlardı. Gazan Han Barak baba'ya yüklüce bir maişette bağlamıştı. Olcaytu devrinde de nüfuzunu koruyan Barak Baba Gilan'ın fethi sırasında 706 yılında/1306-7 öldürülmüştür. Naaşı Sultaniye'ye getirilerek Sultan'ın onun için yaptırdığı büyük bir türbeye

⁷⁰⁸ Mikail Bayram, Şeyh Evhedüddin Kirmanî s. 58-65.

⁷⁰⁹ Neşrî, Cihan Nümâ, I. s. 83-5, 167-71.

⁷¹⁰ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka... s. 65.

defnedilmiştir. Onun ölümünden müridleri mağdur olmamış ve günlük 50 dinar maişetle ödüllendirilmiştir⁷¹¹. Görüldüğü üzere sünnî akidelerine pek uymayan Kalenderi, Babai ve Bektaşî zümresinden olan Türkmen dervişleri İlhanlı sarayı tarafında açıkça korunmakta ve himaye görmekteydi. Bunun sonucunda da Maverâünnehr'den Sakarya ve Menderes nehirlerine kadar olan sahalar da bu tür Türkmen şeyh ve devrişlerinin gücü artıyor dünya görüşleri geniş topluluklara yayılıyordu. Kaynağımız o devirde yetişmiş o kadar çok Sufi ve mutasavvıf olduğunu beyan ederek, "şimdi bunların hepsini yazsam ciltler almaz" der. O devirde yetişmiş ve etkisi günümüze kadar gelmiş olan bir kaç sufiyi zikredersek durum daha iyi anlaşılır. Bu şahısların başında Şeyh Safieddin Erdebili gelir. Moğollar üzerinde çok güçlü bir etkisi olan bu Şeyhin torunları XVI. asırda İran'da yeni bir devlet teşekkül ettirmişlerdi. Bundan başka Şeyh Sadi Şirazi, Argun'un vezirliğine kadar yükselmiş Şeyh Şerefeddin Simnani, Şeyh Sa'deddin Halidî ki Gazan Han onun vasıtasıyla müslüman olmuştu ve Anadolu'da da uzun yıllar yöneticilik yapan Şeyh Kudbeddin Şirazi'yi sayabiliriz⁷¹². Diyebiliriz ki Moğollar döneminde hem İran hem de Anadolu'da tasavvufî düşünce ve kültürü altın devrini yaşamış ve diğer ileriki yüzyıllara damgasını vuracak kültürel gelişme ve değişmelerin temellerini oluşturmuştur.

⁷¹¹ Kaşanî, Tarih-i Olcaytu, s. 108; Aynî, İkdûl-Cuman fi Tarih-i Ehli'z-Zaman, (Neşr. M. Emin), Kahire 1412/1992, C. IV., 404-6.

⁷¹² Hamdullah Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 770-79.

Müellifi Celaledin Habîb olduğu sanılan ve Sultan II. Mesud zamanında yazıldığı anlaşılan *Fustatü'l-Adale fî kavâidü's-Saltana* adlı esere göre de Moğollar devrinde Anadolu'da İslâmiyet' zayıflayıp küfr ve zındıklığın artmış, padişah ve kadıları bu kötü gidişe karşı duramamışlardır. Müellif bütün bunlara sebebin Kalenderî ve Cavlakî gibi sapık inançlı mezheplerin sebep olduğundan dem vurmaktadır. Ona göre böyle gruplar Selçuklu ülkesinde yaygın bir durumda idiler. Acayip kılıkları tıraşlı saçları, uzun bıyıkları olup, omuzlarında havyan derisinden postlarla ziller taşıyan bu garip kişiler ordan oraya gezerek miskinlik yapmaktaydılar. Ona göre dinamik ve sosyal bir toplum için son derece zararlı böyle zümreler derhal yok edilmeliydiler⁷¹³. Gerçekten de bilhassa Moğol tahakkümünden sonra bu tür zümreler artmış ve sonuçta Selçuklu-Türk toplumunda bir yozlaşma ve çözülme başlamıştı. Mevlevî kaynakları da Kalenderî gerçeğine temas ederek onların sadece kırsal kesimde değil büyük şehir merkezlerinde de yerleşip tekkeleri bulunduğunu bildirmişlerdir. Mevlânâ öldüğü zaman cenazenin önünden 7 öküz çekilmiş ve sonra bunlardan biri Kalenderî şeyhi Niksarlı Ebu Bekir Cavlakî'nin tekkesine gönderilmiştir⁷¹⁴.

Moğol devri Selçuklu toplumunda Türkler açısından en önemli kültür olayı bizce 1278'de Konya'nın ele geçirilmesinden sonra Karaman Oğulları önderliğindeki Türkmenler'in kendi ana dilleri olan Türkçe'yi

⁷¹³ *Fustatü'l-Adale fî Kavâidü's-Saltana*, (Yay. O. Turan), Köprülü Armağanı, İstanbul 1955, s. 534, 555-8.

⁷¹⁴ *Eflakî, Menakîbü'l-Arifin*, c.II. s. 63.

resmi dil ilan etmeleridir. Her ne kadar Selçuklu devrinde Anadolu'da Türkçe yazılmış bir eser elimize geçmemişse de bu kararın elerdeki dönemlerde etkisi büyük olmuş, beylikler ve Osmanlılar döneminde Türkçe'nin resmi bir dil olmasının temelleri atılmıştır. Şüphesiz Türkmenler kendilerini ifade için ana dillerinde okunup yazılmasını istiyorlardı. Onların kendi dillerine sahip çıkmaları gerçekte milli şuurlarının da uyanmakta olduğunun bir göstergesidir. Bunda Moğol tahakkümünün yanında İlhanlılar devrinde Türkçe'nin kullanılmasının büyük rolü vardır. Gerçekten de bu zamanda meşhur Hind masalı Kelile ve Dimne Türkçe ve Moğolca'ya çevrilmiş, bunun yanında da Türkçe şiirler yazan şairler ortaya çıkmıştır. Sahib-i Divan Hacı Şemseddin Cüveynî'nin yakın adamlarından Kadı Bahâeddin Zencânî bunlardan biriydi⁷¹⁵. Bütün bunların Anadolu'yu da etkilediği şüphesizdir. Anonim Selçukname'ye göre İlhanlı hükümdarı Keyhatu, valiliği sırasında Ilgın (Konya) yöresinde tarlasına buğday eken bir köylüyle karşılaşır ve atından inerek buğday tohumlarını ondan alır, tarlaya saçarken de Türkçe "Yükü beş Akçeye. "Yükü beş akçeye" diye şarkılar söyler⁷¹⁶. Kanağın belirttiğine göre Keyhatu'nun bu hareketleri halk arasında takdir toplamıştı. Bu da gösteriyorki Türkçe o sıralarda Moğollar arasında bile rağbet görmeye başlamıştı.

İlmi alanda da iki taraf arasında bir iletişim mevcuttu. Hülagu İran ve Irak'ı zapt edip ve Azerbaycan'da yeni bir devlet kurduktan sonra

⁷¹⁵ H. Kazvinî, Tarih-i Güzide, s. 724.

⁷¹⁶ Anonim Selçukname, s. 56-7.

müneccimliğe olan merakı sebebiyle Meraga'da bir rasathane inşa ettirerek başına devrin ünlü alimlerinden Nasireddin Tusî'yi getirmiştir. Ayrıca büyük bir kütüphane yaptırarak burası için vakıflar kurmuştu. Tusî hemen yanına aldığı diğer bilim adamlarıyla çalışmalara başladı. Rasathane ozamana kadar Yakın Doğu'da inşa edildiği gün en büyük ve gelişmiş olanıydı. Burayı sadece bir gözlem evi değil medrese haline de getiren Tusi ve arkadaşları astroniminin yanında matematik, kimya, tıp, siyaset ve felsefe alanında dersler vererek ilerde ünlü olacak bir çok bilim adamı yetiştirdiler. Meraga artık ilim adamlarıyla meraklılarının uğramadan geçemedikleri bir merkez oldu. Bağdad'ın tahribiyle İslâm ilmi araştırmalarında başlayan burada bir nebze olsun giderilmeye çalışıldı. En azından büsbütün çökmesi önlendi. Devrin en büyük alimlerinden olan Tusî bir çokta alim yetiştirmiştir. Bunların arasında en meşhurları olarak Olcaytu devrinin ünlü din bilgini Ebu Mansur el-Hilli, İbn Meysem, İbn Tavus, Seyyid Rükneddin, ünlü tarihçi İbn Fuvatî, Hamuî ve ünlü hekim Şeyh Fahreddin Şirazî sayılabilir. Bu alimlerin herbiri Meraga'da Tusî'den ders aldıktan sonra ilimlerini yaymak üzere Anadou'da dahil çeşitli bölgelere gitmişlerdir⁷¹⁷. Anadolu'da da Tusî sayılıp sevilmiştir. Müellifimiz Aksarayî ondan sık sık övgüyle söz ederek zamanın alimlerin reisi olduğundan bahsetmektedir⁷¹⁸. Ayrıca Selçuklu devrinin ünlü mutasavvıf ve alimi Şeyh Sadreddin Konevî ile Nasireddin

⁷¹⁷ Nasireddin Tusî, Mecmua-i Resail, (Derleyen, Muhammed Müderrisi), Tahran 1335, s. 70-90 20-30.

⁷¹⁸ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 47-9, 120.

Tusî arasında karşılıklı mektuplaşmalar, fikir alış verişleri ve müzakereler yapılmıştır⁷¹⁹. Bu da gösteriyorki iki taraf arasında küçümsenmiyecek derece de ilmi sahada münasebetler yaşanmıştır.

Bunların dışında belkide en önemli etkileşim tarih alanında yaşanmıştır. Gerçekten de İlhanlılar çağında tarihçilik yazımı büyük bir gelişme göstermiştir. Hepsi birer numune olan Cüveynî'nin Cihan-guşası, Vassaf'ın Tarihi, Reşidüddin'in Camiü't-Tevârihi, Kâşanî'nin Tarih-i Olcaytu'su ve Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzide'si gibi eserler bu zamanda ortaya çıkmıştır. Hatta Anadolu'da da Türkiye Selçuklularının tarihinin yazılmaya başlanması da bu düşüncenin bir uzantısıdır. Yukarıda saydığımız bu kaynaklar arasından Reşidüddin'in Camiü't-Tevârih'i bizim için ayrı bir önem ve mana taşımaktadır. Yüksek düzeyde bir tarihçilik örneği olan bu eser muhteviyatı ve bakış açısı bakımından döneminin inançlarını ve gerçeklerini taşımaktan çok daha öte bir toplumu şuurlandırıp yeniden toparlanmasına vesile olmuştur. Bu topluluk da Türkler'den başka biri değildir. Denebilir ki tarihte çok az eser Türklerin geleceğini bu kadar etkilemiştir. Genelde Arap geleneğine bağlı İslâm tarihçilerinin Türk tarihine de bu gerçeğin bakış açısıyla bakmaları sonucunda mazilerini unutmakta olan Türkmenler ilk defa şanlı mazilerinden tafsilatlı olarak bahseden eser Camiü't-Tevârih'le gerçek ruhlarını buldular ve bu miraslarına sahip çıkmaya başladılar. Aynı zamanda Reşidüddin'in bu eseriyle yeni bir tarih geleneğine de

⁷¹⁹ Nasireddin Tusî, Mecmua, s. 229-36.

öncüloük etmiştir. Bundan önce İslâm dünyasındaki gelenekleşmiş ananeye göre yazılan tarihi eserler Hilkatten başlayıp Peygamberler, Hz. Muhammed IV. halife, Emevîler, Abbasîler ve diğer hanedanlar şeklinde devam ederdi⁷²⁰. Ancak 1305 yılında yazılan Camiü't-Tevârih bu geleneğ ibilhassa İran ve Anadolu'da kökten değiştirdi. Tarihin başlangıcını bir Türk olan Oğuz Han'la başlatıp devamını da onunla sürdüren Türklerin kabilelere ayrılarak dünyayı fetihlerini anlatan ve bu günkü Türkmenlerin atalarıyla olan bağını açık bir şekilde ortaya koyun eserin bu tasnifi İslâm dünyasına damgasını vurarak bundan sonraki kaleme alınacak tarihlerin bu çerçevede ele alınmasına yol açmıştır. İlhanlı sahasında Benakîfî ve Hamdullah Kazvinî'nin eserleri bu türden olmakla beraber asıl bu gelenek Osmanlı ve onun çağdaşı Türkmen devletlerinde ak ve Kara Koyunlar'da ortaya çıkmıştır. Bu geleneğin etkisiyle hemen bütün Osmanlı tarihleri Osman Gazi'yi 52 batından Oğuz Han'a bağlarlar⁷²¹. Aynı geleneği Ak ve Kara-Koyunlu devletlerinde de görüyoruz. Ebu Bekr-i Tihranî'nin Kitab-ı Diyarbekriyye'sinde Fatih Sultan Mehmed'in çağdaşı ve Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan 55. batında Oğuz Han'a bağlanmaktadır⁷²².

Türkler üzerinde Reşidüddin'in Camiü't-Tevârihinin ne kadar büyük bir etki yaptığını gösteren çok açık bir belge elimizde mevcuttur ki bunu

⁷²⁰ Bu konuda geniş bilgi için bak. M. Şemseddin Günaltay, İslâm, *Müverrikhleri*, s. 17-25

⁷²¹ Neşîrî Kitab-ı Cihan Nümâ, I, s. 55-7; Hoca Sadettin, Tacü't-Tevârih I, s. 27-9.

⁷²² Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Yay. F. Sümer-N. Lugal), Ankara 1962-4, s. 11-25.

Osmanlı tarihçilerinden Şükrullah'ın eserinde görmekteyiz. Onun belirttiğine göre Osmanlı Sultanı II. Murad'ın 1449'da Kara Koyunlu ülkesine gönderdiği elçilik heyetinde Müverrihlerimizde bulunmaktadır. Elçiler oraya vardıklarında hükümdar Cihan Şah tarafından kabul edilirler. Huzurda iken söz arasında Cihan Şah, "Osmanlı sultanı II. Murad ahirci kardeşi akrabamdır" der. Bunun sebebi sorulduğu zamanda tarih okuyucu Mevlânâ İsmail'i çağırarak ona Moğol yazısı ile yazılmış Oğuz tarihini getirtti ve orada okuttu. Burada Oğuz Han'ın ataları Gök, Yer, Deniz, Gün, Ay, Yıldız adı altında 6 oğlu olduğu yazılı idi. Kara-Koyunlu hükümdarı sözüne devmla "İşte Osman Oğullarının soyu burada yazıldığına göre Oğuz oğlu Gök han'a bizimki de kardeşi Deniz Han'a erişmektedir. İşte bu sebebden kardeşiz"⁷²³ dedi. Orada bulunanlarda bunu tasdik ettiler. Şüphesiz yukarıda zikredilen Oğuz tarihi Reşidüddin'in Camiü't-Tevârihi'nden başkası değildir. Kara Koyunlu devleti eski İlhanlı topraklarında kurulmuş olduklarından Osmanlılar'dan önce Camiü't-Tevârih'i görerek mazileri konusunda bilinçlenmişlerdir. Nitekim biz II. Murat döneminden itibaren Osmanlılar'da bir Oğuzculuk ve nesebini Oğuz Han'a bağlama hareketi başladığını görüyoruz. Bu hareket alelade ve sahte bir tarihi misyona bağlanma gayretleri değil yukarıda belirttiğimiz gibi okudukları ve öğrendikleri bilgilerin etkisinde kalarak

⁷²³ Şükrullah, Behcetü't-Tevârih, (Haz. Nihal Atsız), Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, s. 51-2.

samimi bir şekilde mazisine bağlanma ve ona sahip çıkma hareketidir⁷²⁴.

Moğollar'ın müslüman olmalarıyla Türk toplumundan kültür sahasında pek çok şeyi aldığı şüphesizdir. Eğer öyle olmasaydı şüphesiz Türkleşip kaynaşmazlardı. Bunun yanında Selçuklu toplumunun Moğol geleneği ve yaşayışından bir şeyler aldığına dair kaynaklarda bir işaret göremiyoruz. Moğollar'a ait özel günlerin bayramların, cülus merasimlerinin, evlenme adetlerinin, yemeklerinin ölü gömme merasimlerinin⁷²⁵ Selçuklu veya diğer bir Türk toplumunda da yaşadığına dair bir örneğe rastlanmamıştır. Bununla beraber şunu da söyleyebiliriz ki, idari ve mali sahalarda bazı Moğol terimleri Selçuklu ve onun halefi Türk devletlerinde kullanılmıştır. Meşhur Pervane Muineddin Süleyman adına 663/1264-5 tarihinde Merzifon'da dikilen bir kitabede bu Selçuklu emirinin ünvanları arasında Moğolca bir terim olan ve Türkçe'de Emir, komutan manasına gelen "Noyan" ibaresi geçmektedir⁷²⁶. Bundan başka yargı, yargıcı, kurultay, nöker, İncu, tamga, kopçur, yarlık, yasa, baliş, tuman, cebe, yasavul, tutgavul, barangar, caungur, mangalay gibi idari, mali ve askeri alandaki terimler Selçuklu ile beraber Osmanlı ve daha çok da Ak ve Kara

⁷²⁴ Meşhur Avusturyalı alim Poul Wittek, Osmanlılar'da böyle bir cereyanı tesbit etmiş ancak sebebinipek anlayamamıştır. Bak. P. Wittek, Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, (Çeviren: F. Berktaş), İstanbul 1985, s. 20-2.

⁷²⁵ Bu konuda geniş bilgi için bak. Wladimirtsov, Moğollar'ın İçtimai Teşkilatı, s. 56-74.

⁷²⁶ Halil Elhem, Merzifon'da Pervane Mu'înû'd-Din Süleyman namına bir Kitabe. TOEM, (sene 8), s. 42-3.

Koyunlu Türkmen devletlerinde kullanılmıştır. Bu konuda Moğollar'dan en çok etkilenen de son saydığımız Türkmen devletleri olmuşlardır.

İlhanlılar'ın Selçuklu kültürel hayatına doğrudan müdahalelerde bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. Eflakî'deki bir kayda göre Sultan Olcaytu devrinde (1304-18) Anadolu'ya gönderilen bir yarlık ile imamlar ve vaizlerden cami minberlerinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın isimlerinin zikredilmemesi istenmiştir. Ancak halkın yoğun tepkisi ve İlhanlı hükümdarının da tekrar sunni mezhebe geçmesi sonucu bu yasak bir müddet sonra kalkmıştır⁷²⁷.

Mimarî alana gelince bu sahada İlhanlı döneminde bilhassa İç Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerinde bir çok medrese, hastane, köprü ve hayır kuruları yapıldığını görüyoruz. Bunların en belli başlıları arasında Sivas ve Erzurum Çifte Minareli Medreseleri, Erzurum'da Yakutiye ve Ahmediyye ve yine Sivas'ta bulunan Gök Medreseler sayılabilir. Anadolu'nun İlhanlılar egemenliğine girmesinden sonra Latinlerin Ayas'dan başlayarak İlhanlı merkezi Tebriz'e kadar Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi mahalleri kullanmaları sonucu Anadolu'nun doğusu büyük bir zenginliğe kavuşmuş bilhassa Sivas büyük bir ün kazanmıştır. Bu sebeplerden dolayı İlhanlılar ticaretin dahada gelişmesi için yöreye önem vermişler ve zengin eserlerle donatmışlardır. Anadolu'nun Batısı'nda ise dikkate değer bir İlhanlı eserine rastlanmaz⁷²⁸.

⁷²⁷ Eflakî, Menakıbü'l-Arifin, II. s. 248-50.

⁷²⁸ Abdullah Kuran, Anadolu Medreseleri, Ankara 1969, C. I, s. 115.

İlhanlılar'ın Anadolu'da inşa ettirdiği veya onların döneminde yapılan eserler Selçuklu yapılarından biçim ve detay yönünden pek bir farklılık göstermemektedir. İki dönem yapıları arasındaki tek belirgin farklılık İlhanlı döneminde medreselere minarenin eklenmemiş olmasıdır. Bunun dışında Moğollar Selçuklu eserlerinden etkilenerek onları taklit etmişlerdir⁷²⁹. Mimari alanda da doğudakinden çok farklı bir seyir takip eden Batı Anadolu'da ise Selçuklular zamanında bina ediyorlar, geliştirerek beylikler döneminde yani bir biçim almış ve mimariye yeni bir tarz getiren Osmanlı mimarisine öncülük etmiştir⁷³⁰.

2) İdarî İlişkiler

Moğollar'ın İran'da kurdukları devletin yapısı ile Türkiye Selçuklularının devlet yapısı arasında büyük farklılıklar vardı. Bir kere İlhanlılar'da hükümdar büyük kurultay denilen ve kabile şeflerinin toplandığı bir mecliste seçiliyordu. Yargılama usulleri Cengiz Han yasasına göre yapılıyordu. Devlet mansıpları arasında farklılıklar vardı. Bununla beraber ortak kurumlarda mevcuttur. Bunlar arasında Vezirlik, müstevfilik, naiplik gibi mansıplar sayabiliriz. Bu mansıplarda İlhanlı tebasının büyük çoğunluğu müslüman olmadan dolayı devlet

⁷²⁹ Abdullah Kuran, a.g.e., s.128-30: Orhan Aslanapa, Türk Sanatı, II. Baskı İstanbul 1989, s. 195-7.

⁷³⁰ Ülkü Bates, The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture, JMES, IX (1978) No: 1, s. 46-8.

bünyesine eklenmiştir⁷³¹. Kaynaklarda İlhanlılar'dan Selçuklular'a geçmiş bir mansıb göremiyoruz. Bu tür mansıb ve kurumlar daha çok Ak ve Kara Koyunlu Türkmen devletlerinde rastlıyoruz⁷³².

İki devlet arasında idari ilişkiler açısından en önemli olay Moğol tahakkümüne düştükten sonra Türkiye Selçukluları'nda Sultanda dahil hemen bütün büyük mansıpların İlhanlı hükümdarı tarafından yarlıklarla atanmasıdır. Moğol idaresi Selçuklu görevlilerini kendi belirlediği gibi kendisini temsilen bir de Anadolu'ya naip gönderiyordu. Bazen de malî işlere ayrı askeri işlere ayrı görevliler tayin ediyordu. Hülagu ile bazı aralıklar hariç Abaka Han'ın son devrine kadar bu iki mansıbın yetkisi birden Pervane Muineddin Süleyman'a verilmiştir. Bu sebepten onun gücü ve itibarı Sultan'ı hal' etmeye yetecek kadar büyük olmuştu. Sonradan Moğollar iki mansıbın bir kişide toplanmasının zararlarını görerek Pervane'den sonra idari yönetimi ikiye bölmüşlerdi. Genelde askeri valilerin nüfuzu, müdafî olanınkinden daha büyük olurdu. Askerî valiler Selçuklu Sultanını bile gözaltında tutabiliyorlardı. Moğollar'ın Anadolu'da genelde üç tümenlik bir askeri kuvvet bulundurduklarını biliyoruz⁷³³. Bunların görevi iç güvenliği sağlamak yanında Memlükler'e karşıda Anadolu'yu savunmaktı. Selçuklular İlhanlılar bir savaşa gittikleri zaman onlara yardımcı kuvvet vermek

⁷³¹ Bak. Uzunçarşılı, Medhal, s. 269-92.

⁷³² Aynî, İkdu'l-Cuman, c. II, s. 319.

⁷³³ Aynî, İkdu'l-Cuman, c.II, s. 319.

zorundaydılar⁷³⁴. Gerçekte Anadolu İlhanlıları'nın 7 eyaletinden biri mesabesinde olduğu için bütün devlet görevlileri merkezdeki aynı ismi taşıyan görevlinin birer temsilcisi durumundaydılar. 14. asırda yazılmış çok önemli bir inşaa kitabı olan Düstur-Name'ye göre Sahip Şemseddin Cüveynî sadece İran'ın değil Sir Derya'dan Mısır'a kadar olan bölgelerin veziri idi⁷³⁵. Ve bütün bu yerlerde uygulanan kanunları o va'z ederdi. Bu durumda diyebiliriz ki Anadolu'daki Selçuklu vezirini İlhan'ın da onayını almak suretiyle İlhanlı veziri seçiyordu.

Selçuklular'ın Moğol hakimiyetine düşmesinden sonra metbular kendi hukuk sisteminin uygulanması için Anadolu'ya Yargıcı adını verdikleri hukukçuları gönderdiler. Onlar sadece Anadolu'da bulunan Moğolları değil Selçuklu devlet adamları ve memurlarını da yargılıyorlardı. Yargıçlar hükümlerini Cengiz Han yasalarına göre veriyorlardı. Selçuklu Sultanları ve emirleri Moğollar'ın yasalarına göre suç işledikleri iddiasıyla Yargıcılar tarafından yargılanmışlardır. Başta Pervane Muineddin Süleyman olmak üzere, Hatiroğlu, şerefeddin ve Celaleddin Müstevfî gibi bir çok ümera Cengiz Han yasalarına göre yargılanarak idam edilmişlerdir. Selçuklu sultanlarından da IV. Rükneddin Kılıç Arslan, III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve III. Mesud ve III. Alâeddin Keykubad Moğol yargıcıları tarafından yargılanmışlar, bunlardan II. Mesud ve III. Alâeddin küçük cezalarla kurtulurken diğer

⁷³⁴ Bu konuda kaynaklarda geniş malumat vardır. Ayrıca bak. İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 58-9.

⁷³⁵ Muhammed Hinduşah Nahçıvanî, Düsturü'l-Katip, (Yay. A. Alizade), Moskova 1964, c.II, s. 75.

iki Sultan öldürülmüşlerdi. Tabiki Anadolu'daki yargıcıların Sultan ve büyük emirlere ceza verme yetkisi yoktu. Onlar bir suç işledikleri zaman İlhanlık katına çağrılıyorlar ve orada kurulan büyük mahkeme tarafından yargılanıyorlardı. Hatiroğlu Şerefeddin gibi ikinci dereceden emirler ise İlhan'ın gönderdiği yargıçlar tarafından Selçuklu ülkesinde yargılanıp cezalandınıyorlardı⁷³⁶.

Moğollar'ın Anadolu'da uyguladıkları sistemden biri de ülkeyi siyasi olarak iki veya üçe bölerek her birinin başına bir Selçuklu hanedan azasını getirmek olmuştur. İki 1249-55 arasında uygulanan bu sistemde Selçuklu ülkesi II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğulları arasında üçe bölünmüş, her biri ayrı hükümranlıklar sahalarında hüküm sürmüştür. Selçuklu devletini bir anda parçalayabilecek bu sistem Atabek Celaledin Karatay'ın dirayetli idaresi ile atlatılmıştı. Bundan sonra Mengü Han ve ardından İlhanlı hükümdarı Hülagu Anadolu'nun iki Selçuklu hanedan azası tarafından yönetilmesi için yarlıklar yayınlamışlardır. 1259-61 yılları arasındaki bu son uygulamada bilhassa Selçuklu sultanlığının zayıflamasını isteyen Pervane Muineddin Süleyman'ın payı büyüktür. O ikili yönetimi -Selçuklular'da- Hülagu'ya tavsiye ederken şöyle bir gerekçe öne sürüyordu: "Eğer onların ülkesini ikiye bölersen güçlerini de bölmüş olursun. Böylece bunları yönetmeniz daha kolay olur"⁷³⁷. İlhanlılar böyle bir sisteme zaman zaman başvurmayı hiç elden bırakmadılar. Ahmed Teküdar Han zamanında

⁷³⁶ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 109-11.

⁷³⁷ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 61-2.

da ülke ikiye bölündü. Bu uygulamalar sonuçta Selçuklu devletinin merkezi yapısını büyük ölçüde tahrip etti. Devletin sonlarına doğru bu uygulamalar kaldırılmış ancak yerini de bilhassa Gazan Han devrinde sık sık yapılacağı üzere Sultan azletme politikasına bırakmıştır.

Eyalet idaresine gelince Türkiye Selçuklularında eyalet verildiği öncelikle şehzadelere tevdi edilir, yardımcı olarak da yanlarına atabek ünvanıyla donatılmış kabiliyetli bir emir verilirdi. Şehzadenin bulunmadığı zamanlarda da bir emir bu görevi yerine getirirdi⁷³⁸. Moğol istilasından sonra ise Anadolu'da vilayet yönetiminin daha çok emirlerin insiyatifine geçtiğini görüyoruz. Kaynaklar o devirde bir vilayette yöneticilik yapan bir şehzadeden söz etmezler. Buna karşılık pek çok emirin ismi geçer. Mesela 1263'de Anadolu'daki idari mansıp taksimine göre Kırşehir valiliği meşhur Nureddin Caca'ya, Niğde Hatiroğlu Şerefeddin'e ve Tokat da, Sinop da, Pervane Muineddin'e tevdi edildi⁷³⁹. Öyle ki her emir valilik yaptığı vilayeti bu devirde kendi mülkü haline getirerek buraların idaresinin babadan oğlu geçmesini sağlamışlardır. Sonuçta da Selçuklu topraklarında önce yerel derebeylik ardından da bağımsız beyliğe kadar uzanacak bir gelişme başladı. İşin başında bu paylaşıma karşı çıkmak isteyen Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan emirlerin ortak ittifakıyla bir çırpıda ortadan kaldırıverdi⁷⁴⁰.

⁷³⁸ II. Kılıç Arslan'ın her bir vilayete bir şehzade tayin ettiğini biliyoruz. Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 22.

⁷³⁹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 73-4.

⁷⁴⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 634-50; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 81-7.

İlhanlılar döneminde Anadolu kentlerinde Şihne adı verilen bir tür idarecinin de varlığını görüyoruz. Bu görevliler bütün şehirlerde değilde genelde tabisi olduğu ülkenin başkentinde veya büyük bir şehirde bulunur ve metbu devlet adına o şehirleri idare ederdi. Kaynağımızın zikrettiği bu tür bir Şihne de Konya şehri idarecisi olan Bahaeddin Kutluca idi. Argun Han'ın ölümü üzerine Keyhatu Anadolu'dan ayrılacağı zaman Konya'nın idaresini Bahaeddin Şihne'ye tevdi etmişti. Ancak o halk arasında pek sevilmemekteydi. Bu sebeble çıkan kanşıklık sırasında Sultan Mesud'un kardeşi tarafından öldürülmüştür. Bahaeddin'in görevi de daha önceleri hakimlik yapmış olan Cemaleddin Naib'e verilir⁷⁴¹. Bundan başka Düsturü'l-Kâtip adlı eserde zikredildiği bilgiye göre bir vilayetin yöneticileri sırasıyla tuman emirleri, binbaşılar, yüzbaşılar, hakimler, mutasarrıflar, bitikçiler, sadrlar, erbeb ve ayanlar olarak verilmiştir⁷⁴². Bu da göstermektedirki bir vilayetin en büyük amiri Moğollar'da Tümen Emiri'dir. Anadolu'da da zaman zaman vilayetlerde Moğol valilerine rastlanmaktayız. Bunun dışında, vilayet yöneticileri olarak hakim, mutasarrıf ve bitikçilerin Selçuklu vilayetlerinde bulunduğunu biliyoruz⁷⁴³.

Türkiye Selçukluları ilk zamanlarında ülkede kaç vilayet merkezi olduğunu kaynaklar açıkca zikretmez. Bununla beraber II. Kılıç Arslan sağlığında ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırmıştı. Bu durumda

⁷⁴¹ Anonim Selçukname, s. 58-60.

⁷⁴² Hinduşah Nahçıvanî, Düsturü'l-Kâtip, I. s. 149.

⁷⁴³ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr s. 250-1.

1190'larda Anadolu'da Selçuklu idaresi altında 12 vilayet olduğunu söyleyebiliriz. Bunların isimleri, Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Niksar, Elbistan, Niğde Amasya, Ankara, Uluborlu, Konya Ereğlisi ve Aksaray olarak geçer⁷⁴⁴. Daha sonra Türkiye Selçuklularının toprak kazanarak büyümesi sonucu Antalya, Erzincan, Kastamonu, Karaman, Ahlat, Erzurum ve Sinop gibi merkezlerde yukarıda zikrettiğimiz vilayetler arasına katılmışlardır⁷⁴⁵.

Türkiye Selçuklularının Moğol hakimiyeti altına girmesinden sonra Anadolu'nun idari taksimatında bazı değişiklikler olmuştur. Bu konuda Memlûk kaynaklarında tafsilatlı bilgiler vardır. Bunlardan Baybars Mansurî'ye göre o dönemde Anadolu 8 idari eyalet'e ayrılmış olup isimleri Ahlat, Erzurum, Oltu, Erzincan, Diyarbekir, Sivas ve Danişmendiyîye, Kayseri, Konya idi. Bu bölgelere bağlı şehirler de şunlardı:

- 1- Ahlat Eyaleti: Şah-ı Ermen, Ahlat, Van, Bestan ve Erciş.
- 2- Erzurum Eyaleti: Mengüner, Bayburt, Kaçmaz)
- 3 - Oltu Eyaleti: Gürcü ülkesine bitişik mahallidir. Oltu ve Kale-i Hasîne.
- 4- Erzincan Eyaleti: Akşehir, Tercan, Kemah, Kale-i Kögonya,
- 5- Diyarbekir Bölge: Harput, Malatya, Sümeysat ve doğusu

⁷⁴⁴ İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alâiyye,, s 22.

⁷⁴⁵ Uzunçarşılı, Medhal, s. 119.

6- Sivas ve Bilad-ı Danişmend: Niksar, Amasya, Tokat, Komnat, Kengiri, Ankara, Samsun, Sinop, Kastamonu, Turhal, Borlu ve bitişik sahil bölgeler. .

7- Kayseri Eyaleti: Niğde, Konya Ereğlisi, Ermenek ve İbn Münteşe.

8 - Konya Eyaleti: Denizli, Karahisar (Afyon), Demirlü, Aksaray, Antalya ve Alanya⁷⁴⁶.

Bu tablodan o dönemle ilgili çıkarabildiğimiz en önemli sonuç Selçuklu devletinin büyük bölümünün Anadolu'nun Orta ve Doğu bölge bulunan eyaletlerden teşekkül ettiğidir. İlhanlılar'a ait 750/1349-50 yıllarına ait bir muhasebe defterine göre Anadolu Vastaniye ve Ucât olarak iki eyalete ayrılmıştır. Tabiki o sıralarda Selçuklu devleti çoktan yıkılmıştı. Bu sebeble eyaletlerin büyük bölümü onun vüstaniye eyaletinde yer alan kentler şunlardır: Amid, Mencikert, Sipehr, Menderes, Tercan, Trabzon, Etrak-ı Vilayet-i Halid, Erzurum, Erzincan, Kemah, Harput, Malatya, Çemişkezek, Divriği, Bayburt, Sivas, Niksar, Kayseri, Develü, Tokat, Amasya, Merzifon, Osmançık, Ankara, Kangırı, Aksaray, Konya, Akşehir, Seferihisar, Karahisar, Karacadağ, Maden-i Gümüşpazar⁷⁴⁷. Bu tablodan da kolayca anlaşılacağı gibi Anadolu'da daha önce kaynaklarda zikredilmeyen Merzifon, Osmançık, Karacadağ ve Maden-i Gümüşpazar gibi şehirler ortaya çıkmıştır. Bu Moğollar

⁷⁴⁶ Baybars Mansurî, Zübdetü'l-Fikre, s. 30a-31a: Nüveyri, Nihayetü'l-Erreb, XVII., s. 392-3 ve Aynî, İkdü'l-Cumân, c. I, s. 151-2'de Mansurî'dekiyle aynı bilgiler vardır.

⁷⁴⁷ Abdullah İbn Muhammed İbn Kiyâ el-Mazenderanî, Risale-i Felekiyye (Yay. W. Hinz). Wiesbaden, 1952, s. 162.

döneminde Türkiye şehircilik tarihi ve tekamülü açısından çok önemlidir. Zira pek çok merkez küçülürken yeni bir çok da kent ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ucât diye isimlendirilen sınır Türkmen bölgelerine gelince: Karaman, Evlad-ı Hamid, Denizli, Umur Beg, Germiyan, Orhan (Gerede) Gerdibolu, Kastamonu, Eğridir ve Sinop olarak zikredilir⁷⁴⁸. Burada dikkati çeken nokta Menteşe, Aydın Saruhan Oğullarından bahsedilmemiş olmasıdır. Bunların yazılmasının unutulmuş olduğunu düşünmek zordur. Herhalde onlar artık Moğollar'a vergi vermeyi kesmişlerdi. Bur tabloya göre vurgulanması gereken başka bir nokta da XIV asrın ortalarında Anadolu'nun coğrafi olarak ifade ettiği mana Selçuklu dönemini kat kat aşarak Trakya hariç hemen bugünkü Türkiye sınırlarına ulaşmış olmasıdır. Bu duruma gelmede en büyük pay şüphesiz Türkiye Selçuklularına ait olmuştur. Bugünkü Türkiye'nin büyük ölçüde kaynaşp homojen bir toplum olması ile dil, din ve kültürde ortak bir noktaya ulaşmasında Türkiye Selçuklularının payı çok büyüktür. Bu sebeble biz onların Türkiye Selçukluları ismiyle anılması tarafdanız..

Sonuç olarak diyebiliriz ki Moğollar Anadolu'ya hakim olduktan sonra ülkenin idari yapısında bazı değişiklikler yapmışlardır. Bu değişiklikler sonucunda vilayetleri de yönetimi babadan oğluna geçen bir idare sistemi kurulurken, yargıcı, bitikçi, noyan gibi yöneticiler de Anadolu'ya gelerek yeni yapıda rollerini üstlenmişlerdir. Tabii sultanın

⁷⁴⁸ Mazenderanî, a.g.e., s. 162.

gücü ve yetkisi azaltılmış ülke İlhanlı merkezinden gönderilen ve vali, hakim ve naip adı altında isimlendirilen idarecilerin eline düşmüştür.

3 - İktisadî İlişkiler

Türkiye Selçukluları daha Alâeddin Keykubad zamanında Moğollar'a tabi olarak haraç vermeyi kabul etmişlerdi. Bununla birlikte düzenli olarak metbuluğu kabul ve haraçgüzar olmaları 1243 Köseadağ savaşı sonrası yapılan anlaşma sonucudur. Bu anlaşmaya göre Moğollar Selçuklular'ın iç işlerine karışmayacak karşılığında da yıllık 360.000 dinar para ile belirli bir miktarda köle, at, koyun ve değerli mallar Moğollar'a ödenecekti. Moğol elçilerinin geliş gidiş masrafları da Selçuklular'a ait olacaktı⁷⁴⁹. Bu anlaşma bir nebze olsun Anadolu'yu ve Selçukluları Moğol zulüm ve tahribinden kurtardı. Nevar ki Selçuklu yöneticileri bunu iyi değerlendiremediler. Devlet içinde eskiden beri mevcut olup ta tabiyet altına girdikten sonra şiddetlenen emirler arası çekişmeler Moğollar'dan önce ülkeyi iktisadî ve siyasi yönden zaafa uğrattı. Bu sebeble devlet kendisi için çok az bir meblağ teşkil eden yıllık haracı Moğollar'a ödeyemez hale gelmişti. Bunun sonucunda da Baycu Noyan ki Anadolu'dan sorumlu idi, sık sık ülkeye elçiler gönderilerek alacakları istemiştir. Zaten haracı ödeyemeyen hazine, bir de buna elçilerin hatırı sayılır masrafları eklenince iflas etmiştir. Devlet kasasında

⁷⁴⁹ Bak bölüm, I. s. 94-5.

para olmadığı için zengin emirler masrafları karşılamışlar, karşılığında da bir il veya mülkü ıktâ olarak elde etmişlerdir⁷⁵⁰.

1250'lere gelindiğinde Selçuklular'daki iktisadi bunalımın hat safhaya çıktığını görüyoruz. Üç kardeşin birden saltanata oturtulması ve bunun sonucu yapılan ek harcamalar, Karakurum'daki Büyük Moğol Kaanları'na her cülusta veya bir mesele dolayısıyla gönderilen elçilerin beraberinde götürdüğü yüklü hediyeler ve Sultanlar'ın zevk ve sefa düşkünlüğünden kaynaklanan savurganlığı krizi doğuran başlıca etmenlerdi. Bu kötü mali tablo karşısında Selçuklu idarecileri Moğollar'ın katına sık sık elçiler göndererek veya bizzat kendileri giderek merhamet dilenmekte kendilerini küçük durumlara düşürmekteydiler. Moğol Kaanları da onları biraz azar ve birkaç da hediye karşılığında affediyorlardı⁷⁵¹.

Mengü Kaan Moğol İmparatorluğu'nun başına geçtiği zaman devlet bünyesinde yeni iktisadî reformlar yapmıştı. Bu meyanda bütün Moğol arazisinde nüfus sayımı yaptırdı. Vergileri yeniden düzenledi ve miktarını artırdı⁷⁵². Sıra Anadolu'ya geldiği zaman ağır bir yükün altına gireceklerini anlayan Selçuklu idarecileri hemen bir heyet teşkil ederek

⁷⁵⁰ Bu şekilde kesesinden çok para harcayan Sahip Fahreddin Ali Kütahya, Sandıklı, Akşehir ve Gorgurum bölgesini elde etmişti. Bkz. Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 74.

⁷⁵¹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 616.

⁷⁵² Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşâ*, II. s. Terc. II. s. 206-11.

Karakurum'un yolunu tuttular ve Kaan Mengü'den nüfus sayımı ile (Ser Şomare) ek vergi alınmaması konusunda bir yarlık almayı başardılar⁷⁵³.

Selçuklular'a karşı 1256'daki Sultan Ötü savaşı kazanan Baycu idaresindeki Moğol orduları Anadolu'ya devamlı olarak kalmak için geldiler. Bundan sonra Selçuklular yıllık ödeyecekleri haraçtan başka bu ordunun masraflarını da üstlenmek zorunda kalmışlardır. Gerçi Bağdad üzerine yürüyen Hülagu Han Baycu'yu bir süre sonra geri çağırdı. Ancak Moğol orduları artık Anadolu'dan geri dönmedi. Bundan sonra Anadolu'da büyükçe bir Moğol gücü her zaman mevcut olacaktı⁷⁵⁴.

Hülagu 1258'de Bağdad'ı zapt ettikten sonra İran'da bir devlet kurmuş ve önceden Yakın Doğu ve Ön Asya'da Moğol tabiyetinde bulunan yerlerin artık kendisine bağlı olduklarını ilan etmişti. Arkasından da tâbi hükümdarları huzuruna çağırttı. Gelenler arasında Selçuklu Sultanları II. İzzeddin Keykavus'la IV. Rükneddin Kılıç Arslan da vardı⁷⁵⁵; Hülagu onları iyi karşılamış ve ülkeyi gene aralarında ikiye taksim etmişti. Bunun yanında da iki kardeşe ihtiyaçlarını gidermeleri için İlhanlı hazinesinden 400 baliş (16.000 dinar) altın borç verdi⁷⁵⁶. Bunun yanında da Selçuklular'ın yıllık ödeyeceği vergiyi yeniden kararlaştırdılar. Buna göre Selçuklular yeni efendilerine 20 Tuman (200.000 dinar) nakit, 500 top ipek ve çeşitli kumaş, 3000 parça altın

⁷⁵³ İbn Bibi, a.g.e., s. 617.

⁷⁵⁴ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 62'de. Selçuklu Sultanlarının Tümen emirlerinin ihtiyaçları için borç para aldığını yazar.

⁷⁵⁵ Reşidüddin, *Camiü'l-Tevârih*, II. s. 718-9; Benakîfî, *Tarih-i Benakîfî*, s. 419-20.

⁷⁵⁶ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 632; Aksarayî, *eMüsameretü'l-ahbâr*, s. 61-2.

işlemeli atlar, 500 at ve 500 adet katın yıllık olarak ödeyeceklerdi⁷⁵⁷. İlk bakışta bu meblağın da daha öncekinde olduğu gibi çok ağır olmadığı görülüyor. Fakat bir gerçek de vardı ki devlette tek kuruş yoktu ve zaruri ihtiyaçları karşılayabilmek için bile İlhan'dan borç alınmıştı. Paranın neden olmadığına gelince iç istikrarsızlıkların yanısıra gelirlerin artık hazineye değil ülkeyi parsellemiş olan emirlere gitmekte olduğu düşünebiliriz.

Nakit sıkıntısı içindeki Selçuklular borçlarını tekrar borç alarak kapatma yoluna gitmişlerdir. Selçuklu sultanlarının Hülagu'nun yanından Anadolu'ya dönmesinden sonra vezir Şemseddin Baba Tuğraî tekrar İlhan'ın yanına giderek Anadolu'da bakacakları Moğol askeri sayısını artırmayı bu son derece sakıncalı idi, vaad etmek suretiyle yeniden borç para aldı. Kastamonu'yu da kendi maaşı için dirlik seçti. Fakat onun kısa bir süre sonra ölmesiyle aldığı paraları Selçuklu devletinin borçları hanesine yazıldı İlhan Hülagu alacaklarını hemen tahsil için Taceddin Mutezî'yi Anadolu'ya gönderdi. Mutez uzun yıllar Selçuklu ülkesinde kalarak Moğol alacaklarının ödenmesi işini takip edecekti. Moğol görevlisi Anadolu'ya gelir gelmez hemen alacaklarını o sırada Beyşehir'nde bulunan Sultan İzzeddin'den istedi. Selçuklu sultanı bu istek karşısında umursamaz bir tavır takındı ve önce kardeşi Rükneddin'den alınmasını istedi. Bu tutum onun sonunu hazırladı. Zira elçiler Sultan İzzeddin'in tavrını hemen Hülagu'ya bildirdiler. O da buna

⁷⁵⁷ Aksarayî, a.g.e., s. 62.

çok kızarak İzzeddin'in Selçuklu tahtından atılması için Alıncak komutasındaki bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Karşı koyamayacağını anlayan İzzeddin'de ülkeyi terketti⁷⁵⁸. Sultan İzzeddin'in kaçmasıyla İlhanlılar Anadolu'ya iyice hakim olmaya başlayacaklardı.

Sultan İzzeddin kaçtıktan sonra ülke Sultan Rükneddin ile ünlü Pervane Muineddin Süleyman'a kaldı. Hülagu Han daha önceki tecrübelerine dayanarak kendilerine oldukça sadık ve borçları tahsil edebileceğine inandığı Pervane Muineddin'i Anadolu'ya vali olarak atadı⁷⁵⁹. Böylece Selçuklu tarihinde "Pervane devri" diye adlandırılan bir dönem başladı. Gerçekten de o Hülagu'yu pişman etmedi ve bir vergi gibi çalışarak Moğolların ihtiyacını geciktirmeden karşıladı. O önce kendisine ayakbağı olan ve ülkenin, kaynaklarının emirlerce yağmalanmasına karşı çıkan Sultan IV. Rukneddin Kılıç Arslan'ın ortadan kaldırttı. Ardından da 4 yaşında bir çocuğu saltanata çıkartıp onun bütün yetkilerini devraldı ve devletin kilit noktalarına kendi adamlarını yerleştirdi. Böylece devlet içinde despotik bir düzen kuran Pervane, ülkenin mutlak hakimi olarak çalışmaya başladı. Moğollar durumdan memnundu. Zira o, ne istenirse yerine getiriyordu. Mesela İlhanlılar'ın alacakları için hemen harekete geçmiş ve Kastamonu ile birlikte Aksaray ve Develü'nün gelirlerini borç ödemeleri için tahsis

⁷⁵⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye (Sultân), s. 635-40: Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 65-70.

⁷⁵⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih, II. s. 734-5.

etmişti⁷⁶⁰. Bu zamanda Pervane Muineddin Süleyman'ın başını ağrıtan sadece Türkmenler var idi. Onlar Anadolu'nun Selçuklu emirleri ve Moğolalar tarafından soyulmasına kendilerine de basit bir tebaa⁷⁶¹ olacak muamele edilmesine karşı çıkıyorlardı. Bu amaçla Karaman Oğulları liderliğinde Selçuklu-Moğol idaresine karşı başlatılan bu hareket ilk başlarda fazla etkili olamadı ve Pervane Muineddin idaresindeki Selçuklu-Moğol kuvvetleri tarafından bastırıldılar. Fakat Türkmenler yılmayıp faaliyetlerine devam etmişlerdir⁷⁶².

Pervane yönetimi eline aldıktan sonra Moğollar'ın ihtiyacını zamanında karşılamak amacıyla reaya üzerine mutat vergilerin dışında 4 vergi daha aldı. Buyut, Nalbana, Mal-i Yam ve Mal-i Bozork adındaki bu vergiler dönüşümlü olarak yılda dört farklı zamanda toplanacaktı⁷⁶³. Bu vergiler Selçuklu yönetimini biraz olsun rahatlatırken halkın üzerindeki yük daha da ağırlaşmaya başladı. İlk bakışta görülen o ki vergiler Moğol askerinin (Anadolu'daki) ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Zira Nalbana (nal kirası) ve Mal-ı Yam (posta) askeri ihtiyaçları karşılamak için kullanılıyordu. Ayrıca O, Uçlar da o zamana kadar pek tahsil edilemeyen vergiler de toplatmayı başardı⁷⁶⁴.

⁷⁶⁰ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 73.

⁷⁶¹ Bu tabir Bizans kaynaklarında geçmektedir. Bkz. B. Lehmann, *Die Nachrichten des Niketas*, s. 67-8.

⁷⁶² Bkz. IV. Bölüm Türkmen Hareketleri Kısımında 306-10.

⁷⁶³ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 89.

⁷⁶⁴ Aksarayî, a.g.e., gösterilen yerler

Bu şartlar dahilinde Selçuklular'ın Moğollar'la iyi giden iktisadî ilişkileri 1270'lerin başında birden bozuldu. Bu yıllarda İlhanlılar Memlûk Sultanlığı ile şiddetli bir çatışma ortamı içine girmişlerdi. Bu sebeple Anadolu'da İlhan'ın kardeşi Acay komutası altında büyük bir Moğol gücü istihdam edilmişti. O ana kadar haraç ve borçlarını rahat ödeyen ve Selçuklu hazinesi bundan sonra ortan masraf karşısında zorlanmaya başladı. İhtiyaçlarının karşılanmasında gecikmeler oldukça Moğol Noyanları Selçuklu yönetimini tehdide başlamışlardı⁷⁶⁵. Bu durumda kendisinin Moğollar nezdinde gözden düştüğüne inan Pervane'de panik içinde Memlûkler'e meyledip onlarla bir ittifak yapmayı denedi. Bu amaçla Memlûk sultanı Baybars'a elçiler göndererek Moğollar'dan Anadolu'yu kurtarma karşılığında ülkenin yansını ona teklif etti⁷⁶⁶. Ancak olaylar Selçuklu emirinin istediği gibi gelişmedi ve planı sonunda ortaya çıkartılan Pervane Muineddin Süleyman, Moğollar tarafından öldürüldü⁷⁶⁷. Onun ortadan kaldırılmasıyla Selçuklu devleti kurulmuş olan iktisadi düzen de beraberinde çöktü. İlhanlılar Anadolu'da yeni bir iktisadi sistem kurmak için ünlü vezir Şemseddin Cüveynî'yi gönderdiler.

İlhanlılar Pervane Muineddin Süleyman'ın öldürülmesi sonucu Anadolu'da bozulan düzeni yeniden düzeltmek üzere ünlü vezir Şemseddin Cüveynî'yi Selçuklu ülkesine gönderdi. Cüveynî Anadolu'ya

⁷⁶⁵ İbn Şeddad, Baybars Tarihi, s. 33.

⁷⁶⁶ İbn Şeddad, a.g.e., s. 34.

⁷⁶⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye s. 670-84: Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 113-6: İbn Şeddad, a.g.e., s. 92-4.

gelir gelmez önce bozulan siyasi istikrarı sağladı, ve her yerde çıkmış olan isyanları bastırdı. Ardından da iktisadî alanda yenilikler yapmaya girişti. Önce halka yok olan bir çok angarya vergiyi kaldırdı. Halktan gelişi güzel para ve mal istenmesini yasakladı. Hemen ardından Şemseddin Tuğraî tarafından alınan ve hala ödenmeyen ikrazla, Selçuklular'ın ödeyemediği yıllık haraçların borcunu silerek yerine İlhanlı Sultanları adına Erzincan yöresinde ve başka yerlerin gelirleri İncu (özel gelir) olarak tahsis edildi⁷⁶⁸. Bu şekilde İlhanlılar'ın Anadolu'da özel mülkler edinip gelirlerini doğrudan kendisine mahsup ettiklerini görüyoruz. Sahib Cüveynî'nin getirdiği bir başka edğişiklik İlhanlı ülkesinin başka bölgelerinde uygulanıpda Anadolu'da bulunmayan tamga vergisidir. Kaynağın belirttiğine tamga vergisi o zamana kadar Selçuklu ülkesinde cari değildi⁷⁶⁹. Genelde şehirlerde ticaret emtiası üzerinden alınan bu verginin ülkeye gelişyle gelirlerde bir miktar artış olacağı düşünülebilir. Toplanan bu tamga vergisinin doğrudan İlhanlı hazinesine gittiğini düşünmek yanlış olmaz. Böylece Moğollar Selçuklular'dan yıllık belli bir haraç almak yerine yavaş yavaş vergiler koyup gelirlerini doğrudan havale etme yolunu açmış oluyorlardı. İllerde görüleceği üzere bu sistem daha da gelişecekti. Bu yolla Anadolu'nun gelirlerine İlhanlılar sistemli bir şekilde el koyarken Selçuklu Sultanlığının varidat kaynakları kurumakta ve Sultanlık birer maaşlı (Moğollar'dan) memur durumuna düşmekteydi.

⁷⁶⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye'ül-Alâiyye, s. 721-2.

⁷⁶⁹ Reşidüddin, Camiü't-Tevarih, Destan-ı Abaka... s. 33.

Sahip Şemseddin'in Anadolu'da kurmuş olduğu iktisadî düzen Selçuklu veziri Fahreddin Ali'nin vefat edip onun yerine İran'dan Fahreddin Kazvinî'nin gönderildiği 1288 yılına kadar 10 yıl sürdü. Bu zaman zarfında Memlûklerle yapılan mücadeleler ve Türkmen hareketleri Selçuklu halkını ve devletini siyasi olduğu kadar iktisadî açıdanda rahatsız etmiştir. 1285 yılında büyük bir Moğol ordusunun başında Şehzade Keyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi ülkeyi iktisadî açıdan bir hayli sıkıntıya soktu. Hazine de para yoktu ve Moğol askerleri her an yağmaya girişebilirlerdi. Nevarki Vezir Fahreddin imdada yetişti ve askerlerin ihtiyacını kendi özel servetinden karşıladı⁷⁷⁰. Fakat vezirin serveti de Moğollar'a kafi gelmeyecekti. Artık onların bitmek bilmeyen istek ve ihtiyaçlarını karşılamayacak duruma gelen ve bu arada servetini de kaybeden Fahreddin Ali üzüntüsünden ölmüştür (1288)⁷⁷¹. Onun ölümüyle Anadolu'da Selçuklu idaresi de adeta çöktü. Ülke İran'dan gönderilen Moğol ve Fars idarecilerin eline kaldı.

Vezir Fahreddin'den sonra Selçuklu vezirlerini de İlhanlılar belirleyip göndermeye başladılar. Bu meyanda Anadolu'ya ilk gelen kişi Fahreddin Kazvinî'dir. Bundan başka Moğollar Anadolu'daki iktisadi sistemi de değiştirerek ülkeyi iltizama verme usulünü getirmişlerdi. Anadolu'yu iltizam olarak alan ilk kişi de bu Kazvinî'dir. Eskisine göre daha ağır vergiler ve keyfi yönetim demek olan bu usule halk ve Türkmenler büyük bir tepki gösterdiler. Her yerde ayaklanmalar çıktı.

⁷⁷⁰ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 146-7.

⁷⁷¹ Anonim Selçukname, s. 49.

Ancak İlhanlı yönetimi sistemden uzunca süre vazgeçmedi⁷⁷². Kazvinî Selçuklu ülkesine gelir gelmez hemen icraata başladı. İltizam karşılığında İlhanlı hazinesine ödediği meblağı karşılamak için vergileri 10 kat artırdı. Her vilayete adamlar göndererek vergi istedi vermeyenlere karşı acımasız oldu ve zor kullandı. Memurlarının Anadolu'da halkın alıştığı geleneksel vergi toplama usullerini bilmemesi sebebiyle ellerine pek bir şey geçmedi. Mesela ülkenin en büyük vergi dilimlerinden biri olan cizye vergisinden habersizdiler. Dolayısıyla bu gelirden istifade edememişlerdir⁷⁷³. Anlaşıldığına göre Kazvinî o sırada Anadolu'da uygulamaya koyduğu öşür, haraç, bağ (Tamga) ve kopçur adlı vergiler yoluyla gelir elde etmeye uğraşıyordu⁷⁷⁴. Bunun haricinde Pervane devrinde konan mal-i yam ile nalbana gibi vergilerin de hâlâ cari olup olmadığını bilmiyoruz.

Fahreddin Kazvinî ve adamları ne kadar uğraşılsa da Anadolu'da istedikleri vergiyi bir türlü toplayamadılar. Bunun üzerine Naip Mücireddin ülkenin iki malî bölgeye ayrılmış tahsilat işlerinin bu şekilde yürütülmesini önerdi. Teklif kabul edilince Kayseri'den başlayarak Batı bölgeleri Fahreddin Kazvinî, Doğusu da Nücireddin Emirşah'ın sorumluluğuna verildi. İki emir de kendine ayrılmış bölgelere gittiler. 688-90 (1289-91) yılları arasında 2 yıllık bir müddetle Anadolu iki ayrı malî bölge şeklinde yönetildi. Bu süre zarfında Fahreddin Kazvinî'nin hissesine

⁷⁷² Anonim Selçukname, s. 49-50.

⁷⁷³ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 152-3.

⁷⁷⁴ Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s. 151-2; Anonim Selçukname, s. 52, 64.

düşen batı bölümünde halk sıkıntı, eza ve zulüm çekip isyan eder bir hale gelirken Mücireddin'e ait yerlerde rahatlık ve emniyet yaşanıyordu⁷⁷⁵. Bu sebeble Kazvinî'nin yaptığı basiretsizliklerin İlhanlı hükümdarına şikâyet edilmesi üzerine 690(1291) yılında her iki idareci de Tebriz'e çağılarak yargılandı. Mücireddin kurtulurken Fahreddin öldürüldü⁷⁷⁶.

Kazvinî Fahreddin'den sonra Anadolu'daki mali işlerin idareciliğine Hoca Ahmed Lakuşî ile Kılavuzoğlu tayin edilmişlerdir. Kaynaktan anlaşıldığına göre Selçuklu ülkesine sadece Kılavuzoğlu gelmiştir. Lakuşî'nin ise bahsi geçmemektedir⁷⁷⁷. Bu durumda onun geciktiğini sonrada İlhanlı tahtında meydana gelen değişiklik nedeniyle temelli gelemediğini düşünebiliriz. Bu ara dönemde Anadolu'nun mali işlerine o sıralarda Selçuklu ülkesinde bulunan Şehzade Keyhatu'nun da naibi olan Hoca Nasireddin'in baktığını görüyoruz. O iyi ahlakî, dürüstlüğü ve bilgisi sayesinde hem Moğollar'ın ülkeye verdikleri zararları en aza indiriyor hemde halktan gelecek tepkileri hafifletiyordu. Bu zamanda Kazvinli Fahreddin'in yapmak isteyipde ömrünün yetmediği ülkenin mülklerinin kayda geçirilmesi çalışması Keyhatu'nun emriyle gerçekleştirildi. Ancak Moğollar'a fazla vergi ödememek için

⁷⁷⁵ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 153-5.

⁷⁷⁶ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 76-77; Aksarayî, a.g.e., s. 156; Anonim *Selçukname*, s. 53.

⁷⁷⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 156-9.

yine Hoca Nasireddin'in fikri gereğince mülklerin gerçek değerinin ancak 1/10'u yazıldı⁷⁷⁸. Böylece halk daha az vergi ödeyecekti.

1291 yılında İlhanlı tahtına oturan Keyhatu Türkmenler'in hareketi sonucu hemen Anadolu'ya gelerek birçok kişiyi katletmiş, iktisadî açıdan da ülkeye büyük zararlar verdirmişti⁷⁷⁹. İlhanlı hükümdarı ayrılırken vezirliğe Sahip Necmeddin ve valiliğe de Moğol Taştımur Hitayî'yi getirmişti. Bunların aralarında bir süre sonra idari yönden anlaşmazlık olmuş, bu sebeble her birikendi köşesine çekilerek halktan mal iltizam etmeye başlamışlardı. İşleri büsbütün bozulması üzerine de hep birlikte İlhanlı hükümdarı Keyhatu'nun huzuruna gitmeye karar verdiler. Oraya varınca İlhan her bir görevlinin vazifesini tekrar belirledi. Buna göre Naib Mucirüddin Anadolu'daki Moğollar'a ait İncu ve Dalay arazilerin sorumluluğunu üzerine aldı. Bunun yanında ülkeye yeni müstevfî ve yargıçlar da tayin edildi. Bunların gelmesiyle malî problemler bitmemiş, aksine daha da artmıştır. Ayrıca vilayet mutasarrıfları halka daha çok zulm etmeye başladılar⁷⁸⁰. Anonim Selçukname'nin belirttiğine göre Taştımur Hitayî Konya'ya geldiği zaman halka zulmedip ellerinde ne varsa zorla almaya Kopçur vergisi konusunda baskı ve usulsüzlükler yapmaya başlamıştır. Daha sonra halktan tepki görünce de görevinden alınmıştır⁷⁸¹.

⁷⁷⁸ Anonim Selçukname, s. 56.

⁷⁷⁹ Anonim Selçukname, s. 61-3.

⁷⁸⁰ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s 180-81.

⁷⁸¹ Anonim Selçukname, s. 64.454

Keyhatu devrinin en önemli iktisadi olayı Ön-Asya'da ve Yakın-Doğu'da ilk defa kağıt para basma teşebbüsüdür. Masrafların artması sonucu hazineye para kalmayınca İlhanlı yönetimi bu müthiş işe giriştiler ve 693 Şevvalin'de (Eylül 1294) kağıd parayı Tebriz'de tedavüle çıkardılar. Ancak yeni girişim hiç beklenmedik bir şekilde tepki gördü. Kimse tanımadıkları bu yeni para ile alış veriş yapmak istemmiyordu. Tüccarlar da pazarlara mal getirmiyorlardı. Bunun sonucu ülkede tam bir karışıklık ve düzensizlik baş gösterdi. Anadolu'da dahil bütün bölgelerde iktisadî ve ticarî hayat durdu ve halk büyük sıkıntılar çekti. Sonunda sistemin yürümediğini gören idareciler bir ay sonra parayı tedavülden kaldırdılar. Sonuçta ülke eski haline yeniden dönmeye başladı⁷⁸². Ancak bu başarısızlık Keyhatu'nun tahtı ve canına mal olacaktı.

Keyhatu'dan sonra İlhanlı tahtına geçerek 8 ay gibi kısa bir süre saltanat süren Baydu Han Sadreddin Zencanî'yi Anadolu'daki malî işleri yürütmekle görevlendirmiştir⁷⁸³. Ayrıca her bölgeye vergi memurları yollayarak boş olan hazine için halktan para toplamaya çalıştı. Kaynağın belirttiğine göre Baydu'nun adamları o kadar ağır vergiler istediler ki halk yerini yurdunu bırakıp kaçmaya başladı⁷⁸⁴. İktisadî buhran bu dönemde de hızlı biçimde sürdü.

⁷⁸² Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 87-8; Ebu'l Fereç, Tarih, II. s. 644-5; Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 234.

⁷⁸³ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih-Tarih-i Mubarek-i Gazanî, s. 53-4.

⁷⁸⁴ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 184-5.

Gazan Han'ın 1295 yılında Moğol hükümdarı olmasıyla ilhanlılarla Türkiye Selçukluları arasındaki iktisadî ilişkilerde yepyeni bir dönem başladı. O ilk yıllarını kendisine karşı yapılan isyanları bastırmaya harcadı. İsyancılardan biri olan Emir Togaçar Anadolu valisi idi. O görevde bulunduğu esnada halkı soymuş ve zulümleriyle herkesi canından bezdirmişti. Onun ortadan kaldırılmasıyla ahali rahat bir nefes aldı⁷⁸⁵. Bununla birlikte bu olayın Selçuklu ülkesinde Emir Baltu isyanı etti (1296-1297). Yaklaşık bir yıl süren isyan sonunda bastırıldı. Ancak Anadolu iktisadi ve malî açıdan büyük bir tahribata uğradı⁷⁸⁶.

Gazan Han isyanları bastırdıktan sonra Anadolu'da yeni bir iktisadî yapılanmaya gitti. Önce mansıplarda değişiklik yaptı. Pervaneliğe Muineddin Muhammed, vezirliğe Cemaleddin Muhammed, saltanat naibliğine Kemaleddin Tiflisî, müstevfiliğe de Şerefeddin Osman getirildi. Sonra da Anadolu'yu dört mali bölgeye ayırarak her birini yukarıda saydıklarımızdan birinin mültezimliğine verdi. Buna göre Pervane Muineddin, Kastamonu, Çankırı ve Ankara; Naib Kemaleddin Tiflisî, Amasya, Samsun ve Sahiller; Müstevfî Şerefeddin Osman Kırşehir bölgesi, Vezir Cemaleddin'de Sivas, Kayseri yörelerinden sorumlu olacaklardı. Bu görevlilerin hepsini halisane niyetlerle Selçuklu ülkesine geldiler ve kendi bölgelerinde vergi toplama ile çeşitli malî düzenleme çalışmalarına başladılar. Ancak bir çok kez olduğu gibi bu defada ne

⁷⁸⁵ Aksarayî, *Mücmere'tül-ahbâr.*, s. 189-96.

⁷⁸⁶ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih-Tarih-i Mubarek-i Gazanî*, s. 111-2, 117; Aksarayî, a.g.e., s. 197-200; Anonim Selçukname, s. 67.

istedikleri meblağı toplayabildiler ne de kanunları uygulayabildiler. Zira istedikleri meblağ çok yüksekti ve halkın ödeme gücünü aşıyordu. Yeteri kadar vergi toplayamayan mültezimler bu kez zora başvurarak toplamayı denediler. Tabiki bu uygulamada tepki ve şikayetlere neden oldu⁷⁸⁷. Şikayetler sonununda Gazan Han Kemaleddin Tiflisî'yi naiplik görevinden alarak yerine Mücireddin Emirşah'ı atadı Müstevfiliğede Şerefeddin Abdurrahman getirildi. Diğerleri ise mansıplarını korudu. Ardından da iki taraf arasında yeni bir anlaşma yapıldı (698/1298). Buna göre yılında İlhanlık katında yapılan anlaşma gereği yeni vazifelilerin her biri Anadolu'daki 4 mali bölgenin kendine düşen kısmından 60 tuman vergi toplayıp İlhanlı hazinesine gönderecekti. Böylece Anadolu'dan İlhanlı hazinesine yıllık 240 tuman veya 2.400.000 dinar para akacaktı. Ayrıca İlhanlı ordusunun ihtiyacını karşılamak içinde Anadolu'da üç bin çift öküzün sürdüğü büyük bir arazi bulunarak buradan 300.000 tagar (çuval) zahire üretilmesi işi de Selçuklu idarecilerine havele ediliyordu. Vergiler de eski usule göre toplanacaktı⁷⁸⁸. Görünüşe göre İlhanlılar Anadolu'da vergi toplama yetkisine Selçuklular'dan alarak kendi memurlarına vermiştir ve toplanan meblağ doğrudan İlhanlı hazinesine gönderilmiştir. Kısacası Selçuklular malî alanda da bağımsızlığını kaybederek hızla çöküşe doğru gitmişlerdir. Selçuklu Sultanı bile artık birer maaşlı Moğol memuru durumuna düşmüştü. Öte yandan yukandaki tablodan da anlaşılacağı

⁷⁸⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 217-28.

⁷⁸⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 242-53.

üzere Moğollar'ın halka yüklediği mali mükellefiyetlerde günden güne artacaktır.

İlhanlı idaresi tarafından devamlı düzenlemeler yapılmasına rağmen Anadolu'dan istenilen meblağ bir türlü toplanamıyor, sistem tutmuyordu. Çünkü arıza İlhanlı malî yapısındaydı. Devletin günden güne artan masraflarına, ordunun ihtiyacına bir de hanedan azalarının aşırı israfı eklenince para yetiştirerek mümkün oluyordu. Gazan Han istediği sonuçları alamayınca bu kez Nizameddin Yahya'yı 699 (1299) yılı içinde Anadolu'ya gönderdi.⁷⁸⁹ O da diğerleri gibi Anadolu'dan toplayabildiği kadar vergi toplayıp İlhanlı hazinesinin açıklarını azaltmak, dolayısıyla İlhan'ın takdirlerini kazanmak düşüncesindeydi⁷⁹⁰ ve yanına İranlı pek çok da görevli almıştı. Kendi masrafları için de Selçuklu ülkesindeki her bir çiftlik sahibi ona bir gümüş dinar nakid ödeyecekti. Yahya büyük bir ihtişam içinde Anadolu'ya geldi ve hemen icraatlara başladı. Konya'ya kadar yolu üzerindeki Erzincan, Sivas-Kayseri-Amasya gibi merkezlerde halktan kimde para bulduysa zorla hepsini aldı. Defterlerde 2-3 bin dinarlık geliri olan yerlerden 50.000 dinar aldı. Yarıktta çiftçilerden masraflar karşılığı sadece bir dinar isteyebileceği yazılı iken 10 dinar topladı. Hatta Selçuklu devlet adamlarını korkutarak mesela Mucireddin Emirşah gibi onlardan da

⁷⁸⁹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 257-8.

⁷⁹⁰ Bu türden pek çok mültezim İlhanlı hükümdarları tarafından ödüllendirilmişlerdir. Mesela Bağdad mültezimi olan Sadüddeve, iyi vergi geliri elde etmesi sonucu Argun Han'ın vezirliğine kadar yükselmişti. Bak. Reşidüddin Camiü't-Tevârih-Destan-ı Abaka, s. 71-3.

yüklüce para sızdırdı. Halk büyük bir şaşkınlık ve çaresizlik içinde düşmütu ki Müstevfî Şerefeddin Abdurrahman onun yaptıklarını Gazan Han'a canı pahasına da olsa bildirme cesaretini gösterdi. Bunun üzerine Nizameddin Yahya Tebriz'e çağılarak yargılandı ve suçlu görülerek idam edildi (699 Ramazanı, 1300 Mayısı)⁷⁹¹. Bu şekilde Anadolu'da halk rahat bir nefes alabildi. Ancak iltizama dayalı usulü iktisadî sistemin de başansızlığı ortaya çıktı. Bir yandan halk bu sistemle büyük bir sıkıntı çekerken öte taraftan devlet de gelir elde edemiyordu.

Sonunda Gazan Han ülkedi iktisadî sistemin yürümemesi, hazine açıklarının bir türlü kapatılamaması üzerine bu alanlarda köklü reformlar yapmaya karar verdi, 1300 tarihinden itibaren ünlü ıslahatlarını uygulamaya koydu. Bunların en önemlilerinin başında vergi toplanmasının nasıl ve ne zaman olacağı hususundaki tatbiki gelir. Çıkarılan bir yarıklı vergilerin yılda bir defa ve arada mültezim gibi araçlar olmadan doğrudan ahalinin katkılarıyla toplanması benimsendi. Yani ahali vergisini ayni veya nakdi olarak devletin tesis ettiği depolara götürüp teslim edeceklerdi. Ayrıca paranın ıslahı gerçekleştirilerek bütün ülke dahilinde tek tip sikke darbı usulü uygulamaya sokuldu⁷⁹². Bunların dışında alınan önemli bir karar da bütün İlhanlı ve tâbi bölgelerin imar edilmesi yönündeki çalışmalardı. Gerçektende Gazan Han Horasan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da

⁷⁹¹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 258-70; Reşidüddin, *Camû't-Tevârih*, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 124-5.

⁷⁹² Reşidüddin, a.g.e., s. 243-86 arasında geniş bilgi vardır. Ayrıca bak. IV. bölüm Gazan'ın ıslahatları bölümü, s. 370-81.

atalarının yaptıkları tahribatları açık yüreklilikle itiraf ediyor ve bundan sonra tahrip ettikleri yerleri imar etmelerinin gerektiğini söylüyordu. Bu amaçla çiftçilere bedava tohumluk dağıttı, tarım aletleri verdi. Bir arazi mâmûr olana kadar oradan vergi almayı kaldırdı ya da üç aşamada almaya başladı⁷⁹³. Kentlere kervansaray, medrese, hangâhlar yaptırırken köylere de mescid ve hamamlar yaptırmaya koyuldu⁷⁹⁴. Ancak bütün bunlar onun 1304 yılı sonunda ölmesiyle yanda kaldı. Halefi ve kardeşi olan Olcaytu onu izlemekte o kadar başarılı olamadı. Yine de Gazan Han'ın icraatları İlhanlılar'ı biraz olsun derleyip toplamış ve devletin 30 yıl daha yaşamasına imkan verdi. Türkiye Selçukluları da Gazan'ın Han'ın ıslahatlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Ünlü Vezir Reşidüddin Mukâtebât adlı eserinde zikrettiğine göre İsfahan'da halktan alınan İsfanda Kopçur, Kılan ile bazı ürünlerdeki tamga vergisini kaldırdığını aynı uygulamayı yapmaları için Amuye'den Anadolu'ya kadar bütün bölgelere yarluk göndermiştir⁷⁹⁵. Anadolu'da buna benzer bir vergi muafiyeti uygulaması Ebu Said Bahadır Han zamanında 1330 yılında görülmüştür. O yılda ilhanlı hükümdarı tarafından gönderilen yarlığa göre Ankara ahalisinden "Şomare-i Kopçur" yani hayvan sayım vergisi alınmaması emredilmektedir⁷⁹⁶. Yine Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi üzerine yazılan ve İlhanlı dönemine ait olduğu anlaşılan

⁷⁹³ Reşidüddin, Camiü't-Tevârih. Tarih-i Mubarek-i Gazan-i, s. 352-6.

⁷⁹⁴ Reşidüddin, a.g.e., s. 324-5.

⁷⁹⁵ Reşidüddin, ^{Mukâtebât,} (Yay. M. Şefi.) Lahor 1369, 34-5.

⁷⁹⁶ W. Hinz, Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev.: F. Işıltan), Belleten XIII/52. (Ekim 1949). s. 775-80.

kitabeye göre de ahaliden bundan böyle tabgur, şihne ve sabun vergilerinin alınmayacağı zikredilir.

İlhanlılar'ın Anadolu'da iktisadî alanda gerçekleştirdikleri yatırımlara gelince bu konuda Reşidüddin'in Mukatebet adlı eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur. Sivas halkına hitaben yazılmış 28. Mektub'da Gazan Han'ın kurduğu Darü's-Siyade'nin vakıflarının gelirlerinin vasiyet edildiği gibi kullanılmadığı ve vakıf mülklerine gerektiği gibi bakılmadığı hususunda şikayet alındığı, bunun derhal düzeltilmesi gerektiği belirtilirken⁷⁹⁷, 29. Mektubta da Erzincan medreselerinden birine tayin edilen Mevlana Muhammed Rumî'ye hemen idraratın bağlanması emredilmektedir⁷⁹⁸. Bundan başka Fırat bölgesinde nehirden sulama kanalları açılarak ziraat için su almak ve bu arazi üzerine Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden ahalinin yerleştirilerek çiftçilik yaptırılması düşünülmüş ve bu uğurda çabalar sarfedilmiştir⁷⁹⁹. Ancak şunu unutmamak gerek ki Moğollar Anadolu'da verdiğiinden fazlasını kat kat almışlardır.

1340'larda eserini yazan Hamdullah Kazvinî'ye göre Anadolu'nun 60 civarında irili faklı kenti olup yıllık vergi geliri 330 tuman idi⁸⁰⁰. Bu Gazan Han dönemindeki 240 tumanlık gelirden 90 tuman fazla görülüyor. Ancak kaynak Moğollar döneminde Anadolu'dan elde edilen

⁷⁹⁷ Reşidüddin, Mukatebât, s. 156-7.

⁷⁹⁸ Reşidüddin, a.g.e., s. 158-9.

⁷⁹⁹ Reşidüddin, a.g.e. s. 244-5.

⁸⁰⁰ Hamdullah Kazvinî, Nüzhetü'l-Kulub, s. 94.

bu gelirin geçmiş dönemlere göre çok geri olduğundan bahseder. Zaten gelirlerin çoğu da Konya, Kayseri, Sivas, Harput, ve Erzincan gibi şehirlerden elde ediliyordu. Diğer şehirler ise birer büyük kasaba musabesindeydi⁸⁰¹.

1350 tarihli muhasebe defterinde ise Anadolu'nun geliri 300 tuman'a düşmüştür. Aşağıda zikredeceğimiz Anadolu'dan İlhanlı hazinesine giden gelir ile onun ne kadarının tekrar Anadolu'ya dödüğünü gösteren rakamlar Selçuklu o devrini de aydınlatması açısından son derece önemlidir ve şimdiye kadar kullanılmamıştır. Buna göre Anadolu'nun geliri yıllık üçyüz tuman iken İlhanlı hazinesinin toplam geliri 2604 tumanı bulmaktadır. Yine bu gelirden 820 tumanı "mukarreriyeye" adı verilen yani sabit gider olmayıp yıldan yıla değişen oranlarda, seyyid, kadı, imam, şeyh, ulema, etibba, müderris, ve elçi gibi devlette sosyal ve kültürel sahada hizmet edenlere ayrılmıştır. Geri kalan 1784 tuman ise emirler, divan mensupları, şehzadeler, askerler ve çok sayıdaki düşkünler arasında pay edilmektedir⁸⁰². Bu durumda İlhanlı devleti gelirlerin aslan payını askeri ve idarî yöneticilerin aldığı görülmektedir. Anadolu'daki duruma gelirsek bu durumun daha da belirginleştiği ortaya çıkmaktadır. 300 tumanlık gelirden ulema, şeyh, seyyid, kadı, gibi zümrelere ayrılan para sadece 20 tuman iken askeri ve idarî personel için 260 tuman ayrılmıştır⁸⁰³. Buna karşılık Irak-ı Arab'da

⁸⁰¹ Mesela Erzincan'ın hasılatı 33 tuman ve 2500 dinar, Harput'un 25 Tuman, idi.

⁸⁰² A. Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye*, s. 161-6.

⁸⁰³ A. Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye*, s. 170.

250 tumanlık gelirden devlete sosyal ve kültürel alanda hizmet edenler 57, idarî ve askerî görevliler de 170 tuman almışlardır. Örneklerin en çarpıcı olanı ise Azerbaycan'dır. Buradaki 260 tumanlık varidatın 120 tumanı idarî ve askerî idareciler alırken bir o kadar da yani 120 tumanlık bir gelir kültürel sosyal ve dinî alanlardaki görevlilere gidiyordu⁸⁰⁴ Bu sebepten Tebriz o çağ da bir ilim ve kültür merkezi haline gelmişti⁸⁰⁵. Anadolu ise kullanılmak üzere ayrılan miktarın az olması sebebiyle bu sahada gerilemiştir. Ayrıca yukandaki rakamlar İlhanlılar'ın Anadolu'yu daha çok askerî bir alan gördüğünün de açık delilidir.

4 – Ticarî ilişkiler

Tarihin her döneminde uluslararası ticaret yollarının da geçtiği önemli bir mekan olma özelliğini korumuş olan Anadolu bu hususiyetini Selçuklu döneminde de devam ettirmiştir. Bu dönemde Çin'den başlayarak, sırasıyla Turkistan ve İran üzerinden Anadolu'ya gelip buradan Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya'ya kadar uzanan ünlü ipek yolunun en Batı kolunu Anadolu teşkil ediyordu. Bundan başka Kuzey'in Rus-Alan ve Alman kentleri ile Güney'in o dönemdeki zengin Bağdad, Şam, Haleb ve Musul gibi şehirleri arasındaki ticarete Selçuklu ükesi bir konaklama ve buluşma yeri idi.

⁸⁰⁴ A. Mazenderanî a.g.e., s. 170.

⁸⁰⁵ K. Jahn Tebriz, Doğu ile Batı Arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi, (Çev.: İsmail Akı), T.A.D. XIII/24. 1979-80, s. 58-59.

Yine Avrupa'dan başlayıp Balkanlara ortadan da İstanbul, Eskişehir, Afyon, Konya, Antakya ve Haleb'e kadar uzanan tarihi yolun önemli bir kısmı Anadolu hududları içindeydi⁸⁰⁶.

Türkiye Selçuklular Anadolu'nun bu konumundan istifade ile zenginleştiler refah seviyesi yüksek bir konuma eriştiler. Onların daimi politikaları diğer ülkelerle ticaretin geliştirilmesi yönünde olmuştur. Bu meyanda önemli bir ticaret limanlarına sahip olan Antalya ve Sinop kentleri alınmış dönemin İtalyan tüccar kentlerinden Venediklilerle anlaşmalar imzalanarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunulmuştur⁸⁰⁷.

İbn Bibi'den öğrendiğimize göre ünlü Sultan Alâeddin Keykubad Sudak ve Kilikya Ermenileri ile Frank korsanlarına karşı seferlerini büyük ölçüde Selçuklu ticaret yollarına verdikleri zararlar sonucu çıkmıştır⁸⁰⁸.

Moğollar'ın Anadolu'yu istila edip Selçuklular'ı tabiyeti altına almasından sonra ülke ticaretinde bir miktar gerileme olmuştur. Fransa kralı olup Haçlı seferleri sırasında Suriye'ye kadar gelmiş bulunan IX. Louis hatıratında 1248 yılı olaylarını anlatırken Türkiye Selçuklular'ının o dönemdeki zenginliği, ihtişamı ve gücü karşısındaki hayranlığını gizleyemez⁸⁰⁹. 1255 yılında Anadolu'dan geçen Rubruck ise Selçuklu

⁸⁰⁶ Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, s.

⁸⁰⁷ Turan, O., Resmi vesikalar, s. 139-46, Türkiye-İtalya İlişkileri için bkz. Ş. Turan, Türkiye İtalya İlişkileri, I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine, İstanbul 1990, s. 96-126.

⁸⁰⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 302-5.

⁸⁰⁹ John de Joinville, Cronicles of the Crusades, London 1848, s. 386-7.

başkentinde ticaret yapmak için gelen Venedik ve Cenevizli tacirlere rastlamıştır⁸¹⁰. Bunların dışında Moğollar'ın Çin'den Anadolu'ya kadar uzanan ipek yolunun kontrolünü elinde tutmaları yol güzergahındaki ticari faaliyetleri yeniden canlandırmış, olumlu etkileri de Selçuklu ülkesinde hissedilmiştir. Bu dönemde daha çok Latinler tarafından kullanılan ve Akdeniz kıyısındaki Ayas'dan başlayıp Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden Tebriz'e giden yol çok büyük önem kazanmıştı⁸¹¹. Bu yol üzerindeki Anadolu şehirleri adeta altın çağlarını yaşamışlar ve İlhanlılar buraları dini ve kültürel müessese ve yapılarla süslemişlerdir.

Selçuklu ülkesinin İlhanlı tâbiliğine geçmesinden sonra da ticarî faaliyetler durmadı. Ancak onların zaman zaman müdahalesiyle karşı karşıya kalındı. Mesela İlhanlı idaresi Memlük tüccarları ve ticari mallarının Anadolu'dan geçmelerine müsaade etmek istemiyorlar, zorluk çıkıyorlardı. Aynı şekilde de Selçuklu tacirlerinin Memlük ülkesine gitmelerini yasaklamışlardı⁸¹². Bununla birlikte biz Selçuklular'ın Mısır'la ticarete devam ettiklerini biliyoruz. 1260'lı yıllarda Selçuklu ülkesine uğramış olan İbn Said, Muğla limanlarından Mısır'a kereste ihraç edilmekte olduğundan bahseder⁸¹³. Buna karşılık Mısır'dan baharat, şeker ve bazı kumaşlar ithal edilmekteydi 1289 yılında İskenderiye-Alaiyye arasında yük taşıyan Cenevizliler'e ait böyle bir

⁸¹⁰ Rubruck, *Journey*, s. 276-7.

⁸¹¹ Togan, Z. Velidî, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti THITM*, I. (1931), s. 16-7.

⁸¹² İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, s. 146.

⁸¹³ Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-buldân*, s. 131-2.

gemi korsanlar tarafından Alaiye yakınlarında ele geçirilmişti⁸¹⁴. Öte yandan 1274 yılından beri Sivas'ta bir Ceneviz konsolosluğunun mevcut olduğunu biliyoruz⁸¹⁵. Bütün bunlar Moğol döneminde de Anadolu'da ticaretin yaygın bir şekilde sürdüğünü göstermektedir. Ancak bu dönemin farklılığı ticareti yapanların Türk değil daha çok Venedik ve Ceneviz gibi Latin menşe'li olmasıdır. Moğol yönetimi Latinlere Yakın-Doğu ve Anadolu'da yapılan yerli ve uluslararası nitelikteki ticaretin tek hakimleri olma avantajını getirmişti. Selçuklu ticaret erbabı ise kendi devletlerinin desteğinden yoksun olarak Latin tüccarlarla rekabet edemeyerek silinmişlerdir. Halbuki daha Alâeddin Keykubât zamanında Kıbrıs'a, Mısır'a, Kefe'ye ticaret yapan yerli Selçuklu tüccar zümresi vardı ve o dönemlerde Sultanlar onların her türlü problemlerine yardımcı olmaktaydılar⁸¹⁶. Moğollar tarafından Anadolu'nun yerli ticaret erbabının etkisizleştirilmesinin sıkıntıları Osmanlı İmparatorluğu'na da yansımıştır. Onlar Türkiye Selçuklularına ait devletlerini kurarken bir çok müessese ile tecrübeli devlet adamlarından istifade ederken böyle bir ticari alanda böyle bir tüccar zümresi miras kalmadığı için çok sıkıntı çekmiş, kendi ticaretini yine önce Venedik, Ceneviz sonra da Fransız, İngiliz, İspanyol tacirlere teslim etmek zorunda kalmıştır.

İlhanlılar döneminde Anadolu önceki dönem gibi ihraç ürünleri yönünden oldukça zengindi. Bunlar arasında madenler, şap, buğday,

⁸¹⁴ Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 160.

⁸¹⁵ Togan, Z, Velidi, Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, s. 17.

⁸¹⁶ Bkz. İbn Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, s. 302-6.

at, sığır, koyun, meyve, narenciye, halı, kilim ve kumaşları sayabiliriz. 1272 yılında Selçuklu ülkesinden geçen seyyah Marco Polo burada çok iyi cins atlar, halı, kilim ve kumaşların üretildiğini yazar. Ayrıca bu dönemde Ayas'ın yabancılar için Anadolu'ya açılan bir kapı olup buraya gelen Ceneviz ve Venedikli tacirlerin iç bölgelere hatta Tebriz'e kadar uzandığı da zikredilir. Mukabilinde de İran üzerinden Anadolu'dan gelen mallar Ayas'dan getiriliyor ve buradan dış ülkelere pazarlanıyordu⁸¹⁷.

Siyasi olayların her yerde olduğu gibi Anadoluda'da ticareti doğrudan etkilediğine şahid oluyoruz. 1266 yılında Pervane Muineddin Süleyman iktidarı ele geçirip istikrara sağladıktan sonra Frangistan, Kıbrıs, Mısır, Kilikya Ermenileri ve Altın Ordu canibinden elçiler ve tüccarlar gelmişler ve ülkede ticari faaliyet birden canlanmıştı⁸¹⁸. Buna benzer bir şekilde gelişme İlhan Ahmed Teküdar devrinde yaşanmıştı. O Mümlüklerle bağış yapmak için çaba sarfettiği sırada iki taraf arasında yumuşayan ortamdan dolayı bölgede birden bire ticari faaliyetler artmış, Anadolu'da bundan nasibini almıştı⁸¹⁹. Keyhatu devrinde ise "Çav" adlı kağıt paranın tedavüle çıkarılması sonucu bütün ticarî faaliyetler durmuş, tüccarlar İlhanlı ülkesi ve Anadolu'ya uğramadan Şam'a gitmeye başlamışlardı⁸²⁰. Gazan Han ise ticarî mübadeleyi

⁸¹⁷ M. Polo, The Book of M. Polo, s. 41-3; Turan, Ş., Türkiye-İtalya İlişkileri, s. 126-8.

⁸¹⁸ İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 650.

⁸¹⁹ Ebu'l-Fereç, Tarih, II. s. 611.

⁸²⁰ Aksarayî, Mûsameretü'l-ahbâr, s. 234.

Ülkede yaygınlaştırmak için para ve ölçülerin ayarını düzelterek her yerde tek tip olmalarını sağlamıştır. Ayrıca bu amaçla kervansaraylar da inşa ettirmiřtir⁸²¹. Marko Polo İlhanlılar'ın başkenti olan Tebriz'in bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden biri olduğunu Hindistan, Musul, Bağdad, Hürmüz, Venedik ve Ceneviz'den hülasa dünyanın dört bir yanından gelen tacirlerin kentte buluşup alış veriş yaptıklarını yazar⁸²². Bu dönemde büyük ticaret merkezleri Bizans'ın İstanbul'u ve İlhanlı'nın Tebriz'i arasında kalan Anadolu bu uluslararası büyük ticarî alış verişten nasibini alacaktır. Ancak kazancın Selçuklu toplumuna ne ölçüde yansıdığı malum değildir. 1340'larda ki bir muhasebe defterine bakarsak bu kazançtan en çok Anadolu'nun Doğu'sunun istifade ettiğini görürüz. Öyleki ülkedeki toplam 330 tumanlık gelirin 100 tumanından fazlasını Erzincan (33,2 tuman), Erzurum (22, 2 tuman), Harput (21,5 tuman), Niksar (18,7 tuman) ve Kayseri (14 tuman) gibi doğu vilayetleri saęlıyordu⁸²³. Buna bir de miktardan verilmeyen ancak en az 30 tuman geliri olabileceğini tahmin ettiğimiz Sivas'ı eklersek vaziyet tüm çıplaklığı ile ortaya çıkar. Bu da gösteriyorki Anadolu'nun doğusu İlhanlı döneminde çok parlak bir ticarî ve iktisadî inkişafa sahne olmuştur.

1291 yılında Doğu-Batı ticaretinin Orta Doğu'daki merkezi olan Akka'nın Memlkler'in eline geçmesi sonucu ticarî uluslararası faaliyet alanı Batı Anadolu sahillerine kaydırımıştır. Bu sebeple bölgede birden

⁸²¹ Bak. Gazan'ın Islahatları bölümüne.

⁸²² M. Polo, The Book of M. Polo, s. 74-5.

⁸²³ H. Kazvinî, Nzhet'l-Kulp, s. 94-8.

bire büyük bir ticarî faaliyet ve canlılık yaşanmaya başladı. Aynı zamanda bu olay yörede bir çok sayıda Türkmen Beyliğinin kurulup gelişmesine de hizmet etti. Ticaretin getirdiği nimetten yararlanmak isteyen bu gözü pek insanlar kısa zaman da bölgeye hakim olarak Batılı tüccarlarla anlaşmalar imzaladılar. 1300'lerin başında imzalanan bu anlaşmalara göre Batılı tacirler Anadolu'dan köle, zahire, balmumu, deri ve şap ithal ederken yollarında getirdikleri tekstil, şarap ve sabunu pazarlıyorlardı⁸²⁴. Batı Anadolu'daki beyliklerin birden gelişip içlerinden biri olan Osmanlılar'ın bir cihan devleti olmasında bu ticaretin rolü büyük olmuştur.

Buna karşılık İlhanlılar'da Batılılarla ticarete alışverişlerini sürdürdüler. Cenevizliler 1304'de Tebriz'de bir konsolosluk açmışlardır. Ayrıca İlhanlılar Venedik ve Cenevizliler'e ticarî alanda imtiyaz veren anlaşmalar yaptılar⁸²⁵. Bu sayede Batılı tüccarlar İlhanlı ülkesine gelmeyi sürdürdüler. 1333 yılında ilhanlı başkenti Tebriz'e uğrayan İbn Batuta buranın hâlâ dünyanın en büyük çarşılarına sahip olarak her türlü eşyanın alım satımının yapıldığı bir merkez olduğunu zikreder⁸²⁶. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. 1335'den sonra İlhanlı Devleti'nde başlayan kanşıklıklar ticareti de etkileyecek Batılı tacirler Marco Polo'nun yaptığı gibi Çin'e değil İran'a bile gidip, Doğu'nun

⁸²⁴ Zachariadu, Trade, s. 160-70.

⁸²⁵ Togan, Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti, s. 17.

⁸²⁶ İbn Batuta, Tuhtetu'n-Nuzzâr fî Garaiibi'l-Emsâr, (Terc. Şerif Paşa,) İstanbul 1290. (Sadeleştiren M. Çevik), İstanbul 1983, s. 159.

ürünlerini ucuza alamayacaklardı. Bu bakımdan Anadolu'nun Batı sahilleri daha bir önem kazanarak ülkede başlayan yeni bir dönemin asıl mekanları olacaklardı.

Selçuklular ile İlhanlılar arasındaki doğudan ticarî alış verişe gelince İlhanlılar buğday, at ve koyunu Anadolu'dan temin ediyorlardı⁸²⁷. Ayrıca Mardin'in narları ile üzümleri ve kavunları, Erzincan'ın ipekli, kadife, sîkarlet kumaşları ile Anadolu'nun diğer yerlerinden gelen kumaşlar İlhanlı sarayını süslüyorlardı⁸²⁸. Bundan başka Moğollar Anadolu'daki bilhassa gümüş madenlerinin işletilmesini inhisarlarına almışlardı. Kaynağın belirttiğine göre o dönemde Selçuklu ülkesinde üç yerde gümüş çıkmaktaydı. Bunlar Niğde ile Adana arasında Toros eteğindeki Lülüve (Ulukışla), diğeri Amasya yakınlarındaki Maden-i Gümüş Pazar öbürü de Bayburt'tur⁸²⁹. Hamdullah Kazvinî bu madenlerden Lülüve'dekinin kalitesinin İran'da bile olmadığını yazar⁸³⁰.

Sonuç olarak diyebilirizki Moğollar gelmeden önce Anadolu'da mevcut olan yoğun ticarî faaliyetler onlar geldikten sonra da sürdü. Ancak ticaret yollarının güzergahları ile devlete getirdiği kazançlarda bazı değişimler yaşandı. İlhanlı hududuna yakın olan Anadolu şehirleri

⁸²⁷ el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, Anadolu ile ilgili kısmı (Yay. F. Taeschner), Leipzig 1929, s. 19-20.

⁸²⁸ Reşidüddin, Mukâtebât, s. 185-207.

⁸²⁹ el-Ömerî, Meselikü'l-Ebsâr, s. 20.

⁸³⁰ H. Kazvinî, Nûzhetü'l-Kulûp, s. 202.

bu zamanda büyük bir inkişaf yaşadı. Buna karşılık XIII. asrın sonlarında Batı Anadolu'da başlayan ticarî faaliyetler buna rakip olarak ortaya çıktı ve buralarda yeni siyasi teşekküllerin çıkmasına sebebiyet verdi. İlhanlılar'ın yıkılınca kadar ülke Doğu ile Batı tüccarlarının buluştuğu bir ticarî saha oldu. Selçuklular'ın ticaretle aldıkları pay önceki döneme göre nisbeten az idi.

SONUÇ

Moğollar'ın Yakın ve Orta-Doğu'ya geldikleri zamanda Türkiye Selçukluların siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan en güçlü dönemlerini yaşıyorlardı. Etrafındaki hemen bütün devletler onlara tabi olup vergi vermekte, Avrupa ve Asya'dan çok sayıda tacirler ülkeye gelip gitmekte, medreselerinde en ünlü alimler görev yapmaktaydı.

1230'dan itibaren Çurmagun Noyan liderliğinde İran'da idarî bir yönetim kuran Moğollar, Orta-Doğu'da Irak, el-Cezire ve Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarına akınlar yaparak yöreyi rahatsız etmeye başladılar. 1231'de küçük bir Moğol müfrezesi Sivas yakınlarına kadar gelerek yağma ve kıtal yapmışlardı. Zamanın Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad Moğollar'a karşı bir taraftan tedbir alıp ülkeyi bir baştan bir başa kale ve surlarla donatırken bir yandan da uysal bir politika takip ederek onları tahrik etmemeye özen gösteriyordu. Nitekim 1236'da Moğol Kaan'ın tabi olma teklifini kabul ederek bu hususda hediyeler göndermeyi kararlaştırır. Ancak kısa süre içinde ölmesiyle hediyeleri oğlu ve yeni Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev gönderir. O da Moğollar'a il olmayı kabul etmişti.

Ögeday Kaan'ın ölümü ve yerine geçen Töregene Hatun zamanında Moğollar'ın Anadolu politikası değişikliğe uğradı ve Baycu komutasındaki bir ordu 1242'de Erzurum'u kuşatarak ele geçirdi. Moğol yağmasından şehir viraneye dönmüştü. Artık çatışma kaçınılmaz olmuştu. Sultan Gıyaseddin Moğollar'inkinin iki katı bir ordu toplayarak Baycu'nun üzerine yürüdü. İki taraf arasında Erzincan yakınlarındaki Köseadağ mevkiinde yapılan savaşı kötü yönetilen Selçuklular kaybetti ve Anadolu kapıları Moğollara ardına kadar açıldı. Onlar Kayseri'ye kadar gelerek yağma ve kıtal yaptılar. Selçuklular yıllık belli bir miktar vergi ve bazı mükellefiyetler karşılığında anlaşma yaparak bir nebze Moğol işgalinden kurtulabildiler.

1234-56 arasında mükellefiyetlerine uydukları ve itaat ettikleri sürece Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında büyük bir problem yaşanmadı. Bununla birlikte Moğol tabiyetine girmenin getirdiği ağır fatura Selçuklu Devleti içinde ağır buhranlara sebep olmaya başladı. Çeşitli toplum kesimleri ve hatta devlet ricalinin bir kısma açıkça yeni duruma tepki gösterdi. Ülke Moğol yanlıları ile karşıtları olarak ikiye bölündü. Sonunda iktidarı Sultan İzzeddin'in liderliğindeki Moğol karşıtları kazandı.

Hülagu'nun Yakın Doğu seferi nedeniyle Baycu Noyan 1256'da İran'ı terk ederek Anadolu'da yerleşmek için yola çıkmıştı. Tabii olarak Sultan İzzeddin ve Türkmenler buna karşı çıktılar. Zira Anadolu sadece kendilerine aitti. İki taraf arasında 1256'da Sultan Hanı'nda yapılan

savaşı kuvvette üstün bir pozisyonda olmalarına rağmen kendi içinden ihanete uğrayan Selçuklular kaybetti. Sultan İzzeddin ülkeyi terk ederken Moğol karşıtları yönetimden düştü. Baycu Moğol yanlısı Rükneddin Kılıç Arslan ve ekibini tahta oturttu ve kendisi de Anadolu'ya yerleşerek buranın hakimi oldu. Moğol Noyan'ı Anadolu'da 1258'e kadar kaldı. Bu yılda Bağdad'ı kuşatan Hülagu Han Baycu'yu da yanına çağırmişti. Bağdad'ın alınmasından sonra da onu öldürttü. Böylece Selçuklular Hülagu ve kurduğu devlet olan İlhanlılar'ın tabiyetine girdi.

İlhanlı hükümdarı başlangıçta Selçuklu yönetiminin ikiye ayrılmasını kabul etti. Anadolu'nun Doğu'su IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve Batısı'da Moğol karşıtı II. İzzeddin Keykavus'a verildi. Fakat Hülagu Suriye seferinden döndükten sonra bir bahane ile Sultan İzzeddin'i tahttan uzaklaştırdı ve Selçuklular Rükneddin yönetiminde Moğollar'a tam olarak muti oldu. Böylece ülkede Moğol sistemini kuran Han yönetimin başına da Pervane Muinüddin Süleyman'ı getirdi. Yeni sistemde Sultan'ın yetkileri ve gücü azaltılırken ülkede önemli bir miktarda Moğol gücü yerleştirildiki bunların ihtiyaçları da Selçuklular'ca karşılanacaktı. Ayrıca devlete yeni mali yükümlülükler de getirilmişti.

Yeni Selçuklu-Moğol idarecisi Muineddin Süleyman bütün bu Moğol ihtiyaçlarını karşılayacak yeteneklere sahipti. O sıkı bir vergi toplama uygulamasıyla halktan gerekli meblağı topladı ve metbularını memnun etti. O devleti tek başına ve istediği gibi yönetmesine engel olan Sultan Rükneddin'i 1266'da ortadan kaldırarak hakimiyetini

perçinledi. Bu zamanda karşısında (ülkede) ciddi bir muhalefet olarak sadece Türkmenler bulunuyordu. Ancak onlar da o sırada fazla etkili değillerdi.

1270'lerin başından itibaren ise durum değişmeye başladı. Moğollann bitmek tükenmek bilmeyen istekleri ve baskılan bir çok Selçuklu Emiri ve ricalini yıldırması, ne olursa olsun onlardan kurtulma yollarını aramaya başlamalarına neden olmuştu. Onlar bu konuda Mısır Memlûkleriyle işbirliğine gitme imkanlarını araştırıyorlardı. Hatiroğlu Şerefeddin'in başını çektiği Moğol karşıtı bu ekibe o sırada İlhanlı emirleriyle bozuşmuş olan Pervane Muineddin de katıldı. İttifak sağlandıktan sonra Memlûk Sultanı Baybars, Anadolu'ya davet edildi ve ardından Hatiroğlu liderliğinde Moğollara karşı isyan edildi. İsyanıclar bir kaç gün gibi kısa bir süre içinde Moğolları saf dışı bırakarak Anadolu'da yönetimi ele geçirdiler ve Kayseri'de bulunan Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i de isyanın başkenti Niğde'ye getirdiler. Harekata Türkmenler de büyük destek veriyorlardı. Hatiroğlu yönetimi Anadolu'da idareyi üç ay kadar ellerinde tuttular. Bu arada da Baybars'ın gelmesini beklediler. Ancak Memlûk sultanı hazırlıksız olduğu için gelemedi. Bunun üzerine Pervane de tekrar Moğollar safına geçti ve onlardan elde ettiği güçlerle gelerek başta Hatiroğlu olmak üzere bir çok Moğol karşıtı emiri ile Türkmenleri katlettirmek suretile isyanı bastırdılar. Pervane uyanıklığı sayesinde kurtulmuştu. Ancak 1277 yılında Baybars'ın Anadolu'ya gelişi onun da sonunu hazırlayacaktı.

Moğollar Anadolu'da Memlûk yanlısı yönetimi tasfiye ettikten sonra Baybars büyük bir ordu ile 1277 baharında Anadolu'ya geldi ve sınırdaki Moğol kuvvetlerini ezdikten sonra Selçuklu ülkesine girdi. O Kayseriye kadar ilerledi ve burada tahta oturdu. Ancak hemen hiçbir Selçuklu idarecisi Memlûk sultanına destek vermedi ve yanına da gelmedi. Sadece Türkmenler'den biraz yardım gören Baybars kalmanın faydasız olduğunu görerek ülkesine döndü. Böylece seferi de başarısızlığa uğradı. Bunun cezasını da yine Anadolu halkı çekecekti. Nitekim durumu haber alan İlhanlı hükümdarı Abaka büyük bir ordu ile Anadolu'ya gelerek Baybars'a destek verdiği gerekçesiyle ahaliden yüzbinlercesini katletti ve esir aldı. Ayrıca Memlûk Sultanıyla işbirliği yaptığı ispatlanan Pervane Muineddin'de ortadan kaldırıldı. Böylece Pervane dönemi sona ererken Anadolu'da yeni bir dönem başlıyordu. Bu yeni dönemde Selçuklu-İlhanlı ilişkileri nispeten iyi olmasına rağmen sonraları çok pürüzlü ve çatışmalara dayanan bir duruma dönüşmüştür. Selçuklular arasından Pervane döneminin karakteristiği Moğollar'a tam itaat ve Selçuklu ülkesinin emirler arasında paylaşımı olarak nitelenebilir. Sonradan bu paylaşıma Türkmenler de katılacaklardır. Bunun yanında dönemin iyi sayılabilecek bazı yönleri arasında ticaret ve ekonominin bir miktar canlanması ile alimlerin himaye ve teşvik edilmesini sayabiliriz.

Pervane'den sonra Moğollar Anadolu'da Sahip Şemseddin Cüveynî vasıtasıyla yeni bir idari sistem kurdular. İdari alanda vezirliğin yetki ve sorumlulukları artarken mali olarak tamga ve kopçur gibi Moğollar'a

mahsus vergiler uygulamaya sokuldu ve mali külfetleri artırdılar. Sultanlık ise sembolik olarak mevcudiyetini sürdürdü. 1278-88 yılları arasında süren bu dönemde Selçuklu yönetiminin başında Vezir Fahreddin al  'nin Selçukluların İlhanlılarla olan ilişkilerini yönlendirdiğini görüyoruz. Onun zamanında bilhassa Batı Anadolu'da Germiyan O  uları, Eşref Oğulları gibi Türkmen güçlerinin isyan ederek Selçuklu-Moğol güçleriyle sava  tıklarına şahid oluyoruz. Her yana yayılan Türkmen hareketleriyle Selçuklu (Moğol destekli) yönetimi ba   edemeyince 1285 yılında   ehzade Keyhatu Anadolu'ya geldi. O burada kaldığı 6 yıl içinde halk bilhassa mali yönden sıkıntıya düştü. Zira beraberindeki Moğol ordusunun ihtiyaçları büyük bir mebla   oluşturuyordu. İşte bu yüke fazla dayanamayan Vezir Fahreddin Ali bütün servetini kaybetmiş bir halde 1288'de öldü. Onun   l  m  yle Selçukluların yerli emirlerce yönetilme dönemi kapanıyordu.

Bu arada Türkiye Selçuklu hanedanı ve devleti her geçen gün g    ve kuvvet kaybederken yerini yavaş yavaş Türkmenler, Ahiler ve yerel kuvvetlerin oluşturduğu güçler alıyordu. Bunlardan en aktif ve gelecek vaat edenlerinden olan Türkmenler 1290'lardan itibaren harekete geçerek Güney Batı ve Batı Anadolu'daki Bizanslılar'a ait bir çok merkezi feth ederek kendi emirliklerini oluşturma yolunda önemli adımlar attılar. Tehlikeli gelişmeyi gören İlhan Keyhatu onları itaat altına almak amacıyla 1292'de Menteşe bölgesine kadar uzanan bir sefer düzenledi ve bir çok Türkmeni katl ederek onları itaat altına aldı. Ancak bu Moğollar açısından kısa süreli bir başarıydı.

1295 yılında İlhanlıların önemli hükümdarlarından Gazan Han'ın tahta geçmesiyle Selçuklu ülkesinde birbiri ardınca Moğol valisi isyanları yaşanmaya başladı. Önce Nabşı oğlu Baltu ardından da Baycunun torunu Sülemiş Anadolu valiliğinin kendilerine verilmediği gerekçeleriyle başkaldırdılar. Türkmenler'in de kısmen destekledikleri bu isyanlar sırasında Selçuklu ülkesindeki Moğol idari ve mali yapısı çöktü ve ülke geniş ölçüde tahrip edildi. İsyanlar birbir güçlükler sonucu kanlı bir şekilde bastırılabilir. İsyanlardan en çok zarar gören de Selçuklu Sultanlığı oldu. İlhanlı yönetimi hâlâ tehlikeli gördüğü Sultan'ın güçlerini iyice azalttı ve adeta bir devlet memurluğuna çevirdi. Sonunda II. Mesud'un 1308'deki ölümüyle de Selçuklu hanedanı ve devleti tarihe karıştı.

Siyasi anlamda Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkileri tâbi-metbu hukukunun çerçevesi içinde inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. İki taraf arasında cereyan eden meselelerde kendi hesabına ve çıkarına çözümü dikte ettiren hep İlhanlılar olmuştur. Selçuklular zaman zaman karşı çıksada sonunda istenileni yapmak zorunda kalmışlardır. Bu durum Sultanlığı gün geçtikçe zayıflatıyor, Selçuklular'dan umudu kalmayan halk yeni ortaya çıkan güçlerin peşine takılıyordu. Sonuçta Selçuklu idaresi en basit görev ve sorumluluklarını yapamaz bir hale düşürülerek yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmesine zemin hazırlandı. Yerini de daha dirençli ve esnek Türkmen Beylikleri aldı ki onlar bu direnç ve esnekliğin verdiği tecrübe ile dünya fethine çıkacaklardı.

İktisadî açıdan Selçuklular 1243 yılında moğollara haraçgüzar olmuşlardı. Buna göre Moğollar'a günlük 1000 dinar nakit ile belli bir sayıda at, sığır, köle ve cariye gönderilecekti. Ayrıca Selçuklu ülkesine gelen Moğol ordu ve elçilerinin masrafları da Türkler'e ait olacaktı. Bunun dışında Moğollar'ın herhangi bir müdahaleleri olmayacaktı. Nitekim 1258'e kadar mali ilişkiler bu minval üzere sürdü. Bu dönemde Moğolların bazen Anadolu'yu kendi vergi sistemlerine dahil etme düşünceleri başansızlığa uğradı.

1258 yılında Selçuklular İlhanlı tabiyetine girince mali açıdan yeni bir anlaşma yapıldı. Buna göre yıllık nakit vergi 20 tumana düşerken diğer alanlardaki yükümlülükler artırılıyordu. Ancak hazinesinde hiç para olmayan Selçuklular yükümlülüklerini yerine getirebilmek için İlhanlılardan borç aldılar. Fakat ödemeyince de borçlara mukabil Kastamonu, Aksaray ve Develi'nin gelirleri doğrudan İlhanlı hazinesine bağlandı. Böylece İlhanlılar Selçuklu ülkesine yavaş yavaş el koymaya başlıyorlardı. Devrin valisi Pervane Muineddin Süleyman Moğollara ödenecek ek meblağı karşılamak için yeni vergiler koydu. Bunlar mal-i buyut nalbana, mal-ı yam ve mal-ı bozork idiler. Nalbana ve mal-ı yamın Moğol atları ile posta servisinin masraflarını, mal-ı bozorkun da Selçuklu ülkesindeki Moğol görevlilerin iâşesini karşılamak için konduğu aşıkardır. Yalnız bu güne kadar pek okunamayan mal-ı buyutun ki -hane vergisi olabilir- ne amaçla konduğu anlaşılamamıştır (Şüphesiz gelir getirmek için konmuş olabilir).

Pervane Muineddin 1277'ye kadar ülkeyi bu tarzda yönetti. Ancak bu yılda Anadolu'da meydana gelen siyasi gelişmeler sonucunda mevcut mali sistem işlemez hale gelince İlhanlılar Sahip Şemseddin Cüveynî vasıtasıyla yeni bir sistem oluşturdular ve kendi vergi usûllerini de Selçuklu ülkesinde tatbika giriştiler. Bu meyanda mutad oşûr, haraç, cizye ve bac gibi ananevi vergilerin yanında tamga, kopçur, kılan, tabkur, savari gibi Moğol vergileri de Anadolu'da cari oldu. Yeni vergilerin toplanması için de İran'dan Moğol vergi memurları gönderildi.

1288'den itibaren Selçuklu ülkesinin vergi gelirleri İlhanlı hazinesine bağlanarak iltizama verilmeye başlandı. İlk iltizamı alan kişi de Vezirlik payesiyle Selçuklu ülkesine gönderilen Fahreddin Kazvinî idi. O ülkenin gelirlerini belli bir para karşılığında İlhanlılardan satın aldı ve beraberinde bir çok vergi memuru ve tahsildar ve muhafızlar eşliğinde Anadolu'ya geldi. Ancak istediği miktarda gelir elde edemedi. Topladıkları memurlarının masraflarını bile zor karşılıyordu. Kazvinî vergileri bu kez zorla alma yolunu denedi. Ancak bu da büyük tepki gördü ve şikâyet edilmesi sonucu görevinden azledildi ve sonra da öldürüldü.

Kazvinî'nin başarısızlığı üzerine ülke dört mali bölgeye ayrıldı ve her birine bir mültezim tayin edildi. Bunlar Anadolu'dan yıllık toplam 240 tuman yani her bölge için 60 tuman vergi toplayacaklardı. Ancak bölgelerine giden mültezimler istedikleri miktarı toplayamadılar. Bu sebeple başlayan zorbalık ve zulümler sonucu halk; çiftini, toprağını,

sürüsünü, köyünü terk edip dağlara ve ıssız yerlere kaçtılar ve ülke harabeye döndü. Bunun üzerine Gazan Han tahta geçer geçmez her sahada umumî bir ıslahâta girişti. Mültezimlik usulünü kaldırarak halkın vergilerini doğrudan hazineye yatırma sistemini getirdi. Çiftçiye tohumluk ve alet dağıtılarak 3 yıl yetişecek üründen vergi almadı. Ülke sınırları içinde olan yerlerde ayrı hükümdarlar adına ve ayrı vezinlerde kestirilen sikkeleri yasak ederek tek vezin ve ölçü ile bir hükümdar adına para bastırılması usulünü getirdi. Bütün bu iyileştirmeler ülkede bir miktar canlanmaya yol açtı. Bu zamanda önemli bir gelişme de özel mülklerin Selçuklu ülkesinde artarak önemli bir miktara ulaşmasıydı. Selçuklu Devleti'nin temel dayanağı olan miri toprak sistemi böylece çökmüş, bu Selçuklu hanedanının sonunu hazırlayan etkenlerden biri olmuştur. Türkiye Selçukluları yıkıldıktan sonra da Moğollar Anadolu'daki mali uygulamalara devam ettiler. 1340 tarihli bir hesaba göre Anadolu'dan toplanması öngörülen vergi tutarı 330 tuman idi ki, bu tutar, diğer bir çok beldeninkinden fazla idi.

İktisadî açıdan Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkilerinde İlhanlılar devamlı isteyen ve alan taraf olmuştur. Selçuklu ülkesinden alınan haraçlar, toplanan vergilerin çok büyük bölümü İlhanlı saraylarının lüks giderleri, ordunun ve idari personelin masrafları için harcanmış ancak çok az kısmı Selçuklulara geri dönebilmiştir. Ayrıca vergilerin aşınlığı ve toplanırken halka zor kullanılması büyük sıkıntılara sebebiyet verdi. Bu sıkıntıları hafifletmek için alınan önlemler bir miktar başarılı olmuşsa da tam istenileni verememişti. Zira İlhanlı devlet örgütünün devamlı

büyümesi ve artan masraflar durmadan yeni vergiler alınma ihtiyacı hissettiriyordu. Bu gerçek Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine her zaman hakim olmuştur.

Kültürel alandaki ilişkiler ise diğerlerine nazaran daha verimli olmuştur. Horasan, Maverâünnehr, İran ve Azerbaycan'ın Moğollar tarafından işgal edilmesinin ardından buralardan kaçan çok sayıda Türkmen kitlesi Anadolu'ya gelerek ülkeyi etnik olarak Türkleştirdiği gibi dil ve kültür alanında da bazı gelişmelere sebebiyet vermiştir. Yine bugün dahi varlığını sürdüren Türkmen kökenli dini cereyanlar yine İlhanlılar döneminde yaşandı. İlhanlılar bilhassa Türkmen şeyhlerine büyük itibar ve saygı gösteriyorlardı. Müslüman olmaları ve İslâm Dini'ne himetleri de yine bu şeyhler vasıtasıyla olmuştur. Bu sebeple onlar kısa sürede dillerini unutarak Türkleşmişlerdir.

Edebî alanda Türkçe eserler verme geleneği İlhanlılar'da başladı ve Beyliklerle beraber Anadolu'ya sirayet etti. Zaten Karamanoğlu Mehmed Bey Türkçe'nin resmi dil olduğunu daha 1278'de ilan etmişti. Yine İlhanlılar devrinde tarih alanında yapılan çalışmalar ve bunlardan Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih adlı eseri Anadolu ve İran'daki Türklerde büyük bir milli uyanışa sebebiyet vermiştir ki, onun akisleri Kara Koruyunlu-Ak-Koyunlu ve Osmanlı topraklarında yankılandı. İlmî sahada iki ülke medreselerindeki ünlü alimler birbirlerinde fikir alış verişinde bulunmakta dersler vermekteydiler. Bu meyanda

Selçuklular'dan Sadreddin Konevî ve İlhanlılar'dan da Nasireddin Tusî'yi örnek olarak sayabiliriz.

Sonuç olarak iki taraf arasındaki kültürel alış veriş sonucunda Selçuklu Türklerinde milli bir uyanış (bilhassa dil ve kültür sahasında) olurken İlhanlılar da müslümanlığı kabul ederek Türkleşme yoluna girmişlerdir ki, Türkiye Selçuklularının bundaki rolü azımsanamaz.

SUMMARY

The relations between Seljukid of Turkey and Mongols which began with relations Mongolian Khan Ogeday and Alaaddin Keykubad I. 28 year later became the Seljukid. İlhanid relations when Hülagu Khan formed the İlkanid state in Iran and subjugated the Seljukids of Turkey.

The first operation of İlkanid ruler was the elimination of Sultan İzzeddin Keykavus II and his company the than appointed the loyal Sultan Rükneddin Kılıç Arslan IV and his assistant Pervane Muineddin Süleyman as the rulers of Seljukids of Turkey. The new administration governed the country as their new rulers wished and practised all duties the İlkanid's put on them This duties are: an annual tax, the declaration of obeidence by Sultan whenever the İlkan wish, and sending auxilary troops in a war times.

This system which direct the İlkanid-Seljukid relations lasted untiel 1270 with the loyal service of İlkanid governor Pervane Muineddin.

By this time the existing İlkanid-Memlük rivalry become more severe and effected the people and administrators of the Seljuks. Turcomans were the primary gorups apposed to the İlkanid

sovereignty, the support of some Seljukid high officials to the Turcomans marked the beginning of anti-İlkanid movements.

In the absence of General Governor of Anatolia Pervane Muineddin, under the leadership of Hatiroğlu Şerafeddin a pro-Melûk group revolted and executed all Mongols.

This group wanted the assistance of Memlûk Sultan Baybars but before coming of his help İlkanid forces entered Anatolia and suppressed the rebellion bloodily. However the successful campaign and victory of Sultan Baybars in 1277, did not give an end to Mongolian sovereignty in the country in contrast Mongolian authority increased.

After the campaign of Baybars by taking the advantage of the authority vacuum the Turcomans seized Konya, the capital city of Anatolian Seljukid's and formed an independent administration. Under this circumstances, seeing the danger of losing the country, İlkanid administration send Sahip Şemseddin Cüveynî to Anatolia, he repelled the Turcomans and established a new administrative system. According to this system, while the authority of general governor lessened, that of Seljukid Sultan increased. In this period a number of charitable foundations such as mosque, medrese, imaret and hangah were builded. A famous Seljukid dignitary Sahip Fahreddin Ali appointed as the head of new administration. In this new which lasted until the death of Ali in 1288, the administrators tried to fulfill their obligations against İlkanids. In this period the expenses of Seljukid-İlkanid army which

landed in Anatolia covered by Seljukids this allied forces inghted against Memlüks abroad and Turkomans within the borders.

With the death of Fahreddin Ali the administration of Anatolian Seljukid's passed in to the lands of persian element appointed by İlkhaid's. Af this period the incomes of the country was given as "İltizam" and its divided into four fiscal regions. But the corruption of "mültezim's" and their over texation ruined the country and people as a result the people leaved their farmlands escaped to the mountains.

At the same time, especially after the death of Argun Han, İlkhaniid political and economic order shakened and as a result the countries they ruled effected from this development.

Under this circumstances in 1295 Gazan Han come to the İlkhaniid throne, after establishing authority he tried to make reformations. He introduced a currency that will be used in very part of the country. He distributed agricultural implements and seed and farmers for given for their tax depts. The İltizam system was given up and instead farmers began to pay their taxes directly to the central treasury. As a result of these and some other reorganizations a partial comfort accured. The Seljukid administration under the leadership of Mesud II and it ally İlkhaniid forces were unsuccesful against the Turcoman forces activating on the frontiers. These forthcoming "Beylik's" not only raided the Byzantine lands but also of Seljukids.

The reign of Olcaytu the successor of the Gazan Han marked a period of stagnation in Ilkhanid Seljukid relations. The Ilkhanid government heavily occupied by the problems in Iran, as a result in the absence of Ilkhanid.

Support the Anatolian Seljukid's did not last more. In 1308 Sultan Mesud II. died but no one appointed to the throne, this event brought the end of Seljukid's in Anatolia. For a while Seljukid lands was governed by Ilkhanid governor general's but the Turcoman Beylik's saved this land in a short time.

Consequently we can say that the Ilkhanid-Seljukid relations developed as ruler-ruled relations. Ilkhanid Mongols interfered in all matters relating to Seljukids and forced them to practise whatever they want. As a result the Seljukid authority weakened gradually and this development resulted in the emergence of the rise of new powers and power centers. On the other hand the agricultural order and urban life depraved and nomadism increased. On top of that new developments in the Turkish culture can be counted as the advantages of this period.

BİBLİYOGRAFYA

ACROPOLITES, G.: *Opera*, ed. A. Heiselberg, Leipzig 1903.

Ahmed b. Mahmud: *Selçuk-Nâme* (Yay. E. Merçil), İstanbul 1977, C. I-II.

Ahmed Tevhid: *Meskukât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, İstanbul 1321.

Ahmed, Nigidî: *el-Veledü's-Şefik*, Fatih Ktb. No. 4519.

AKDAĞ, M.: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişaf Devrinde
Türkiyenin İktisadî Vaziyeti, *Belleten* XIII/51 (1949), s. 497-569.

_____: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, C. I. (1243-1433), Ankara
1959.

AKIN, Himmet: *Aydın Oğulları Hakkında Bir Araştırma*, II. baskı, Ankara
1968.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud: *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (Yay. Osman Turan), Ankara 1944.

ANNA Comena: *The Alexiad*, (İng. Çev. E.B. Sawter), New York 1968.

Anonim *Tarih-i Âl-i Selçuk* (Yay. F.N. Uzluk), Ankara 1952.

ASLANAPA, Oktay: *Türk Sanatı*, II. Baskı, İstanbul 1989.

ATAOĞLU, Remzi: *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989.

ATEŞ, Ahmed: *Hicri VI-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler*, T. M. C. VII-VIII (1945), s. 94-135.

ATSİZ, Nihal: *Osmanlı Tarihleri (Ahmedî, Destan ve Tevârih-i Âl-i Osman, Şükrullah, Behcetü't-Tevarih: Aşıkpaşa Zade, Tevârih-i Al-i Osman: Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, Osmanlı Sultanları Tarihi: Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, Cam-ı Cem Ayin)*, İstanbul 1949.

AYNÎ, B. Mahmud: *İkdu'l-Cuman fî Tarih-i Ehli'z-Zaman* (Yay. M. Emin) Kahire 1987-89, C. I-II.

BABINGER, Fr.: *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Türkçe'ye çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982.

BARTHOLD, V.: *İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet*, THITM, C. I, İstanbul (1931), s. 135-59.

_____: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1981.

BAŞTAV, Şerif: *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1204-1453)*, Ankara 1991.

BATES, U. Ülkü: *The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture*. İJMES, IX/1, London (1978).

Baybars-ı, Mansurî: *el-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî Devleti'l-Türkiyye* (Yay. Salih Hamdan) Kahire 1407.

_____: *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, Britsh. Mus. No. 23. 325:

Fotokopisi, TTK, Fotoko. Böl. 206 numara. C.X.

BAYKARA, Tuncer: *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990.

_____: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988.

_____: *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, Ankara, 1985.

BAYRAM, Mikail: *Bacıyan-ı Rum*, Konya 1987.

_____: *Evhadüddin Kirmanî ve Evhadüdiye Tarikatı*, Konya 1993.

BERCHEM, M. Van.: *Materiaux pour un Corpus Inscription Arabica-Rum*,
Le Caire 1910, I/3.

BİLGET, Burhan: *Sivasta Buruciyye Medresesi*, Ankara 1991.

BROCKELMANN, C.: *Geschichte der Arabischen Litteratur*, C. I-II, Leiden
1943-49.

BROSSET, B.: *Histoire de La Georgia*, Petersburg 1849, 2 cilt.

BROWNE, E.: *Literary History of Persia*, Vol. III. The Tatar Dominion,
London 1928.

CAHEN, Cl.: *Pre-Ottoman Turkey*, New York 1968: (Türkçe Çev. Y.
Moran), İstanbul 1979.

_____: *Quelques textes negliges concernant les Turcomans de Rum au
moment de l'Invasion Mongole*, Byzantion C. XIV, (1939) s. 131-9.

Cami, Nefahatü'l-Üns, (Yay. M. Tevhidî-pur), Tahran 1337.

CÜVEYNÎ, Alâeddin Atamelik: *Tarih-i Cihan-Guşâ* (Yay. Mirza M. Kazvinî.) III vol. London 1937: (Türkçe, Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1988.

CÜZCANÎ, N.: *Tabakat-ı Nasrî*, (İng. Çev. L. Nassau Lees), Calcutta 1864, C.I-II.

ÇAĞATAY, N.: *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974.

DELİLBAŞI, M.: Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahitnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış, *Belleten* XLVII/185, (1983) s. 95-103.

DEVLETŞAH, *Tezkire-i Devletşah*, C.I-IV, (Çev. N. Lugal), İstanbul 1977.

DUDA, W.: *Die Seltschuken Geschichte des Aksarayi*, Leipzig 1943.

DULAUIRER, Ed.: "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar" *Müverrih Kiragosdan Müstahreç*, TM, II, İstanbul 1928, 139-217.

Ebû Bekir b. Zeki: *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbab* (Yay. Ali Sevim) Ankara 1972.

Ebu'l-Fereç: *Tarih* (İng.'den çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, C. I-III.

Ebu'l-Fida: *Takvimü'l-Buldan*, (Farsça Çev. A. Muhammed Ayetî), Tahran 1329.

_____: *Tarih-i Ebu'l-Fida*, İstanbul 1286, C.IV.

Ebu'l-Hayr Rumî: *Saltuk-Name*, (Haz. Şükrü Akalın), Ankara 1990, C. I-III

EFLAKÎ, Ahmed: *Ariflerin Menkîbeleri*, (Türkçe çev. T.Yazıcı), İstanbul 1973, C.I-II.

- el-Fahirî- B. Bektaş: *Geschichte der Memlûken Sultane* (Yay. F. Zettersteen), Leiden 1913, C. VIII-IX.
- el-Hoyî, Hasan b. Abdi'l-Mümin: *Günyetû'l-Katib ve Mühyetû't-Talib: Rûsumû'r-Resâil ve Nücumû'l-Fezâil*, (Yay. Adnan Erzi), Ankara 1963.
- eL-ÖMERÎ, Ş.: *Mesalikû'l-Ebsar fî Memaliki'l-Emsar* (Anadolu ile ilgili kısımları Yay. F. Taeshner), Leipzig 1929.
- Elvan Çelebi: *Menakibû'l-Kudsiyye fî Menasibu'l-Ünsiyye*, (Haz. İ. Erünsal-A. Yaşar Ocak), İstanbul 1984.
- Enverî: *Düstûmâme-i Enverî*, (Yay. M. H. Yinanç), İstanbul 1928
- ERZİ, Adnan: *İbn Bibi*, İ.A.
- _____: *İbn Şeddad*, İ.A.
- ETHEM, Halil: Anadolu'da İslamî Kitabeler, *TOEM*, s. 5, s. 135-158, sene 6, s. 449-67: 513-23: 571-91: 641-62.
- _____: *Düvel-i İslamiyye*, İstanbul, 1927.
- _____: Merzifon'da Pervane Muiüddin Süleyman Namına Bir Kitabe *TOEM*, sene 8, s. 42-52.
- Feridun Bey: *Münşaratü's-Selatin*, İstanbul 1274, C. I.
- GABRIEL, A.: *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1931, C.I-II.
- GARDNER, A.: *The Lascarids of Nicea*, Amsterdam 1964.
- GORDLEVSKI, V.: *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. A. Yaran), Ankara 1988.

GREGORAS, Nicephorus: *Cronike Bonnæ*, 1856, C.I-II.

GRİGOR, Aknerli: *Moğol Tarihi*, (Çev. H. Andreasyan), İstanbul 1954.

GÜNALTAY, M. Şemseddin: *İslamda Tarih ve Müverrihler*, (Haz. Yüksel Kaynar), İstanbul 1991.

_____: Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiü't-Tevarih ve Fazlullah Reşidüddin, *Belleten*, C.I/1, (1937).

Hacı Bektaş Veli *Velayetnamesi*, (Haz. Bedri Noyan), Aydın 1986.

Hafız Ebru: *Zeyl-i Camiü't-Tevarih* (Yay. Hanbaba Beyanî) Tahran 1317.

Hamdullah Kazvinî: *Nûzhetü'l-Kulûb*, (Yay. G.L. Strange), Leiden 1913.

_____: *Tarih-i Güzide* (Yay. A. Hüseyin Nevâî), Tahran 1339.

HARTOG, Leo de: *Chenghis Khan*, London 1989.

HEYD, W.: *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975.

HİNZ, W.: Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev. F. Işıltan) *Belleten*, XIII/52, (1949), s. 771-93.

Hoca Saadeddin Efendi: *Tacü't-Tevarih*, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), III. baskı, 1992, C.I.

HONDMÎR: *Habiü's-Siyer*, Tahran 1348.

HOWORTH, H.: *History of Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III, The Mongols of Persia Tapiei 1970.

HULVÎ, C. Mahmud: *Lemezât*, (Haz., M. Serhan Tayşı), İstanbul 1980 C.II.

Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*, Sinop 1339-41.

Hüseyin Hüsameddin: *Amasya Tarihi*, İstanbul 1321-32, C.I-II.

İBN ABDÜZZAHİR, Muhyiddin: *el-Ravdu'z-Zahir fî Siret-i Melikü'z-Zahir*, Fatih Ktb. No. 4367, (Yay. ve İng. çev. S.F. Sadeque), Baybars I of Egypt), Dacca 1956.

_____: *Teşrifü'l-Eyyam ve'l-Usuru fî Sireti'l-Melik Mansur* (Yay. M. Kamil-M. Ali Neccar), Kahire 1961.

İbn Batuta: *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (Haz. Mümin Çevik), İstanbul 1983, C.I-II.

İbn Bibi: *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umuri'l-Alâiyye*, (Faksimile olarak Yay. Adnan Erzi), Ankara 1956.

İbn Devadarî: *Kenzü'd-dürrer ve Camiü'l-gurar*, VII. cildi (Yay. Ulrich Hermann), Kahire 1391: IX. cildi (Yay. H.R. Roeme)r, Kahire 1379.

İbn Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, (Haz. Şerafeddin Turan), Ankara 1991, I. Defter.

İbn Şeddad: *Siretül-Melik Zahir*, 2. cilt, Edirne Selimiye ktb. No. 134: (Türkçe çev. M. Ş. Yalıtıkaya), Baybars Tarihi, İstanbul 1941.

İbn Tagrıberdi: *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1338, C. VII-IX.

İbn Tiktaka: *Tarih-i Fahri*, (Farsça çev. Vahid Gülpayeganî), Tahran 1365.

İbn Vasıl: *Müferricü'l-Kurub fî Ahbar-ı Beni Eyyüb*, (Yay. A., Seyyal), Kahire 1953-60, C.III-IV.

- İBNÜ'L-ADİM, Kemaleddin: *Zübdetü'l-haleb fî Tarih-i Haleb*, (Yay. Sami Dehhan), Dimaşk 1968, C.III.
- İbnü'l-Esir: *el-Kamil fî't-Tarih*, (Türkçe Terc. A. Ağırakça-A. Gözaydın), İstanbul 1987, C.XII.
- İbnü'l-Fırat: *Tarih-u Düveli'l-Mülük* (Yay. C.K. Züreyk) Beyrut 1942, C. VII.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Yay. Ahmed Atuvî), III. baskı, Beyrut 1987-8. C. XIII.
- İKBAL, Abbas: *Tarih-i Moğol ez Hamle-i Cingiz ta Teşkil-i Devlet-i Timur*, 5. baskı, Tahran 1364.
- İNALCIK, Halil: Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu, *Belleten*, XXIII/92.
- İsmail Galip: *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye*, İstanbul 1309.
- JAHN, Karl: İran'da Kağıt Para, (Çev. M. Altay Köymen), *Belleten*, VI/23-4, (1942), s. 269-309.
- JOINVILLE, John de: *Cronicles of the Crusades* London 1848.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Selçuklular* mad. İ.A.
- _____: *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, II. baskı, Ankara 1984.
- KALKAŞANDÎ, M.: *Sübhü'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşâ* (Yay. H. Şemseddin), Beyrut 1407/1987, C.IV-V, XIV.
- KARL, Jahn: Tebriz-Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi, (Çev. İsmail Aka), *A.Ü. D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIII/24, (1979-80), s. 59-77.

KAŞANÎ, C.: *Tarih-i Olcaytu* (Yay. M. Hanbeli), Tahran 1345: (Türkçe Çev. Derya Örs), *Tarih-i Olcaytu*, basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1992.

KAŞGARLI, M. Aktok: *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1980.

KAYMAZ- N.: *Pervane Muinüddin Süleyman*, Ankara 1970.

KONYALI, İ. Hakkı: *Konya Tarihi*, Konya 1964.

KOPRAMAN, K. Yaşar: *(Mısır Memlûkleri, Doğuştan) Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, c. VI.

KOSUKE, Shimim: *Bibliography on Seljuks Studies*, Tokyo 1979.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat: *Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar*, TM, C. II (1928), S. 1-32.

_____: *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, *Belleten*, VII/27 (1943), s. 379-522.

_____: *Anadolu'da İslamiyet, Edebiyat Fak. Mecmuası*, sene 2 sayı 4 (Eylül 1338).

_____: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.

_____: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4. baskı, Ankara 1981.

_____: *XIII. asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar*, *Belleten*, VI/23-4. (1942), s. 207-27.

_____: *Türk Edebiyatı Tarihi*, II. baskı, İstanbul 1981.

KÖYMEN. M. Altay: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.

KURAN, Abdullah: *Anadolu Medreseleri*, I. Ankara 1969.

LEHMANN, Bruno: Die Nachrichten des Niketas Choniates, *G. Akropolites* und Pachymeres über die Selcuquen in der Zeit von 1180 bis 1280, Leipzig 1939.

Mahmud Kaşgarî: *Divan-ı Lügati't-Türk*, (Yay. Kilisli Rifat), İstanbul, 1333-35.

MAKRİZÎ, T. Ahmed: *Kitabü's-Süluk fî Marifet-i Düveli'l-Müluk*, (Yay. M. Ziade), Kahire 1936-8, C. I/2-II/1.

_____: el-Nükud ve'l-Kadime, Çev. İ. Artuk, *Belleten*, XVII/67 (1953), s. 67-93.

MAZENDERANÎ, Abdullah Kiya: *Risale-i Felekiyye*, (Yay. W. Hinz), Wiesbaden 1952.

Mecmua-i Nasireddin Tusi, Haz. M. Müderrisî, Tahran 1335.

MERÇİL, Erdoğan: *Fars Atabekleri-Salgurlular*, II. baskı, Ankara 1975.

MEŞKUR, M.: *Ahbar-ı Selaçık-ı Rum*, Tahran 1350.

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî: *Divan-ı Kebir* (Çev. A. Gölpınarlı), II. baskı, Ankara 1992-C.I. VII.

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî: *Fihî Mafih* (Çev. M. Anbarcoğlu), İstanbul 1990.

_____: *Mektubât* (Yay. F. Nafiz Uzluk), İstanbul 1937; trc. A. Gölpınarlı, İstanbul 1963.

_____: *Mesnevi*, (Çev. V. İzbudak), İstanbul 1988, C.I-V-I.

- MEYHANÎ, Muhammed: Destur-i Debiî, Yay. Adnan Erzi, Ankara 1962.
- MILLER, W. Trebizond: *The Last Greek Empire*, London 1926.
- Moğollar'ın Gizli Tarihi, I. (Çev. Ahmet Temir), II. baskı, Ankara 1986.
- MORAVSCIK, G.: *Türk Tarihi Bakımından Bizans Kaynaklarının Ehemmiyeti*, İstanbul 1937.
- MORGAN, A.D.: The Great Yasa of Chingiz Khan and the Mongol Law in the Ilkhanate, *BSOAS*, vol 49 /(1986 α) s. 163-76.
- _____: *The Mongol Armies in Persia Der Islam*, Vol. 56 (1979) s. 81-96.
- MUFADDAL, Ebu'l-Fezail: *Kitabü Nehcü's-Sedid*, (Yay. ve Frans. Terc. E. Blochet), Paris 1919-20.
- NAHÇIVANÎ, Hinduşah: *Düsturu'l-Katip fi Silsile-i Meratip*, Yay. A. Alizade, Moskova 1964-76, C.I/1-2-II.
- Nesevî: *Nefsetü'l-Masdur*, (Yay. A. Hasan Yazdegerdî), Tahran 1965.
- _____: *Siret-i Celaledin Mengüberti*, (Farsça Metn. Yay. M. Minovî), Tahran 1365.
- NEŞRÎ, Mehmed: *Cihan-Nüma*, (Yay. F.R. Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1949-51, C.I.
- NEVAÎ, Ali Şir: *Mecalis-i Nefais*, (Yay. A. Aşkar Hikmet), Tahran 1324.
- NUVEYRÎ, Şihabüddin Ali: *Nihayetü'l-Ereb fi Fününü'l-Edeb* (Yay., Said Aşur), Kahire 1405/1985, C. 19.
- ORAL, M. Zeki: *Anadolu'da İlhanlı Devri Vesikaları-Temirtaş Noyan Devri*, V. T.T.K. Kongresi, Ankara 1960.

ORAL, M. Zeki: Duragan ve Bafra'da İki Türbe, *Belleten*, XX/79, (1956).

_____: *Hüdavend Hatun Türbesi ve Hayatı*, Niğde, 1939.

_____: Sultan Hatun Senedi, *Belleten* XIX/75, (1955), s. 285-395.

_____: Kuvaddar Oğulları, *Belleten* XIX/73, (1955), s. 99-103.

Oruç Bey Tarihi, (Haz. N. Atsız), İstanbul 1972

OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), II. baskı, Ankara 1986.

ÖZGÜÇ, T.-AKOK, M.: Üç Selçuklu Abidesi Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii, *Belleten*, s. 86 (1958).

PACYMERES, G.: *Historia*, (Yay. I. Bekker), Bonnæ 1835, C.I-II.

POLO, Marco: *The Book of Marco Polo* (Ed. E. Yule), III. baskı, London 1927.

POOL, S.L.: *Turkey*, Beyrut 1966.

RAMSAY, W.M.: *Anadolu'nun Tarih-i Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul 1961.

RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, II. baskı, Ankara 1988.

REŞİDÜDDİN, Fazlullah Tabib: *Camîü't-Tevârih* (Yay. Behmen Kerimî) Tahran 1338, C.I-II.

_____: *Mukatebât*, (Yay. Muhammed Şefî), Lahor 1948.

_____: *Tansuk-Name-i İlhanî* (Yay. M. Minovî), Tahran 1350.

_____: *Tarih-i Mübarek-i Gazanî-Tarih der Abaka bis Geyhatu* (Yay. K. Jahn), Prag 1941: *History of Gazan*, Yay. K., Jahn), Gibb Memorial s. XIV. London 1940.

_____: *Vakıf-Name-i Rub-u Reşidî*, (Yay. M. Minovî), Tahran 1350/1972.

RİCE, T. Talbot: *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961.

RUBRUCK W.: *The Journey of The William of Rubruck to the Eastern Parts of the Word (1253-55)* (Yay. W. Rockhill), London 1900.

RUNCİMAN, S.: *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Türkçe Çev. F. Işıltan), Ankara 1987, C.III.

SADRÜDDİN, Ebu'l-Hasen: *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye* (Yay. M. İkbâl), Lahor 1933: (Türkçe çev. N. Lugal), Ankara 1943.

SAĞLAM, O. Ferit: *Şimdiye Kadar Bilinmeyen İslami İki Madalya ve Birkaç Sikke*, V. T.T.K. Kongresi, Ankara 1960.

_____: *Şimdiye Kadar Görülmeyen Cıvri Sikkesi*, Ankara 1949.

SAHİLLİOĞLU, Halil: *Türkiye İktisad Tarihi*, İstanbul 1989.

Sam Mirza: *Tuhfe-i Sami* (Yay. Vahid Destgerdî), II. baskı, Tahran 1352.

SANAULLAH, M.F.: *The Decline of the Seljukid Empire*, Calcutta 1958.

SAVVİDES, A.: *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuks Saltanate of Rum in Asia Minor, the Armanians of Cilicia and the Mongols, A.D. 1192-1237*, Thessalonica 1981.

SAYILI, Aydın: *Gazan Han Rasathanesi*, *Belleten* X/40 (1946), s. 625-641.

SETTON, K. M.: *Catalan Domination of Athenes, 1311-88*, Cambridge 1948.

_____: *A History of The Crusades*, Pensilvania 1962, C.II.

SEVİM, Ali-YÜCEL, Y.: *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989,

SEVİM, Ali: Anadolu Selçuklularına Ait Bir Eser, Ravzatü'l-Küttab Hadikatü'l-Elbab, *Tarih Vesikaları*, yeni seri, s. 3, s. 1-34.

_____: Artuklu Beyliklerinin İlk Devirleri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1958.

_____: Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not, *Belleten*, C. XXV/97 (1961), s. 63-74.

_____: *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, II. baskı, Ankara 1989.

SİBT İbnü'l-Cevzi: *Miratü'z-Zaman fî Tarih-i Ehli'z-Zaman* (Selçuklularla İlgili Böl. Yayınlayan Ali Sevim), Ankara 1968; Cilt III/ 1-2 Daire-i Marifetü'l-Osmmaniyye, Haydarabad 1952.

SİMON de Saint Quentin: *Histoires des Tartares*, (Yay. J. Richard) Paris 1965.

SİPEHSÂLAR, Feridun b. Ahmed: *Menakıb-ı Hazret-i Hüdavendigâr*, (Türkçe Çev. Mithat Bahari-i Husamî), İstanbul 1331.

SPULER, B.: *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland (1223-1502)* Leipzig 1943.

_____: *İran Moğolları*, (Türkçe Çev. C. Köprülü), Ankara 1958.

STOREY, C.A.: *Persian Literature-A Bio-bibliographical Survey* vol. II, 2. baskı, London 1970.

STRANGE, G. Le.: *The Lands of the Eastren Caliphate*, Cambridge 1930.

Sultan Veled: *Divan* (Yay. F.N. Uzluk), Ankara 1941.

_____: *Maarif* (M.E.B). Ankara 1949.

SÜMER, Faruk: *Afşarlara Dair, Köprülü Armağanı*, Ankara 1953.

_____: Ağaç-eriller, *Belleten*, sayı 103 (1962), s. 521-8.

_____: Anadolu'da Moğollar, *S.A.D. C.I*, (1969), s. 1-147.

_____: Anadolu'da Yaşayan Bazı Uç Ok'lu Teşekküller, *IFM*, XI/1-4, (1950).

_____: Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?, *Belleten*, XIV/96, (1960).

_____: Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, CI, s. 1 (Ankara 1963), s. 1-118.

_____: Karamanlılar, *EI2*

_____: *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara 1972.

_____: *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Mısır*, Fuar, İstanbul 1985.

Şakirü'l-Kütübî, *Uyunû't-Tevârih, Köprülü Ktb. A*

ŞEBANKAREÎ, Muhammed: *Mecmuatü'l-Şer'iyat*, Yeni Cami Ktb. nr. 909.

Şikarî: *Karaman Oğulları Tarihi*, (Yay. Mesud Koman), Konya 1940.

TAESCHNER, F.: *Das Anatolische Wegents nach Osmanischen Quellen*, Leipzig 1924-6.

_____: İslâm Ortaçağında Fütüvvet Teşkilatı, *IFM*, XV/1-4 (1953-4).

TANERİ, Aydın: Müsameretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçuklu Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri, *T.A.D.*, C. IV/6-7, 1966.

_____: *Selçuklular Devrinde Kültür Hayatı*, II. baskı, Konya 1977.

TEKİNDAG, Ş.: *Karamanlılar*, İ.A.

_____: Şemseddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar, *Tarih Dergisi*, C. XIV, s. 19, (1964), s. 81-98.

_____: *Trabzon*, İ.A.

TEMİR, Ahmed: Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan, *Köprülü Armağanı*, Ankara 1953, s. 495-500.

_____: *Kırşehir Valisi Caca-oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, (II. baskı), Ankara 1989.

TEXIER, C.: *Küçük Asya*, (Çev. Ali Fuad), İstanbul 1340, c.I-III.

THIRIET, Freddy: *Regestes des Deliberations du Senat de Venise Concernant la Romaie I-III*, Paris 1958-61.

_____: *La relations entre la Crete et les emirats turcs d'Asie Mineure au XIVe siecle (vers 1348-60)*, Actes du XII Congres International des Etudes Byzantines, T.2. Belgrade 1964.

TESENHAUSEN, W. De.: *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Türkçeye Çev., İ. Hakkı İzmirli), İstanbul 1941.

TOGAN, Z. Velidî: Argun Han'ın Garp Denizi Haritasına Dair, *Türk Yurdu*, C. XXVI, s. 2(1942).

_____: *Azerbaycan*, İA.

_____: *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, II. Baskı, İstanbul 1981, C.I.

_____: *Harizm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler*, TM, II.

_____: *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, THITM, c.I, İstanbul (1931), s. 1-42.

_____: *Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar*, *İktisat Fak. Mec.*, C. 15/1-4, (1953-4) s. 32-50.

_____: *Reşidüddin*, İA.

_____: *Tarihte Usul*, (III. Baskı), İstanbul 1981.

_____: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (II. baskı), İstanbul 1981.

TRIMINGHAM, J.S.: *The Sufi Orders of Islam*, Oxford 1971.

TURAN, Osman: *Anatolia in the Period of Seljuks and Beyliks*, *The Cambridge History of Islam*, Vol. I, Cambridge 1970.

_____: *Celaledin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri*, *Belleten* XII/45 (1948), s. 17-173.

_____: *Doğu-Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.

- _____: II. İzzeddin Keykavus'a ait Bir Temlik-name, *Z.V. Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-55.
- _____: *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1954.
- _____: Keyhüsrev II, Keykavus II, Kılıçarslan IV, Keyhüsrev II, Mesud II, *İA*.
- _____: Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi, *Belleten*, sayı. 43, s. 415-29.
- _____: Ortaçağda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri, *Belleten* sayı 110.
- _____: Selçuk Türkiye'si din tarihine dair bir kaynak: "Fustatü'l-Adale fi Kavaidi's-Saltana" Köprülü Armağanı, (1953-4), s. 531-64.
- _____: Selçuk Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Bir Vesika, *Belleten* XVI/62 (1952), s. 251-60.
- _____: Selçuklu Kervansaraları, *Belleten*, X/39, (1946), s. 471-97.
- _____: *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- _____: *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971.
- _____: Selçuklular Zamanında Sivas, *DTCFD*, IV, 1951.
- _____: *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, II. baskı, İstanbul 1983.
- _____: Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı, *Belleten*, XI/42 (1947), s. 197-237.
- _____: *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, II. baskı, Ankara 1988.

_____: Türkiye Selçuklularının'da Toprak Hukuku, *Belleten*, XII/47, (1948) s 459-74.

TURAN, Şerafeddin: *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sonra Erişine*, İstanbul 1990.

TUSÎ, Nasireddin: *Risale der Resm ve Ayin-e İlhanî*, (Farsça metin ve Türkçe-İng. terc. M. Bayraktar), Ankara 1988.

ULUÇAY, M.: *Çağatay, Saruhan Oğulları, İA*.

_____: *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, C.I (773 H.-1220 H.) İstanbul 1940.

UNAT, F. Reşid: *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, V. baskı, Ankara 1984.

UZUNÇARLIŞI, İ. Hakkı: *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Devletleri*, III. baskı Ankara 1984.

_____: *Germiyanogulları, İA*.

_____: *Karesiogulları, İA*.

_____: *Kitabeler*, C. I-II, İstanbul 1927-29.

_____: *Menteşeoğulları, İA*.

_____: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, III. baskı, Ankara 1984.

_____: *Osmanlı Tarihi*, IV. baskı, Ankara 1984. C.I

_____: *Sivas Şehri*, İstanbul 1928.

_____: XII ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimai müesseselere bir bakış, III. T.T.K. Kongresi Zabıtları, Ankara 1948, s. 287-306.

ÜNVER, Süheyl: *Selçuklu Tebabeti*, Ankara 1940.

VARDAN, Vartabet: Cihan Tarihi, Türk Fütuhâtı, (Türkçe çev. H.D. Andrecasyan) İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi, C.I/1, (1937).

VARLIK, M. Çetin: *Germiyan Oğulları Tarihi* (1330-1429), Ankara 1974.

VASILIEV, A.A.: *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952.

Vassaf: *Tarih-i Vassaf*, Bombay 1269: Özeti M. Ayetî, Tahrir-i Tarih-i Vassaf, Tahran 1346.

VLADİMİRTSOV, B.Y.: *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, (Çev. A. İnan), II. baskı, Ankara 1987.

VRONIS, Sp. Jr.: *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 29, Washington 1975.

VRONIS, Sp. Jr.: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971.

WITTEK, P.: *Menteşe Beyliği-13-15. asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik* (Çev. O. Şaik Gökyay), II. baskı, Ankara 1986.

_____: *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938

_____: *Von der Byzantinischen zur Türkischen Toponymie*, *Byzantion*, X, (1935).

WOGELIN, E.: The Mongol Orders of Submission to European Powers 1245-55, *Byzantion* vol. 15 (1941/2), s. 378-413.

YAKUBOVSKIY, A.Y.: *Altın Ordu Ve İnhitâtı*, (Çev. Hasan Eren), İstanbul 1955.

YAKUT, el-Hamevî: *Mu'cemü'l-Buldan*, Mısır tabi, 1906.

YALTKAYA, M.Ş.: İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair Nasireddin Tusî'nin Bir Eseri, *THİTM*, C.II, (1931-9).

YAZICIZADE, A.: Tarih-i Al-i Selçuk, *Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp.* nr. 1390-1.

YILDIZ, D. Hakkı: *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

YİNANÇ, M.H.: Anadolu Selçuklular Tarihine ait bazı kaynaklar, *III. T.T.K. Kongresi Zabıtları*, Ankara 1948, s. 95-103.

_____: Diyarbakir, İ.A.

_____: Dulkadirîler, İ.A.

_____: *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

Yûnînî: *Zeylû Miratî'z-Zaman, Dairetü'l-Maarifü'l-Osmaniyye*, Haydarabad 1955-61, C.I-III.

YÜCEL, Yaşar.: *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, Çobanoğulları, Candaroğulları Beylikleri I*, Ankara 1988.

_____: Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı, *Belleten* LIV/210, (1990), s. 805-25.

ZACHARIADU, E.: The Catalans of Athens and the begining of the Turkish Expansion in the Aegean Area *Studi Midivali*, 1980, vol. 21, fsc. 2.

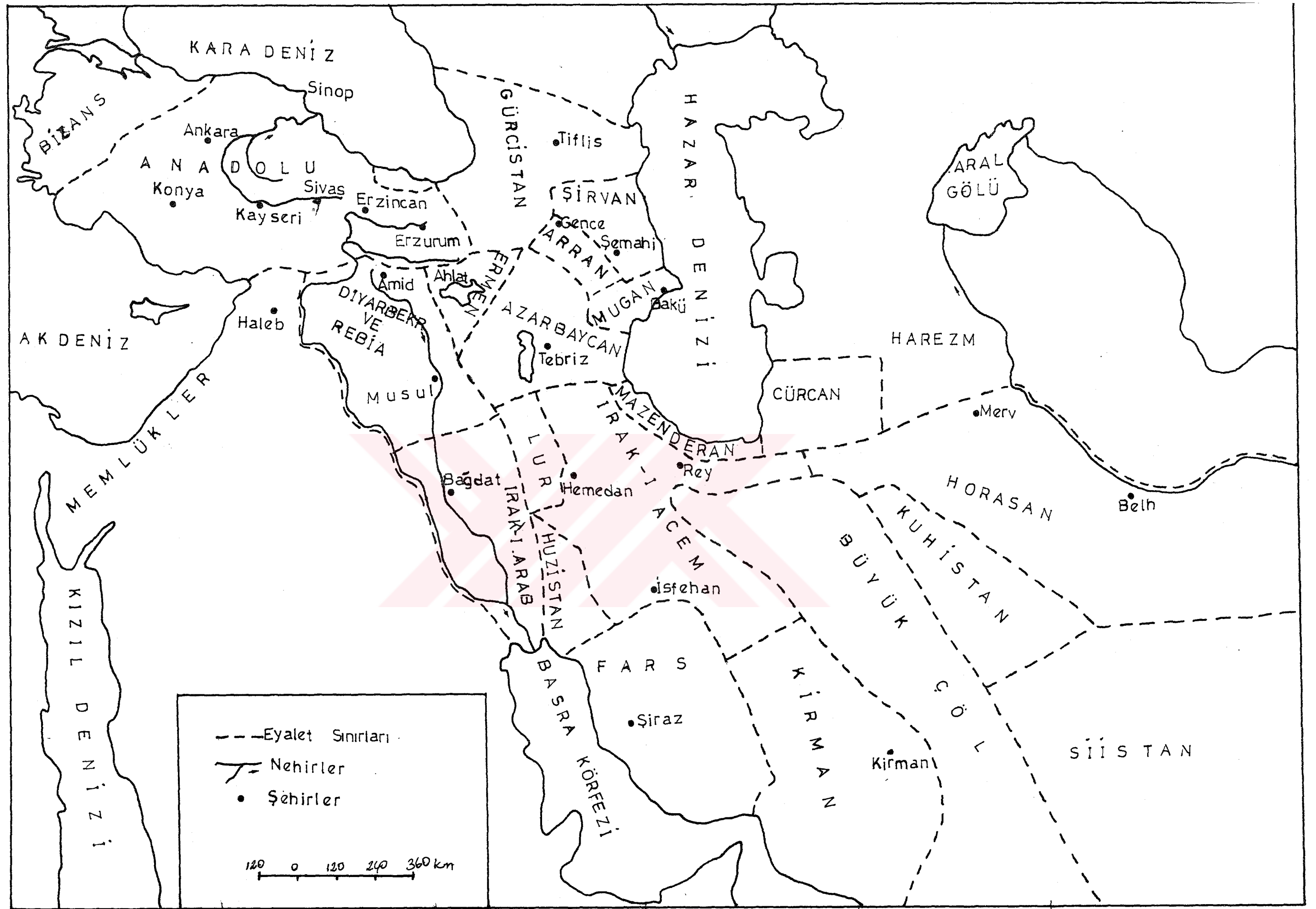
_____: *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon 1993.

_____: *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Monteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983.

ZAMBAUR, E.: *Manuel de Genealogie et de chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1927.

Zehebî Şemseddin: *Tarihü Düveli'l-İslam*, Kahire, 1974.

İLHANLI DEVRİ İDARÎ TAKSİMATI